

KAKO ŽIVE HRVATSKI ROMI
HOW DO CROATIAN ROMA LIVE

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 30.
Bibliotheca ZBORNICI, Book 30

Copyright © 2005.
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica - Zagreb

UDK 316.356(497.5=214.58)(082)
397.7(497.5=214.58)(082)
323.15(497.5=214.58)(082)

KAKO žive hrvatski Romi = How do
Croatian Roma live / urednica Maja
Štambuk. - Zagreb : Institut društvenih
znanosti Ivo Pilar, 2005. - (Biblioteka
Zbornici ; knj. 30)

Tekst na hrv. i engl. jeziku. -
Bibliografija.

ISBN 953-6666-44-8

I. Romi -- Hrvatska -- Eseji i studije

451108118

ISBN 953-6666-44-8

KAKO ŽIVE HRVATSKI ROMI

HOW DO CROATIAN ROMA LIVE

Urednica:
Editor:
Maja Štambuk

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO PILAR

Zagreb, 2005.

Ova knjiga nastala je na temelju projekta *Lokacije naseljene Romima - stanje i unapređenje razvoja naselja i aspiracije za oblike stanovanja*, kojega je finansiralo Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uredenja i graditeljstva Republike Hrvatske u 2004. godini.

This book developed out the project *Locations of settled Roma - the state and improvement of settlement development as well as aspirations for types of housing*, which was financed by the Ministry of Environmental Protection, Physical Planning and Construction, Republic of Croatia in 2004.

KAKO ŽIVE HRVATSKI ROMI

Maja Štambuk	
Naseliti se i ostati svoj	11
Maja Štambuk	
Metodološke napomene	29
Nenad Pokos	
Demografska analiza Roma na temelju statističkih podataka	35
Popisno kretanje broja Roma	
Romi po županijama	
Romi po naseljima	
Romska kućanstva	
Romi po spolu i starosti	
Žensko stanovništvo romske narodnosti prema broju živorodene djece	
Romi prema bračnom stanju	
Migracijska obilježja Roma	
Obrazovna struktura Roma	
Romi po djelatnosti	
Stanovi u kojima žive Romi	
Zaključak	
Ivan Rogić	
Neke socijalnoekologische odrednice romskih naselja	53
Priručna tipologija	
Veličina	
Infrastruktura u romskim naseobinama	
Predodžba o poželjnem naselju	
Tko je naseobina?	
Maja Štambuk	
Obilježja romskih obitelji – kućanstava	91
Uvod	
Veličina kućanstava	

Kvalitativan sastav kućanstava	
Sastav kućanstava po spolu	
Sastav kućanstava po starosti	
Sociogospodarska obilježja romskih kućanstava	
<i>Aktivni članovi</i>	
<i>Uzdržavani članovi</i>	
Sastav kućanstava po školskoj naobrazbi	
Etnički sastav kućanstava	
Vjeroispovijed članova kućanstava	
Poznavanje romskoga i hrvatskoga jezika članova kućanstava	
Autohtonost članova kućanstava	
Anka Mišetić	
Sociokulturna obilježja romskoga stanovništva	111
Uvod	
Sastavnice romskog identiteta	
Osobno iskustvo društvenoga položaja: jesu li Romi poštovani?	
Osvrt na vrijednosti	
Način života	
Zaključak	
Zoran Šućur	
Siromaštvo kao sastavnica sociokulturnog identiteta Roma	133
Objektivni i subjektivni pokazatelji romskoga siromaštva	
Romi i "kultura siromaštva"	
Uzroci romskoga siromaštva	
<i>Romska etnoekonomija, izvori prihoda i promjene na tržištu rada</i>	
Romi kao "potklasa"	
Je li moguć bijeg iz začaranoga kruga siromaštva?	
Geran - Marko Miletić	
Uvjeti stanovanja i stambene aspiracije Roma	159
Uvod	
Obilježja stambenoga fonda	
Stambeni uvjeti u percepciji anketiranih stanovnika	
Stambene aspiracije ispitanika	
Zaključne napomene	
Neven Hrvatić	
Obrazovanje Roma u Hrvatskoj: prepostavka za bolju kvalitetu života?	177
Polazišta	
Romi kao nomadski narod - socijalna struktura i oblici stanovanja	
Položaj, način života i stanovanja Roma u Hrvatskoj i odnos prema odgoju i obrazovanju - rezultati istraživanja	
<i>Poznavanje hrvatskoga jezika i romskih dijalekata</i>	
<i>Najveći problemi kućanstva i naselja</i>	
<i>Socijalna distanca</i>	

Obrazovanje Roma u Hrvatskoj – pretpostavka za bolju
kvalitetu života?
Zaključak

Lynette Šikić-Mićanović

Romkinje i uvjeti njihova života 201

Uvod

Romkinje

Istraživanje s Romkinjama

Romkinje i uvjeti njihova života

Zaključni komentari

Preporuke

Maja Štambuk i suradnici

Zaključci i preporuke 219

LITERATURA 469

TABLICNI PREGLED REZULTATA ANKETNOG ISTRAŽIVANJA ... 477

BILJEŠKE O AUTORIMA 519

Maja
ŠTAMBUK

NASELITI SE
I OSTATI SVOJ

Procjena je Europskoga centra za prava Roma (ERRC), koji djeluje u Budimpešti, da su najnovijim proširenjem EU-a oko dva milijuna Roma postali građani EU-a. Idućim proširenjem Unije 2007. godine na Bugarsku i Rumunjsku još će dva milijuna Roma ući u Europu. Njima možemo dodati i tridesetak tisuća Roma koji će im se pridružiti iz Republike Hrvatske.

Većina Roma s područja istočne i srednje Europe ne-prijeporno živi u lošijim životnim uvjetima od pripadnika njihova naroda u bogatijim europskim zemljama. Ulaganje u poboljšanje njihova standarda, međutim, neće biti samo problem ujedinjene Europe nego i stvar političke odluke svake pojedine članice kako će razvijati svoju zemlju i podizati kvalitetu života svih svojih stanovnika.

U svakom slučaju, dakle, bez obzira na status Hrvatske u odnosu na EU, vrlo skroman ili nikakav životni standard većine Roma u Hrvatskoj problem je koji iziskuje kontinuiranu, stručnu i finansijski zahtjevnu skrb države.

Svjetska banka proglašila je „Desetljeće uključenja Roma“, koje upravo započinje i koje će trajati do 2015. godine. Nesporno je da će ova organizirana skrb o Romima potaknuti mnoge države da se što kvalitetnijim mjerama upuste u smanjivanje siromaštva romskoga stanovništva. Prije proglašenja desetljeća za Rome Vlada Republike Hrvatske donijela je 2003. g. Nacionalni program za Rome, u kojem se obvezala, među ostalim, poboljšati njihov stambeni i naseljski standard. U tu svrhu Ministarstvo prostornog uređenja, zaštite okoliša i graditeljstva naručilo je istraživanje, rezultate kojega objavljujemo u ovoj knjizi. Istraživanje je provela skupina istraživača Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar.

Konkretni cilj istraživanja jest osvijetliti problem stambenoga standarda Roma, njihove aspiracije u pogledu obiteljskoga stanovanja te stanje, aspiracije, modele i mogućnosti trajnoga rješavanja problema opremljenosti naselja u kojima je veća koncentracija romske populacije. Istra-

živanje je zamišljeno i kao znanstveno-stručna podloga za izradbu plana kontinuiranoga dugoročnog djelovanja koje bi poboljšalo svakodnevni život Roma u mnogim njegovim aspektima.

Sociološka istraživanja marginalnih skupina (Šućur, 2000.)¹ u Hrvatskoj zasad nisu osobitu pozornost pridavala manjinskim nacionalnim skupinama. U istraživanjima o problemu interkulturalizma u nas pretežita pažnja bila je usmjerena na stavove i mišljenja određenih populacija (mladih, učenika, studenata itd.) prema marginalnim skupinama. Romi na tim ljestvicama slabo prolaze (Magdalenić, 1998.).²

Problemi istraživanja romske populacije, kao i drugih brojčano nevelikih manjinskih skupina u Hrvatskoj, utjecali su na relativno slabu istraženost i uglavnom "usporno" bavljenje njima.³ Nastanak hrvatske države i sudjelovanje pripadnika nacionalnih manjina u Domovinskom ratu pripomogli su masovnjem osvješćivanju korijena i učvršćivanju samosvijesti o vlastitom podrijetlu i poželjnog smjeru aktivnosti prema društvenom i kulturnom napretku. I sami Romi, sa svoje strane, organizirani u (pre)velik broj udruga, uglavnom potiču znanstvena i stručna istraživanja na temelju kojih bi se izradio koncept cjelovita rješenja njihova položaja, ne negirajući pritom napore i uspjehe drugih društvenih čimbenika.⁴ Interes šire društvene zajednice, pak, teži za neposrednim uvidima u romsku populaciju, za podatcima o svakodnevnom životu pojedinaca i romskih zajednica, njihovim stavovima, mišljenjima i aspiracijama, kako bi se našla prikladna rješenja za unaprijeđenje ukupnih životnih i radnih uvjeta.

Položaj romske populacije loš je u svakom pogledu i dvostrano je uvjetovan. S jedne strane, često se Romi moraju boriti protiv predrasuda što ih o njima ima većina pripadnika drugih nacionalnosti u njihovoј okolini ili se na bilo koji drugi način s njima susreće, a, s druge strane, sami Romi svojom izrazitom socijalnom zatvorenošću ne pridonose boljem međusobnom upoznavanju. Pritom je jasno što su obveze većinskoga naroda: on mora nastojati da se na svaki način smanje predrasude, djelujući osobito preko škola i medija te stvarajući sve širi društveni i gospodarski prostor u kojemu će Romi moći razmjenjivati s drugima svoju kulturu, znanja i iskustva.

Sigurno je da Romi nomadi žive u Hrvatskoj i da su njihovi problemi složeniji. Međutim, njih nismo istraživali.⁵ Na razini na kojoj smo se mi višekratno bavili sedentarnim Romima, i što ih nesumnjivo čini prilično različitim od nomadskih pripadnika njihove manjinske zajednice, pojmovi kao što su *prostor, teritorij, selo, grad dobivaju*

posebnu važnost. U relaciji s posve određenim prostorom, romska zajednica pokazuje znakove zavičajnosti i emocionalne vezanosti. Uza svoju društvenu grupu na određenom prostoru oni vezuju svoje pojedinačne i obiteljske potrebe i aspiracije. Vrlo su vezani međusobno i najčešće su svjesni istoga podrijetla, kulture, jezika. Naselje obično nastanjuju obitelji sličnoga socijalno-ekonomskog položaja. Upravo ta međusobna sličnost (pojedinaca ili obitelji) ujednjena s gustoćom naseljenosti na ograničenom prostoru olakšava nastanak zajednice i važan je preduvjet njezina opstanka. Naravno, nije to jedini preduvjet sedentarizacije Roma (Cifrić, 1998.).⁶

Što su uzroci, a što posljedice, društvenoga i gospodarskoga položaja Roma nije uvijek lako ustanoviti. Ipak, sigurno je da je ova etnička skupina u nepoželjnom “staju sveopćih potreba”.

Na dvije temeljne razine možemo problematizirati položaj romske manjine u Hrvatskoj.

1. Prva je razina državna, a, očigledno, postojeći institucionalni mehanizmi ne mogu biti (posve) učinkoviti u situaciji socijalne isključenosti Roma. Neosjetljivost mehanizama na specifične probleme Roma i drugih marginalnih skupina upućuje na potrebu njihove prilagodbe ili senzibilizacije za rješavanje specifičnih problema i ostvarivanja temeljnih prava Roma na zapošljavanje, zdravstvenu zaštitu, socijalnu i mirovinsku zaštitu i ostala prava. Pritom ne govorimo (samo) o Romima tek kao o pripadnicima etničke manjine, nego kao o pripadnicima manjine u kojoj je, zbog tradicionalnih elemenata koji prevladavaju u njihovu svakodnevnom društvenom, obiteljskom i radnom životu, na prvi pogled vidljiv stanovit odmak od standardnoga ponašanja okoline.
2. Druga je razina sama romska manjina. Ona je nedovoljno organizirana i slabo međusobno povezana (unatoč nebrojenim udrugama i mrežama), pa je zbog toga vrlo zahtjevno – a i skupo – osigurati unutargrupnu suglasnost i artikulaciju *romskih manjinskih zahtjeva*. Na toj razini, kad je riječ o Romima, teško je rješavati probleme koji se inače mogu rješavati unutar manjine. Dodatni je problem taj što, prostorno raspršeni, ne ostvaruju uvjete za organiziranje lokalne samouprave.

Upravo ova “nezgusnutost” otežava sustavnu gradnju i održanje kulturnog identiteta i to se ističe kao poseban problem romske populacije. Stoga je teško osigurati temeljne institucionalne prepostavke oblikovanja identiteta. Rome se “izvana” obično doživljava i tretira kao vrlo prepoznatljivu, jedinstvenu etničku i kulturnu cjelinu, dok je, s

druge strane, njihova slika o njima samima nedovoljno identificirajuća za sve pripadnike. Transnacionalnost njihova identiteta i nepostojanje romske nacionalne države izlaže ih opasnostima asimilacije i postupnoga zaborava o sebi. Međutim, promatramo li takav položaj s drugoga gledišta, može se u njemu naći dovoljno poticaja za čvršće i solidarnije povezivanje prilično raznolikih podskupina unutar (hrvatskih) Roma. Nesumnjivo je da bi taj princip valjalo zagovarati u njihovu organiziranju i da bi osnovni cilj svake zajedničke akcije trebao biti i razvijanje veće “količine” solidarnosti izvan i unutar Roma (Avsec, 1998).⁷

Iako s drugim ciljevima, prethodnicom istraživanja rezultate kojega predstavljamo u ovoj knjizi možemo smatrati empirijsko istraživanje provedeno 1998. godine pod naslovom *Društveni položaj Roma u Hrvatskoj*,⁸ i to ponajprije zato što je u uvjetima slabe istraženosti Roma u Hrvatskoj nužno u svakom istraživanju “baciti” širi pogled na probleme romske populacije.

Svrha spomenutog istraživanja bila je pružiti empirijski temelj državnim institucijama da u okviru svojih mogućnosti izrade i operacionaliziraju koncept pomaganja romskoj populaciji u Hrvatskoj u ostvarivanju njihove prikladnije društvene, kulturne i gospodarske uloge. U skladu s tim, istraživanje je trebalo poslužiti izradbi kratke i jasne strategije poboljšanja romskoga položaja. Konkretni rezultati istraživanja trebali su poslužiti vladinim i nevladinim institucijama i udrugama za koncipiranje primjerenije i djelotvornije strategije u rješavanju problema unutar romske manjine i problema njihova odnosa prema društvenoj okolini.

Dodatni ciljevi terenskog uvida u život romske populacije u Hrvatskoj bili su steći uvid u njihovu prostornu rasprostranjenost, a potom uočiti pretpostavke za bolju kvalitetu života stanovništva i primjerenu organizaciju “podružnica” državnih socijalnih institucija. Konačno, trajno valja nastojati identificirati poželjne aktere među Romima, ali i izvan konstituiranih zajednica, koji bi bili voljni i htjeli se angažirati oko pomaka postojećih društvenih i gospodarskih romskih prilika.⁹ Od istraživanja su se očekivali rezultati na dvije razine: na prvoj, da pridonesu obogaćivanju informacija i podataka o marginalnim skupinama i metodologiji njihova istraživanja, s posebnim naglaskom na male i prostorno raštrkane manjinske zajednice. Na drugoj razini očekivanja su išla prema konkretnim dilemama: kako potaknuti ideje o rješavanju problema, uključivo i problema njihova etničko-kulturnog identiteta.

Namjera je svakog istraživanja Roma, pa i ovoga, da pokaže kako uzroci marginalnoga društvenoga i gospodar-

skoga položaja Roma u Hrvatskoj leže, s jedne strane, u nekim obilježjima romske populacije, a s druge, u dugo-trajnom neprimjerenom odnosu vlasti u Hrvatskoj prema njima. Ovakvim tipom istraživanja može se obuhvatiti samo sjedilačka romska populacija, iako je lako prepostaviti da barem dio članova sjedilačkih obitelji sezonski ili na nekoliko godina napušta "stalnu adresu" i odlazi za poslom. Clébert Rome smatra prije svega nomadima, koji – i kad su očigledno sjedilački – načinom života pokazuju nomadski karakter. Oni "uvijek odaju dojam kao da privremeno logoruju" (Clébert, 1967.). Naime, u stanu (ili u nekom drugom tipu boravišta) sve je puno paketa, kovčega, zamotuljaka svake vrsti, malo je namještaja, spavaju na pokrivačima, perinama, sagovima. Ipak, prostorna stabilizacija prvi je preduvjet društvene integracije Roma. Dok su nomadi, ostaju po strani od temeljnih društvenih institucija.

Brojni pokušaji da se stabiliziraju i integriraju u većinsko stanovništvo nisu uspjeli. U pravilu, mjesta ili četvrti što ih naseljavaju Romi izbjegavaju pripadnici drugih naroda. Obilazeći neka romska naselja u Hrvatskoj, primjetili smo da i kad su u neposrednoj blizini neromskoga naselja ili četvrti, nastoje da ih neka fizička zapreka odvaja od susjedstva. Najčešće je to potok, rijeka ili željeznička pruga.

Niska koncentracija Roma u odnosu na većinsko stanovništvo onemoguće im bolji položaj, ulogu ili funkciju u bilo kojem razvojnom smislu. Njihov prinos stoga ima više prilike ako je individualan nego kolektivan. Što se individualne razine tiče, očita su poznata ograničenja kad je riječ o Romima. Neprestana opasnost koja im prijeti "izvana", posebno od raznih iskušenja asimilacije ili ne-poželjnoga tipa integracije, unutarnja organizacija njihova života, osobito obiteljski ustroj koji vezuje širu obitelj, razvio je među Romima živu i rado prihvaćenu međuovisnost, u kojoj ne ostaje previše mjesta za individualnost. Primjerice, samačko domaćinstvo gotovo da je nepoznata institucija u romskom rodu. S druge strane, vrlo niska obuhvaćenost romske djece osnovnim obrazovanjem (da o višim stupnjevima ne govorimo) već ih na samom početku života diskriminira i ne upućuje s jednakih polazišta u profesionalni život. Danas se to zapaža više nego ikada. Jer škola je u suvremeno ustrojenom društvu gotovo jedini kanal socijalne promocije pojedinca. Što se zajednice (šire ili uže) tiče, može se kazati da je naprednija, uspješnija, bogatija, perspektivnija ako je viša prosječna razina obrazovanosti njezinih pripadnika. *Inzistiranje na obrazovanju i pomaci na tom planu dugoročan su, skup i težak put, ali uistinu*

jedini koji će u budućnosti dati rezultata, pa je u tom smislu i jedini racionalan.

U predindustrijsko vrijeme Romi se nisu mnogo razlikovali od ostalog stanovništva s obzirom na formalnu naobrazbu. Tako su mogli biti konkurentni i traženi sa svojim tradicionalnim zanatima (kotlari, košaraši, proizvođači drvenih predmeta, svirači, trgovci konjima, kovači, potkivači, krotitelji medvjeda i dr.). Međutim, modernizacija društva (osobito industrijalizacija i sve veća uloga obrazovanja) stvarali su sve veći jaz između Roma i većinskih naroda. Smanjuje se interes za njihove usluge i proizvode, a oni se sami nisu na vrijeme i spretno "prekvalificirali". Većina je zadržala nomadski ili polunomadski način života sve do najnovijih dana. Dakle, tradicionalni zanati su zamrli, što za mnoge Rome znači razlog manje u prilog nomadskom načinu života. Ipak, utjecaji tradicije na te u pravilu male romske skupine – a društveno, kulturno i gospodarski ugrožene – snažniji su nego u njihovoј socijalnoj okolini. One su i dalje zatvorene i na okolinu upućene manje-više tek toliko da prezive.

Kad je riječ o Romima, gotovo da se može govoriti o tradiciji "divljega poduzetništva",¹⁰ koja se, opet tradicionalno, tolerira i "razumije", a to je i dobra i loša usluga toj populaciji.¹¹ Naime, očiglednost vrlo loših životnih prilika što obilježava većinu "društvenoga" prostora pripadnika toga naroda, kao i sklonost prema nestalnim adresama i radnim mjestima te vrstama djelatnosti iz kojih crpe sredstva za život, čine Rome donekle nedodirljivima. Golem bi posao bio srediti i "utjerati" njihove fiskalne, socijalne, zdravstvene, mirovinske, komunalne obveze i prava. Iako su anketom obuhvaćeni isključivo prostorno stabilizirani Romi, njihove su prilike daleko od koliko-toliko sređenih. "Čišća" situacija nađe se uglavnom samo među stalno zaposlenima i njihovim obiteljima, a takvih je malo.

Zanimljivo je da se neromskim narodima, povećanjem općega i društvenoga životnog standarda tijekom modernizacijskih procesa urbanizacije i industrijalizacije, povećava la udaljenost radnoga mjesta (u km), a da se starom nomadskom narodu Roma počela smanjivati ta udaljenost. Sve više izabirući sjedilački način života, nastoje da se zbog posla ne udaljuju previše od stalne adrese. Dapače, veća koncentracija stanovništva u gradovima koncentrira i potrebe za njihovim uslugama, a olakšava i prosjačenje kao dodatni izvor zarade.

Koncentracija Roma izazvala je i neke druge pojave. Analizom podataka nadležnih službi u okviru projekta "Sociodemografske i fenomenološke karakteristike kriminaliteta maloljetnika na području Županije međimurske"

ustanovljeno je da je stopa kriminaliteta maloljetnih Roma daleko viša (15 do 20 puta) od ustanovljene prosječne stope za Županiju (Magdalenić, 1995. i 1998.).¹² Bilo bi uputno vidjeti postoje li takvi podatci za ostala područja i jesu li prilike u njima slične ili drugčije. To je svakako polje rada za određene službe na županijskoj i gradskoj razini.

O Romima se, više nego o bilo kojoj drugoj etničkoj skupini, govori da su specifični. I to je vjerojatno točno. Zapitamo li se po čemu su posebni, možemo spomenuti nekoliko razlikovnih činjenica. Svaku od njih možemo naći i kod drugih naroda ili njihovih pojedinih dijelova. Međutim, kad većinu posebnosti identificiramo unutar jedne narodnosne populacije, onda je doista riječ o zasebnom i složenom kulturološkom, sociološkom, demografskom, gospodarskom fenomenu. Iz okvira takve situacije nije nemoguće da se romski narod neprestano susreće s teškim problemima osobito društvenoga, gospodarskoga i “naseljskoga” položaja. Trajno nastojanje da očuvaju temeljne sastavnice svoje narodne pripadnosti povezano je s dvije složene razine njihova današnjega položaja:

1. s jedne strane, očuvali su svoj nacionalni identitet izolirajući se od većinskih (ali i drugih manjinskih) naroda među kojima žive,¹³ a
2. s druge strane, mnoge svoje pripadnike “izgubili” su nakon što su ovi školovanjem ili nekim drugim neposrednjim kanalima poželjeli neki drugi i drugčiji životni okvir; ovi procesi, anketnim istraživanjima teško dostupni, otežavaju romskom narodu oblikovanje vlastite elite, koja bi, osim znanja i nužne mjere entuzijazma, preuzeila velik dio odgovornosti za “stanje nacije”.

Za Rome se zna da su zaseban narod, da imaju svoju povijest, kulturu, jezik, da su dugotrajnim migracijama, relativno kasno u odnosu na druge europske narode, krenuli iz Indije. Upravo to zakašnjelo i mukotrpno putovanje koje ih je dovelo u već napućenu i “zauzetu” Europu može se smatrati jednim od razloga njihova današnjega položaja “neteritorijalnog naroda” (Narodi Europe, 1997.). U svijesti toga jedinstvenog naroda-putnika sačuvalo se sjećanje na kretanje, pa je i danas, iako ih je sve više prostorno stabiliziranih, ostala nostalgija za nomadskim načinom života (Coupry, 1999.). Ona se kombinira sa sve jačim osjećajem zavičajnosti, pa Romi postaju narod s dvije različite aspiracije kad govorimo o izboru načina života: *biti putnici i imati kuću i zavičaj*.

Dodamo li tome da povijesno putovanje nije popraćeno vlastitim pisanim tragovima, jer je to, dijelom još uvjek, “usmeni” tip naroda, često ih se doživljava kao vrlo staru legendu koju nismo još dobro upoznali, pa se s ob-

zirnom radoznalošću, bez osobita napora da se legenda prouči, smatramo dovoljno obaviještenima da je prepričavamo svatko na svoj način.

Mnogi će reći da Romi nisu vezani uz selo, grad, naselje. Da ih njihova nomadska ili polunomadska priroda neprestano potiče na selidbu. Da žive slobodno, nevezani prostorom, ignorirajući zakone, da u vlastitim mitovima žive svoju stvarnost. I da ne pokazuju (dovoljno) interesa za "našu" stvarnost, pa su nerazumijevanja i sve posljedice koje iz toga proizlaze neminovnost suživota.

Nigdje se ne zna njihov točan broj, zovu se različito u različitim zemljama (što je posljedica nomadske povijesti i dodira s velikim brojem drugih naroda i jezika), posvuda oni koji se deklariraju kao Romi ostaju uglavnom neintegrirani u društвima u kojima žive, čuvajući se tako assimilacijskih procesa koji bi svakako potaknuli slabljenje njihova identiteta.

Romi (Gheorghe, 1991.)¹⁴ jesu "zaseban neteritorijalni narod s vlastitom poviješću, jezikom i kulturom" (Narodi Europe, 1997.). Njihova je povijest uglavnom nenapisana, njihov jezik poznaje mnoge inačice, u njihovoј kulturi mogu se prepoznati utjecaji naroda s kojima su tijekom selidbe dolazili u doticaj. Lingvističkom račlambom ustavljeno je da su iz indijskoga zavičaja (Arayici, 1998.)¹⁵ krenuli prije više od tisuću godina (Arayici, 1998.).¹⁶

Među narodima u Evropi Romi su jedan od (naj)nomadskijih naroda. Međutim, primjećuje se njihova sve veća vezanost uz prostor, pa su mnogo manje nomadi nego što su to donedavno bili.¹⁷ Svoju društvenu organizaciju temelje oduvijek na obitelji i time se bitno razlikuju od drugih lutajućih skupina. Danas ih je više prostorno stabiliziranih nego onih bez adrese. Proces sedentarizacije Roma na djelu je i u Hrvatskoj.¹⁸ Sve više ih stalno živi u naseljima i kućama (barakama, daščarama) ili stanovima, a sve je manje onih u neprestanoj selidbi, koju preživljavaju na tradicionalan romski način.

Međutim, važno je neprestano imati na umu činjenicu da Romi nisu jedinstvena skupina. Razlikuju se u mnogim obilježjima. Nažalost, istraživanja hrvatskih Roma u tom smislu nije bilo, pa o razlikama među njima možemo tek nagađati. Spomenimo tek usput da smo tijekom rada na istraživanju saznali da se provode lingvistička istraživanja te rad na rječniku i gramatici romskoga jezika. To je tek jedan mogući element različitosti pojedinih romskih (pod)skupina.

Moramo li se dokraj razumjeti ili se moramo naučiti tolerirati različitosti? Što i koliko svaka strana mora i želi naučiti i napraviti da bi se kvalitetno razvijao odnos između Roma i većinskoga naroda?

Unutar širokoga raspona problema, materijalni standard, a posebice stambeni standard i opremljenost lokaliteata pretežito naseljenih Romima, u dosadašnjim istraživanjima tretirao se više kao "nezavisna varijabla", dakle kao čimbenik koji utječe na vrstu, intenzitet, oblik nekih drugih problema i pojava (ustanovljena je često vrlo visoka povezanost), ali ne i kao "samostalni" sociokulturni i gospodarski akutni fenomen koji se mora iz više razloga istaknuti i pronaći prikladan okvir za njegovo rješavanje. Pritom je važno utvrditi potrebe i aspiracije romske manjinske populacije, sve njihove mogućnosti sudjelovanja u rješavanju problema te, s druge strane, potrebe i mogućnosti države na svim razinama, od Ministarstva zaštite okoliša, prostornog uredenja i graditeljstva preko županijskih zavoda za prostorno planiranje do samih lokalnih zajednica, bilo da je riječ o gradovima ili o općinama.¹⁹

Iz istraživačkih iskustava i podataka jasno je da je zavijajnost, koju iskazuju i pokazuju Romi kad je u pitanju njihov odnos prema vrlo određenom prostoru na kojem obitavaju, zajedno sa svojom obitelji i u zajednici s manjim ili većim brojem drugih Roma, vrlo važna. Često su, osobito u gradovima, romske četvrti naseljene i pripadnici drugih nacija, pa je teško govoriti o "romskom naselju" (sintagma je to koju ne smatramo osobito preciznom, ali je ponekad rabimo zbog praktičnosti, a njome se često označuje i ono što se službeno radije zove "lokacijom naseljenom Romima"). O pokušaju tipologije lokacija naseljenih Romima bit će govora u posebnom poglavljiju.

Često se o Romima misli da njihova "nomadska" stavnica identiteta olakšava seljenje, pa i onda kad za to nema osobita razloga. Međutim, rezultati ovog istraživanja, koje se doduše, bavilo "Romima s adresom" jer je one druge teško istraživati, a to, uostalom, nije ni bio cilj istraživanja, pokazuju da se oni itekako vezuju uz prostor, da njihove eventualne prostorne aspiracije ne sežu daleko od postojeće lokacije te da je relativno malo onih koji bi se i uz pretpostavljene bolje uvjete života i rada odselili iz sadašnjega naselja ili regije. Taj nalaz neprijeporno kazuje da je preseljenje Roma iz bilo kojih, pa i opravdanih, razloga vrlo traumatično iskustvo i da bi valjalo koliko god je to moguće spriječiti u začetku nastanak novih divljih "romskih naselja".

Takvo naselje, naseobina, s posebnim imenom (u pravilu), prije svega je i gotovo isključivo *okvir života*, jer kad je riječ o romskoj populaciji, naselje najčešće nije – ili je to u zanemarivom broju slučajeva – prostor rada. Ondje se živi, ali se ne radi, i utoliko su "romska naselja" "zakinuta" za oblik društvenosti koji se stvara u ostalim manjim

naseljima, bilo da je riječ o selima²⁰ ili o manjim gradovima. To vrijedi za sve uobičajene oblike “romskih naselja”.

Uviđanjem ovog obilježja *lokacija naseljenih Romima* može poslužiti za usmjerenje aktivnosti koje će poboljšati uvjete stanovanja prema osnutku, instalaciji prikladnih djelatnosti unutar ili na rubu lokaliteta, osobito onih s većim brojem stalnih stanovnika. Naime, odsutnost mogućnosti zaposlenja/rada u samom naselju ili neposrednoj blizini, barem za dio naseljske aktivne populacije, tjera pogotovo one obrazovanije i poduzetnije da se upute nekamo drugamo u potrazi za poslom, pa i na taj način slabi sposobnost zajednice da oblikuje složeniju naseljsku socijalnu strukturu, koja je potrebna da bi se dinamizirao život lokalne zajednice i stvarala jedna nadobiteljska razina solidarnosti i zajedništva. U romskim naseljima nedostaju uloge koje se temelje na “položaju u zanimanju” ili nekoj posebnoj funkciji.²¹ Ili su one nedovoljno jasne.

Boravak na terenu pruža dodatnu mogućnost istraživačima, a to je da steknu šire uvide nego što su bili planirani uvijek ograničenim ciljevima istraživanja. Što se to vidi na terenu i zašto valja preporučiti svima koji se bave životnim problemima određenih “teritorijalnih ili prostornih zajednica” da što više vremena provedu u istraživanim prostorima? Unatoč tome što nam u središtu zanimanja nije bila socijalna strukturiranost romskih zajednica, ipak ćemo navesti nekoliko uvida koji su se na neki način nametnuli i teško je bilo ne zamjetiti ih.

1. Romska zajednica nema svoje istaknute autohtone socijalne, kulturne elite koja bi posređovala u odnosima između “globalnoga” društva i njihova malog, manjinskog društva. Dakle, nema elite koja se oblikovala *unutar* romske populacije i koja je utemeljena u socijalnoj povijesti, narodnoj kulturi, načinima organiziranja, vrijednosnom sustavu romskoga naroda, a koja je ujedno integrirana u sustave većinskoga društva, posebice u promocijske sustave obrazovanja, rada, politike, pa potom i ostale (zdravstveni, mirovinski). *Postoje pojedinci, ali su malobrojni. Upravo rezultati njihova angažmana pokazuju koliko su korisni.* Izostanak ovoga sloja čini težim svaki oblik suradnje na rješavanju svakovrsnih problema manjinskoga naroda, a socijalno aktivne Rome previše opterećuje radom za dobrobit svoga naroda, a da pritom nemaju nikakvo (ni običajno) formalno pravo posredovanja i zastupanja svoje zajednice.
2. S jedne strane, dakle, suočeni smo s manjkom istaknutih aktivnih pojedinaca, a s druge, nesumnjiva je množina problema s kojima se susreće romska populacija. Uspješnije rješavanje problema nužno traži lokalno rom-

sko posredovanje, jer je svaki “tuđi” napor manje efikasan i, koliko god to ne željeli priznati, ipak pomalo suspektan i pod posebnim povećalom romske zajednice.

3. Upravo se stoga događa da se *izvana* – od države i njezinih institucija ili, pak, udruga civilnoga društva – pronalaze pojedinci koji su spremni (i koji u tome nalaze svoj – posve legitimni – interes) posredovati između Roma i tih institucija. Na taj način, dakle, ne iznutra, nego izvana, oblikuje se skupina pojedinaca koji, manje vlastitim školovanjem, radom i stečenim ugledom među sunarodnjacima, postaju, na neki način, “legitimizirani” da predstavljaju Rome. Tako se pod pritiskom potreba transformira tradicionalni romski unutarnji ustroj, koji je počivao na jakoj obiteljskoj hijerarhiji, a koji je bio rezultat nomadskoga načina života. Zatvorenost prema okolnom društvu, koja je štitila Rome od promjena pod utjecajem modernizacijskih procesa u tom društvu, pridonijela je slabljenju veza i nekompatibilnosti romskoga i okolnoga razvijanja. Mnoga su se romska iskustva izgubila. Sve je manje poznavatelja tradicionalnih romskih zanata i umijeća. Gotovo da više ne možemo čuti romske glazbenike, nema potkivača, popravljača kišobrana i lonaca, oštrača noževa, košaraša. Njihovim nestankom hrvatska sela (osobito) ostala su bez tih usluga koje u mnogim sredinama još nisu nadomeštene. Romi su izgubili neke od elemenata (višega) društvenog položaja što su ga nekad zauzimali zahvaljujući bavljenju svojim tradicionalnim zanatima. Bili su integrirani u svoju društvenu okolinu upravo time što su zadovoljavali mnoge specifične potrebe neromskoga gradskog i seoskog stanovništva. Svoju su društvenu organizaciju temeljili na obitelji, što ih je razlikovalo od drugih lutajućih skupina. Danas ih je više prostorno stabiliziranih nego onih bez adrese. Isti se takav proces sedentarizacije zbiva i u Hrvatskoj. Nastanjuju se često u manjim ili većim skupinama (ponekad su to i vrlo brojna naselja), pa je potreba za novom vrstom društvene organizacije postala nužnost. Obitelj sama za sebe preslab je “sugovornik” u odnosima s većinskim društvom i njegovim institucijama.
4. *Dualno pripadništvo posrednika* olakšava komunikaciju između romske lokalne zajednice i države, odnosno njezinih institucija. Taj odnos s obje strane mora biti jasno postavljen da bi se izbjegli nesporazumi i da se ne bi usporilo rješavanje svakodnevnih problema naselja i njihovih često vrlo siromašnih stanovnika. Svakako, valja se dogоворити о механизму избора и djelovanja posrednika.²²

Način pripadanja zajednici određuje na neki način kvalitetu društvenoga sudjelovanja i identiteta. O tome su pisali mnogi autori.

“Pripadnost u društvenom smislu polazi od odnosa pojedinca i kolektiviteta, čime se oblikuje društvenost, dakle, u elementarnom značenju, oblikuje se način postojanja *unutar* skupine, simbolička razmjena ili participacija. *Territorij* na kojem živi skupina, kolektivitet, najčešće je 'djelo ljudskih ruku', pa stoga označuje prostor organiziranoga društvenog života, što pridonosi njegovu razumijevanju kao važne sastavnice svih obilježja kulture, društvenosti i identiteta.” (Akoun i Ansart, 1999.)

Položaj manjinskih grupa regulira se zakonski i različit je u različitim političkim sustavima. Demokratski sustavi, u pravilu tolerantni prema različitostima uopće, kad je riječ o manjinskoj grupi nude nekoliko modela: prema jednom, naglasak je na *pravima i obvezama pojedinca*, drugi je model usmjerjeniji prema *multikulturalnosti*, a treći ističe *kulturnu cjelinu i postupke koji oblikuju i razvijaju ovu društvenu jedinicu* (Akoun i Ansart, 1999.). Koji će se model izabratи, ovisi o širim društvenim i gospodarskim prilikama.

Po svemu sudeći, hrvatski “model” najbliži je ovom trećem, koji naglašava razvitak manjine, ali ne na štetu prava pojedinaca.

Sociologiski je interes u istraživanju odnosa između manjine i većine, ali i u istraživanju oblikovanja i funkcionaliranja manjine i njezina pozicioniranja u društvu, traženja prikladnoga načina da manjina postavi svoje zahtjeve, odnosno da se zahtjevi razmijene. Kao što smo već spomenuli, i ovo istraživanje potaknula je država, a s ciljem da osvijetli teške probleme stanovanja, uređenja naselja i aspiracije romske populacije glede stanovanja. S jedne strane, nesporna je želja i obveza države da svim svojim stanovnicima osigura minimalni stambeni i naseljski tehnički i socijalni standard, a, s druge, stanje većine lokacija naseljenih Romima, s niskom razinom higijene kao glavnim skupnim obilježjem, trajni je potencijalni izvor zaraze. Već i na ovome krajnje pojednostavljenom prikazu vidi se potreba aktivnog uključivanja države u rješavanje problema u socijalnom, naseljskom prostoru zemlje. Želimo li naglasiti nužnost rješavanja navedenih problema, možemo pomalo pretjerano kazati da je stanovanje, kao nužna pretpostavka “građanskoga” života, materijalni temelj demokratizacije društva.

Valja očekivati da se svakom sustavnom aktivnošću, pa i ovom vezanom uz probleme stanovanja i uređenja naselja, *aktivira manjinska grupa* i da je se motivira da se zajednički napravi što više. Dakle, da se jedna pasivna grupa,

barem kad je riječ o stanovanju i uređenju naselja, transformira u aktivnu zajednicu kojoj neće biti svejedno kako i gdje živi i stanuje.

“Naseobina je ... odraz društva koje u njoj živi” (Mendras, 1986.). Ova je izjava vezana uz seljačka društva i njome autor pokazuje kako se ona međusobno razlikuju i kako se zbog tih razlika, vezanih i uz ekološke uvjete, dakle, krajolik, prikladni (i mogući) sustav proizvodnje, oblikuju i različite vrste i tipovi naselja. Romska naselja međusobno se (mnogo) ne razlikuju. Neka su veća, neka manja, neka su na rubu grada, neka na rubu sela; u pravilu su nevezana uz neki posebni tip proizvodnje, jer se radni angažman odvija izvan naselja.

Namjera je da rezultati ovog istraživanja osvijetle problem stambenoga standarda romske populacije, njihove aspiracije u pogledu obiteljskoga stanovanja te stanje, mogle i mogućnosti trajnoga rješavanja problema opremljenosti naselja s većom koncentracijom romske populacije. Istraživanje bi trebalo poslužiti kao znanstveno-stručna podloga za kontinuirano dugoročno djelovanje koje bi poboljšalo svakodnevni život Roma u mnogim njegovim aspektima.

U toj zahtjevnoj zadaći nužna je *pomoć lokalnih vođa*, koji će unutar grupe promicati ideje o zdravom, urednom i održivom stanovanju. Posao valja dobro planirati, dati mu dovoljno vremena, on ne smije biti kampanjski, nego kontinuiran; i naoružati se strpljivošću.

BILJEŠKE

¹ Marginalnim skupinama smatraju se društvene skupine koje ne sudjeluju u ključnim društvenim procesima, prije svega ekonomskim, socijalnim, kulturnim i političkim.

² I. Magdalenić je nedavno, istražujući na ženskoj studentskoj, dakle, obrazovanoj populaciji, probleme socijalne distancije prema pripadnicima 29 nacija ustanovio da su Romi “zauzeli posljednje mjesto po stupnju bliskosti koju su ispitanice spremne prihvatići s 'tipičnim' pripadnicima tih nacija”.

³ Prvo društveno istraživanje Roma u Hrvatskoj obavio je Institut za društvena istraživanja 1982.

⁴ Primjerice, Odbor za pastoral Roma Hrvatske biskupske konferencije organizirao je nedavno jedno istraživanje Roma.

⁵ Brojni su problemi empirijskog istraživanja Roma. Oni ne leže samo u njihovoј prostornoj raspršenosti i nepostojanju osnovnih podataka o njihovoј populaciji na temelju kojih bi se mogao izraditi reprezentativni uzorak. Specifičan problem jesu neka njihova obilježja uvjetovana njihovim životnim stilom, koji ih u mnogočemu razlikuje od socijalne i kulturne okoline. (Možemo tvrditi na temelju skromna iskustva iz ovog istraživanja da su te razlike manje u nekim sredinama.) Taj stil koji počiva na svojevrsnoj (samo)izolaciji gradi određeno nepovjerenje prema (osobito) neromskom zadiranju u njihov obi-

teljski i društveni život. Ponovno citirajmo Cléberta: "Cigani su svješni vjekovnog tabua koji im zabranjuje da gađima otkriju najveći dio svojih rituala. Vjerujte mi, ne radi se ovdje o nekoj šali koja bi imala svrhu da ciganski mit zazivaju u 'misterij'. U svakom slučaju, to nije šala ni za ciganologe, koji se neprestano sudaraju sa zidom šutnje ili, što je još gore, s promišljenim lažima. Postavite dvadeset puta jedno te isto precizno pitanje Ciganima i dobit ćete dvadeset različitih odgovora!" (Clébert, 1967., str. 157).

⁶ Pravo na životni prostor jedno je od temeljnih prava. To pravo sadržava i obvezu zaštite toga prostora ne prema uskim, lokalnim standardima, već prema globalnim pravilima. Time je osnažena odgovornost čovjeka za životni prostor.

⁷ Do toga se dolazi različitim putovima. Jedan od načina da se prevlađa međusobno nepovjerenje između Roma i većinskoga stanovništva testirali su slovenski "aktivisti", koji su 1990. ustanovili projekt s temeljnim ciljem da Rome ravnopravno integriraju u društvenu okolinu, odnosno zajednicu. Polazište je bilo da su problemi s obje strane i da valja djelovati na obje strane kako bi se smanjile ili dokinule predrasude, stereotipi i netolerantnost jednih i drugih.

⁸ Istraživanje su obavili istraživači Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar.

⁹ Obavljen je standardizirani razgovor s istaknutijim pojedincima i dobroim poznavateljima prilika u naselju. Osim toga, pregledali smo podatke koji su dosad prikupljeni drugim istraživanjima, a koji se dotiču Roma s različitih gledišta i potreba. Naselja obuhvaćena istraživanjem jesu: Kozari putovi - Zagreb, Capraške Poljane - Sisak, Kotoriba, Vodnjan i Bjelovar.

¹⁰ Naravno da takav tip tradicije možemo naći i u drugih naroda.

¹¹ Ako dovoljno široko shvatimo zagovaranu "pozitivnu diskriminaciju", i ovakvo ponašanje prema ilegalnim oblicima poduzetništva možemo podvesti pod tu sintagmu.

¹² Valja naglasiti da je autor, kvalitativno analizirajući počinjena djela, ustanovio kako "romska" maloljetnička delinkvencija "sadržava gotovo isključivo sitne krađe, šumske krađe i slična djela, uglavnom ono što se u krajnjoj analizi može svesti na pojam 'kriminala iz nužde'..." .

¹³ Istini za volju moramo napomenuti da su mnoge nacionalne manjine sačuvale svoj identitet integrirajući se u hrvatsko društvo, zapošljavajući se i prihvatajući nužne obveze.

¹⁴ Rom (mnzožina: Roma) jest endonim, ime kojim su se sami nazvali. Sva su ostala imena egzonimi, dodijeljena im od neromske okoline.

¹⁵ Uzroci i detalji početka velike migracije još se istražuju. Međutim, romski indijski korijeni ostaju neupitni.

¹⁶ "...u postsanskrtsko doba...". Uzroci pokretanja romskoga naroda samo se nagađaju. Smatra se da im je trebala koja stotina godina dok nisu ušli u Bizantsko Carstvo (XI. st.).

¹⁷ Odredena fascinacija Romima, narodom "čudesnim i neobjašnjivim", njihovim sporim mijenjama bez obzira na različitost i objektivnu snagu utjecaja, već dugo izaziva znatiželju neromskega istraživača. Vidjeti, primjerice, bibliografiju u radu Francesco Predari: Origine e vicende dei Zingari. Bologna: Torni Editore, pretisak knjige objavljene 1841. Autor spominje izvore koji potvrđuju da su se Romi 1417. pojavili u blizini Crnoga mora (na svom putu prema sjeveru). Godi-

nu dana kasnije spominju se u Švicarskoj, a u Italiji 1422. (Isto, str. 55). Autor spominje i pronalazak dokumenta prema kojem se u Ugarskoj spominju već 1250. kao sudionici bitke u kojoj je češki kralj pobijedio ugarskoga kralja Belu, među čijim vojnicima bijahu i Romi (Cingarorum...) (Isto, str. 56).

- ¹⁸ Između nomadskoga i sjedilačkoga načina života može se u romskoj zajednici zamijetiti jedna međurazina. Naime, sedentarizirani Romi mogu se, lakše od drugih, preseliti u većim skupinama iz jedne države u drugu ili iz jednoga dijela zemlje u drugi.
- ¹⁹ Spomenimo samo problem higijene, odnosno higijenizacije romskih naselja, koja je nužna dvostrano: jedna je strana zdravlje i kvaliteta života Roma, a druga je zdravlje i kvaliteta života neposredne socijalne okoline. Naravno, nisu posrijedi samo zdravstveni razlozi, već i najšire shvaćeno pitanje zaštite i izgleda okoliša.
- ²⁰ Osobito tradicionalnim, u kojima su se stanovnici pretežito bavili poljoprivredom ili zanatima.
- ²¹ Obično je “šef” negdje drugdje. Bilo bi zanimljivo i korisno istražiti sustav društvene moći u romskoj populaciji. Naravno da to nije bio predmet našeg istraživanja. Ali je opravданo prepostaviti da je “šef” itekako važan socijalni akter i da bi razvojne aktivnosti bile uspješne kad bi se mogle osloniti na prikladne utjecajne osobe u romskoj sredini.
- ²² Romska manjinska zajednica, zbog svoje prostorne raspršenosti, ali vjerojatno i drugih razloga, ima (pre)više udruga i nadudruga, čime slabi svoj pregovarački položaj, a i slabi mogućnost da netko s njihove strane preuzme i svoj dio odgovornosti za stanje unutar zajednice.

Maja
ŠTAMBUK

METODOLOŠKE NAPOMENE

Problemi empirijskog istraživanja Roma, posebice takvoga koje se oslanja na reprezentativni uzorak, ne leže samo u njihovoj prostornoj raspršenosti i nepostojanju preciznih podataka o populaciji. Specifičan problem jesu neka obilježja uvjetovana njihovim životnim stilom po kojem se razlikuju od socijalne i kulturne okoline. Spomenimo dva najvažnija:

1. mnogi odrasli Romi bave se poslovima koji ih na dulje vrijeme udaljuju od kuće (primjerice, skupljanje sekundarnih sirovina, ljekovitoga bilja i sl.) ili su sezonskoga karaktera (prodaja na sajmovima, u turističkim mjestima i sl.) pa su teže dostupni;
2. način života Roma počiva na svojevrsnoj (samo)izolaciji od neromskega stanovništva, što rezultira stanovitim nepovjerenjem prema zadiranju u njihov obiteljski i društveni život. Stoga je samo dobro pripremljenim dolaskom u njihovo naselje moguće ući u njihove domove i dobiti pristanak na razgovor.

Anketiranje je obavljeno u dvije faze:

1. u srpnju 2004. obavljeno je pilot-istraživanje u Zagrebu i Međimurskoj županiji
2. u listopadu, studenom i prosincu 2004. anketiranje je provedeno na ostalim planiranim područjima.

Terenski dio istraživanja proveden je usmenom anketom među romskim stanovništvom u županijama u kojima je zabilježen (Popisom stanovništva iz 2001. godine) veći broj Roma i u kojima Romi žive koncentrirano u pojedinim naseljima seoskoga ili gradskoga tipa. Uzorak je, prema zahtjevima naručitelja, bio prilagođen temeljnog cilju istraživanja, a to je, ukratko, uvid u socijalnu i tehničku infrastrukturu lokaliteta naseljenih Romima, opremljenost romskih domaćinstava temeljnim elementima standarda te u aspiracije romskoga stanovništva glede kvalitete stanovanja i opremljenosti naselja.

Uzorkom je planirano obuhvatiti između 900 i 1000 ispitanika starijih od 18 godina, po mogućnosti kućedo-

Slika 1.
 Naselja obuhvaćena istraživanjem

mačina ili kućedomaće. Teritorijalna stratifikacija provedena je prema broju romskoga stanovništva u pojedinoj županiji. Pritom su, kao jedini objektivni skup parametara, rabljeni podatci Državnog zavoda za statistiku (Popis iz 2001. godine) i podatci koje je prikupilo Ministarstvo zaštite prostora, prostornog uređenja i graditeljstva preko svojih županijskih ureda. Kako u nekim županijama ima malo Roma, ili nema posebnih naselja u kojima bi Romi živjeli u većem broju, uzorkom su obuhvaćene županije u kojima je zastupljenost Roma veća i u kojima ima naselja/lokaliteta s koncentracijom romskoga stanovništva dovoljno velikom da se istraživanje može provesti. U tim županijama planirano je ispitati po 100 ispitanika (u Međimurskoj 200), kako bi se obradba podataka, analiza i interpretacija mogle izvesti *lege artis*.

Uzorak je realiziran 97% od planiranog: obavljeno je ukupno 969 usmenih anketa s ispitanicima. Podatci o bro-

ju Roma u Hrvatskoj nepouzdani su i variraju od 9600 Roma po Popisu iz 2001. godine do 30.000 Roma po Nacionalnom programu za Rome. Unatoč tome, možemo smatrati da je uzorak na razini Hrvatske dovoljno reprezentativan. U svim “udarnim” županijama realizirani uzorak dopušta i korektne interpretacije.

Županije	Gradovi/općine	Lokacije naseljene Romima	Županije i naselja obuhvaćena istraživanjem
Zagrebačka županija	Velika Gorica/Lukavec	Lukavec	
Sisačko-moslavačka županija	Sisak Kutina	Palanjak Capraške Poljane Kutina/Radićeva ul.	
Karlovačka županija	Ogulin Josipdol	Puškarići Oštarije	
Varaždinska županija	Petrijanec/Cestica Sveti Đurđ Ludbreg	Strmec Podravski Karlovac Ludbreški Ludbreg (bivša klaonica)	
Koprivničko-križevačka županija	Đurđevac	Stiska	
Primorsko-goranska županija	Rijeka	Rijeka-Škurinje Rijeka-Rujevica	
Brodsko-posavska županija	Slavonski Brod	Slavonski Brod, Naselje “J. Rimac”	
Osječko-baranjska županija	Belišće Osijek Bolman Darda Tordinci	Bistrinci Tenja Bolman Darda Tordinci	
Međimurska županija	Kotoriba Goričan Donja Dubrava Čakovec Podturen Mala Subotica	Kotoriba Goričan Donja Dubrava Kuršanec Lončarevo Piškorovec	
Istarska županija	Pula Vodnjan	nekoliko lokacija u gradu Vodnjan	
Grad Zagreb		Kozari Bok Borongaj Ferenčića Plinarsko naselje Struge Sopot Savica Petruševec Požarinje Dubec	

Usporedno s anketnim istraživanjem, na lokacijama koje su obuhvaćene uzorkom provedena je i djelomična inventura naselja. Naime, tijekom istraživanja prikupljeni su, metodom intervjuja s kompetentnom osobom u naselju te metodom promatranja, i dodatni podatci o stanju lokacija na kojima je provedeno istraživanje.

Nenad
POKOS

DEMOGRAFSKA ANALIZA ROMA NA TEMELJU STATISTIČKIH PODATAKA

Prema odredbama Ustavnog zakona o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih manjina u RH, Republika Hrvatska štiti ravnopravnost pripadnika dvadeset dvije manjine. Jedna od tih manjina jesu i Romi, za koje je ovdje provedena demografska analiza prema podatcima Državnog zavoda za statistiku.

Popisno kretanje broja Roma

Broj Roma u Hrvatskoj može se konkretnije pratiti tek od 1948. godine, kada je proveden prvi popis stanovništva nakon Drugoga svjetskog rata. Za ranije razdoblje broj Roma zasniva se jedino na procjenama zbog toga što stanovništvo tada nije bilo popisivano prema nacionalnoj ili etničkoj pripadnosti, već prema vjeri i materinskom jeziku, među kojima u popisnim knjigama nije posebno iskazan romski jezik. Prema Žerjaviću (1989.), broj Roma stradalih za NDH iznosi oko 17 tisuća, pa je spomenute 1948. godine u Hrvatskoj zabilježeno tek 405 Roma. Godine 1953. popisan je 1261 Rom, dok je 1961. njihov broj smanjen na samo 313 (smanjenje za 75,2%). Objašnjenje tolikoga popisnog smanjenja u samo pet godina treba tražiti u istodobnom povećanju broja Rumunja, kojih je 1953. bilo 418, a 1961. čak 1053 (porast od 40,0%). Očito da je ovdje riječ o pogreškama pri samom popisivanju ili u kasnijoj obradbi popisnih podataka, pa su 1961. kao i nekih drugih godina Romi dijelom "postajali" Rumunji. Kao dokaz te tvrdnje mogu poslužiti popisni podaci o broju Roma i Rumunja u tri međimurska naselja. Naime, u naseljima Pribislavcu, Trnovcu i Oreševici popisni podaci 1971. godine iskazuju 118 Rumunja te ni jednoga Roma, dok se 1981. godine uz 684 Roma ne iskazuje ni jedan Rumunj.

Nakon 1961. broj Roma ponovno raste, tako da ih je 1971. popisano 1257, 1981. godine 3858, a 1991. godine 6695. Prema službenim podatcima Državnog zavoda za statistiku, u posljednjem popisu stanovništva (2001.) Ro-

mima su se izjasnile 9643 osobe, čime su činili 0,2% ukupnoga stanovništva Hrvatske. U posljednjem međupopisu (1991.-2001.) broj Roma povećan je za 41,3%, što je daleko najveći porast broja pripadnika neke manjinske skupine u Hrvatskoj. Od četiri ostale nacionalne manjine koje su u promatranom razdoblju povećale broj pripadnika prednjače Rusi (28,3%), a slijede Albanci (25,3%), Austrijanci (15,4%) te Nijemci (10,1%).

Međutim, treba napomenuti da kao i ranijih godina mnogi pripadnici ove manjine nisu sudjelovali u popisu stanovništva (odnosno nisu popisani) te da se znatnim dijelom nisu izjasnili kao Romi (nego na neki drugi način). Tako npr. 2001. godine u naselju Pitomači nije iskazan ni jedan Rom, premda je poznato da je to iza Zagreba vjerojatno najveće romsko središte u Hrvatskoj, u kojem živi više od 900 Roma (Hrvatić i Ivanićić, 2000.). Nadalje, iz popisnih rezultata proizlazi da ni jedan Rom nije živio i u Kloštru Podravskom (gdje inače živi oko 350 Roma), kao i u nedalekom naselju Stiska, u kojem živi 50-ak romskih obitelji. Neizjašnjavanje prema stvarnoj etničkoj pripadnosti osoba romskoga podrijetla nije karakteristično samo za Podravinu, jer se i u romskom naselju Homutno kod Omišlja na Krku u popisnim podatcima ne iskazuje ni jedan Rom, premda ih ima oko 150-ak. Slična je situacija i u Puškarićima kod Ogulina, gdje se samo jedan stanovnik izjasnio kao Rom (dok stvarno stanje prikazuje stotinjak stanovnika romskoga podrijetla), zatim u Otoku Oštarijskom, Donjoj Dobri itd.

Imajući na umu navedeno, razumljive su procjene da u Hrvatskoj zapravo živi između 30 i 40 tisuća Roma, dok neke procjene čak barataju brojem od 60-ak tisuća pripadnika te manjine. Znajući taj podatak, svaka analiza popisnih podataka postaje upitna, jer se tek oko 1/3 (ako ne i manje) stanovnika romskoga podrijetla uistinu i izjasnilo Romima pri popisu stanovništva. Međutim, kako je projektni zadatak analiza podataka Popisa stanovništva iz 2001., u dalnjem tekstu razmatrat će se isključivo potonji podatci, iako treba imati na umu da nije riječ o stvarnom broju Roma u Hrvatskoj.

Romi po županijama

Popisom iz 2001. godine Romi su zastupljeni u svim županijama, s tim da su najmalobrojniji bili u Krapinsko-zagorskoj, Virovitičko-podravskoj, Zadarskoj i Dubrovačko-neretvanskoj županiji. U svakoj od navedenih županija popisano je tek po četiri Roma. S druge strane, najviše Roma živjelo je u Međimurskoj županiji, gdje je njih 2887

Tablica 1.

Broj Roma po županijama 1991. i 2001. godine

ŽUPANIJA	Broj pripadnika		Indeks promjene 2001./1991.	Udio u uk. st. županije 2001.	Udio u uk. broju Roma
	1991.	2001.			
Zagrebačka	129	231	179,1	0,07	2,4
Krapinsko-zagorska	2	4	200,0	0,00	0,0
Sisačko-moslavačka	315	708	224,8	0,38	7,5
Karlovačka	16	7	43,8	0,00	0,1
Varaždinska	333	448	134,5	0,24	4,7
Koprivničko-križevačka	204	125	61,3	0,10	1,3
Bjelovarsko-bilogorska	144	140	97,2	0,11	1,5
Primorsko-goranska	504	589	116,9	0,19	6,2
Ličko-senjska	49	10	20,4	0,02	0,1
Virovitičko-podravska	86	4	4,7	0,00	0,0
Požeško-slavonska	0	7	-	0,01	0,1
Brodsko-posavska	223	586	262,8	0,33	6,2
Zadarska	7	4	57,1	0,00	0,0
Osječko-baranjska	782	977	124,9	0,30	10,3
Šibensko-kninska	42	8	19,0	0,01	0,8
Vukovarsko-srijemska	265	167	63,0	0,08	1,8
Splitsko-dalmatinska	39	11	28,2	0,00	0,1
Istarska	637	600	94,2	0,29	6,3
Dubrovačko-neretvanska	5	4	80,0	0,00	0,0
Međimurska	1920	2887	150,4	2,44	30,5
Grad Zagreb	993	1946	196,0	0,25	20,6
UKUPNO RH	6695	9463	141,3	0,21	100

činilo 2,4% ukupnoga županijskog stanovništva. To je ujedno i jedina županija u kojoj su Romi činili više od 1% ukupnoga stanovništva županije, dok se npr. na drugom mjestu nalazi Sisačko-moslavačka županija, u kojoj su Romi činili tek 0,4% ukupnoga stanovništva. U Međimurskoj županiji živjelo je po Popisu iz 2001. godine i relativno najviše Roma, odnosno 30,5% svih osoba izjašnjениh na taj način u Hrvatskoj. Priključe li im se Romi u Gradu Zagrebu, proizlazi da u samo te dvije županije živi više od polovice svih Roma u Hrvatskoj – tj. 51,1%. Nasuprot tome, u čak devet županija zabilježeno je tek između 4 i 11 pripadnika romske manjine, čime analiza demografskih obilježja Roma u tim županijama postaje statistički nepouzdana.¹ Zanimljivo je da se među tih devet županija nalaze sve četiri dalmatinske županije, u kojima je ukupno popisano tek 27 Roma.

Analizirajući popisom ustanovljeni broj, Romi su između 1991. i 2001. najveći porast zabilježili u Brodsko-posavskoj (porast od 162,8%) i Sisačko-moslavačkoj županiji (porast od 124,8%). Toliki brojčani porast Roma u tim županijama za samo deset godina vjerojatno je uvjetovan, osim visokim stopama prirodnoga prirasta, i boljom organizacijom popisa u romskom naselju kod Slavonskog Broda, odnosno u Capraškim Poljanama kod Siska.

Romi po naseljima

Dok su 1991. godine Romi popisani u 190 naselja, deset godina kasnije oni obitavaju u 171 naselju. I ovaj podatak potvrđuje da se u pojedinim naseljima Romi izjašnjavaju ponajviše kao Hrvati.

Jedino naselje u kojem je 2001. popisano više od tisuću Roma bio je Zagreb sa 1406 stanovnika romske narodnosti. Više od 100 pripadnika Roma su imali u još 19 naselja (u zagradi je broj Roma): Kuršanec (722), Slavonski Brod (582), Trnovec (523), Rijeka (478), Držimurec (430), Sesvete (407), Pribislavec (381), Donje Vratno (365), Crnac (357), Pula (301), Orešovica (237), Darda (210), Podturen (173), Vodnjan (168), Zebanec Selo (162), Kotoriba (156), Beli Manastir (146), Bistrinci (133) i Vinkovci (114).² Većinsko stanovništvo Romi su činili jedino u naselju Donje Vratno, gdje je u ukupnom stanovništvu zabilježeno samo 14 stanovnika neromske narodnosti.

Ako se Zagreb razdijeli na gradske četvrti, najviše Roma živjelo je u četvrti Peščenica-Žitnjak (726), što je više nego u Kuršancu, kao najbrojnijem romskom naselju iza Zagreba. Više od 100 Roma živjelo je i u zagrebačkim četvrtima Trnje (163), Gornja Dubrava (131) te Donja Dubrava (126).

Romska kućanstva

U Hrvatskoj je 2001. godine zabilježeno 2099 kućanstava u kojima je nositelj bio romske narodnosti. U tim je kućanstvima živjelo 10.548 osoba, što znači da je na jedno romsko kućanstvo dolazilo pet stanovnika. Kako je iste godine popisano 9430 Roma, znači da je u romskim kućanstvima živjelo i najmanje 1118 neromskoga stanovništva (ili na taj način izjašnjenoga stanovništva), koji su činili 10,6% ukupnoga stanovništva tih kućanstava.

U izvoru za Tablicu 2, gdje su romska kućanstva raščlanjena po županijama, podatci o broju Roma donekle se razlikuju u odnosu na Tablicu 1. Premda je izvor obiju tablica DZS, nepoznato je zašto ukupan broj Roma iz poda-

taka pomoću koje je konstruirana Tablica 2 iznosi 9430, dok je službeni broj Roma u Hrvatskoj 9463 (Tablica 1). Po županijama se podatci razlikuju utoliko što dobiveni podatci za Tablicu 2 ne prikazuju ni jednoga stanovnika romske narodnosti u Krapinsko-zagorskoj te Požeško-slavonskoj županiji (dok ih je inače zabilježeno po četiri, odnosno sedam, u svakoj županiji), u Gradu Zagrebu razlika iznosi također četiri osobe, u Sisačko-moslavačkoj dvije osobe itd.

ŽUPANIJA	Ukupan broj romskih kućanstava	Prosječan broj članova po romskom kućanstvu	Udio u uk. broju romskih kućanstava
Zagrebačka	37	7,2	1,8
Krapinsko-zagorska	-	-	-
Sisačko-moslavačka	152	5,0	7,2
Karlovačka	3	3,3	0,1
Varaždinska	85	5,3	4,0
Koprivničko-križevačka	25	5,8	1,2
Bjelovarsko-bilogorska	48	3,9	2,3
Primorsko-goranska	139	4,9	6,6
Ličko-senjska	4	5,5	0,2
Virovitičko-podravska	1	4,0	0,0
Požeško-slavonska	-	-	-
Brodsko-posavska	123	5,1	5,9
Zadarska	1	4,0	0,0
Osječko-baranjska	314	3,6	15,0
Šibensko-kninska	3	3,0	0,1
Vukovarsko-srijemska	32	5,7	1,5
Splitsko-dalmatinska	6	3,2	0,3
Istarska	116	5,8	5,5
Dubrovačko-neretvanska	1	4,0	0,0
Međimurska	598	5,1	28,5
Grad Zagreb	410	5,6	19,5
UKUPNO RH	2099	5,0	100

Tablica 2.

Ukupan broj romskih kućanstava te članova romskih kućanstava po županijama 2001. godine

Od ukupnoga broja romskih kućanstava na Međimursku županiju i Grad Zagreb otpadalo je 48% svih kućanstava. Dok je u te dvije županije s najbrojnijim romskim stanovništvom živjelo više od polovice svih Roma u Hrvatskoj (51,1%), razlog nešto manjem udjelu među kućanstvima treba tražiti u prosječno nešto većem broju članova po kućanstvu od hrvatskoga prosjeka. Naime, na razini Hrvatske prosječan broj članova po romskom kućanstvu iznosio je 5,0, dok je u Međimurskoj županiji bio 5,1, a u Gradu Zagrebu 5,6 osoba po kućanstvu. Prosječno najviše

članova po romskom kućanstvu dolazilo je u Zagrebačkoj županiji (7,2), nakon koje slijede Koprivničko-križevačka i Istarska županija sa 5,8 članova. Isključujući devet županija u kojima je broj Roma, odnosno romskih kućanstava, zanemariv te čiji pokazatelji mogu dovesti do pogrešnih zaključaka, najmanje Roma po kućanstvu otpadal je na Osječko-baranjsku županiju, gdje je po kućanstvu dolazilo tek 3,6 članova, a to je dvostruko manje nego u Zagrebačkoj županiji.

Romi po spolu i starosti

Za razliku od ukupnoga stanovništva Hrvatske, u čijem sastavu stanovništva po spolu prevladavaju žene sa 51,9%, kod Roma je obrnuta situacija, jer žene čine 49,5%, a muškarci 50,5%. Ako se sastav po spolu želi izraziti koeficijentom feminiteta, proizlazi da kod Roma na 1000 muškaraca dolazi 981 žena, dok na državnoj razini taj pokazatelj iznosi 1078 žena na tisuću muškaraca. Kod Roma žene prevladavaju samo u dobnim skupinama od 10 do 14, od 55 do 59, od 60 do 64, od 70 do 74, od 75 do 79 te od 80 do 84 godine.

Tablica 3.
 Romi po spolu i starosti
 2001. godine

Dobna skupina	Ukupno		Muškarci		Žene	
	aps.	rel.	aps.	rel.	aps.	rel.
0–4	1769	18,7	901	18,9	868	18,5
5–9	1390	14,7	704	14,7	686	14,6
10–14	1105	11,7	534	11,2	571	12,2
15–19	976	10,3	510	10,7	466	9,9
20–24	834	8,8	438	9,2	396	8,5
25–29	727	7,7	363	7,6	364	7,8
30–34	609	6,4	297	6,2	312	6,7
35–39	543	5,7	283	5,9	260	5,5
40–44	421	4,4	223	4,7	198	4,2
45–49	306	3,2	154	3,2	152	3,2
50–54	209	2,2	112	2,3	97	2,1
55–59	156	1,6	63	1,3	93	2,0
60–64	138	1,5	65	1,4	73	1,6
65–69	67	0,7	36	0,8	31	0,7
70–74	54	0,6	19	0,4	35	0,7
75–79	20	0,2	5	0,1	15	0,3
80–84	6	0,1	1	0,0	5	0,1
85–89	3	0,0	3	0,1	-	-
90 i više	-	-	-	-	-	-
Nepoznato	130	1,5	66	1,4	64	1,4
UKUPNO	9463	100	4777	100	4686	100

Iz Tablice 3 vidi se da 2001. godine ni jedan Rom nije ušao u devedesete godine života, odnosno da je tek devet pripadnika ove manjinske skupine imalo više od osamdeset godina. To samo potvrđuje općepoznatu činjenicu da Romi rijetko dožive duboku starost te da je njihov životni vijek znatno kraći od pripadnika ostalih nacionalnih skupina.

Raščlambom stanovništva na petogodišnje dobne skupine zapaža se da je najviše Roma u najmlađoj dobnoj skupini (0-4 godina) te da se njihov broj postupno smanjuje idući prema starijim godištima. Prema tipizaciji dobne strukture, takav sastav stanovništva odgovara progresivnom (ekspanzivnom) tipu, što ga obilježava široka baza piramide starosti, odnosno visok udio djece i dinamičan razvoj uz visoke stope prirasta stanovništva koje proizlaze iz visokih stopa nataliteta i nešto sporije padajućih stopa mortaliteta.

Županija	0 - 19	20 - 59	60 i više	Indeks starenja
Zagrebačka	51,9	37,7	4,3	8,3
Sisačko-moslavačka	55,5	41,7	2,5	4,6
Varaždinska	63,2	35,0	1,1	1,8
Koprivničko-križevačka	64,8	34,4	0,8	1,2
Bjelovarsko-bilogorska	35,7	55,0	9,3	26,0
Primorsko-goranska	46,9	49,4	2,7	6,6
Brodsko-posavska	55,8	40,3	2,0	3,7
Osječko-baranjska	45,0	47,3	7,1	15,7
Vukovarsko-srijemska	51,5	35,3	5,4	10,5
Istarska	53,2	44,3	1,7	3,1
Međimurska	64,8	33,1	1,3	2,0
Grad Zagreb	50,0	43,4	4,2	8,4
Ukupno RH	55,4	40,2	3,0	5,5

* Razlika do 100% odnosi se na stanovništvo nepoznate starosti.

Tablica 4.

Relativni udio Roma po velikim dobnim skupinama te indeks starenja po županijama u kojima je popisano više od 100 Roma 2001. godine

Da je kod Roma riječ o izrazito ekspanzivnom tipu dobne strukture, pokazuje i udio stanovništva prema velikim dobnim skupinama, gdje je 2001. bilo čak 55,4% mlađoga stanovništva (0-19 godina) te samo 3% osoba starijih od 60 godina. Istodobno je na državnoj razini mlado stanovništvo činilo 23,7%, a staro 21,5% ukupnoga stanovništva. Prema indeksu starenja, koji je još bolji pokazatelj razine starenja, zapaža se da na 100 Roma od 0 do 19 godina dolazi tek 5,5 onih u dobi od 60 godina i više. Takva dobna struktura ne samo da je uvjerljivo mlađa od prosjeka za ukupno hrvatsko stanovništvo, gdje je indeks stare-

nja 2001. iznosio 90,7, nego je romsko stanovništvo daleko najmlađe od svih manjina u Hrvatskoj.³

Isključi li se iz analize devet županija u kojima je 2001. godine živjelo manje od dvanaest Roma (gdje tek jedna ili dvije osobe “nose” znatan dio postotnih poena), najmlađe romsko stanovništvo zabilježeno je u Koprivničko-križevačkoj županiji, gdje je od 125 Roma tek jedan bio stariji od 60 godina. Veoma mlado romsko stanovništvo živjelo je i u Varaždinskoj (indeks starenja 1,8) te Međimurskoj županiji (indeks starenja 2,0), u kojima priпадnici ove etničke manjine inače imaju najviše stope nataliteta (fertilitet). Relativno najstarije stanovništvo Romi su imali u Bjelovarsko-bilogorskoj županiji s indeksom starenja 26,0, što je još uvijek veoma mlado stanovništvo, jer se smatra da neka populacija ulazi u proces starenja kada taj indeks prijeđe vrijednost 40,0.

Stanovita razlika zapaža se i u dobroj strukturi triju najsjevernijih i “najmlađih” županija (Međimurske, Varaždinske i Koprivničko-križevačke) u odnosu na dvije najistočnije županije (Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske), gdje indeks starenja prelazi 10, ili u odnosu na Zagreb i njegovu okolicu s indeksom starenja višim od 8.

Žensko stanovništvo romske narodnosti prema broju živorodene djece

Jedan od razloga izrazito mlade dobne strukture romskoga stanovništva svakako je njihov visok natalitet, odnosno fertilitet. U nedostatku broja živorodenih po godinama za žensko stanovništvo romske narodnosti ovdje će nam za prikaz te tvrdnje poslužiti popisni podatci iz 2001. godine, koji prikazuju žensko stanovništvo staro 15 i više godina prema broju živorodene djece (Tablica 5). Analizom tih podataka dolazi se do udjela od 21,8% Romkinja u toj dobi, a koje još nisu rodile ni jedno živorodeno dijete. Iste je godine na razini Hrvatske taj udio iznosio 25,7%, što na prvi pogled ne predstavlja tako značajnu razliku. Međutim, ako se broj žena koje su rodile pomnoži s brojem živorodene djece u svakoj kategoriji, dolazi se do broja od prosječno četiri djeteta po ženi romske narodnosti, dok za ostalo žensko stanovništvo koje je rodilo taj prosjek iznosi 2,2 djeteta.⁴ Kada bi se izdvajilo samo žensko stanovništvo u fertilnoj dobi, odnosno u najreproduktivnijoj dobi (20–30 godina), taj bi odnos bio znatno veći u korist Romkinja. Razlika u korist potonjih još će se više produbljivati, jer se u najmlađoj promatranoj dobnoj skupini (15–19 godina) koja je tek na početku svoga fertilnog razdoblja nalazi čak 9,9% svih Romkinja, dok kod ukupnoga hrvatskog

stanovništva taj udio iznosi 6,3%. Indikativno je i da su 2001. godine kod žena romske narodnosti s dvoje živorođene djece na drugom mjestu žene koje su rodile troje djece, dok je na razini Hrvatske taj odnos veći od 80,7% u korist žena s jednim djetetom.

Promatrajući samo županije sa statistički signifikantnim brojem žena starih 15 godina i više, zapaža se da relativno najveći broj Romkinja još nije rodio ni jedno dijete u Zagrebačkoj županiji (31,7%), dok iza nje slijede Primorsko-goranska županija (28,8%) te Grad Zagreb (27,6%). Nasuprot njima, u Varaždinskoj županiji nije rodilo tek 10,1% Romkinja promatrane dobi. U toj je županiji zabilježeno čak 16,9% žena koje su rodile 10 i više djece. Na drugom mjestu prema udjelu žena sa 10 i više živorođene djece nalazi se Međimurska županija (5,4%), u kojoj žene sa 5, 6, 7 i 8 živorođene djece imaju znatno veći udio nego u Varaždinskoj županiji.

Tablica 5.
Žensko stanovništvo romske narodnosti staro 15 i više godina prema broju živorođene djece po županijama 2001. godine

Župa- nija	Uku- pno	Nisu rodile	Broj žena prema broju živorođene djece											
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 i više	Nep.	
1.	63	20	7	5	5	5	7	5	5	-	1	2	1	
2.	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
3.	192	37	16	24	26	32	13	11	9	7	5	7	5	
4.	3	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	
5.	89	9	10	20	11	8	5	2	3	3	3	15	-	
6.	28	4	4	3	2	3	3	5	2	1	-	1	-	
7.	44	12	7	4	5	4	2	7	1	1	1	-	-	
8.	191	55	22	24	24	21	14	12	5	3	2	4	5	
9.	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	
10.	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
11.	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2	
12.	148	28	13	17	32	22	10	7	5	4	5	5	-	
13.	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
14.	312	47	52	65	46	37	24	10	9	7	5	5	5	
15.	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	
16.	49	13	6	9	7	3	3	1	3	-	-	2	2	
17.	4	1	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	
18.	169	41	19	17	27	23	14	11	5	6	1	3	2	
19.	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
20.	666	124	90	98	61	59	60	43	43	31	14	36	7	
21.	590	163	69	81	77	58	41	20	26	21	8	11	15	
RH	2561	558	317	371	326	278	197	134	116	84	45	91	44	

Redni brojevi županija: 1. Zagrebačka, 2. Krapinsko-zagorska, 3. Sisačko-moslavačka, 4. Karlovačka, 5. Varaždinska, 6. Koprivničko-križevačka, 7. Bjelovarsko-bilogorska, 8. Primorsko-goranska, 9. Ličko-senjska, 10. Virovitičko-podravska, 11. Požeško-slavonska, 12. Brodsko-posavska, 13. Zadarska, 14. Osječko-baranjska, 15. Šibensko-kninska, 16. Vukovarsko-srijemska, 17. Splitsko-dalmatinska, 18. Istarska, 19. Dubrovačko-neretvanska, 20. Međimurska, 21. Grad Zagreb.

Tablica 6.

Županije s više od 40 žena romske narodnosti starih 15 i više godina prema broju živorođene djece (udjeli u %) 2001. godine

Župa-nija	Uku-pno	Nisu rodile	Relativni udio žena prema broju živorođene djece									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 i više
1.	100	31,7	11,1	7,9	7,9	7,9	11,1	7,9	7,9	-	0,2	0,3
3.	100	19,3	8,3	12,5	13,5	16,7	6,8	5,7	4,7	3,6	2,6	3,6
5.	100	10,1	11,2	22,5	12,4	9,0	5,6	2,2	3,4	3,4	3,4	16,9
6.	100	14,3	14,3	10,7	7,1	10,7	10,7	17,9	7,1	3,6	-	3,6
7.	100	27,3	15,9	9,1	11,4	9,1	4,5	15,9	2,3	2,3	2,3	-
8.	100	28,8	11,5	12,6	12,6	11,0	7,3	6,3	2,6	1,6	1,0	2,1
12.	100	18,9	8,8	11,5	21,6	14,9	6,8	4,7	3,4	2,7	3,4	3,4
14.	100	15,1	16,7	20,8	14,7	11,9	7,7	3,2	2,9	2,2	1,6	1,6
16.	100	26,5	12,2	18,4	14,3	6,1	6,1	0,2	6,1	-	-	4,1
18.	100	24,3	11,2	10,1	16,0	13,6	8,3	6,5	3,0	3,6	0,6	1,8
20.	100	18,6	13,5	14,7	9,2	8,9	9,0	6,5	6,5	4,7	2,1	5,4
21.	100	27,6	11,7	13,7	13,1	9,8	6,9	3,4	4,4	3,6	1,4	1,9
RH	100	21,8	12,4	14,5	12,7	10,9	7,7	5,2	4,5	3,3	1,8	3,6

Redni brojevi županija: 1. Zagrebačka, 3. Sisačko-moslavačka, 5. Varaždinska, 6. Koprivničko-križevačka, 7. Bjelovarsko-bilogorska, 8. Primorsko-goranska, 12. Brodsko-posavska, 14. Osječko-baranjska, 16. Vukovarsko-srijemska, 18. Istarska, 20. Međimurska, 21. Grad Zagreb.

Romi prema bračnom stanju

Promatrajući romsko stanovništvo staro 15 i više godina, uočava se da je gotovo polovica muškaraca i žena 2001. godine bilo oženjeno, odnosno udano, ali da je taj udio ipak za jedan postotni poen veći kod muškaraca. Međutim, muškarci su imali i relativno veći udio neoženjenih priпадnika nego žene neudanih. To je i razumljivo zna li se da žene općenito, a ne samo kod Roma, u brak ulaze ranije od muškaraca. Dakle, veći udio muškaraca u braku nego žena posljedica je relativno većega broja žena među udovicama i razvedenima, što se vidi i iz Tablice 7. Ako bi se prikazalo stanovništvo koje je trenutačno ili nekada bilo u braku, kod žena bi taj udio iznosio 58,9%, a kod muškaraca 52,8%.

Na županijskoj razini jedino je u Zagrebačkoj županiji zabilježeno manje od 30% neoženjenih i neudanih, dok je uvjerljivo najveći udio stanovništva iz te kategorije živio u Varaždinskoj županiji (72,5% naspram 64,0%). U potonjoj županiji nije zabilježen ni jedan udovac ili razvedeni muškarac, dok je udio udovica i razvedenih žena gotovo najniži od svih županija (samo po jedna županija u svakoj kategoriji ima manji udio). Valja istaknuti relativno najviše udjele

Tablica 7.

Relativni udjeli romskoga stanovništva starog 15 i više godina prema bračnom stanju i spolu 2001. godine

Županija	Muško				Žensko			
	neoženjen	oženjen	udovac	razvoden	neudana	udana	udovica	razvedena
Zagrebačka	29,5	62,8	3,8	-	28,6	63,5	6,3	1,6
Sisačko-moslavačka	47,6	48,6	2,7	1,1	41,1	48,4	7,3	1,6
Varaždinska	72,5	27,5	-	-	64,0	31,5	3,4	1,1
Koprivničko-križevačka	32,3	67,7	-	-	32,1	60,7	7,1	-
Bjelovarsko-bilogorska	30,8	59,6	5,8	3,8	31,8	45,5	20,5	2,3
Primorsko-goranska	40,9	57,0	1,0	0,5	36,1	52,9	7,9	3,2
Brodsko-posavska	49,2	48,6	2,2	-	33,1	57,4	8,8	0,7
Osječko-baranjska	45,1	46,4	3,8	3,5	36,9	44,9	11,9	5,4
Vukovarsko-srijemska	44,0	48,0	6,0	2,0	30,6	51,0	14,3	4,1
Istarska	46,4	51,6	1,0	0,5	37,3	58,6	3,0	1,2
Međimurska	58,7	39,3	0,6	1,1	52,4	39,6	6,3	1,5
Grad Zagreb	33,6	60,0	2,7	2,8	33,7	52,7	7,5	5,4
Ukupno RH	46,6	49,2	2,0	1,6	40,6	48,2	7,7	3,0

udovaca i udovica u Bjelovarsko-bilogorskoj te u Vukovarsko-srijemskoj županiji, kao i najveći relativni broj razvedenih muškaraca i žena u Osječko-baranjskoj županiji. Indikativno je da u te tri županije živi "najstarije" romsko stanovništvo, zbog čega je i veći dio pripadnika ranije došao u prijiku da razvrgne brak ili izgubi bračnoga druga.

Migracijska obilježja Roma

Migracijska obilježja stanovništva koja se mogu analizirati iz Popisa stanovništva 2001. godine prikazana su u Tablici 7. Prema njima, nešto manje od trećine ukupnoga broja Roma živi od rođenja u istom naselju. Prema tom kriteriju "najautohtonije" romsko stanovništvo zabilježeno je u Međimurskoj (84,6%) i Varaždinskoj županiji (79,5%), u kojoj se čak ni jedan pripadnik nije doselio iz inozemstva. Iste je godine u Zagrebačkoj i Istarskoj županiji bilo više doseljenih pripadnika iz drugih krajeva no što ih je rođeno u mjestu prebivališta. Glavna razlika između te dvije županije proizlazi iz toga što se u Zagrebačku županiju znatno više osoba doselilo iz drugih hrvatskih krajeva, dok su Romi doseljeni u Istarsku županiju većim dijelom dolazili iz inozemstva, ponajprije s Kosova (Štambuk, 2000.). Znatan udio doseljenih iz inozemstva zabilježen je i u Primorsko-goranskoj županiji (u koju su se većinom doseljavali Romi iz Srbije i Crne Gore) te u Gradu Zagrebu (s pretežno doseljenima iz Bosne i Hercegovine).

Tablica 8.

Romsko stanovništvo prema migracijskim obilježjima po županijama u kojima je zabilježeno više od 100 Roma 2001. godine

Ukupan broj Roma*	Od rođenja u istom naselju		Doseljeno u naselje iz				
	aps.	rel.	drugih krajeva RH	inozemstva	aps.	rel.	
Zagrebačka	231	109	47,2	100	43,3	20	8,7
Sisačko-moslavačka	708	467	66,0	137	19,4	104	14,7
Varaždinska	448	448	79,5	91	20,0	-	-
Koprivničko-križevačka	125	71	56,8	45	36,0	9	7,2
Bjelovarsko-bilogorska	140	86	61,4	39	27,9	15	10,7
Primorsko-goranska	589	308	52,3	35	4,2	246	41,8
Brodsko-posavska	586	377	64,3	105	17,9	104	17,7
Osječko-baranjska	977	573	58,6	320	32,8	83	8,5
Vukovarsko-srijemska	167	88	52,7	14	8,4	54	32,3
Istarska	600	265	44,2	99	16,5	236	39,3
Međimurska	2887	2442	84,6	432	15,0	10	0,3
Grad Zagreb	1946	1080	55,5	218	11,2	639	32,8
Ukupno RH**	9463	6236	65,9	1665	17,6	1534	16,2

* Razlika do ukupno (vodoravno) odnosi se na nepoznato preseljenje.

** Razlika do ukupno (okomito) odnosi se na devet županija u kojima su Romi imali manje od 100 pripadnika.

Obrazovna struktura Roma

Obrazovna struktura stanovništva uobičajeno se, pa tako i ovdje, analizira po dva osnovna obilježja: "pismenosti" i "školskoj spremi". Treba napomenuti da se podatci o pismenosti prikupljaju i objavljaju za stanovništvo staro 10 godina i više, dok se podatci o školskoj spremi objavljaju za stanovništvo staro 15 godina i više.

Od 6304 Roma starih 10 godina i više 2001. godine čak njih 1400, odnosno 22,2%, bilo je nepismeno. Gledajući po spolu, nepismeno je bilo 12,1% muškaraca te čak 32,4% žena. Udio nepismenih razlikuje se i po dobnom sastavu, pa je tako u dobnoj skupini od 10 do 19 godina bilo 13,9% nepismenih, u dobi od 30 do 39 godina 21,6%, a u dobi od 60 godina i više čak 57,6% svih Roma. Između županija raspon nepismenih kreće se od 8,9% u Istarskoj županiji do 33,6% u Vukovarsko-srijemskoj županiji.

Od ukupnoga broja Roma starih 15 godina i više čak gotovo trećina (32,6%) pripadnika nema završen ni jedan razred škole. Raščlanjujući romsko stanovništvo po spolu, i ovdje se uočava znatno nepovoljnija situacija kod žena, kod kojih se taj udio penje na čak 44,2% te je dvostruko

veći nego kod muškaraca (21,3%). Pribrajanjem dalnjih 41,7% Roma s nepotpunom osnovnom školom dolazi se do čak 74,3% osoba s nikakvim ili minimalnim obrazovanjem. Usporedbe radi, na državnoj razini udio stanovništva bez škole iznosi 2,9%, a onih s nezavršenom osnovnom školom 15,7%. Dakle, tek četvrtina Roma ima završenu osnovnu školu, dok se kod njegova ženskog stanovništva taj udio smanjuje na manje od petine (18,1%). Posebice je nepovoljan broj Roma s višom i visokom školom, koje je završilo tek 14 pripadnika, što je činilo samo 0,3% promatranoga stanovništva (za Hrvatsku taj udio iznosi 11,9%). Između tih 14 osoba nalazila se i jedna sa završenim doktoratom (u Gradu Zagrebu), dok završeni magisterij 2001. godine nije imala ni jedna osoba romske narodnosti.

	Ukupno		Muškarci		Žene	
	aps.	rel.	aps.	Rel.	aps.	rel.
Bez škole	1695	32,6	563	21,3	1132	44,2
1-3 r. OŠ	820	15,8	436	16,5	384	15,0
4-7 r. OŠ	1345	25,9	775	29,4	570	22,3
Osnovna škola	979	18,8	596	22,6	383	15,0
Srednja škola	308	5,9	232	8,8	76	3,0
Viša škola	5	0,1	5	0,2	-	-
Visoka škola	9	0,2	7	0,2	2	0,1
Nepoznato	38	0,7	24	0,9	14	0,5
UKUPNO	5199	100	2638	100	2561	100

Tablica 9.
Romi stari 15 i više godina
prema spolu i najvišoj
završenoj školi 2001. godine

Romi po djelatnosti

Dok je u Hrvatskoj 2001. godine bilo zaposleno 42,4% ukupnoga stanovništva starog 15 godina i više, kod Roma je taj udio iznosio tek 17,7%. Kod potonjih je veoma nepovoljan i odnos zaposlenih po spolu, jer muškarci čine 79,4% svih zaposlenih, dok je ta prosječna vrijednost za Hrvatsku 56,1%. S daleko najviše zaposlenih u djelatnosti "Trgovina na veliko i malo..." (38,8%) Romi znatno odstaju od hrvatskoga prosjeka, gdje su zaposleni u toj djelatnosti na drugom mjestu sa 12,5%. U vodećoj djelatnosti po broju zaposlenih u Hrvatskoj (prerađivačkoj industriji) bilo je 10,8% zaposlenih Roma, dok je u poljoprivredi posao obavljalo 6,5% Roma. U svim ostalim djelatnostima u kojima su imali manje od deset zaposlenih ukupno je bilo zaposleno samo 3,9% Roma, dok je u Hrvatskoj u tim djelatnostima bilo 29,3% zaposlenih. Tako nizak udio zapo-

slenih Roma u tim djelatnostima izrazito je nepovoljan jer je riječ uglavnom o djelatnostima iz tercijarnoga sektora, kao što su javna uprava i obrana (gdje su bila samo 3 zaposlena Roma), zdravstvena zaštita i socijalna skrb (7 zaposlenih) ili obrazovanje (6 zaposlenih).

Tablica 10.
Djelatnosti u kojima je bilo barem 10 i više zaposlenih Roma starih 15 godina i više 2001. godine

Djelatnost	Zaposleni Romi		Ukupno zaposleni u RH
	aps.	rel.	
Trgovina na veliko i malo*	358	38,8	12,5
Prerađivačka industrija	100	10,8	18,5
Ostale društve, soc. i usl. dj.**	81	8,8	3,3
Poljoprivreda, lov i šumarstvo	60	6,5	11,0
Građevinarstvo	56	6,1	6,0
Hoteli i restorani	15	1,6	5,2
Poslovanje nekretninama***	14	1,5	4,8
Na radu u inozemstvu	96	10,4	8,0
Ostalo	36	3,9	29,3
Nepoznato	106	11,5	1,4
UKUPNO	922	100	100

* Puni naziv djelatnosti glasi "Trgovina na veliko i malo; popravak motornih vozila i motocikla te predmeta za osobnu uporabu i kućanstvo".

** Puni naziv djelatnosti glasi "Ostale društvene, socijalne i osobne uslužne djelatnosti", a među koje nisu uključene "Javna uprava i obrana; obvezno socijalno osiguranje", "Obrazovanje" te "Zdravstvena zaštita i socijalna skrb".

*** Puni naziv djelatnosti glasi "Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i poslovne usluge".

Stanovi u kojima žive Romi

Kućanstva čiji je nositelj bio Rom živjela su 2001. godine u ukupno 1713 stanova, dok je prosječna površina jednoga stana iznosila 56,8 m². Zahode i kupaonice u stanu imalo je nešto manje od 40% stanova, vodovod točno polovica, kanalizaciju 44,8%, električnu struju 84,8%, a centralno grijanje tek zanemarivih 10% stanova u kojima je živjelo romsko stanovništvo.

Uvjerljivo najveću prosječnu površinu jednoga stana imali su Romi u Vukovarsko-srijemskoj županiji (111 m²). Ne ubrajajući ovamo županije s minimalnim brojem stanova (manje od sedam), po veličini slijede stanovi u Zagrebačkoj županiji i Gradu Zagrebu, dok su prosječno najmanje stanove imali Romi u Međimurskoj i Varaždinskoj županiji sa samo 34,2, odnosno 38,6 m² po jednom stanu. Po opremljenosti stanova najosnovnijim sanitarnim čvoro-

vima prednjače Istarska županija i Grad Zagreb, jer u njima više od dvije trećine stanova posjeduje zahod i kupao-nicu. I ovdje je najlošija situacija u Međimurskoj i Varaždinskoj županiji, gdje ni 10% stanova nema zahod i ku-paonicu. Slično stanje pokazuje i opremljenost stanova instalacijama, s tom razlikom što se među Istarsku županiju i Grad Zagreb s najopremljenijim stanovima priključuju i Primorsko-goranska županija, u kojoj npr. svi stanovi s romskim kućanstvima imaju električnu struju, te Vukovar-sko-srijemska županija s većim udjelom instalacija u stanovi-ma nego u Gradu Zagrebu.

Kao i prema ostala dva obilježja, najnekvalitetniji stanovi nalaze se u Međimurskoj i Varaždinskoj županiji, gdje je osim manje od 10% stanova s kanalizacijom zabi-lježeno tek 16%, odnosno 20,9%, stanova s vodovodom te 73,3% ili 58,1% stanova s električnom strujom.

Tablica II.
Stanovi za stalno stanovanje u
kojima žive Romi 2001.
godine

ŽUPANIJA	Ukupan broj stanova	Prosječna površina stana (m ²)	Opremljenost stanova (%)		Instalacije u stanovima (%)				
			kupaon.	zahod	vodov.	kanaliz.	el. str.	cent. gr.	
Zagrebačka	32	92,3	68,7	65,6	68,7	81,2	93,7	25,0	
Krapinsko-zagorska	-	-	-	-	-	-	-	-	
Sisačko-moslavačka	140	48,3	27,9	30,0	30,0	31,4	87,9	3,6	
Karlovačka	3	84,0	100	100	100	100	100	0	
Varaždinska	43	38,6	9,3	9,3	20,9	9,3	58,1	4,7	
Koprivničko-križevačka	17	59,9	47,1	29,4	70,6	58,8	88,2	0	
Bjelovarsko-bilogorska	48	76,0	41,7	41,7	47,9	45,8	93,7	20,8	
Primorsko-goranska	92	64,4	64,1	72,8	90,2	86,9	100	9,8	
Ličko-senjska	4	38,2	0	0	100	75,0	75,0	0	
Virovitičko-podravska	1	70,0	100	100	100	100	100	0	
Požeško-slavonska	-	-	-	-	-	-	-	-	
Brodsko-posavska	97	56,5	25,8	22,7	43,3	31,9	77,3	1,0	
Zadarska	1	90,0	0	0	0	0	0	0	
Osječko-baranjska	268	45,6	17,2	16,4	41,8	24,6	82,1	0,7	
Šibensko-kninska	3	53,3	33,3	100	100	100	100	0	
Vukovarsko-srijemska	26	111,0	73,1	73,1	96,2	88,5	92,3	26,9	
Splitsko-dalmatinska	6	60,0	66,7	83,3	83,3	83,3	83,3	0	
Istarska	93	70,8	79,6	82,8	97,8	95,7	97,8	7,5	
Dubrovačko-neretvanska	1	80,0	100	100	100	100	100	0	
Međimurska	468	34,2	6,8	7,3	16,0	8,8	73,3	2,1	
Grad Zagreb	370	83,9	75,1	77,3	81,9	85,1	95,7	29,7	
UKUPNO RH	1713	56,8	37,2	38,3	50	44,8	84,8	10,0	

Zaključak

Detaljnu (i pravovaljanu) demografsku analizu otežava činjenica da se znatan dio Roma u Hrvatskoj pri popisu stanovništva izjašnjava kao neromsко stanovništvo, pa je tako 2001. godine njihov službeni broj iznosio 9463 stanovnika. Prema dostupnim popisnim podatcima proizlazi da nešto više od 50% Roma živi u tek dvije županije (Međimurskoj i Gradu Zagrebu), dok je u devet županija njihov broj gotovo zanemariv. Od svih manjinskih skupina u Hrvatskoj upravo Romi imaju najveći porast svojih pripadnika od 1991. do 2001. godine, ponajprije zbog vrlo visokoga prirodnog prirasta. Time je uvjetovana i njihova izrazito mrlada dobna struktura, u kojoj stanovništvo od 0 do 19 godina čini više od polovice ukupnoga stanovništva te u kojoj na 100 mladih dolazi tek 5,5 starih 60 godina i više. Nasuprot tome, prema razini završene škole Romi su uvjерljivo najneobrazovanija etnička skupina, u kojoj čak trećina pripadnika nema završen ni jedan razred škole, dok ih je tek 0,3% završilo višu ili visoku školu. Osobito zabrinjava kvaliteta stanovanja romskih obitelji, jer tek nešto više od trećine stanova ima zahod i kupaonicu, dok polovica stanova još nema vodovod, a 55% kanalizaciju.

BILJEŠKE

¹ U tih devet županija živjelo je 2001. godine tek 59 Roma, što je činilo samo 0,6% svih popisanih Roma u Hrvatskoj.

² Treba napomenuti da romsko naselje poznato kao Strmec statistički potпадa pod naselje Donje Vratno, dok se podaci romskoga naselja Capraške Poljane statistički prikazuju pod naseljem Crnac.

³ Poslije Roma najmlađe stanovništvo 2001. godine imali su Albanci s indeksom starenjia 18,3, dok je npr. taj pokazatelj kod Hrvata iznosio 83,4, Srba 335,4, Mađara 271,9, Slovenaca čak 1038,2.

⁴ Za žene koje su rodile 10 i više djece ovdje je pretpostavljeno da su rodile najniži broj djece, tj. deset. Na taj su način "zakinutije" Romkinje, jer u toj kategoriji čine 2,70% ukupnoga stanovništva, dok u ukupnom broju žena u Hrvatskoj starih 15 i više godina one čine tek 0,1%.

Ivan
ROGIĆ

NEKE
SOCIJALNO-
EKOLOGIJSKE
ODREDNICE
ROMSKIH
NASELJA

Priručna tipologija

Uvodna ograda. Izrada tipologijske sheme romskih naseobina sudara se s dvije osnovne teškoće.

Prva teškoća očituje se u činjenici da se postojeće romske naseobine **fizionomijski međusobno malo razlikuju**. Koliko je vidljivo na fizionomiju “površinu” posebno su utjecale tri skupine čimbenika. Prvoj je korijen u tradicionalnoj romskoj sklonosti privremenom boravku na odbaranu mjestu. Premda je, u drugoj polovici 20. stoljeća, ta sklonost, dakako, izrazito oslabila, barem u svakodnevnim tradicijama života u Hrvatskoj, ona je ostavila trag u jednoj vrsti **nebrige** za naseljski okoliš, inače strukturno svojstven nomadskoj predodžbi o primjerenu boravku u okolišu. Tvrđnji je nasuprot očita činjenica da Romi žive u stalnim naseljima te da, osim zanemarujućih primjera, više i nema podataka koji podupiru ocjenu o prežitku nomadske tradicije (samo je u naselju Pitomača povremeno boračište). No, na drugoj strani, i tradicijska nebrižnost spram naseljskog okoliša je posve očita. Druga skupina čimbenika utjecajna na fizionomiju romskih naseobina, je **endemsко siromaštvo**. Premda se i u romskoj skupini mogu vidjeti primjeri uspješnih obitelji i pojedinaca, izvan je rasprave kako je skupina, kao cjelina, u kliještim endemskog siromaštva. Na toj podlozi nebrižnost spram naseobinskog okoliša se dodatno dramatizira. Treća skupina čimbenika utjecajna na fizionomiju romskih naseobina ima korijen u činjenici da su romski graditelji većinski **“divlji” graditelji**. Pridjev “divlji” nije ovdje uporabljen usput (Rogić, 1990.). Njime se opisuje način građenja koji na dva načina ugrožava graditeljske norme. Najprije, krši zakone kojima se konvencionalno regulira građenje i zemljivođni odnosi. Kada je građenje ograničeno na tu vrst prekršaja obično se, premda eufemistično, zove “nepravnim” građenjem (točnije je: nezakonitim). No, “divlje” je građenje substandardno i po **načinu građenja**. Dakle, uporabljeni materijal, rabljeni nacrt, funkcionalna organizacija, pristupačnost infrastrukturnim mrežama, i slične odrednice jednog načina građenja

u njegovu "divljem" obliku su substandardne, ili dubinski ispod razine koja obvezuje graditelje, pa i onda kada grade "bespravno", ili protuzakonito. **Tradicija nebrižnosti, siromaštva i "divlji" predlošci građenja**, dakle, presudno određuju fisionomijsku površinu romskih naseobina. Prijemni li se mjerilo fisionomijskog razlikovanja skoro da je nemoguće razdvojiti posebne tipove romskih naselja. Prije će biti da je posrijedi višestruko ponovljeni **jedan jedini fisionomijski tip**.

Druga teškoća očituje se u činjenici da **nije moguće uvjerljivo diferencirati gospodarsku osnovu** na kojoj naselja leže. Koliko podatci pokazuju, nema posebnih razlika između gospodarske osnove romskih naseobina u gradovima i romskih naseobina na seoskom području. Prisutne su, dakako, lokalne razlike. Ali one nisu još dostatne za čvršće tipologijske sheme, napose one po kojima se dijele gradska i seoska naselja, turistička i industrijska, itd. Na ovom mjestu korisno je ponuditi na uvid razdiobu podataka o najvažnijim izvorima prihoda romskih kućanstava.

Tablica 1.
Najvažniji izvori prihoda
romskih kućanstava

Izvor prihoda	Županija u %										
	Zagreb	Sisačko- moslavačka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Brodsko- posavska	Osječko- baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak	
Poljoprivredno gospodarstvo (ratarstvo)	0,9	,0	3,8	,0	1,0	2,0	,0	1,8	,0	1,1	
Uzgoj i prodaja stoke (stočarstvo)	,0	,0	,0	,0	2,0	,0	,0	,0	,0	0,2	
Radni odnos	7,1	16,7	2,5	61,1	12,0	6,0	59,2	6,0	,0	17,6	
Rad u inozemstvu	2,7	1,0	,0	1,1	6,0	,0	2,0	,0	,0	1,3	
Kućna radinost	1,8	4,1	3,8	7,8	5,0	3,0	5,1	2,8	,0	3,6	
Povremeni i sezonski rad, nadničarenje	24,1	20,8	28,8	3,3	23,0	34,0	21,4	38,7	33,3	26,9	
Prijevozništvo (kamionom, konjem i sl.)	0,9	1,0	,0	,0	,0	1,0	,0	,0	,0	0,3	
Prikupljanje sekundarnih sirovina	42,9	32,3	42,6	1,1	16,0	6,0	3,1	10,6	38,7	19,7	
Sitni uslužni poslovi (pranje automobilskih stakala, prodaja sitne robe)	13,4	4,2	7,5	5,5	5,0	3,0	4,1	6,9	6,6	6,4	
Renta (iznajmljivanje poslovnog prostora, stana, imanja)	,0	,0	,0	,0	,0	,0	1,0	0,5	,0	0,2	
Mirovina	2,7	5,2	2,6	1,1	15,0	2,0	11,2	3,2	1,3	4,8	
Socijalna pomoć	59,8	79,2	88,8	45,6	69,0	89,0	52,0	83,4	97,3	74,2	
Pomoć rodbine	4,5	,0	1,3	10,0	1,0	1,0	3,1	2,8	2,7	2,9	
Prosjačenje	4,5	,0	6,3	1,1	4,0	1,0	2,0	9,2	2,7	4,1	
Gatanje	,0	,0	,0	,0	,0	,0	5,1	,0	,0	0,5	

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Predočena razdioba pokazuje da je, promatramo li romska naselja kao cjelinu, u njima glavnim izvorom pri-

hoda **socijalna pomoć**. To, poznato je, nije nikakva “profitna” djelatnost, na temelju koje bi se mogle u pojedinim naseljima učvrstiti navlastite razlike proizašle iz socijalnih učinaka same djelatnosti. Drukčije rečeno, glavni izvor prihoda je, nije netočno reći, ne/djelatnost. Na drugom je mjestu **povremeni sezonski rad**. On je ograničen na pojedina godišnja razdoblja. S obzirom na slabu naobrazbu i profesionalnu kompetenciju romskog stanovništva, očito su posrijedi poslovi na samom dnu gospodarske piramide. Kratko, ni taj izvor prihoda nema izrazitiju moć oblikovanja specifične gospodarske osnove naselja. Na trećem su mjestu prihodi iz radnog odnosa i prihodi od skupljanja odpada i “sekundarnih” sirovina. Radni odnos, vidljivo je, izrazitijim je izvorom prihoda tek u dvije županije: Istarskoj i Primorsko-goranskoj. U drugim je županijama uočljivo skromniji. Tamošnja je županijska razdioba važnosti prihoda od skupljanja odpada pače oprečna prethodećoj. I, koliko je vidljivo, važnijim je izvorom (osim u prije spomenute dvije županije). Ostali izvori prihoda su rubni, i svode se, uglavnom, na prigodno “trapulanje”, prosjačenje, i slične “dosjetke”.

Ukratko, gospodarske prakse romske skupine nisu strukturno svezane ni s uporabom specifičnih razvojnih dobara ni s oblikovanjem specifičnih profesionalnih sup-kultura. Zahvaljujući tomu, nema ni posebnih generatora naseljskih razlika, na temelju kojih bi se romska naselja mogla klasificirati po čvršćim vezama s pojedinim sektorima djelatnosti ili s pojedinim profesijama. U tom su pogledu, naprotiv, uglavnom slična. Radi se o naseljima s **ekonomski ovisnim stanovništvom**. Ovisnost je, na jednoj strani, mučna. Ali je, na drugoj, izvorom specifična rentierskog ponašanja. U manjku primjerene oznake korisnom se čini složenica: **rentiranje bijede**.

Na temelju izloženog zasnovano je zaključiti da konvencionalna fizionomijska i funkcionalna podloga tipologiskog razvrstavanja naselja u romskom slučaju nije posebno korisna. Ostaju na raspolaganju tri **pomoćna** obilježja. Prvo je **položajno**. Ono nam dopušta razlikovati gdje su romske tvorbe smještene: u gradu, na selu, ili na seoskom području. Drugo je obilježje **stupanj odvojenosti**. Jasno se razlikuju romske naseobine kao dijelovi postojećih naselja i romske naseobine kao samostojće tvorevine. Treće je obilježje **genetičko**. Po njemu razlikujemo nastambe prvotno izgrađene za druge svrhe i nastambe podignute za obiteljsko stanovanje. Dakako da se pri tomu uzimaju u obzir skromne fizionomijske ili funkcionalne razlike tamo gdje su nedvojbene. Na naznačenoj podlozi može se uočiti nekoliko tipova naselja.

1. Gradske naseobinske tvorbe. Na gradskom je području nekoliko naseobinskih podtipova. Korisno ih je razlikovati već i radi osnovne orijentacije u izradi primjerenih programa uređivanja i obnove.

1.1. Male skupine kuća ili pojedinačne kuće. Takvih je primjera mnoštvo. Posrijedi su ili pojedinačne obiteljske kuće, kadšto izgrađene sukladno ambijentu, ili manje skupine, najviše do desetak građevina. Zabilježeni su u Zaprešiću, Svetom Ivanu Zelini, Jastrebarskom, Karlovcu, Bjelovaru, Garešnici, Grubišnom Polju, Delnicama, Gospiću, Otočcu, Virovitici, Šibeniku, Vodicama, Kninu, Puli, Umagu, Čakovcu, Murskom Središtu, i u drugim gradovima. Strogo promatrano, one i nisu posebnim naseljskim fenomenima. Prije će biti da su konvencionalnim otiskom igre gradskih razlika, bez koje se ni najmanji gradovi ne mogu predočiti.

1.2. Naseljske tvorbe nastale zauzimanjem kuća prvotno izgrađenih za druge svrhe. Posrijedi su, najviše, građevinske barake, ili slični sklopovi. Romski su ih stanići zauzimali postupno, ovisno o lokalnim prilikama. Poznatiji su primjeri barake u naselju "Mario Gennari" u Rijeci, zauzete još 1968. godine, nakon što su ih napustili građevinski radnici; barake u Bakru, slična podrijetla; vojarne u Gerovu, na području grada Čabra; lokalitet Šijana u Puli; barake u Zagrebu, u naselju Sopot (u Novom Zagrebu) te barake u Plinarskom naselju. Radi se o sklopovima s minimalnim higijenskim uvjetima, sastavljenim od malih stambenih jedinica cca 15-30 m², po pravilu, problematične kakvoće krovne konstrukcije i zidova. U zagrebačkom naselju Sopot nema ni osnovnog: električne struje. Stup je tamo ali je struja iskopčana, izvijestio je anketar. Na takvim adresama životni su uvjeti izrazito mizerni. Koliko je vidljivo, na slične adrese ne konkuriraju ni gradski beskućnici s najskromnijim prohtjevima.

1.3. Romski ulomci po gradskim naseljima. Ta je skupina vrlo brojna. Poznatiji su primjeri zabilježeni u Varaždinu, Čakovcu, Bjelovaru, Ludbregu, Koprivnici, Crikvenici, Virovitici, Garešnici, Slatini, Osijeku, Belom Manastiru, Puli, Zagrebu. U Zagrebu poznatija su naselja Ferenčica, Kozari putovi, Savica, Petruševec. Glavno je obilježje te skupine romskih naseobina **ukorjenjivanje u već postojeće, ili u strukturno nagoviještene, gradске dijelove**. Pri tomu se romski graditelji, po pravilu, ponašaju približno slično kao i kada grade "vlastita" samostojeca naselja po gradskom rubu ili na vangradskom području. Dakle, romski ulomci nastaju po rubovima postojećih gradskih dijelova, na "ničijim" područjima (ponajprije u vlasništvu grada), a nerijetko je blizu i kakvo odlagalište odpada ili

industrijska zona gdje otpad nastaje. Glavna je graditeljska jedinica obiteljska kuća, pa ma što to značilo. Tlocrtni je plan naselja uglavnom kaotičan. No, podatci pokazuju, u takvim je tvorbama opremljenost osnovnom tehničkom infrastrukturom **bolja** nego u drugim romskim tvorbama. Po pravilu, romski dijelovi već postojećih naselja imaju pristup komunalnoj i socijalnoj infrastrukturi **kakav ima naselje kao cjelina**. Nije, dakako, ta jednakost u svim slučajevima tako geometrijski uravnotežena. Anketni podatci dobiveni na terenu pokazuju kako romski stanovnici slabo koriste mehanizme lokalne samouprave u naseljima gdje jesu. Već i zbog toga je razložno pretpostaviti kako su, unatoč polaznim, normativno zajamčenim, mogućnostima, na djelu i asimetrični predlošci prerazdiobe infrastrukturnih olakšica. Ipak, time osnovna tvrdnja, predložena prije, nije ugrožena. Romski stanovnici, skupa s drugim stanovnicima takvih naselja dijele zajedničku "infrastrukturnu sudbinu". Nije bez ilustracijske vrijednosti iskaz lokalnog romskog poznavatelja prilika na Ferenšćici. U odgovoru na anketarsko pitanje, izvješćujući o kakvoći komunalne i društvene infrastrukture, upitani sažeto zaključuje: sve imamo (misli na glavne infrastrukturne mreže), ali bi trebalo poboljšati zaposlenje. Nisu u svim, prije spomenutim, gradovima prilike posve slične. No vidljivo je da se romski ulomci postojećih naselja teže poravnati s naseljskim okolišem. U njihovoј aspiracijskoj shemi najjasnije se zrcale aspiracije "prosječnog" gradskog stanovnika.

1.4. **Samostojeće romske naseobine u gradu.** Većina takvih naselja nastala je u "zlatnim" godinama socijalističke industrijalizacije i urbanizacije, dakle, u razdoblju što ga grubo omeđuju godine 1960. – 1975. Razdoblje je posebno po više odrednica koje smo analizirali na drugom mjestu (vidjeti Rogić, 1990.). Jedna s popisa je i, prije spominjano, "divlje izgradivanje". Nije ono, podsjetimo, bilo ekskluzivnim graditeljskim "stilom" romske skupine. Na protiv, kao jednu vrst "sivog" prava na javna dobra (čitaj: uglavnom, nacionalizirana privatna zemljišta) poredak ga je širokogrudno dijelio mnogim sudionicima "egalitarnog saveza" (Županov, 1995.), oblikujući time legitimaciju potretka koji "revolucionarno" štiti budućnost "radnih ljudi i radničke klase". U raznolikim cikličnim dramatizacijama socijalističke društvene pravde, pokrenutim uvijek **naknadno**, kada su "divlji" graditelji već obavili što su naumili, mnoga su takva naselja i građevine zadobile etikete zakonitih. No, pokazalo se, promjenu etikete lakše su stjecale građevine **koje nisu bile podignute ekstremno standardno** (o građevinama podignutim "samo" nezakonito, dakle, po prihvatljivim mjerilima kakvoće ne treba ni go-

voriti). Nije posrijedi otpor poretka. On je, ponovimo, stalno u lovnu na legitimaciju sistemskog zaštitnika socijalnog dna. Nego činjenica da je substandardnost mnogih "divljih" tvorevina bila toliko očita da je ni najmaštovitija primjena zakona, a nje u socijalističkom razdoblju, poznato je, nije usfalilo, nije mogla prometnuti u što zakonito. U morfologiji "divljeg" izgrađivanja, barem u onodobnoj početnoj fazi, **takvim su tvorbama najsrodnije favelle**. Romska je skupina imala "peh" što je, uglavnom, tako gradila. Tek rubno uključena u novonastajuću skupinu industrijskog radništva, ona nije ni mogla drugačije. Zasnovano je upitati: je li romska ondašnja "elita" drugo što i htjela? Ukratko, romski su graditelji ostali među najdosljednijim "divljim" graditeljima u Hrvatskoj. Dakako, tijekom nekoliko decenija promatrano razdoblja prilike su se djelomično popravile. Graditelji su dovukli bolji materijal, kuće su proširene, okoliš je postao manje neuredan. Ali je nekoliko obilježja "divljih" naselja tvrdokorno "prekoracićlo" prohujalo vrijeme. Pet je osnovnih. To su: **kaotičnost** naseljskog "plana" kao izravni otisak spontanog pristupa građenju naselja; **odsječenost** od ostatka grada, po pravilu snažnim prometnicama, industrijskim zonama ili odlagalištima smeća; **redukcija** infrastrukturnih mreža na osnovno: struja, voda, eventualno odvoz smeća i telefon; **nezakonito** izgrađena kuća, što otežava i zakonsko sređivanje i poboljšavanje stambenih uvjeta; **nadmoć samostojčeće obiteljske kuće**; potonja činjenica, promatrana tipološki, ne razlikuje bitno romska naselja od ostalih naselja obiteljskih graditelja, no razlika u kakvoći je i više nego na štetu romskih kuća. U analitičkoj literaturi za takva se naselja rabi složenica **paraurbana naselja**. Pobrojenim obilježjima treba dodati još jedno: nastala su, po pravilu, na gradskim mjestima **negativno označenim** u prethodnoj teritorijalnoj simboličnoj shemi grada. (Ili su romski "divlji" graditelji osnažili takvu, latentnu, težnju.)

Teritorijalni "portret" takvih naselja određen je s dva glavna obilježja. Prvo obilježje je **jasna težnja odvojenju, samostojčećem, naselju**. Drugo je obilježje **rubni, periferijski, položaj** neovisno je li on s ove ili one strane socijalne crte kojom se opisuje i omeđuje postojeća gradska zbilja. Zauzimanje gradskog ruba u urbanim borbama između pojedinih gradskih skupina **nije** nedvosmislenim pokazateljem manjka ili gubitka društvene moći. Razlog je jednostavan: u predodžbi mnogih gradskih skupina, ne nužno samo onih bogatijih i moćnijih, gradski je rub poželjnim područjem. U borbama za stjecanje takvih područja gradska se periferija **strukturno** dijeli po osovini koju određuje opreka: ekologiska/kulturna oaza - zona akumulira-

nih rizika. Samostojeća romska naselja, uglavnom su тамо gdje je rubno gradsko područje pretežno određeno rizičnošću.

Po skiciranoj shemi može se protumačiti i geneza prije opisanih većih romskih ulomaka u već postojećim gradskim naseljima. Primjeri zagrebačke Ferenščice ili Kozari putova u tom su pogledu poučni. Spomenuta naselja **nisu**, u razdoblju intenzivne socijalističke urbanizacije, "ogledna" naselja; to su, podsjećamo: Trešnjevka, Trnje i Novi Zagreb. Već i zbog toga Ferenščica, Kozari putovi i srodnna naselja potisnuta su "prema dolje" na hijerarhijskoj ljestvici poželjnih/važnih naselja. U takvu kontekstu predvidljivo je kakve će biti i teritorijalne putanje romskih skupina. Njihove radne, profesionalne i socijalne aspiracije samo se usput i rubno poklapaju sa središnjim političkim i ideološkim likovima poretka. Romi radije "trapulaju" nego što se podređuju tvorničkoj disciplini. Radije su prigodni obrtnici nego stalni zaposlenici. Itd. Već i zbog toga oni mogu konkurirati samo na naselja na rubnim područjima, dakle, izvan granica "oglednih" naselja. Tamo je, napokon, i više "ničijih" mjesta pogodnih za "divlju" uzurpaciju. Tamo se, k tomu, s više preljeva "sivoga" oblikuje specifični neformalni savez između poretka i sudionika s njegova ruba. Na toj su se podlozi ustalili **predlošci naselja – periferijskih hibrida**, gdje se izravno spajaju "divlji" graditelji i dvojna obiteljska gospodarstva, popodnevni fuš i obrtničke inicijative, doušnički optimizam i birtijaške "narodne" subkulture. U tom širokom krugu, što mu nijanse određuje **sjena poretka**, proteže se područje gradskog ruba. Na njemu, nedvojbeno, posustaje zamah socijalističke urbanizacije, a veće mogućnosti i važnije uloge zadobivaju raznoliki sudionici "odozdo", koji ne samo da nisu njezinim glavnim favoritima nego su joj, promatrano idealnotipično, **nevažni, pače, odbojni**. Postupna poboljšanja u tim naseljima posljedica su pretežno višedecenijskog taloženja uspjeha i neuspjeha takvih sudionika. Time se, djelomično, tanji razlika između takvih naselja i onih iz središnjeg kruga, no ne nestaje. Ukratko, prisutnost romskih naseobina i u prije formiranim gradskim naseljima može se protumačiti rabeći isti predložak periferijske preraždiobe. Razlika između njih i rubnih gradskih područja, sa samostojećim romskim naseljima, očituje se u tome što su gradska naselja s romskim ulomcima u međuvrijeme izgubila položaj "tvrde" periferije. Tamo gdje se ona nedvosmisleno održala samostojeće romske naseobine postale su skoro ekskluzivnim oblikom romskog naseljavanja hrvatskih gradova.

Samostojeće se romske naseobine pojavljuju pretežno u gradovima gdje su zabilježene i romske naseobine po

prije oblikovanim gradskim dijelovima. Na popisu poznatijih su: Capraške Poljane u Sisku; Palanjek u Sisku; Radiceva ulica u Kutini; lokalitet u Varaždinu; naselje Žlebic u Koprivnici; naselja Rujevica i Mihačeva Draga u Rijeci; naselje kod Barutane u Delnicama; naselja Glogovica i "Josip Rimac" u Slavonskom Brodu; naselje "Kod Pravoslavne crkve" u Belom Manastiru. Po pravilu, to su i tvorbe u skupini najbrojnijih.

1.5. Konvencionalna gradska naselja. Njihovo je glavno obilježje činjenica da ih Romi **nisu** aktivno oblikovali. **Nisu oblikovali ni naselje, ni kuće gdje žive.** I naselja i kuće nastali su tijekom gradske evolucije u kojoj Romi nisu bili prisutni. U jednom posebnom razdoblju romski su stanovnici uselili u ta naselja i kuće i tamo stekli adrese stalnih prebivališta. Reprezentativni primjer te skupine je naselje **Vodnjan** u Istri. Tamo se omanja romska skupina uselila u napuštene kuće gdje su do kraja četrdesetih godina 20. stoljeća živjeli Talijani i Hrvati koji su, nakon Drugog svjetskog rata, izabrali biti talijanskim državljanima. Nisu Romi bili, dakako, jedinom skupinom što je zauzela napuštene kuće. Uklapljeni su u veći migracijski kontingent. Terenska izvješća pokazuju da su, u naznačenu okviru, Romi oblikovali socijalni opstanak na predlošku što ga rabe i druge skupine. Primjerice, srodnna im je struktura obitelji, profesionalni stilovi, mjerila osobnog i naseljskog dobrobitka, radne aspiracije, teritorijalno ponašanje. Zato se na njih i ne projicira stereotipična predodžba o Romima kao o skupini čiji je način života nespojiv s konvencionalnim stilovima gradskog/građanskog života u hrvatskim gradovima. Anketna izvješća iz romskih dijelova gradskih naselja, gdje su usahle tendencije oblikovanja samostojecog naselja, pokazuju da su u njima romske aspiracije **najsrodnije** aspiracijama na kojima temelje socijalni opstanak Romi nastanjeni u Vodnjalu i sličnim naseljima.

1.6. "Crne rupe". Usporedi li se higijenska, komunalna i graditeljska kakvoća romskih naselja u cijelosti s naseljima gdje žive drugi hrvatski stanovnici, lako je uvidjeti da se samo mali broj romskih naselja može uspješno odhrvati dodjeli toga nevesela naslova. Ipak, u "ponudi" s malo preljeva sivoga i crnoga moguće je odvojiti i neke ekstremne primjere. Koliko je vidljivo, njih je više na vangradskom/seoskom području. Ali se mogu naći i na gradskom području. Po podatcima s kojima raspolaćemo, više je takvih primjera. To su: skupina romskih kuća u Popovači, blizu sajmišta; skupina romskih kuća u Orlovcu u Karlovcu; romska skupina u Svetom Đurđu; romska skupina na lokalitetu Vučja jama u Brodu na Kupi; romska skupina u Slatini u naselju Kozice; romska skupina u naselju Glogovica u Slavonskom

Brodu. Nije uočljivo pravilo koje bi omogućilo specifičnu zajedničku definiciju spomenutih mesta. Tek je pripomenuti da su posrijedi tvorevine uglavnom na rubnim gradskim područjima. Njihovo "crnilo" određuju dvije osnovne činjenice: odsutnost tehničke i komunalne infrastrukture, potpuna ili djelomična (na raspolaganju je, uglavnom, električna struja) te izrazito slab materijal od kojega su načinjene nastambe (lim, karton, drvo, autoprikolice, najlon). Količko je vidljivo na takvima mjestima nema većih romskih skupina. Ali ta činjenica nije posebno utješna. Nije u osnovi netočna tvrdnja kako je posrijedi naselska praksa **konvencionalna u beskućništvu**.

2. Romske naseobine na seoskom području. Već smo prije upozorili: struktorno promatrano nema dostačna razloga očekivati naseobinske tipove kakvih nema na gradskom području. Glavna razlika posljedica je, kao i prije, različita položaja, udaljenosti i "genetičkih" odrednica naselja. Tim je okvirom, svakako, stavljena u izgled i stanovita ruralizacija načina života. No, podsjećamo, ona se očituje u naselskoj zbilji koja je, zahvaljujući višestrukim redukcijama uvjeta i stilova, uglavnom otporna na dublju diferencijaciju po shemi urbano – ruralno. Ruralizacija je svedena na ograničene i rubne tragove.

2.1. Male skupine kuća ili pojedinačne kuće. Vidljive su na područjima mnogih općina. Primjerice, u naselju Svinjarec, u općini Dubrava; u naselju Brezine, općina Far kaševac; u naselju Pulška, općina Luka; u naseljima Donja Kupčina, Lijevo Sredičko, Dvoranci, Topolovec Pisarovinski; u Lesovcu, općina Šandrovac, u Dežanovcu iz istoimene općine; u naselju Ivanska iz istoimene općine; u naselju Domankuš iz općine Rovišće; u naselju Narta iz općine Štefanje; Konjsko Brdo, općina Perušić; Popovac; pa u naseljima Kneževi Vinogradi; Đevrske; Hlapčina; Štrukovec; Sveta Marija i drugdje. Posrijedi su ili jedinične kuće ili manje skupine kuća u postojećim seoskim naseljima. Kao ni na gradskom području nisu to ni ovdje tvorbe koje bi imale biti, zbog svojih obilježja, posebnim fenomenima. Jednostavno, dio su konvencionalnog variranja zbilje seoskih naselja na pojedinim regionalnim područjima. Veći socijalni nadzor, svojstven malim naseljima, svakako utječe na smanjenje stupnja vjerojatnoće rasutog romskog nasejavanja malih naselja. Ali nabrojeni primjeri, gdje je njihova prisutnost zabilježena, dopuštaju stav po kojem je demografsko iscrpljivanje tih naselja oslabilo i mehaniku socijalnog nadzora pa su ona skupinama s doseljeničkim namjerama otvorenija nego što se uobičajeno drži. Budući da je takvih skupina malo "provjera" je rijetka pa i ne može presudno promijeniti uvriježeni način opažanja.

2.2. Naseljske tvorbe nastale zauzimanjem kuća prvotno izgrađenih za druge svrhe. U raspoloživoj dokumentaciji nismo mogli odvojiti tipične primjere. Razložno je pretpostaviti da primjera ima, ali su nezabilježeni. U više naselja na različitim hrvatskim područjima uočene su i skupine Roma koji su zauzeli prije napuštene stambene kuće. Po pravilu, njihovo je građevno stanje problematično pa se i ne može reći da su za stambenu uporabu. Strogo uvezši, one se ne uklapaju potpuno u ovu skupinu. Ali se ipak može reći da je posrijedi zauzimanje kuća predviđenih za drugu namjenu, točnije: za rušenje. Gdje je bilo moguće Romi su ih "zauzeli".

2.3. Romski ulomci u seoskim naseljima. Takvi su primjeri zabilježeni u manjem broju naselja. Primjerice u naselju Karlovac Ludbreški; naselju Lučice, na području grada Delnice; naselje Pribislavec, na području grada Čakovca; naselje Goričan na području općine Goričan; naselje Tenja (poznato još pod imenom Velika Bara ili Šangaj). Zajedno ih je još no raspoloživa dokumentacija ograničena je, uglavnom, na ponuđene primjere. Relativno skroman broj dopušta hipotezu kako je Romima taj predložak teritorijalnog ponašanja **manje pogodan**. Zajedno, glavni razlog leži u činjenici da romski graditelji, po pravilu, grade, pa ma što to značilo, na tuđem zemljištu, najprije, općinskem ili gradskom, a tek potom i na privatnom. U seoskim naseljima, između pojedinih dijelova, takvih je, "ničijih", komada jednostavno manje. Napose površinom većih, pogodnih za građenje romske ulice ili većeg susjedstva. "Interpolacije" pojedinačnih kuća, ili manjih skupina kuća, su lakše. Podatci pokazuju da je takvih naselja gdje su one zabilježene više. "Ugradba" većih romskih dijelova u naselje, naprotiv, u skiciranim je okolnostima puno tegobnija. Prije izneseni podatci o analognom tipu na gradskom području pokazuju da je gradsko područje za taj tip teritorijalnog ponašanja pogodnije. Veća je, "ponuda" "ničijeg"/gradskog zemljišta, a ni neformalna socijalna kontrola nije čvrsta.

2.4. Samostojeće romske naseobine na seoskom području. Na temelju uvida iznesenih u prethodećem ulomku razložno je pretpostaviti kako je tendencija oblikovanju samostojećeg naselja **najsnažnija** u teritorijalnom ponašanju romskih skupina na seoskom području. Ona je snažna, vidjelo se, i na gradskom području. Za to se, po pravilu, koriste oni gradski rubovi koji su na okomitoj ljestvici poželjnosti izrazito nisko. Zapravo su **sociofugalni**. Na seoskom području odabir mesta za zasnutak samostojećih naselja nije tako izrazito svezan s njihovom sociofugalnošću koliko na gradskom. Drukčije rečeno, njima se ne

može izravno dopisati pridjev "odbojna" ili "rizična" kao što se može gradskim. No, na drugoj strani, već prije skicirana shema gospodarskog ponašanja Roma pokazuje da se ni na seoskom području oni neće odveć udaljavati od njima važnih deponija, napose industrijske opreme, te prometnica pogodnih za raznolike "inicijative", u rasponu od prigodne razmjene do prosjačenja.

Orijentirajući primjeri su naselje Gračanica; naselje u općini Velika Ludina; Puškarici pokraj Ougulina; Gornje Selo pokraj Oštarija; Strmec Podravski; Sveti Đurđ; Karlovac Ludbreški; Omišalj, na otoku Krku; Brod na Kupi; Donja Dobra; Čandrlište; Pitomača; Lončarevo; Piškorevec; Kuršanec; Palanjak; Bistrinci; Bolman; Sitnice; Parag I i Parag II, blizu naselja Trnovec (uz granicu sa Slovenijom); Držimurec; Kotoriba i druga. Anketarski uvidi otkrivaju kako su u tim naseljima i predlošci oblikovanja naselja i infrastrukturne teškoće srodnii onima u naseljima na gradskom području. Ali, pri tomu, treba računati s općenitom prednošću koju, u usporedbi sa seoskim naseljima, imaju gradska. To su veće mogućnosti uporabe tehničke, socijalne i komunalne infrastrukture. Uzme li se u obzir ta, **kontekstualna**, varijabla, onda se životni uvjeti u ovoj skupini naselja pokazuju, uglavnom, u tamnosivom odječku spektra.

2.5. Konvencionalna romska seoska naselja. Rasploživi podatci pokazuju da ih, za pravo, i nema. Ipak, nije bez temelja upozoriti na naselja na području Vukovarsko-srijemske županije. U njima je romsko seosko stanovništvo najmanje udaljeno od konvencionalnih životnih uvjeta osrednje uređenog sela.

2.6. "Crne rupe". Kada bi se "tvrdi" sastavljal bilanca životnih uvjeta po seoskim romskim naseljima konkurenčija za članstvo u toj tužnoj skupini bila bi i više nego oštra. Ipak, moguće je odvojiti nekoliko posve rubnih primjera. Po našoj ocjeni, to su: Strmec Podravski i Donja Dubrava. U Strmecu Podravskom tlo je pretežno močvarno. Raspoloživa dokumentacija pokazuje da je na maloj površini izgrađen veći broj "kuća": 19 zidanih i 45 koliba. U naselju je struja, ali je voda problematične kakvoće, jer se crpi izravno iz močvare.

Naselje Donja Dubrava nalazi se između nasipa i koralita rijeke Drave, na granici između Međimurske i Koprivničko-križevačke županije. Područje je vodoplavno pa je svaka promjena vodostaja rijeke Drave rizična. U naselju je telefon, ali nema ni struje ni vode. Premda je ukupni broj "objekata" relativno mali, po prilici 15, ta činjenica ne smanjuje nelagodu: naselje je, jednostavno, nedrživo.

Nije pogrešno u ovu skupinu uvrstiti i omanje romske cjeline pokraj Broda na Kupi. Zabilježene su tri a ni na jednoj nema osnovne tehničke infrastrukture (struja, voda). K tomu, jedno od ta tri "naselja" izgrađeno je od "kartonskih baraka", dakle, od materijala koji se klasično pojavljuje u favellama ente kakvoće ako se, uopće, o favellama i može govoriti rabeći riječ kakvoća.

Ponovimo, odabrana su tri primjera koja su na listi crnjaka jednostavno potpunije crni. Njihovo odvajanje ne implicira da nespomenuti primjeri zaslužuju svjetlijе pridjeve.

Veličina

U skiciranju veličine mjerodavne su četiri osnovne skupine razlikovane u prije izloženoj tipološkoj shemi. To su naseobine nastale kao dijelovi/ulomci gradskih i seoskih naselja, te samostojeća naselja. Ostale skupine su, veličinski promatrane, rubne. Orientirajući podatak u raspravi o veličini je **broj stanovnika**. U prigodnoj dokumentaciji mogu se naći i podaci o površinama, no, nažalost nesustavni. Zato ih nećemo rabiti. Dodati je da su i podaci o broju stanovnika temeljeni, pretežno, na procjenama.

Po pravilu, romske naseobine na gradskom području, u sklopu drugih gradskih dijelova, ili samostojeće, po broju stanovnika su **najveće**. No, na drugoj strani, promatraju li se apsolutne veličine, izlazi na vidjelo **slika malih/omanjih tvorevina**. Među vršne brojeve treba ubrojiti procijenjeni broj stanovnika u zagrebačkom naselju Ferenčića, gdje je približno 1050. U Slavonskom Brodu, u romskom naselju "Josip Rimac", procijenjeni je broj 1150 Roma. U sisačkom naselju Capraške Poljane procijenjeni je broj 600 Roma. U Kutini procjena ukazuje na 650 Roma. U ostalim gradskim naseobinama procjene upućuju na skromnije brojeve, u rasponu od 100 - 450 stanovnika. U manjim gradovima broj je, nerijetko, i manji od 100.

Zašto je važan izneseni skup podataka? On, općenito, ukazuje na **malobrojnost** romskih gradskih naseobina. Drukčije rečeno, u oblikovanju socijalnih odnosa između sudionika raznolika podrijetla Romi ne mogu konkurirati pouzdajući se u statističku veličinu. Tako mala naselja teško da mogu zadobiti naslov: krucijalni slučaj, ili koji srođan, s pomoć kojih se dobiva bolji položaj na ljestvici prioriteta u programima komunalne obnove. Sveže li se s tim i prije skicirani uvid u profesionalnu i gospodarsku osnovu takvih naselja, nije teško predvidjeti s kolikim mizernim izgledima takva naselja sudjeluju u natjecanjima gradskih sudionika na povoljniju budućnost. Zato je posve predvidljivo da će romski dijelovi u sklopu većih gradskih

naselja **imati bolje izglede**. Na njihovu korist, premda, da-kako, ograničeno, radi dotična gradska jedinica lokalne sa-mouprave, tamo gdje je ustanovljena, ili šira lokalna lobi-stička mreža, koja, po izravnoj teritorijalnoj nuždi, uzimlje u obzir i njihove, romske, potrebe.

Romske naseobine na seoskom području su, u uspo-redbi s gradskim, **manje**. Na popisu važnih brojeva su Gračanica, s 270 stanovnika; Strmec Podravski s 420 stanovnika; Kuršanec sa 700 stanovnika; Parag I i Parag II s, ukupno, 900 stanovnika; Bistrinci s 500 stanovnika, Piškorovec sa 700 stanovnika. Raspon u kojem je većina naselja, približno je, 100 - 700 stanovnika. Naselja s više od 700 stanovnika, vidjelo se, vrlo su rijetka. Pak, naselja s manje od 100 stanovnika ima nekoliko, ali je, u ukupnoj razdobi, njihov broj relativno skroman. Posrijedi su, dakle, **mala i vrlo mala naselja**. Promatraju li se iz socijalnoekolo-gijske perspektive i više je nego očito da je njihova veličina **sama po sebi** – ograničenjem. Ona su, jednostavno, odveć mala za uspješni i autonomni nadzor vlastita razvitka. To-mu treba dodati još dvije činjenice. Prva je notorna: po svim mjerodavnim hrvatskim istraživanjima **seosko je po-druče "prostor iza"** (vidjeti Štambuk, Rogić, Mišetić, 2002.), dakle, kao cjelina ima otežani pristup razvitku (ako ga uopće ima). Druga činjenica je, već prije spominjana profesionalna i gospodarska (in)kompetencija romske sku-pine, napose na selu. Ona je, jednostavno rečeno, nikakva. Zato je malo vjerojatno da će se ta naselja, premda je u nji-ma jasno vidljiva težnja odvajaju u posebne cjeline, **kao samostalne tvorbe dugoročno moći održavati**. Programi higijenizacije i sređivanja osnovnih životnih uvjeta imat će, uglavnom, prigodne i ograničene učinke.

Infrastruktura u romskim naseobinama

Za raspravu o kakvoći komunalne i socijalne infrastruktu-re u romskim naseobinama držimo korisnima podatke iz-nesene u idućoj tablici.

Tablica 2.
Ocjena kakvoće naseljske infrastrukture

Infrastruktura	Ocjene po županijama u %								
	Zagreb			Sisačko-moslavačka			Varaždinska		
	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno
Električna struja	39,3	8,0	52,7	21,9	9,4	68,8	12,5	7,5	80,0
Vodovod	36,6	7,1	56,3	33,3	16,7	50,0	13,8	5,0	81,3
Kanalizacija	34,8	8,9	56,3	2,1	12,5	85,4	2,5	3,8	93,8
Telefonska mreža	49,1	18,8	32,1	46,9	30,2	22,9	47,5	30,0	22,5

Tablica 2.
(nastavak)

Uređeni nogostupi	31,3	19,6	49,1	,0	13,5	86,5	,0	17,5	82,5
Asfaltirane ulice	30,4	19,6	50,0	1,0	4,2	94,8	,0	15,0	85,0
Trgovina prehrambenim proizvodima	55,4	14,3	30,4	20,8	26,0	53,1	26,3	37,5	36,3
Specijalizirane trgovine	44,1	30,6	25,2	38,5	37,5	24,0	42,5	40,0	17,5
Dječji vrtić	49,1	12,5	38,4	9,4	20,8	69,8	18,8	36,3	45,0
Osnovna škola	52,7	9,8	37,5	21,9	13,5	64,6	25,0	31,3	43,8
Zdravstveni dom ili ambulanta	45,5	8,9	45,5	19,8	18,8	61,5	27,5	21,3	51,3
Društveni dom	39,3	26,8	33,9	7,3	30,2	62,5	22,5	51,3	26,3
Otvaranje radnih mjesta	5,4	11,6	83,0	3,2	10,8	86,0	5,2	14,3	80,5
Uređeno naselje	19,6	17,9	62,5	1,1	15,8	83,2	,0	11,3	88,8
Vjerska institucija (crkva, džamija i sl.)	52,7	19,6	27,7	42,7	33,3	24,0	26,3	42,5	31,3
Groblje	64,3	20,5	15,2	66,7	17,7	15,6	67,5	17,5	15,0
Postaja javnog prijevoza	58,9	8,9	32,1	38,5	24,0	37,5	21,3	30,0	48,8
Organizirani odvoz smeća	50,9	7,1	42,0	57,3	15,6	27,1	22,5	25,0	52,5

Ocjene po županijama u %

Infrastruktura	Primorsko-goranska			Brodsko-posavska			Osječko-baranjska		
	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno
Električna struja	21,1	11,1	67,8	33,0	3,0	64,0	46,0	5,0	49,0
Vodovod	18,9	8,9	72,2	29,0	5,0	66,0	24,0	10,0	66,0
Kanalizacija	3,3	4,4	92,2	4,0	1,0	95,0	17,0	18,0	65,0
Telefonska mreža	25,6	28,9	45,6	29,0	21,0	50,0	39,0	26,0	35,0
Uređeni nogostupi	6,7	26,7	66,7	5,0	27,0	68,0	19,0	24,0	57,0
Asfaltirane ulice	5,6	13,3	81,1	14,1	11,1	74,7	18,0	19,0	63,0
Trgovina prehrambenim proizvodima	28,9	18,9	52,2	42,0	22,0	36,0	26,0	24,0	50,0
Specijalizirane trgovine	38,9	45,6	15,6	52,0	36,0	12,0	49,0	31,0	20,0
Dječji vrtić	15,6	15,6	68,9	11,0	23,0	66,0	16,0	26,0	58,0
Osnovna škola	24,4	26,7	48,9	12,0	15,0	73,0	36,0	21,0	43,0
Zdravstveni dom ili ambulanta	18,9	12,2	68,9	9,0	12,0	79,0	17,0	17,0	66,0
Društveni dom	21,1	30,0	48,9	15,0	22,0	63,0	21,0	30,0	49,0
Otvaranje radnih mjesta	1,1	10,0	88,9	3,0	,0	97,0	1,0	4,0	95,0
Uređeno naselje	,0	12,2	87,8	,0	2,0	98,0	9,0	19,0	72,0
Vjerska institucija (crkva, džamija i sl.)	13,3	27,8	58,9	35,0	21,0	44,0	57,0	12,0	31,0
Groblje	22,7	35,2	42,0	59,0	17,0	24,0	58,0	17,0	25,0
Postaja javnog prijevoza	28,9	33,3	37,8	15,0	15,0	70,0	33,0	19,0	48,0
Organizirani odvoz smeća	31,1	21,1	47,8	36,0	14,0	50,0	40,0	14,0	46,0

Tablica 2.
(nastavak)

Infrastruktura	Ocjene po županijama u %											
	Istarska			Međimurska			Ostalo			Ukupno uzorak		
	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno
Električna struja	59,8	6,2	34,0	20,0	11,6	68,4	29,3	18,7	52,0	30,7	9,0	60,3
Vodovod	59,8	4,1	36,1	10,6	8,3	81,0	37,3	10,7	52,0	27,2	8,4	64,4
Kanalizacija	52,6	9,3	38,1	2,8	9,7	87,6	5,3	,0	94,7	13,2	8,1	78,7
Telefonska mreža	44,3	34,0	21,6	32,6	26,0	41,4	46,7	8,0	45,3	39,1	25,1	35,9
Uređeni nogostupi	58,8	23,7	17,5	9,3	29,6	61,1	2,7	9,3	88,0	14,9	22,6	62,5
Asfaltirane ulice	61,7	17,0	21,3	12,0	20,8	67,1	2,7	4,0	93,3	16,4	15,0	68,6
Trgovina prehrambenim proizvodima	66,7	11,5	21,9	39,4	21,3	39,4	26,7	29,3	44,0	37,9	22,1	40,0
Specijalizirane trgovine	74,0	18,8	7,3	46,8	27,3	25,9	56,0	24,0	20,0	48,8	31,6	19,6
Dječji vrtić	53,6	21,6	24,7	20,0	18,1	61,9	22,7	25,3	52,0	24,0	21,2	54,7
Osnovna škola	57,3	11,5	31,3	29,6	18,5	51,9	45,3	25,3	29,3	33,5	18,5	48,0
Zdravstveni dom ili ambulanta	45,8	9,4	44,8	19,0	14,4	66,7	48,0	18,7	33,3	26,5	14,4	59,1
Društveni dom	49,5	29,9	20,6	25,5	38,9	35,6	26,7	22,7	50,7	25,6	32,0	42,4
Otvaranje radnih mjesta	12,5	9,4	78,1	6,9	11,1	81,9	6,9	6,9	86,1	5,2	8,9	85,9
Uređeno naselje	35,4	32,3	32,3	1,9	19,4	78,7	2,7	6,7	90,7	7,5	16,0	76,5
Vjerska institucija (crkva, džamija i sl.)	42,7	13,5	43,8	28,8	30,2	40,9	52,0	20,0	28,0	38,1	24,8	37,1
Groblje	42,3	10,3	47,4	67,1	17,1	15,7	74,7	13,3	12,0	59,0	18,3	22,7
Postaja javnog prijevoza	51,5	23,7	24,7	31,6	26,5	41,9	44,0	18,7	37,3	35,8	22,3	42,0
Organizirani odvoz smeća	52,6	22,7	24,7	24,7	11,6	63,7	37,3	17,3	45,3	37,9	15,5	46,5

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Nekoliko je činjenica iznesenih na tablici poučno.

(a) Promatra li se anketirani uzorak u cijelini, vidi se kako je uvjerljivo najmanji udio anketiranih izjavio da **radna mjesta i ukupna uređenost naselja** nisu problem. Takvih je (zanemarljivih) nekoliko postotaka. Na drugoj strani, uvjerljivo je najviše onih koji ističu da su upravo množenje radnih mjesta i uređivanje naselja izrazito važni. Takvih je 85,9% i 76,5%. Sličan položaj spomenuti prioriteti imaju i u županijskim razdiobama. Dopušteno je zaključiti da u anketiranim naseljima postoji **socijalni potencijal** na temelju kojega bi se mogla oblikovati dugoročnija i stabilnija mobilizacija stanovnika romskih naselja. Toj mogućnosti stoji nasuprot nekoliko nezanemarljivih čimbenika; na neke smo prije upozorili. Nije, dakle, samo na temelju iznesena nalaza dopušteno "skočiti" u optimisti-

čni zaključak, pa ustvrditi kako se spomenuti potencijal može linearno aktivirati. U tom se pogledu važnom pokažuju lokalne razvojne politike. Koliko su, pak, jedinice lokalne samouprave, gdje su romska naselja, sposobna uopće za takvo što, posebno je pitanje izvan okvira ove analize. Upozorimo da s oblikovanjem takve politike imaju nemali teškoća i gradovi veličine Siska, a nekmoli manje jedinice s pretežno seoskom mrežom naselja.

(b) Od tri mreže osnovne komunalne infrastrukture (elektrika, vodovod, kanalizacija), najveća je suglasnost u pogledu na **kanalizaciju**. Samo su 13,2% anketirana izjavila kako ona nije problem, a, čak, 79% kako je jako važna za daljnje uređivanje naselja. S kanalizacijom, poznato je, "kubure" mnoga hrvatska naselja. Ona se, u usporedbi s drugim spomenutim mrežama, **gradi najsporije**. Na drugoj strani, nemali broj hrvatskih stambenih adresa koristi, u nedostatku kanalizacijske mreže, septične jame. Nije vidljivo zašto bi, uzme li se u obzor ta mogućnost, manjak kanalizacije bio u romskim naseljima tako dramatičan. Prije će biti da takva reakcija implicira i očekivanje da se netko drugi skrbi i za ona poboljšanja koja romski stanovnici mogu obaviti sami. Među njima je, graditeljske prakse neromskog stanovništva, uostalom, na to jasno upućuju, i gradnja septične jame. Pak, ostale dvije mreže su u nešto boljem stanju. Skoro jedna trećina upitanih, 30,7% izjavila je kako električna struja nije problem u naselju. Na drugoj strani, čak 60,3% tvrdi kako je ona jako važan prioritet u uređivanju naselja. Na veličinu toga postotka, osim zbiljskih prilika, zacijelo utječe i činjenica da je u više naselja električna mreža razvedena, ali da romski potrošači nisu pripravnii / ne mogu plaćati potrošenu struju, pa su "žrtve" kaznenog iskopčavanja. Raspoloživa urbanistička dokumentacija pokazuje da je električna energija pristupačna u većini romskih naselja.

S obzirom na osnovne predloške komunalnog opremanja, prisutne u hrvatskoj urbanizaciji, razložno je očekivati da će postotni udio anketiranih koji su zadovoljni vodovodnom mrežom u naselju biti manji od postotnog udjela zadovoljnih električnom mrežom. Nalaz pokazuje da je tome tako. Manje (premda samo neznatno manje), 27,2% anketirana ustvrdila su kako vodovodna mreža nije problem u naselju. Na drugoj strani, približno 65% tvrdi kako je ona u naselju jako potrebna i važna. Postotak ukazuje na jasno zaostajanje romskih naselja. Na istu činjenicu ukazuje i raspoloživa urbanistička dokumentacija.

(c) Tri osnovne ustanove socijalne infrastrukture: dječji vrtić, osnovna škola i zdravstvena ustanova nisu problem za 24 - 33% anketiranih. Približno toliki je i udio

anketiranih koji to tvrde za struju i vodu. No, na drugoj strani, znatno je **manje** onih koji ističu njihovu važnost i hitnost izgradnje. Takvih je 48 – 59%. Prvi postotak (48%) odnosi se na osnovnu školu. Zaključiti je kako je ta mreža nešto “bliža” i romskim naseljima. No postotak koji se odnosi na zdravstvenu ustanovu (59%) i na dječji vrtić (55%) indicira da su prilike u tom pogledu, blago rečeno, substandardne. Odvojimo li donekle mrežu osnovnih škola, ostale mreže socijalne infrastrukture, dakle, posve su neprimjerene potrebama.

(d) Uređeni pločnici, asfaltirane ulice, i slične poboljšice, nije netočno reći, **na samom su početku**. Uočiti je da je njihov manjak vidljiv ne samo u seoskim naseljima, gdje je, konvencionalno, i vjerojatniji, nego i u gradskim.

(e) Telefonska mreža nije izvorom problema za, približno, 40% anketiranih. Javni prijevoz nije problem za, približno, 36% anketiranih. Premda i jedan i drugi podatak ukazuju, kao, uostalom i drugi, prije spomenuti, na očitu substandardnost, vidljivo je da “mekši” oblici tehničkih usluga, s manje obvezujućih investicija u glomaznu i skupu opremu, lakše prodiru u romska naselja. Na isti zaključak upućuje i udio anketiranih zadovoljnih organiziranim odvozom smeća.

(f) Atlasu crnih posebno dobro pristaju i podatci o nekoliko ostalih komunalnih uređaja. Odgovori anketiranih sugeriraju kako anketirani najmanje teškoća imaju sa – smrću. S mjestom ukopa najmanje anketiranih “ima problema”. Slično je i s mjestima za susret s Bogom. Očito je da je onostrana perspektiva stanovnika romskih naselja nešto svjetlijia nego ovostrana.

(g) Promatrana u cijelosti, dakle, romska su naselja u predodžbi anketiranih, **u infrastrukturi izrazito substandardna**. Svakako da su u tom pogledu neka gradska naselja bolja. Ali sama “gradskost” još ne jamči i bolju kvalitetu infrastrukture. Veće su razlike uočljive između naselja na pojedinim županijskim područjima. U skupini, općenito promatrano, boljih županija su Istarska, Osječko-baranjska i područje Grada Zagreba. No, unatoč tim, na pojedinim sektorima opremanja i izrazitim razlikama, zaključak kako su romska naselja po substandardnosti ekstremni rub, posve je nadmoćan. U osnovi, na djelu je jednostavan paradoks. On se shematično može formulirati ovako: **koliko su naselja po podrijetlu manje romska toliko je vjerojatnije da će biti bolje opremljena**. Na spomenuta tri područja takvih je naselja nešto više pa je i ukupna slika opremljenosti s nešto manje crnih/sivih tonova.

Predodžba o poželjnom naselju

Posve precizna predodžba, poznato je, u istraživanjima ove vrsti, dakle temeljenima na anketnom postupku, obično izmakne. Nije posrijedi samo skućenost metodologiskog okvira. Nego i jednostavna činjenica da množina anketiranih nije sposobna jasnije odrediti mnoge važnije teritorijalne aspiracije. Ta tvrdnja ne pogađa samo romsku skupinu nego i druge skupine prisutne po hrvatskim naseljima. Unatoč tomu, moguće je ponuditi neke osnovne obrise predodžbe o poželjnom naselju. Obrisi su reducirani na nekoliko **orientirajućih** želja i zamisli. Takve, kakve jesu, nisu, dakako, uporabljive kao dovršeni nacrti djelovanja. Ali, nedvojbeno, pridonose jasnjem razgraničenju između pojedinih mogućnosti koje definiraju akcijsku podlogu programa obnove i revitalizacije naselja.

Glavni pridjev naselja. Za njegovu identifikaciju korisno je razmotriti razdiobu podatka na idućoj tablici.

Tablica 3.
Karakteristična obilježja načina
života u naselju

Obilježje	Županija u %								
	Zagreb			Sisačko-moslavačka			Varaždinska		
	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito
Velika uloga tradicije	23,1	33,7	43,3	31,8	43,5	24,7	29,9	35,8	34,3
Ugroženost života zagađenim okolišem	30,9	16,4	52,7	1,0	15,6	83,3	5,1	8,9	86,1
Mogućnost da osoba za kratko vrijeme stekne dobar standard	51,4	21,9	26,7	58,2	32,9	8,9	56,8	27,0	16,2
Siguran svakodnevni život	29,7	30,6	39,6	19,4	35,5	45,2	13,9	46,8	39,2
Mogućnost da se živi po vlastitom izboru	25,2	31,8	43,0	20,5	46,6	33,0	16,0	36,0	48,0
Obilježje	Županija u %								
	Primorsko-goranska			Brodsko-posavska			Osječko-baranjska		
	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito
Velika uloga tradicije	3,8	28,2	67,9	26,6	40,4	33,0	29,3	34,8	35,9
Ugroženost života zagađenim okolišem	13,7	27,4	58,9	5,3	14,7	80,0	23,2	31,6	45,3
Mogućnost da osoba za kratko vrijeme stekne dobar standard	81,8	7,8	10,4	59,1	20,4	20,4	57,6	21,7	20,7
Siguran svakodnevni život	39,2	22,8	38,0	10,3	41,2	48,5	13,0	37,0	50,0
Mogućnost da se živi po vlastitom izboru	33,3	24,0	42,7	22,6	25,8	51,6	18,0	31,5	50,6

Tablica 3.
(nastavak)

Obilježje	Županija u %											
	Istarska			Medimurska			Ostalo			Ukupno uzorak		
	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito
Velika uloga tradicije	5,7	31,0	63,2	27,2	42,8	30,0	32,3	38,5	29,2	23,6	37,2	39,2
Ugroženost života zagađenim okolišem	32,3	39,8	28,0	12,2	18,3	69,5	9,6	28,8	61,6	15,0	21,7	63,3
Mogućnost da osoba za kratko vrijeme stekne dobar standard	42,2	16,7	41,1	48,9	22,8	28,3	50,8	33,3	15,9	55,2	22,4	22,4
Siguran svakodnevni život	7,7	38,5	53,8	17,8	28,7	53,5	8,2	26,0	65,8	17,9	33,6	48,5
Mogućnost da se živi po vlastitom izboru	17,0	33,0	50,0	20,6	26,9	52,6	15,6	35,9	48,4	21,0	31,7	47,2

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Predočeni podatci pokazuju da je uvjerljiva većina anketiranih suglasna kako je glavno razlikovno obilježje naselja gdje žive – **životna ugroženost** njihovih šitelja. U tome se potpuno slaže više od 60% anketiranih, a dodatnih 20% drži ugrozu “donekle” prisutnom. Na drugoj strani, samo 15% anketiranih ocjenjuje kako rizičnost nije obilježjem života u naselju gdje žive. Izvor rizičnosti adresiran je najviše na **zagađeni okoliš**. Tom se složenicom obuhvaća više činjenica u rasponu od kaotičnih komunalnih prilika do činjenice da su mnoga romska naselja nastala blizu većih industrijskih zagađivača ili većih smetlišta, u kojima mnogi Romi vide važan “resurs”. Isto tako, uvjerljiva se većina slaže da se u takvima naseljima ne može računati s brzim životnim uspjesima, napose ne s brzinom u poboljšavanju životnih prilika i dobrobitaka. Dručcije rečeno, u skustvu samih Roma njihova su naselja po zdravlje i život opasna mjesta gdje **samo manjina** vjeruje kako ima izglede brzo srediti životne prilike sukladno vlastitim željama.

Ali, približno 50% anketiranih drži kako je i u takvu, ne osobito očaravajućem okviru, mogućnost sigurna svakodnevna života “izrazita”; kao i mogućnost da se živi po vlastitom izboru. Oba nalaza treba čitati svezano. Njihovo točnije značenje bolje se pojašnjava stave li se izjave u kontekst endemskog siromaštva i oskudne pismenosti koja je u takvima tvorbama, podatci pokazuju, nadmoćna. U takvu kontekstu spomenute izjave upućuju na jednu vrst **socijalne autarkije** koja prožima odnos spram naselja. Naselja su, drže anketirani, rizična, opasna, i, uglavnom, kaotična. Ali, na drugoj strani, u toj **socijalnoj izolaciji** svakodnev-

ni se život relativno uspješno nadzire i živi s najmanje izvanjskih prisila. Budući da bi eventualne izvanjske prisile ciljale na promjene i ekoloških konfiguracija i tehničkih sklopova i stilova rentiranja bijede o njima se, nedvojbeno opravdano iz perspektive anketiranih, misli i **kao o granicama** do sada oblikovane životne autonomije. Privrženost naselju, unatoč negativnom glavnom pridjevu, nije zato mala. Paradoksalno, mala bijeda porobljuje. Ali velika, izgleda – oslobođa.

Tablica 4.
Kakvo naselje Romi žele?

Kakvo naselje? Razdioba odgovora vidljiva u tablici 4., jasno nagovješće raspored glavnih želja.

Obilježja naselja	Županije u %									
	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Uređeno i čisto naselje s lijepim pročeljima/fasadama...	31,3	50,0	42,6	17,8	33,0	17,0	1,0	52,5	58,7	35,3
Naselje opremljeno komunalnom infrastrukturom (plin, struja, voda, kanalizacija...)	6,3	26,1	35,0	26,6	12,0	18,0	1,0	23,5	14,7	18,2
Naselje s uređenom prometnom infrastrukturom	3,6	31,3	22,5	28,9	10,0	17,0	,0	24,5	28,1	18,5
Naselje s raznovrsnom socijalnom infrastrukturom (škole, vrtići, igrališta, kulturne ustanove...)	1,8	7,2	6,3	6,7	4,0	4,0	,0	15,2	5,3	6,7
Urbanizirano naselje (gradevinske dozvole)	0,9	1,0	5,1	7,8	1,0	6,0	,0	1,9	5,4	2,9
Seoski tip naselja	0,9	,0	1,3	,0	,0	2,0	,0	4,6	,0	1,4
Naselje kao i druga "neromska" naselja, ništa posebno	43,8	29,2	26,3	27,8	42,0	40,0	32,7	18,4	21,3	30,3
Velika, grupirana naselja	4,5	,0	1,3	,0	1,0	,0	3,1	3,2	,0	1,8

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

U predočenoj razdiobi dvije su skupine uočljivo veće od drugih: skupina anketiranih koja sanja o uređenu/čistu naselju i skupina anketiranih koja želi naselje "ništa posebno", slično drugim "neromskim" naseljima. Promatralju li se na značajnskoj razini nije pogrešno prepostaviti kako anketirani ta dva odgovora drže povezanima. Predodžba o poželjnom naselju, dakle, izravno se naslanja na **čistoću i srodne ekološke pridjeve i na ne/romsku razliku**, točnije, na sličnost romskog naselja s drugim, ne/romskim naseljima. Mogući zabunu ovdje može izazvati uporaba riječi: romska i ne/romska naselja. U ovom odjeljku one ne označuju specifične odrednice neodvojive od etničkog ili socio-kulturnog identiteta. Označuju, naprotiv, razlike

između naselja komunalno i gospodarskih "normalnih" i naselja komunalno i gospodarski substandardnih, koje se u istraživanju operativno kvalificiraju romskim. Aspiracijsko posezanje anketiranih za "neromskim" naseljima, dakle, upućuje na želju anketiranih za otresanjem sve one tužne/sive naseljske zapuštenosti. Središnja naseljska aspiracija anketiranih može se, ukratko, razumjeti kao želja za naseljem-koje-je-kao-svako-drugo. Ono time ne prestaje biti romskim u pogledu na odrednice romskog identiteta. Ne-go prestaje biti romskim po brisanju konfiguracije zapuštenosti.

Tim se iskazom ne briše i uvid iznesen u prethodećem ulomku. Silnice socijalne autarkije i dalje su na snazi. Ali se naseljski okvir njihova funkcioniranja premješta jednostavno prema životno i komunalno manje opasnom/rizičnom mjestu. Samo koliko je ono u tom pogledu "manje" toliko je sličnije ne/romskim naseljima. Aspiracija, u osnovi, pokazuje kako se predočuje samo glavni smjer požljene optimizacije naseljskog **položaja** romskih stanovnika. Ona ne obuhvaća i želju za promjenom nekih ograničavajućih obilježja **samih stanovnika**. U tom pogledu aspiracije nisu tako nedvosmisljene.

Konfiguracija želje izbliza. Kako konkretnije izgleda predložak poželnog naselja vidljivo je na temelju razdiobe podataka iz tablice 5.

Usporedi li se "romski" rezultati s rezultatima dobivenim u nekim drugim slučajevima, vidljivo je kako je osnovni predložak stambenih aspiracija sličan. Njegova su glavna uporišta: obiteljska kuća s okućnicom; pješačka ulica; niži katovi; mali grad. Njihovo isticanje romsku skupinu ne dijeli nego, naprotiv, **čini sličnjom** hrvatskoj populaciji.

Ipak, tri su odrednice uporišta nezanemarive razlike. Anketirani Romi češće ističu kako žele živjeti u naseljima s **formiranim gradskim** ulicama (74%); **u novijim** naseljima s **modernom** arhitekturom (63%). Pak, **manje** anketiranih, 44,3% želi živjeti u romskom naselju, dakle, s drugim Romima, a **više**, 55,7%, u kakvu drugom naselju, ne/romskom.

Prve dvije odrednice posve su na tragu uvida predočenih u prethodećim ulomcima. **Tlocrtni red, novoća** građevina i **modernost** u projektiranju, obilježja su direktivnog urbanizma u okrilju kojega su nastala brojna naselja u socijalističkom razdoblju. Ona nisu ugrožena ni u razdoblju nakon 1990. godine. Ističući njihovu poželjnost anketirani Romi ističu poželjnost naselja koja su **izravna negacija** napuštenih/"divljih" naseobina gdje većina sada živi. U tom pogledu oni žele živjeti u naseljima **sličnim** drugim naseljima.

Tablica 5.
Gdje bi Romi najradije stanovali?

Odrednice naselje	Županije u %									
	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-ugorska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Uz rijeku	34,5	29,2	24,4	83,1	48,0	42,4	29,9	35,0	31,3	38,4
Dalje od rijeke	65,5	70,8	75,6	16,9	52,0	57,6	70,1	65,0	68,7	61,6
Bliže gradskom središtu	75,5	63,5	53,2	67,1	71,0	68,0	74,0	66,8	52,2	66,5
Dalje od gradskog središta	24,5	36,5	46,8	32,9	29,0	32,0	26,0	33,2	47,8	33,5
U naselju s formiranim gradskim ulicama	68,2	71,9	75,9	63,8	67,0	82,0	86,8	75,5	73,1	73,9
U naselju bez tipičnih gradskih ulica	31,8	28,1	24,1	36,2	33,0	18,0	13,2	24,5	26,9	26,1
U starijem dijelu grada s klasičnom (tradicionalnom) arhitekturom	40,7	40,6	27,8	33,3	21,0	42,0	23,5	43,9	53,7	37,2
U novijem naselju, s modernom arhitekturom	59,3	59,4	72,2	66,7	79,0	58,0	76,5	56,1	46,3	62,8
U kući s okućnicom i dvorištem	94,5	96,9	94,9	96,4	90,0	96,0	87,9	93,5	91,0	93,5
U stambenoj zgradbi ili obiteljskoj kući bez okućnice i dvorišta	5,5	3,1	5,1	3,6	10,0	4,0	12,1	6,5	9,0	6,5
U pješačkoj zoni	70,0	82,1	83,3	78,8	90,0	80,0	84,2	86,3	73,1	81,6
U zoni s gradskim prometom	30,0	17,9	16,7	21,2	10,0	20,0	15,8	13,7	26,9	18,4
Na nižim katovima	92,7	94,8	94,9	97,1	89,9	94,0	86,8	93,0	95,5	93,1
Na višim katovima	7,3	5,2	5,1	2,9	10,1	6,0	13,2	7,0	4,5	6,9
U velikom gradu	57,0	29,2	29,1	72,6	37,0	18,2	44,3	30,0	21,2	36,5
U manjem ili malom gradu	43,0	70,8	70,9	27,4	63,0	81,8	55,7	70,0	78,8	63,5
U romskom naselju	22,9	45,8	57,0	55,3	47,0	46,0	19,2	48,1	56,7	44,3
U nekom drugom (neromskom) naselju	77,1	54,2	43,0	44,7	53,0	54,0	80,8	51,9	43,3	55,7
U selu	24,5	62,5	82,3	5,7	52,0	60,0	17,0	79,2	85,1	54,8
U gradu	75,5	37,5	17,7	94,3	48,0	40,0	83,0	20,8	14,9	45,2

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Treća odrednica, međutim, zaslužuje posebni komentar. Nešto više od polovice anketirane skupine ističe kako s prije spomenutim odrednicama veže i želju za životom u naselju gdje romske zajednice **nema**, barem ne kao mjerodavna čimbenika u upravljanju i usmjerivanju razvijitka naselja. Ali, na drugoj strani, nešto manje od polovice anketirane skupine ističe kako prije spomenute odrednice poželjnog naselja **izravno veže s prisutnošću romske zajednice**

u takvu naselju. Dvije su pretpostavke korisne u čitanju dobivene razlike.

Prva hipoteza ukazuje da je u romskoj populaciji snažna podskupina koja akumulaciju životnih i društvenih uspjeha veže i sa slabljenjem "primarnih" veza s ostalim članovima romske skupine. Nekoliko uvida, premda nesustavnih, pokazuje kako brojni Romi koji su uspjeli u životu, pa ma što to značilo, svoju uspješnost socijalno reprezentiraju podeljujući sličnost ili pripadnost većinskoj/neromskoj populaciji. Minimalistički rečeno: ne reprezentiraju je isticanjem/dramatizacijom romskog podrijetla. Po toj shemi, akumulacija životnih uspjeha proteže se i na socijalno i simbolično udaljavanje od romske skupine. Svakako da se spomenutih 55% anketiranih, koji ne žele živjeti u romskom naselju, ne mogu uvrstiti u tu skupinu mehanički. Za takvo što ne raspolažemo potrebnim uvidima. No držimo nedvojbenim kako je odabir neromskog naselja kao poželjnog srođan/svezan s takvom orijentacijom.

Druga hipoteza ukazuje da je u romskoj populaciji rentiranje bijede više od privremene zgode. Ono se, drugi mjerodavni podatci na to ukazuju, održava u kontekstu ograničene funkcionalne pismenosti i reducirane profesionalne i društvene kompetencije. Rentiranje bijede, dakle, javlja se u široj subkulturnoj konfiguraciji koja svoju snagu pretežno crpi iz, kako je naznačeno, socijalne autarkije romske skupine, gdje se njezina rubna kakvoća jedino i može održavati kao racionalno prihvatljiva činjenica. Kritično razdvajanje romskog identiteta i socijalne autarkije, koliko je vidljivo, nije uznapredovalo. To znači da se neki važniji predlošci romskog identiteta, napose tradicijski **životni stilovi**, u romskoj samoreprezentaciji javljaju, po pravilu, tjesno svezani sa socijalnom autarkijom skupine i rentiranjem bijede. Time se, posredno, strukturno blokira evolucija pojedinih odrednica romskog identiteta, a time i mogućnost izravnog spajanja oblika socijalno uspješnog ponašanja i romske identifikacije. Po toj je shemi biti Rom = biti socijalni/subkulturni rub. Upozoriti je, socijalna režija te redukcije **nije ekskluzivnim** proizvodom globalnog društva. Od nje najveće dobiti izvlače **romski rentiјeri bijede**, opstojeći u okvirima specifična romskog "gornjeg sloja", zainteresirana, ponajprije, za nagrađivanje ovisnosti, a samo rubno i za dugoročno ospozobljavanje romske skupine za ulogu društvenog sudionika sposobna i za više nego što je rentiranje bijede. Svakako da se spomenuta 44% anketirana ne mogu mehanički uvrstiti u skupinu privrženu razumijevanju romskog identiteta kao umijeća rentiranja bijede. Ali držimo nedvojbenim da je isticanje te želje svezano i sa skiciranom orijentacijom.

Tablica 6.
Poželjnost lokalnih ustanova

Obje hipoteze impliciraju da se romska skupina **ne može držati homogenom** u odnosu na središnje razvojno pitanje skupine: kako prekoračiti sjenu ruba i postati uspješnom skupinom, barem koliko su i druge, a pri tomu ne potisnuti ili razgraditi tradicijske odrednice romskog identiteta?

Poželjnost ustanova. Na idućoj tablici vidljiva je poželjnost nekolikih ustanova s popisa socijalne infrastrukture. Ustanove nisu, podsjećamo, slobodno predložili anketirani nego su biali/rangirali ponuđene.

Oznaka ranga	Županije				
	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska
1.	Ambulanta, ljekarna	Škola i vrtić	Škola i vrtić	Ambulanta, ljekarna	Ambulanta, ljekarna
2.	Škola i vrtić	Ambulanta, ljekarna	Ambulanta, ljekarna	Škola i vrtić	Škola i vrtić
3.	Trgovina mješovitom robom	Trgovina mješovitom robom	Trgovina mješovitom robom	Trgovina mješovitom robom	Sportsko-rekreacijski sadržaji
4.	Sajam, tržnica	Sportsko-rekreacijski sadržaji	Sportsko-rekreacijski sadržaji	Vjerski objekt	Trgovina mješovitom robom
5.	Vjerski objekt	Kulturno-zabavni sadržaji	Vjerski objekt	Sportsko-rekreacijski sadržaji	Sajam, tržnica
6.	Sportsko-rekreacijski sadržaji	Sajam, tržnica	Sajam, tržnica	Sajam, tržnica	Kulturno-zabavni sadržaji
7.	Kulturno-zabavni sadržaji	Vjerski objekt	Kulturno-zabavni sadržaji	Kulturno-zabavni sadržaji	Vjerski objekt
8.	Ugostiteljski objekt				

Oznaka ranga	Županije				
	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
1.	Ambulanta, ljekarna	Škola i vrtić	Škola i vrtić	Škola i vrtić	Škola i vrtić
2.	Škola i vrtić	Ambulanta, ljekarna	Ambulanta, ljekarna	Trgovina mješovitom robom	Ambulanta, ljekarna
3.	Trgovina mješovitom robom	Vjerski objekt	Trgovina mješovitom robom	Ambulanta, ljekarna	Trgovina mješovitom robom
4.	Sportsko-rekreacijski sadržaji	Trgovina mješovitom robom	Sportsko-rekreacijski sadržaji	Sportsko-rekreacijski sadržaji	Sportsko-rekreacijski sadržaji
5.	Sajam, tržnica	Sajam, tržnica	Vjerski objekt	Sajam, tržnica	Sajam, tržnica
6.	Kulturno-zabavni sadržaji	Sportsko-rekreacijski sadržaji	Sajam, tržnica	Kulturno-zabavni sadržaji	Vjerski objekt
7.	Ugostiteljski objekt	Kulturno-zabavni sadržaji	Kulturno-zabavni sadržaji	Vjerski objekt	Kulturno-zabavni sadržaji
8.	Vjerski objekt	Ugostiteljski objekt	Ugostiteljski objekt	Ugostiteljski objekt	Ugostiteljski objekt

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Dobivene rang razdiobe jasno ukazuju/potvrđuju prije skicirane nalaze. U svim županijama, kao i na hrvatskom području u cjelini, prvo i drugo mjesto zauzele su dvije, točnije tri, osnovne ustanove socijalne infrastruktu-

re: škola i vrtić, te ambulanta i ljekarna, ukratko, **ustanove naobrazbe i odgoja i zdravstva**. Na drugoj strani, na cijelom području anketiranja, kao i u većini županija, osim Osječko-baranjske, na posljednjem je mjestu po važnosti i poželjnosti ugostiteljski objekt, čitaj: **birtija**. Pak u spomenutoj, Osječko-baranjskoj županiji na zadnjem je mjestu vjerski objekt. Uzme li se u obzir činjenica da su na tamošnjem području romska naselja pretežno bolje uklopljena u postojeću naseljsku mrežu, potreba za crkvom i ne mora biti na prvom mjestu, jer je, jednostavno, već tamo.

Na srednjim stupnjevima rang-ljestvice nalaze se ustanove iz **sportsko-rekreacijskog sektora i trgovine**. Uočiti je da su i ustanove iz kulturnog područja relativno nisko raspoređene. Uglavnom su na predzadnjem mjestu (u pet od devet područnih skupina), ili na mjestu iznad njega. Jedino su u Sisačko-moslavačkoj županiji te ustanove podignute na rang u sredini ljestvice.

Dobivena razdioba, osim kao trag konkretnih okolnosti što vladaju u romskim naseljima, nije nekorisna i kao opći pokazatelj aspiracijskog okvira u kojem se predodžba o poželjnom naselju oblikuje. Vidljivo je, glavnu ulogu imaju aspiracijske silnice kojima je korijen u predodžbi o srednjem naselju, gdje je ugodno živjeti i **gdje je zajamčena** osnovna skrb za djecu i mlade te zdravstvena skrb. Općenitije rečeno, anketirani poručuju kako žele paraurbane improvizacije pod tlakom kojih, pretežno, žive zamijeniti naseljima gdje je vidljiva/prisutna **sustavna javna skrb** za kakvoču života tamošnjih stanovnika. Nisu, u tom pogledu dosta samo povremene komunalne investicije i poboljšice. Traže se i **institucionalne mreže** koje mogu polaznu “divlju” naseljsku zbilju dugoročno nadzirati i transformirati.

Tko je naseobina?

Pod spomenutim, prividno neobičnim, naslovom krije se nekoliko posebnih pitanja. Zajednička im je veza sa stanivitom “inventurom” zajednice koja se je oblikovala u analiziranim romskim naseobinama.

Autoritet zajednice. Iscrpnija analiza autoriteta naseobinske zajednice u anketnim istraživanjima ove vrsti suočava se s množinom praktičnih teškoća. Stoga su i analitički zahtjevi u ovom slučaju izrazito reducirani. Posrijedi je rasprava o dva nalaza. Prvi je vidljiv na idućoj tablici.

Tablica 7.

Izvori informiranja u naseobini

Izvor informiranja	Županija u %							
	Čestoča korištenja							
	Zagreb		Sisačko-moslavačka		Varaždinska			
	Nikada	Povre-meno	Često	Nikada	Povre-meno	Često	Nikada	Povre-meno
								Često
Hrvatska televizija	10,7	29,5	59,8	10,4	21,9	67,7	15,0	30,0
Lokalne televizije	33,0	33,9	33,0	20,8	35,4	43,8	40,0	38,8
Strane TV postaje (satelitske)	72,1	10,8	17,1	91,6	5,3	3,2	82,5	10,0
Hrvatski radio	35,7	30,4	33,9	33,3	35,4	31,3	25,0	37,5
Druge radiopostaje	40,2	33,9	25,9	37,5	36,5	26,0	47,5	35,0
Dnevni tisak	44,6	29,5	25,9	66,7	22,9	10,4	57,5	32,5
Tjedni tisak	66,1	24,1	9,8	71,9	19,8	8,3	68,8	26,3
Razgovori s članovima obitelji ili prijateljima	,0	10,7	89,3	4,2	15,6	80,2	3,8	17,5
								78,8
Županija u %								
Izvor informiranja	Čestoča korištenja							
	Primorsko-goranska		Brodsko-posavska		Osječko-baranjska			
	Nikada	Povre-meno	Često	Nikada	Povre-meno	Često	Nikada	Povre-meno
								Često
Hrvatska televizija	1,1	28,1	70,8	8,0	14,0	78,0	5,0	18,0
Lokalne televizije	9,1	44,3	46,6	43,0	35,0	22,0	39,0	31,0
Strane TV postaje (satelitske)	25,0	46,6	28,4	65,0	19,0	16,0	79,0	12,0
Hrvatski radio	31,5	36,0	32,6	18,0	36,0	46,0	14,0	30,0
Druge radiopostaje	34,8	40,4	24,7	41,0	34,0	25,0	13,0	32,0
Dnevni tisak	41,1	43,3	15,6	54,0	34,0	12,0	62,0	24,0
Tjedni tisak	68,9	24,4	6,7	65,0	27,0	8,0	73,0	24,0
Razgovori s članovima obitelji ili prijateljima	,0	2,3	97,7	4,0	12,0	84,0	,0	14,1
								85,9
Županija u %								
Izvor informiranja	Čestoča korištenja							
	Istarska		Međimurska		Ostalo		Ukupno uzorak	
	Nikada	Povre-meno	Često	Nikada	Povre-meno	Često	Nikada	Povre-meno
								Često
Hrvatska televizija	9,2	22,4	68,4	8,3	33,8	57,9	10,7	25,3
Lokalne televizije	34,7	37,8	27,6	43,5	31,5	25,0	28,0	30,7
Strane TV postaje (satelitske)	43,9	33,7	22,4	85,6	8,8	5,6	90,7	6,7
Hrvatski radio	21,4	44,9	33,7	25,0	37,5	37,5	18,9	51,4
Druge radiopostaje	33,7	40,8	25,5	44,4	28,7	26,9	42,7	32,0
Dnevni tisak	39,2	38,1	22,7	63,4	29,6	6,9	56,0	37,3
Tjedni tisak	57,1	27,6	15,3	75,9	19,4	4,6	69,3	28,0
Razgovori s članovima obitelji ili prijateljima	,0	17,5	82,5	3,7	13,0	83,3	2,7	21,3
								76,0
								2,2
								13,5
								84,3

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Izneseni podatci pokazuju da u rubrici “često” najveći broj anketiranih spominje dva informacijska izvora: **Hrvatsku televiziju i obitelji/prijateljski krug**. Prvi je izvor, poznato je, javno poduzeće kojemu je glavni posao informirati. Brojna istraživanja ukazuju na televiziju kao najučinkovitiji javni medij, pa stoga ni broj anketiranih Roma koji je često gledaju nije posebnim iznenadenjem. No drugi spomenuti izvor: obitelj/prijateljski krug, nije, očito, nikakva specijalizirana informacijska kuća. Pak, medij kojim se taj krug služi je, najčešće, usmeni govor. Uzme li se u obzir razina pismenosti među Romima nije netočno pretpostaviti da je usmeni govor zacijelo i jedini medij spomenuta kruga. Ali, unatoč tehničkoj “jednostavnosti” njegova glavnog medija, informacijski autoritet obitelji/prijateljskog kruga je, zaključujemo li na temelju postotka upitanih koji se na njega obraćaju, na prvom mjestu. Skupina anketiranih koji se “često” informiraju u obiteljskom/prijateljskom krugu je za približno **20% veća** od skupine koja se “često” informira na HTV. Drukčije rečeno, unatoč snazi pojedinih informacijskih poduzeća i uporabljenih medija, u romskim je naseobinama posebno snažan informacijski autoritet obitelji/prijateljskog kruga. Posrijedi je jedna vrst **usporednog** obavljećivanja koje se izravno nasađiva na mogućnosti međusobne komunikacije, pretežno licem-u-lice. Držimo posve očitim da se informacijski autoritet obitelji/prijateljskog kruga ne bi učvrstio, napose ne u konkurenciji s televizijskim profesionalnim kućama, da nije **strukturno ovisan** o autoritetu obitelji/prijateljske mreže i na drugim područjima svakodnevnog života. Time se naznačuje uvid da je **mreža** proširenih obiteljskih jedinica, prisutnih u pojedinoj naseobini, osnovni mehanizam i okvir diferenciranja naseobinskih zajednica. Mreža djeluje kao jedna vrst zbilje u sjeni kroz koju se prelamaju i “filtriraju” izvanjski utjecaji, u rasponu od jednostavnih obavijesti do dalekosežnijih zahtjeva ili ograničenja.

Uloga obiteljskih/prijateljskih mreža, po svojoj prilici, nije proširena i na obvezе izazivača promjena u naseobini. Prije će biti da se njome definiraju na jasniji način samo integracijski predlošci obvezujući za članove. Obvezе izazivača promjena adresiraju se na sudionike “izvana”. Na takvu hipotezu upućuju i podatci u idućoj tablici.

Vidljivo je, uvjerljiva većina anketiranih obvezе izazivača promjena/poboljšica adresira na gradsku ili općinsku administraciju. Promatra li se praktično taj odgovor nije bez temelja. Gradske i općinske vlasti ionako raspolažu novcem, tehničkom operativnom i zemljишtem. U usporedbi s njihovim mogućnostima operativne sposobnosti romske naseobinske zajednice su i više nego skromne. No, podsjetiti je, obvezе pokretača poboljšanja nisu izravno ovisne o

Tablica 8.

Tko bi trebao biti glavni inicijator poboljšanja kvalitete stanovanja?

Inicijator	Županija u %									
	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Općina/grad	80,2	90,4	80,0	92,0	78,7	79,8	90,1	80,3	90,1	83,8
Stanovnici četvrti/naselja	19,8	9,6	20,0	8,0	21,3	20,2	9,9	19,7	9,9	16,2

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

spomenutim mogućnostima. One izviru iz dubljeg kruga "ekoloških" obveza koje su učinkom jednostavne činjenice da sama lokalna zajednica najbolje zna što je na području gdje živi "žulja" i kako bi trebalo predočiti glavne likove promjena/poboljšica. Romski odgovori tu činjenicu "preskaču". Anketirani poručuju: tko ima ovlasti treba biti i inicijator. Zamisao o partnerstvu naseobinske zajednice i izvanjskih izazivača promjena tek je nagoviještena.

Tko je "glavni" u naseobini? Na istom osnovnom tragu je i razdioba odgovora dobivenih na pitanje o ustanovama ili pojedincima koji utječu na razvitak naselja i na uvjete života u njemu. Razdioba je vidljiva na idućoj tablici.

Tablica 9.

Tko utječe na razvitak naselja i uvjete života?

Subjekt utjecaja	Županije u %									
	Stupanj utjecaja									
	Zagreb		Sisačko-moslavačka		Varaždinska		Istarska		Međimurska	
Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle
Država, vlada	41,9	34,3	23,8	48,2	43,4	8,4	46,5	39,4	14,1	
Gradsko/općinsko poglavarstvo	40,2	30,8	29,0	42,9	45,1	12,1	49,3	33,3	17,3	
Stručnjaci	63,5	27,1	9,4	83,3	16,7	,0	78,6	17,1	4,3	
Stanovnici naselja	30,0	39,1	30,9	18,9	58,9	22,2	19,5	45,5	35,1	
Nevladine udruge koje promiču ljudska prava i slobode	52,5	27,3	20,2	72,8	23,5	3,7	63,4	26,8	9,9	
Romske udruge	44,5	23,6	31,8	45,3	45,3	9,5	48,7	28,9	22,4	
Političke stranke	74,0	13,0	13,0	85,2	12,5	2,3	87,1	7,1	5,7	

Subjekt utjecaja	Županije u %									
	Stupanj utjecaja									
	Primorsko-goranska		Brodsko-posavska		Osječko-baranjska		Istarska		Međimurska	
Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle
Država, vlada	52,1	28,2	19,7	25,3	45,3	29,5	50,5	31,2	18,3	
Gradsko/općinsko poglavarstvo	45,8	34,7	19,4	18,4	48,0	33,7	26,8	43,3	29,9	
Stručnjaci	63,5	27,1	9,4	83,3	16,7	,0	78,6	17,1	4,3	
Stanovnici naselja	22,2	46,9	30,9	21,1	49,5	29,5	22,4	35,7	41,8	
Nevladine udruge koje promiču ljudska prava i slobode	53,3	25,0	21,7	38,2	40,4	21,3	49,4	31,5	19,1	
Romske udruge	14,5	34,2	51,3	35,5	36,6	28,0	27,8	33,0	39,2	
Političke stranke	63,6	27,3	9,1	71,6	17,9	10,5	82,8	9,7	7,5	

Tablica 9.
(nastavak)

Subjekt utjecaja	Županije u %											
	Stupanj utjecaja											
	Istarska			Međimurska			Ostalo			Ukupno uzorak		
	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito
Država, vlada	28,6	47,6	23,8	35,8	40,6	23,5	29,6	49,3	21,1	39,2	39,9	20,9
Gradsko/općinsko poglavarstvo	26,1	35,2	38,6	28,6	48,1	23,3	20,5	46,6	32,9	32,4	41,5	26,2
Stručnjaci	68,3	24,4	7,3	67,5	21,5	11,0	81,3	10,9	7,8	71,7	21,2	7,0
Stanovnici naselja	28,7	41,5	29,8	26,6	35,5	37,9	26,8	45,1	28,2	24,5	42,9	32,6
Nevladine udruge koje promiču ljudska prava i slobode	48,2	32,5	19,3	59,4	29,1	11,5	73,5	13,2	13,2	56,4	28,3	15,3
Romske udruge	24,1	27,6	48,3	42,9	45,0	12,2	61,6	19,2	19,2	38,7	34,2	27,1
Političke stranke	62,0	19,0	19,0	74,6	20,3	5,1	86,8	5,9	7,4	76,2	15,3	8,5

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Po ocjeni upitanih, dvije su adrese posve rubne: **stručnjaci i političke stranke**. Manje od 10% anketiranih ističe njihov "izraziti" utjecaj. Na drugoj strani, uvjerljiva većina, više od 70% anketiranih u ukupnom uzorku, tvrdi kako u romskim naseljima stručnjaci i političke stranke ne djeluju. Prisutnost "izrazita" utjecaja hrvatske vlade ističe, približno 20% anketiranih, a 40% ukazuje kako on nije jak ali je prisutan. Nešto snažniji utjecaj od njezina imaju u naseobinama dva, po broju anketiranih u rubrici "izrazito", podjednaka sudionika: **gradsko/općinsko poglavarstvo i romske udruge**. Za razliku od romskih, nevladine udruge iz trećeg, civilnog, sektora, po ocjeni anketiranih Roma, **nisu** u njihovim naseobinama posebno uspješne: spominje ih tek 15% anketiranih u rubrici: izraziti utjecaj. Najsnažnijim utjecajem anketirani ocjenjuju utjecaj stanovnika naselja. No pogleda li se preciznije razdioba odgovora u rubrici: izraziti utjecaj, u ukupnom uzorku, postaje očito da je glavni utjecaj razdijeljen u trokutu: **stanovnici naselja - romske udruge - gradsko/općinsko poglavarstvo**.

Iz predočene razdiobe može se izvesti optimistična hipoteza kako su stanovnici romskih naselja dosta utjecajni, napose kada se promatraju u trokutu glavnih sudionika. No, na drugoj strani, zbilja romskih naselja hipotezu izravno osporava. Endemska zapuštenost ne može se držati posebnim znakom moći stanovnika takvih naselja. Barem ne moći potrebne za dugoročna i dubinska poboljšanja. U osnovi, nisu netočne ni jedna ni druga tvrdnja. Romski su stanovnici za zbilja utjecajni, više nego i jedan drugi studio-

Tablica 10.
Što sama zajednica u naselju
može učiniti za poboljšanje
naselja?

nik u naselju. Ali je, na drugoj strani, domaćaj toga utjecaja ograničen na "krpanje" rupa po pejsažu zapuštenosti. Dručije rečeno, oni su utjecajni, ali bez moći i sposobnosti "proizvodnje" naseljskog razvijanja. Zato su i pravni, vidjelo se, obveze izazivanja lokalnog razvijanja adresirati na sudionike izvana, najprije na gradsko/općinsko poglavarstvo, a rubno i na romske udruge.

Što može zajednica? Odgovor na to pitanje nalazi se na idućoj tablici.

Mogućnosti zajednice	Županije u %									
	Zagreb	Sisačko- -moslavачka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Sudjelovati u poslovima uređivanja, čišćenja naselja, odvoženja smeća i sl.	13,4	43,8	32,5	10,0	34,0	28,0	,0	30,0	42,7	25,9
Davati prijedloge/savjete/inicijative	,9	,0	1,3	,0	,0	1,0	9,2	1,0	1,3	1,5
Biti radna snaga u akcijama	2,7	3,1	1,3	18,9	,0	7,0	,0	5,0	,0	4,3
Ulagati u školovanje	3,6	1,0	1,3	,0	2,0	,0	,0	6,9	1,3	2,5
Sudjelovati u izgrađivanju i održavanju komunalne infrastrukture	1,8	18,7	8,8	11,1	3,0	,0	,0	5,1	12,0	6,2
Ništa	8,9	11,5	15,0	5,6	16,0	15,0	2,0	6,5	10,7	9,6
Poboljšati međuljudske odnose, financijski se pomagati	18,8	1,0	7,6	13,3	6,0	10,0	7,1	5,0	1,3	7,7
Uložiti u otvaranje nekog objekta (trgovačkog, uslužnog, zabavnog)	,9	3,1	1,3	,0	2,0	2,0	,0	,5	,0	1,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Razdioba odgovora pokazuje da, po ocjenama anketiranih, sama naseobinska zajednica može priхватiti tek **rubne poslove**, kakvi su odvoz smeća, čišćenje, uređivanje, i slični. Uočiti je da je na drugom mjestu po broju anketiranih odgovor: **ništa**; zajednica ne može učiniti ništa. Posve su rubne skupine anketiranih koji ističu mogućnosti poduzetničkog ponašanja, ili izgrađivanja unutrašnje solidarnosti između stanovnika naselja, ili dugoročnog ulaganja u školovanje. Nije teško uočiti kako je dobivena razdioba sukladna profesionalnom potencijalu romske populacije koja u anketiranim naseobinama živi. Promatraju li se iz te perspektive, odgovorima se ne može zanijekati stanovita "realističnost". No, na drugoj strani, takva zajednica, vidjelo se, ima nemali integracijski autoritet. **Nesukladnost** između razvojne nesposobnosti i integracijskog autoriteta je

odveć očita a da bi bila tek rubnom činjenicom. Za njezino objašnjenje ne raspolažemo pouzdanom empirijskom građom. Zato se ograničujemo na hipotezu koju podupiru samo nesustavni uvidi. Po toj hipotezi, veličina spomenute nesukladnosti je izravnim pokazateljem snage romske **parazitske elite** koja nadzire glavne integracijske obrasce romskih skupina. Na jednoj strani, ona (elita), dramatizira romsku nesposobnost za profesionalnu samoisgradnju i za kolektivni razvitak. Zahvaljujući tomu, **uspješno crpi**, premda ograničene, sistemske izvore socijalne pomoći rubnim skupinama. K tomu, izravno nadzire i "sive" djelatnosti, kakve su trapulanje, prosjačenje i slične, gdje se "zapošljavaju" pretežno žene i djeca. Na drugoj strani, dramatizira "iznutra" pitanja o autoritetu i time širi mogućnosti nadzora integracijskih predložaka članova romske zajednice. Koliko je vidljivo, ta je **parazitska elita glavnom prekom iznutra, nužnoj modernizaciji romskog načina života**. Kao i sve srodne modernizacijske zgodе i ova nužno odpočimljie premještanjem vrijednosti naobrazbe/školovanja mlađih članova na mjesto – samosvrhe. **Bezuvjetnost** ulaganja u naobrazbu na taj način postaje uporište rekonstrukcije ostalih temeljnih ciljeva skupine, i njezinih životnih stilova.

Na istom su tragu i iduće dvije tablice. Korisno je upozoriti da postotak onih koji su sudjelovali u poslovima na uređenju naselja pokazuje kako je u naseljskim skupinama iznadpolovična većina pripravna raditi na boljitu naselja. Taj se podatak ne slaže najbolje s pesimističnim ocjenama kako zajednica ne može sama učiniti bogzna što. Zamijeni li se, pak, prije spomenuta, parazitska elita poduzetničkom, koja se izravnije orijentira potrebom za naobrazbom, kompetencijom i učinkovitošću, prije spomenuti postotak postaje i više nego korisnim pokazateljem granica razvojne mobilizacije romske skupine. Barem na komunalnoj razini.

Tablica II.
Akcija uređenja naselja u prošlosti

Akcije	Županije u %									
	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Uređivanje, čišćenje naselja, odvoženje smeća	26,8	47,9	48,8	38,9	76,0	57,0	22,4	34,6	49,3	43,1
Izgrađivanje i održavanje prometne infrastrukture	5,4	2,1	1,3	32,2	1,0	2,0	1,0	4,1	,0	5,3
Deratizacija	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	1,9	,0	,4
Gradnja kuća	3,6	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,9	,0	,6
Kopanje kanala za struju, vodu	,0	11,4	,0	4,4	,0	1,0	1,0	1,4	,0	2,1

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 12.

Jesu li ispitanici sudjelovali u akcijama uređenja naselja?

Sudjelovanje		Županije u %									
		Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Ne	48,0	31,1	31,7	35,9	32,6	48,9	87,2	35,3	43,4	43,3	
Da	52,0	68,9	68,3	64,1	67,4	51,1	12,8	64,7	56,6	56,7	

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Obzor zavičajnosti. Uvjerljiva većina upitanih, 92,3%, drži sebe u naseljima gdje žive zavičajnim, "domaćim" sudsionicima. Činjenica da je množina naselja nastala na usurpiranu, pretežno gradskom ili općinskom zemljištu, te da zbiljska povijest većeg broja romskih naselja nije duža od četrdesetak godina, koliko je vidljivo, ne utječe na zavičajno samooznačivanje. Kako je s tim vidljivo je na idućoj tablici.

Tablica 13.
Zavičajno samooznačivanje

		Županije u %									
		Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Domaćim	91,8	96,9	95,0	92,2	88,0	94,0	74,5	98,1	94,7	92,3	
Došljakom	8,2	3,1	5,0	7,8	12,0	6,0	25,5	1,9	5,3	7,7	

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Nije taj nalaz atipičan. Nakon nekoliko migracijskih valova na hrptu (paleo)industrijskog optimizma obzor zavičajnosti nije strogo ovisan o mjestu rođenja. Ovisan je, ponajprije, o mjestu životnog investiranja i mjestu akumulacije uspjeha. Ima li se u vidu dnevna kakvoća života u romskim naseljima razložno je pretpostaviti kako ona ne učvršćuje zavičajnu identifikaciju. No, očito je, činjenice su joj protivne. Anketirani Romi izvješćuju o oblikovanoj zavičajnoj svijesti. Na to, dodatno, ukazuje i razdioba podataka na idućoj tablici.

Općenito rečeno, koliko je mjesto (eventualne) selidbe dalje od mjesta sadašnjeg boravka toliko je broj pripravnih na selidbu manji. Na promjenu adrese u okvirima istog naselja pripravan je, grubo rečeno, **svaki drugi upitani**. Na promjenu mjesta u okviru iste regije pripravnih je već manje, približno 40%. Udio pripravnih na promjenu adrese u okvirima Hrvatske i inozemstva približno je jednak,

Tablica 14.

Pripravnost na promjenu mesta boravka radi poboljšanja uvjeta života

Županije	Stupanj pripravnosti na promjenu mesta boravka u %											
	Preseliti se u drugu četvrt ili na drugu lokaciju u mjestu			Preseliti se u drugo mjesto ili grad unutar regije			Preseliti se u drugu regiju u Hrvatskoj			Preseliti se u drugu državu		
	Nespreman	Neodlučan	Spreman	Nespreman	Neodlučan	Spreman	Nespreman	Neodlučan	Spreman	Nespreman	Neodlučan	Spreman
Zagreb	29,1	,9	70,0	51,4	3,6	45,0	67,9	2,7	29,5	78,4	3,6	18,0
Sisačko-moslavačka	33,3	4,3	62,4	43,6	8,5	47,9	73,4	2,1	24,5	84,4	1,0	14,6
Varaždinska	39,7	3,8	56,4	50,6	6,3	43,0	75,0	1,3	23,8	90,0	2,5	7,5
Primorsko-goranska	24,7	10,1	65,2	51,7	12,4	36,0	83,9	8,0	8,0	89,7	2,3	8,0
Brodsko-posavska	58,9	8,4	32,6	62,9	7,2	29,9	63,9	7,2	28,9	54,1	3,1	42,9
Osječko-baranjska	46,5	8,1	45,5	51,0	9,0	40,0	67,7	8,1	24,2	65,0	2,0	33,0
Istarska	38,1	5,2	56,7	49,5	11,3	39,2	70,8	9,4	19,8	75,5	9,2	15,3
Međimurska	42,7	1,9	55,4	49,3	3,3	47,4	78,0	4,2	17,8	87,4	,0	12,6
Ostalo	52,0	4,0	44,0	65,3	2,7	32,0	82,7	1,3	16,0	94,7	,0	5,3
Ukupno uzorak	40,6	4,7	54,7	52,1	6,7	41,2	73,8	4,9	21,3	80,1	2,4	17,5

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

varira oko 20%. Dakle, premda je život u naseljima gdje žive pretežno određen endemskom bijedom i komunalnom zapuštenošću, anketirani Romi nisu **većinski** pripravljeni na selidbe radi povoljnijih životnih uvjeta, **osim u granicama istog naselja**. Ta ih činjenica posredno osvjetljuje i pridjevom: **realistična skupina**. Jer njihova profesionalna kompetencija i ukupna naobrazba odveć su oskudne za uspješnu konkurenčiju na tržištu radnih skupina. Zgoljna promjena mesta boravka ne stavlja im u izgled osjetna poboljšanja. No, na drugoj strani, "realističnost" se može tumačiti djelomično i kao otisak životnih stilova što ga oblikuju i nadziru u romskim zajednicama prije spomenute parazitske elite. Budući da je njima najveći praktični domaćaj **rentiranje bijede**, potraga za boljim životnim izgledima implicira **odvajanje od toga, paradoksalno rečeno, glavnog razvojnog dobra**. Nastaje jedna vrst zatvorenog, iznutra samoizazivajućeg kruga. Bije da je nužna eda bi se, radi nje, ubirala potpora, "renta". Pak, "renta" se troši na - uklanjanje bijede. No, budući da je bijeda izvor zarade njezino "uklanjanje" mora se dugo-ročno nadzirati kako se korijenski za zbilja ne bi i uklonila. Dakle, potpore **moraju** proizvesti, osim privremenih olakšanja - i nove likove bijede. U takvu kontekstu aktivno teritorijalno ponašanje jednostavno nije racionalnim

ponašanjem. Ono implicira temeljnu modernizaciju romskog načina života. Nije ni potrebno upozoriti da se ona uspješno i na dugoročnu korist romske zajednice može oblikovati samo izvan skiciranog predloška.

Slične uvide nudi i razdioba podataka na idućoj tablici.

Selidba	Županija u %									
	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
U drugi dio grada/sela	,9	5,2	6,3	3,4	1,0	5,0	7,1	7,4	5,5	4,9
U drugo naselje na području županije	6,3	1,0	11,3	,0	,0	3,0	1,0	5,6	4,1	3,7
U neki drugi dio Hrvatske	1,8	,0	,0	,0	,0	,0	1,0	,5	,0	,4
U inozemstvo	,9	,0	,0	1,1	7,0	4,0	3,1	,5	,0	1,8
Namjeravam se preseliti ali još ne znam kamo	9,8	10,4	6,3	23,6	13,0	8,0	18,4	12,0	2,7	11,8
Ne namjeravam se seliti	80,4	83,3	76,3	71,9	79,0	80,0	69,4	74,1	87,7	77,4

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 15.

Planira li se u skoroj budućnosti promjena mesta stanovanja?

Romi, suprotno uvriježenoj slici, **nisu nomadi**. Barem nisu Romi – stanovnici sadašnjih romskih naseobina, gdje je obavljeno anketiranje. Manjak izgleda u nadmetanju s drugim skupinama po profesionalnoj kompetenciji i naobrazbi nadmoćnijima, te struktorna ovisnost o rentiranju bijede u naseljima gdje jesu, određuju im osobnu kartu **rezervatske skupine**. Nije vjerojatno da se taj fatalni položaj može promijeniti bez modernizacije romskih životnih stilova. Obvezujuće školovanje/naobrazba mlađeg naraštaja, već je naznačeno, prva je, i zacijelo **nulta** promjena u budućem nizu.

Tablica 16.

Koliko će djece, po ocjeni anketiranih, ostati živjeti u istom naselju?

Razdioba odgovora na idućoj tablici pokazuje da se prije skicirani uvid polako uvlači i u iskustvo samih Roma. Premda najveća skupina, s, približno, 40% anketiranih, drži

Ocjena	Županija u %									
	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Vjerujem da će ostati	42,0	42,7	31,6	47,2	43,0	24,0	51,0	28,7	53,3	38,7
Mislim da će se odseliti	14,3	10,4	29,1	27,0	6,0	23,0	14,6	27,3	9,3	18,9
Već se je jedno ili više djece odselilo	3,6	3,1	1,3	1,1	,0	8,0	4,2	6,5	2,7	3,8
Ne znam, ne mogu ocijeniti	33,0	41,7	29,1	18,0	32,0	36,0	19,8	34,3	32,0	31,3
Nemam djece	7,1	2,1	8,9	6,7	19,0	9,0	10,4	3,2	2,7	7,3

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

kako će i njihova djeca ostati živjeti u istom naselju, svaki peti ističe kako će otići, ako nisu već i otišla, a svaki treći dvoji pa se usteže i zaklanja odgovorom: ne znam.

Uočiti je da je udio anketiranih koji drže kako djeca neće odseliti veći u županijama gdje su ukupni razvojni izgledi veći/raznovrsniji. Drukčije rečeno, tamo gdje su i mogućnosti modernizacije, barem na načelnoj razini, veće i pristupačnije mlađim Romima, razložno je očekivati i veću brojnost mlađih. Na istom tragu, na tragu obvezujuće modernizacije romskog načina života, zacijelo treba oblikovati i nove predloške njihove integracije u hrvatsko društvo. Postojeći model je bez izgleda.

Maja
ŠTAMBUK

OBILJEŽJA
ROMSKIH
OBITELJI –
KUĆANSTAVA

Uvod

Kao što nema jedinstvenog oblika obitelji, tako nema ni njezine jedinstvene definicije. Osobito se to odnosi na suvremenu obitelj, iako je i u prošlosti bilo mnogo njezinih oblika. U nekim društвima još je uvijek temeljna jedinica, u nekima ju je individualizam potisnuo u drugi plan.

Koliko god se mijenjala obitelj, definicije, društveni poredci, neposredna društvena okolina, romsko je društvo zadržalo obitelj kao temeljnu (i) organizacijsku jedinicu. Dakle, osim što predstavlja emocionalnu i socijalnu zajednicu roditelja i djece te drugih užih rođaka, romska obitelj ostaje, kao i dosad, temelj romske društvene organizacije. Po tome su se Romi razlikovali od drugih lutajućih skupina. Možda upravo u snazi očuvane tradicionalne obitelji, osobito većine njezinih funkcija (među njima i odgojne i obrazovne), leže i neke "zadrške" prema integraciji Roma u većinsko društvo. Obitelj je na taj način očuvala visok stupanj autonomije, samostalnosti, čak i ekonomske, uza svu visoku uključenost osobito u sustave socijalne skrbi. Dakle, i kad se siromaštvo pojavljuje kao jedan od nosivih sociokulturnih elemenata romskoga (samo)identiteta, obitelj uspijeva očuvati svoj tradicionalni utjecaj. Ili možda upravo zato. Kao i u drugim socijalnim sredinama, obitelj se mijenja, ostaje emotivna veza članova, ali ona se može ostvariti i "na daljinu". Ono što članove drži na okupu možda je više ekonomski međuzavisnost. *Čini se da je kod Roma na djelu svojevrsna prilagodba gospodarskih aktivnosti i izvora prihoda do granice koja ne narušava postojeći obiteljski sustav.* Odabiru se aktivnosti u koje će se uključiti što veći broj članova obitelji, od najmlađih do najstarijih, kao i žene. Ovu hipotezu, zbog njezine vjerojatnosti, treba imati na umu kad se planiraju mjere za poboljšanje kvalitete života romske populacije.

K tomu valja dodati da Romi vole živjeti u velikim obiteljima s puno djece. Vole se družiti, pa veliku važnost pridaju upravo obiteljskim svečanostima, poput vjenčanja, krštenja, pogreba. Istraživači se slažu u tome da je kuća

(kod sedentarnih Roma) jedina točka stabilnosti, mjesto na kojem se obitelj sastaje (Coupry, 1999.). Poželjno je da i neposredna socijalna sredina, vanjski prostor, pripada rođacima.

Veličina kućanstava

Velika obitelj gotovo je pravilo u romskoj tradiciji. Neki autori smatraju da je velik broj djece ostatak iz vremena kad je mortalitet djece bio visok. I u Hrvatskoj je romska obitelj brojna, vjerojatno prosječno najbrojnija, iako valja uočiti da ju je zahvatio proces nuklearizacije, svođenja na bračni par s djecom. Naime, već trećina kućanstava ima do 4 člana. Razlike se pokazuju po županijama.

Najmanje malih kućanstava nalazimo u Istarskoj županiji (samo 17,3%). Vrlo je blizu podatak iz Primorsko-goranske županije (18,8%). Oko prosjeka su Brodsko-posavska (29,0%), Varaždinska (32,6%) i Međimurska županija (32,8%). Natprosječnu zastupljenost malih kućanstava (do 4 člana) nalazimo u Sisačko-moslavačkoj županiji (36,4%), Zagrebu i okolicu (38,4%) i daleko najveću u Osječko-baranjskoj županiji (57,0%).

Tablica 1.
Kućanstva prema broju
članova (%)

Broj članova	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
1 član	2,7	1,0	1,3	2,2	5,0	4,0	0,0	1,4	4,0	2,3
2 člana	5,4	9,4	10,0	1,1	6,0	19,0	5,1	8,3	6,7	8,0
3 člana	9,8	12,5	6,3	12,2	4,0	11,0	5,1	8,3	12,0	8,9
4 člana	20,5	13,5	15,0	3,3	14,0	23,0	7,1	14,8	16,0	14,4
5 članova	16,1	21,9	13,8	18,9	12,0	17,0	26,5	15,7	17,3	17,5
6 članova	17,0	17,7	8,8	23,3	24,0	12,0	7,1	12,0	13,3	14,8
7 članova	11,6	11,5	18,8	18,9	15,0	3,0	15,3	14,8	16,0	13,8
8 članova i više	16,9	12,5	26,3	19,9	20,0	11,0	33,6	24,6	14,6	20,5

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Lako je iščitati one druge pokazatelje – o brojnim obiteljima i županijama u kojima su zastupljene u manjoj ili većoj mjeri.

Kvalitativan sastav kućanstava

Podatci o kvalitativnom sastavu kućanstva pokazuju da se proces smanjivanja obitelji do razine bračnoga para s neudanom ili neoženjenom djecom već “uselio” u romsku sre-

dinu. Gotovo 53% ispitanih kućanstava upravo čine takve obitelji. Ovaj proces zahvatio je manji broj romskih obitelji u Osječko-baranjskoj županiji (ondje ih je 37,8%), Istarskoj (samo 38,7%) te u Zagrebu i Zagrebačkoj županiji, u kojoj ih je 42,3%. U ostalim "romskijim" županijama njihov je udio mnogo veći (do 71,2% u Primorsko-goranskoj županiji).¹

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Samačka domaćinstva	2,7	2,1	1,3	3,5	5,1	16,3	1,1	5,2	4,1	4,8
Bračni parovi bez djece	4,5	5,3	7,6	2,4	4,0	10,2	2,2	6,6	5,5	5,5
Bračni parovi s neoženjenom/ne udanom djecom	42,3	46,3	67,1	71,8	62,6	37,8	38,7	55,9	56,2	52,9
Deficijentna jednoobiteljska domaćinstva	9,9	5,3	10,1	8,2	3,0	11,2	16,1	6,1	2,7	7,9
"Potpuna" višeobiteljska domaćinstva	10,8	10,5	1,3	10,6	10,1	19,4	9,7	4,7	8,2	9,1
Deficijentna višeobiteljska domaćinstva	6,3	1,1	5,1	0,0	5,1	3,1	32,3	3,8	1,4	6,2
Ostala višeobiteljska domaćinstva	23,4	29,5	7,6	3,5	10,1	2,0	0,0	17,8	21,9	13,6

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 2.

Kućanstva prema kvalitativnom sastavu (%)

Ostalih tipova kućanstava ima malo. Naglašavamo podatak da je zanemariv udio samačkih kućanstava (najveći je u Osječko-baranjskoj županiji – 16,3%, a najmanji u Istarskoj – 1,1%) i da je vrlo malo bračnih parova bez djece (opet ih je najviše u Osječko-baranjskoj, a najmanje u Istarskoj županiji). Nešto je veći broj potpunih višeobiteljskih kućanstava (najmanje dva bračna para, s djecom ili bez djece) te ostalih višeobiteljskih kućanstava (koje ne moraju uвijek biti u bližem ili ikakvom srodstvu).

Deficijentna višeobiteljska kućanstva (manjka barem jedan bračni partner od najmanje dva bračna para u kućanstvu) zabilježena su u većem broju samo u Istarskoj županiji. Jedan od razloga i inače maloga broja višeobiteljskih kućanstava u romskoj populaciji možemo pripisati i relativno malom broju starijih Roma.

Sastav kućanstava po spolu

Tablica 3.
Kućanstva prema broju ženskih članova (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez ženskih članova	3,6	1,0	1,3	2,2	3,0	2,0	0,0	1,8	0,0	1,8
1	22,3	22,9	25,0	14,4	18,0	38,0	7,1	19,8	26,7	21,3
2	22,3	26,0	12,5	24,4	29,0	29,0	33,7	26,7	30,7	26,2
3	24,1	27,1	23,8	24,4	21,0	16,0	23,5	24,0	29,3	23,6
4 i više	27,7	22,9	37,7	34,5	29,0	15,0	35,8	21,6	27,6	27,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

I inače su rijetka kućanstva bez ženskih članova, pa ih ne očekujemo u većem broju ni među Romima, osobito kad imamo na umu da su romska kućanstva natprosječno velika i da je među njima zanemariv broj samačkih. (A i samačka su pretežno ženska u većini populacije.)

Tablica 4.
Kućanstva prema broju muških članova (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez muških članova	1,8	1,0	1,3	2,2	3,0	7,0	1,0	2,8	5,3	2,8
1	12,5	17,7	26,3	10,0	13,0	20,0	9,2	14,7	14,7	15,1
2	28,6	34,4	27,5	16,7	28,0	34,0	28,6	26,3	25,3	27,7
3	33,9	28,1	18,8	37,8	21,0	27,0	19,4	20,3	24,0	25,1
4 i više	23,3	18,7	26,4	33,3	35,0	12,0	41,8	36,0	30,6	29,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

U Osječko-baranjskoj županiji najveći je udio kućanstava bez muških članova. Podsećamo na vrlo visok udio samačkih kućanstava upravo (i jedino) u ovoj županiji. I inače ova županija, sa svojim autohtonim romskim stonovništvom, pokazuje više sličnosti s većinskom populacijom. Detaljnija analiza zacijelo bi to dokazala i na usporednoj analizi drugih sociodemografskih obilježja.

Sastav kućanstava po starosti

Romska je populacija mlada. Tomu su najmanje dva razloga:

1. rađa se veći broj djece (u odnosu na većinsku populaciju) i
2. životna dob romskoga stanovništva kraća je od dobi okolne populacije.

Zbog ciljeva ovog istraživanja valja naglasiti upravo ovu činjenicu. Naime, i bez ispitivanja zdravstvenoga stanja populacije, odlaska liječniku, obuhvaćenosti djece cijepljenjem te ispitivanja razine higijene u svakodnevnom životu, specifičnosti radnih aktivnosti, kvalitete prehrane, higijenskih navika i sl. ne može se ne spomenuti i stambene uvjete u kojima žive Romi, kao i opremljenost stanova i naselja tehničkim i socijalnim infrastrukturnim elementima, što su važni (a manjkavi) preduvjeti za dulji životni vijek. Stoga podatci o velikom broju mlađih, nešto manje onih u aktivnoj dobi, i gotovo odsutnost starijih od 60 godina u istraživanim kućanstvima jasno pokazuje opću vrlo složenu sliku romske populacije.²

Kao i drugdje, i ovdje se pokazuje kako se gotovo *ne moguće istraživački odmaknuti od spomenute romske slike siromaštva i koncentrirati se na jedan (zadani) problem*. Kad je riječ o ovoj populaciji, doista je sve povezano i posve je promašeno tražiti rješenje u jednom segmentu kvalitete života, kako istraživački, tako i na razini aktivnoga sudjelovanja u poboljšanju života Roma.

Vratimo se podatcima i njihovim eventualnim varijacijama, ovisno o županijama. Najviše je kućanstava s **najviše mlađih članova**, do 18 godina (4 i više). Ova kućanstva daleko su najbrojnija u Međimurskoj i Varaždinskoj županiji (46,1 i 43,9%). Kućanstava **bez mlađih** do 18 godina najviše je u strukturi kućanstava u Osječko-baranjskoj županiji (32,0%), a potom u Brodsko-posavskoj (22,0%) te u Sisačko-moslavačkoj županiji (14,6%). Valja primijetiti da je riječ o prostorima koji su najteže stradali u Domovinskom ratu. Finija analiza sigurno bi otkrila i druge razloge. Kako bilo, ova su kućanstva, upravo zbog manjega broja mlađih u njima, ujedno i najstarija romska kućanstva u Hrvatskoj.

Najviše je kućanstava sa dva člana u najaktivnijoj dobi, između 19 i 59 godina: takvih je 60,5%. Iznad prosjeka takvih je kućanstava u Sisačko-moslavačkoj županiji, Međimurskoj, Varaždinskoj i Osječko-baranjskoj županiji. Kućanstava s većim brojem članova u ovoj dobi (4 i više) najviše je u Istarskoj, Primorsko-goranskoj, Brodsko-posavskoj županiji, potom u Zagrebu i Zagrebačkoj županiji.

Maja Štambuk
**obilježja romskih obitelji –
kućanstava**

Tablica 5.
Kućanstva prema broju članova do 18 godina (%)

	Bez takvih članova	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
1	13,4	14,6	10,0	10,0	22,0	32,0	8,2	11,5	13,3	14,8	
2	18,8	18,8	7,5	16,7	9,0	13,0	17,3	11,5	12,0	13,7	
3	25,9	10,4	25,0	14,4	17,0	25,0	12,2	14,7	20,0	17,9	
4 i više	17,9	20,8	13,8	22,2	15,0	14,0	24,5	16,1	22,7	18,2	
Ukupno	24,1	35,4	43,9	36,6	37,0	16,0	37,6	46,1	32,0	35,5	
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 6.
Kućanstva prema broju članova starih između 19 i 59 godina (%)

	Bez takvih članova	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
1	3,6	3,1	7,5	3,3	4,0	9,0	0,0	5,1	5,3	4,5	
2	4,5	4,2	7,5	8,9	3,0	4,0	1,0	8,8	5,3	5,6	
3	54,5	69,8	67,5	44,4	50,0	63,0	48,0	68,7	73,3	60,5	
4 i više	14,3	14,6	11,3	11,1	11,0	13,0	12,2	9,7	5,3	11,4	
Ukupno	23,2	8,3	6,3	32,2	32,0	11,0	38,7	7,8	10,6	17,9	
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Uglavnom je riječ o bogatijim županijama, s većom ponudom radnih mjestâ i drugih pogodnosti za istraživanu populaciju.

Završavajući ovaj kratki pregled starosne strukture romskih domaćinstava, s pogledom na starije od 60 godina, kažimo još jednom da su stariji Romi rijetkost. Samo u 11,2% kućanstava u uzorku nalazi se (najčešće) jedan član koji je stariji od 60 godina. Razlike među županijama nisu, prema ovom pokazatelju, velike.

Tablica 7.
Kućanstva prema broju članova starijih od 60 godina (%)

	Bez takvih članova	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
1 član	82,1	90,6	90,0	93,3	85,0	83,0	86,7	92,2	96,0	88,8	
2 i više	7,1	5,2	6,3	4,4	13,0	8,0	8,2	6,0	4,0	6,9	
Ukupno	10,7	4,2	3,8	2,2	2,0	9,0	5,1	1,8	0,0	4,2	
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Najviše kućanstava s članovima koji su stariji od 60 godina ima u Zagrebu, Osječko-baranjskoj i Brodsko-posavskoj županiji. Manje nego drugdje ima ih u Primorsko-goranskoj i Međimurskoj županiji.

Sociogospodarska obilježja romskih kućanstava

Mnogi će pomisliti da Romi ništa ne rade i da “žive od zraka”. Točno je da je među njima malo zaposlenih na tzv. stalnim radnim mjestima, s točno određenim radnim vremenom. Može ih se vidjeti u svako doba dana na ulici. Međutim, nije točno da ne rade. Često se ti poslovi ne obavljaju u mjestu stanovanja, izvan su standardnoga radnog vremena i na nestandardnim lokacijama. Danas se oni u pravilu razlikuju od tradicionalnih. Tradicionalna socio-profesionalna struktura obuhvaćala je:

1. razne obrtnike (izrađivači i “serviseri” metalnoga pošuda ili kotlari, oštrači noževa, popravljači kišobrana, košaraši, pletači proizvoda od slame, vrbova pruća i sl.)
2. glazbenike, plesače
3. uzgajivače konja; neki se još sjećaju dresiranih medvjeda koje su Romi pokazivali na sajmovima.

Istraživači Roma uglavnom se slažu da su modernizacijski procesi u okolnom većinskom društvu (treba naglasiti industrializaciju i značenje obrazovanja) stvarali sve veće razlike na socioprofesionalnoj razini između Roma i većinskih naroda. Slabi interes za njihove usluge i proizvode, a oni sami nisu se na vrijeme i uspješno “prekvalificirali”. Dakle, tradicionalni obrti postupno izumiru (barem je tako u Hrvatskoj), mnogi Romi napuštaju donedavno dominantan nomadski način života. Ostaje snažan utjecaj tradicije na svim područjima života, ali neprilagodba na nova vremena dodatno društveno, kulturno i gospodarski ugrožava romske skupine (Štambuk, 2000.).

Današnje radne aktivnosti malo duguju tradiciji. Rijetko se susreću stari obrti. Mnogi se bave:

1. prikupljanjem i prodajom sekundarnih sirovina (metal, krpe)
2. neki se bave trgovinom (često na rubu šverca), ali ne u svojim trgovinama, nego na sajmovima u bližoj i daljoj okolini
3. ljeti su mnogi u turističkim područjima (na moru), gdje prodaju suvenire.

Vjerojatno je i promjena tradicionalnih zanimanja koja su prepostavljala kretanje za korisnicima usluga jedan od razloga sedentarizacije.

Uobičajenu klasifikaciju stanovništva na aktivne, uzdržavane i osobe s osobnim prihodom primjenili smo i

na članove romskoga kućanstva. Aktivni su članovi oni koji se bave nekim zanimanjem i tim radom zarađuju. Prema definiciji, to su i oni koji rade, a ne primaju plaću, te oni koji privremeno ne rade iz različitih razloga (nezaposleni, na liječenju, na odsluženju vojnoga roka i sl.). Dakle, aktivnost se odnosi na profesionalni status pojedinca (bilo da radi ili traži posao) (Štambuk, 2000.).

S obzirom na nisku razinu školske naobrazbe i nisku stručnu kompetenciju romskoga stanovništva, unutar ove populacije nezaposlenost je visoka, ali je i velika raširenost sporadičnih, povremenih, sezonskih aktivnosti koje donose neki prihod. I vrstu aktivnosti i eventualnu visinu prihoda vrlo je teško ustanoviti ovakvim tipom istraživanja, jer se istraživač uzda jedino u iskrenost ispitanika. A ona je upitna kad je riječ o ovim podatcima. Ovo se odnosi i na druge ispitivane populacije.

Povremeno se u rad uključuju i inače neaktivni članovi populacije, domaćice i djeca. Ovaj dio aktivnosti gotovo se i ne može preciznije ustanoviti. Relativno je rašireno uključivanje i djece, pa i one mlađe, u neke njima primjerenе poslove. Međutim, teško je dobiti točan uvid u opseg njihove aktivnosti i eventualne zarade.

Utoliko bismo za podatke koje iznosimo mogli reći da su više ilustrativni nego precizni.

Aktivni članovi

Središnji problem romskoga stanovništva jest neobrazovanost. O čemu god da se u vezi s njima govori, planira, organizira, čovjek se uvijek mora suočiti s ovim problemom. Mnogi Romi svjesni su toga problema, ali rijetki su oni koji mogu do kraja prihvati zahtjev da djecu šalju osam godina u školu, a da ona, nakon završene osnovne škole, zapravo nemaju nikakvo stručno obrazovanje. Stječe se dojam da sve može biti razlog za nepohadanje škole i da je sve važnije od škole.³

Stanje je trajno alarmantno. S jedne strane, traže se najbolja rješenja, a na kraju sve se završi na socijalnoj pomoći. Sredstva se potroše, a moguća trajnija rješenja uvijek su na početku. *Temeljno pitanje, pitanje svih pitanja romskoga stanovništva jest naobrazba. I dva vrlo konkretna potpitanja: zašto Romi toliko izbjegavaju školu (kad su i sami svjesni da je bilo kakav socijalni i gospodarski pomak nabolje gotovo nemoguć bez naobrazbe) i zašto država nije kadra provesti svoj zakon o obveznom osnovnom školovanju kad je riječ o Romima.*

Brojna romska obitelj stoga ostaje bez kvalitetnijega priključka na gospodarski život zemlje. Broj potencijalno aktivnih je velik, mnogo je u aktivnoj romskoj populaciji

mladih ljudi, ali zbog navedenih razloga oni ostaju tek marginalno iskorišteni. Rijetki su zaposleni sa stalnim radnim mjestom, lutaju od posla do posla i ne uspijevaju se ni neformalno, praksom, specijalizirati za neki od poslova. Kad i rade, to su u pravilu najslabije plaćena radna mjesta, što, vjerojatno, dodatno destimulira svaki osobni napor da se napreduje u poslu. Na skali vrijednosti školovanje i profesionalna kompetentnost očigledno nisu visoko vrednovani, pa ni s te strane nema veće motivacije prema napredovanju.

	Zagreb	Sisačko- -mostavačka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzork
Bez zaposlenih	79,5	80,2	76,3	37,8	76,0	90,0	33,7	89,9	93,3	74,9
1	14,3	19,8	18,8	50,0	18,0	6,0	44,9	8,8	5,3	19,2
2 i više	4,5	0,0	5,0	12,2	6,0	4,0	17,4	1,4	1,3	5,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 8.
Kućanstva prema broju
zaposlenih (%)

Iako smo u uputama anketarima preporučili da svakoga člana kućanstva koji je kroz godinu dulje radno aktivan, koji, dakle, nije formalno zaposlen, ali ne radi isključivo sezonski ili povremeno, ipak su podatci vrlo deprimirajući za čitatelje. Na razini čitavog uzorka, 75% kućanstava nema u svom sastavu nijednoga zaposlenog. Tek su dvije županije, Istarska i Primorsko-goranska, u kojima se udio romskih kućanstava bez zaposlenih kreće oko trećine. I to je vrlo dobar podatak. U kućanstvima koja imaju nekog zaposlenoga najčešće je riječ o jednom članu.

Uzdržavani članovi

Članove bez prihoda (dječji se doplatak ne računa u prihod) uzdržavaju osobe koje rade ili na neki drugi način stječu prihod. Najbrojniji uzdržavani članovi jesu djeca. Zatim su to domaćice i ostali odrasli koji nemaju svoga prihoda.

Predškolske djece nije imalo 35% kućanstava u ukupnom uzorku. I prema ovom podatku izdvaja se Osječko-baranjska županija, u kojoj su daleko iznad prosjeka zastupljena kućanstva bez predškolske djece, čak 59%. Na drugoj su strani Varaždinska i Međimurska županija, u kojima su romska kućanstva bez predškolske djece najslabije zastupljena (26,3% i 27,2%).⁴

Maja Štambuk
**obilježja romskih obitelji –
kućanstava**

Tablica 9.

Kućanstava prema broju djece predškolske dobi (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez	40,2	33,3	26,3	31,1	43,0	59,0	33,7	27,2	28,0	35,2
1	24,1	27,1	17,5	41,1	21,0	18,0	28,6	20,7	24,0	24,2
2	23,2	22,9	23,8	11,1	17,0	17,0	16,3	29,5	21,3	21,4
3	9,8	11,5	22,5	10,0	11,0	5,0	12,2	16,6	14,7	12,8
4 i više	2,7	5,2	10,1	6,7	8,0	1,0	9,2	6,1	11,9	6,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Kućanstava bez djece u osnovnoj školi bilo je u uzorku 46,5%. S jednim učenikom u osnovnoj školi bilo je 17,5% kućanstava, sa dva učenika 19,4%, a sa tri i više 16,5% kućanstava.

Tablica 10.

Kućanstava prema broju učenika osnovne škole (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez	60,7	44,8	43,8	46,7	53,0	52,0	33,7	41,0	46,7	46,5
1	20,5	27,1	12,5	14,4	17,0	17,0	14,3	16,6	17,3	17,5
2	10,7	13,5	20,0	24,4	23,0	24,0	33,7	13,8	20,0	19,4
3 i više	8,1	14,5	23,9	14,4	7,0	7,0	18,3	28,4	15,9	16,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Kućanstava bez djece u srednjoj školi bilo je 94,2%. U odnosu na broj djece u romskom kućanstvu, lako je zaključiti da je premalen broj srednjoškolaca. Ipak, izdvajaju se pojedine županije: u Primorsko-goranskoj u Osječko-baranjskoj županiji čak u 10% kućanstava jedno ili više djece pohađa srednju školu. Iznadprosječan udio kućanstava sa srednjoškolcima nalazimo još u Istarskoj i Međimurskoj županiji.

Tablica 11.

Kućanstava prema broju učenika srednje škole (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez	95,5	95,8	96,3	90,0	96,0	90,0	92,9	93,5	100,0	94,2
1 i više	4,5	4,1	3,8	10,0	4,0	10,0	7,1	6,5	0,0	5,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Sastav kućanstava po školskoj naobrazbi

S obzirom na dosadašnji uvid u (nisku) uključenost djece u formalni obrazovni sustav, valja očekivati da analiza podataka o razini naobrazbe svih članova romskih obitelji (osim onih koji u vrijeme anketiranja pohađaju školu) pokaze deprimirajuću situaciju.

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez	32,1	24,0	20,0	27,8	31,0	38,0	34,7	38,7	30,7	32,0
1	33,9	30,2	25,0	20,0	34,0	25,0	34,7	21,7	33,3	27,9
2	20,5	21,9	21,3	14,4	15,0	27,0	17,3	20,7	22,7	20,1
3 i više	13,4	23,9	34,0	37,7	20,0	10,0	13,2	18,9	13,3	19,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Tablica I2.
Kućanstva prema broju
članova bez školske
spreme (%)

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Članova bez školske naobrazbe nalazimo u gotovo 70% kućanstava.⁵ Razlike među pojedinim županijama, po ovom obilježju, gotovo su zanemarive. Manje nego drugdje, ovih je kućanstava u Varaždinskoj i Sisačko-moslavačkoj županiji. Dakle, u ovim županijama obrazovne su prilike još teže.

S jednim članom bez ijdinoga razreda osnovne škole bilo je 28% kućanstava, sa dva i više 20%, a sa tri ili više posve nepismenih članova također je 20% anketiranih kućanstava.

Iako činjenica da je netko isao u školu, ali je nije završio, u romskoj populaciji može značiti i relativno dobar podatak, ipak smo htjeli istraživanjem steći uvid prije svega u one koji su uspjeli u prilično nepotičajnoj romskoj sredini završiti cijelu osnovnu školu. Stoga ovaj podatak (o nepotpunoj osnovnoj školi) zapravo možemo čitati ne kao stupanj školovanosti, nego kao priliku da se zabilježi svaki pokušaj da se pohađa škola.

S jednim članom koji je krenuo u osnovnu školu, a nije je završio, ima 32,6% kućanstava, sa dva takva člana 24%, a sa tri 12,4%. U 30,9% kućanstava nismo pronašli članove s nepotpunom osnovnom školom. (Ili su je svi završili ili nitko nije ni krenuo.)

U gotovo dvije trećine kućanstava nema ni jednoga člana sa završenom osnovnom školom. Najčešće je jedan takav član u kućanstvu. Županijske su razlike znatne, pa tako na pozitivnoj skali prednjači Istarska županija (u blizu 70% kućanstava netko je završio osnovnu školu), slijede

Maja Štambuk
**obilježja romskih obitelji –
kućanstava**

Tablica 13.
Kućanstva prema broju
članova s nepotpunom
osnovnom školom (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez	47,3	31,3	37,5	25,6	21,0	28,0	31,6	28,6	28,0	30,9
1	26,8	43,8	28,8	25,6	41,0	33,0	30,6	30,4	37,3	32,6
2	14,3	21,9	22,5	24,4	21,0	33,0	22,4	27,2	26,7	24,0
3 i više	11,6	3,1	11,4	24,3	17,0	6,0	15,3	13,9	8,0	12,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Primorsko-goranska pa Osječko-baranjska itd. Posebno je dramatična obrazovna situacija u Međimurskoj i Varaždinskoj županiji.

Tablica 14.
Kućanstva prema broju
članova s potpunom
osnovnom školom (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez	56,3	67,7	78,8	48,9	58,0	51,0	30,6	82,9	90,7	64,3
1	20,5	27,1	17,5	21,1	27,0	35,0	46,9	13,4	8,0	23,2
2	15,2	2,1	3,8	17,8	13,0	8,0	10,2	3,2	0,0	7,9
3 i više	8,1	3,1	0,0	12,2	2,0	6,0	12,2	0,5	1,3	4,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Baza za regrutiranje mlađih koji će nastaviti školovanje na višem stupnju, vidljivo je, posve je "tanka". Stoga je i broj srednjoškolaca ili studenata u romskoj populaciji u skladu s tim.

U 12,4% kućanstava neko dijete pohađa srednju školu.

Tablica 15.
Kućanstva prema broju
članova sa srednjim
obrazovanjem (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bez	75,0	90,6	92,5	82,2	84,0	86,0	85,7	93,5	96,0	87,6
1 i više	25,1	9,4	7,5	17,8	16,0	14,0	14,3	6,5	4,0	12,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Najviše kućanstava sa srednjoškolcima bilo je u Zagrebu i okolici, potom u Primorsko-goranskoj, Brodsko-posavskoj, Istarskoj županiji itd. Neprijeporno je da jedan od razloga ovakvim podatcima leži u lakšoj dostupnosti sred-

njih škola u ovim županijama, jer je uzorak upravo u ovim županijama obuhvatio više gradskih nego seoskih kućanstava. Riječ je i o bogatijim županijama, u kojima je dostupnost radnoga mjesta ili uopće mogućnosti zarade veća nego u drugim županijama, a to je značajno utjecajna varijabla na razinu školske naobrazbe.

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
0	99,1	99,0	100,0	100,0	100,0	99,0	95,9	100,0	100,0	99,3
1	0,9	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	4,1	0,0	0,0	0,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 16.

Kućanstva prema broju članova sa završenom višom, visokom školom ili fakultetom (%)

Konačno, u romskim obiteljima gotovo da i nema visokoobrazovanih članova, osim u 4,1% istraživanih kućanstava u Istarskoj županiji. To, naravno, ne znači da nema visokoobrazovanih Roma. Međutim, u uvodu u ovo izvješće o istraživanju naglasili smo otpor integraciji većine romske populacije, pa svi pripadnici romske manjine koji se žele uključiti u radne, obrazovne i socijalne sustave većinskoga društva na neki su način primorani promijeniti, osim neposredne životne sredine, i nacionalnost.

Etnički sastav kućanstava

Romi žive u ekskluzivnom nacionalnom okruženju. Naravno da ima Roma koji se naseljavaju u neromskim naseljima ili četvrtima, ali oni su rijetki. To pokazuju podaci popisa stanovništva. Ima Roma i u drugim županijama osim u ovima u kojima smo proveli istraživanje, ali su (oni koji se deklariraju kao Romi) malobrojni i prostorno raspršeni.

Kao i drugi, i Romi vole živjeti u blizini svojih sunarodnjaka, pa tako i naseljavaju u manjim ili većim skupinama određeni teritorij. Napominjemo da je u Hrvatskoj relativno malo naselja u kojima se Romi mogu smatrati autohtonim stanovnicima. Većina ih se doselila u mjesto u kojima smo ih zatekli u vrijeme istraživanja. Dakle, nije riječ o klasičnom shvaćanju zavičaja kao mjesta u kojem su duboko i naraštajima ukorijenjeni. Riječ je o odabranom zavičaju: a taj je ondje gdje im je (relativno) dobro.⁶ U nekim županijama osobito je izražena zatvorenost romske populacije prema drugim nacijama (Varaždinska, Međimurska, Istarska), što se može dijelom objasniti i eventual-

no (nismo istraživali) rezerviranim odnosom većinskoga stanovništva prema Romima.

Tablica 17.
Kućanstva prema nacionalnom sastavu (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Svi Romi	88,4	91,4	96,3	91,1	85,0	86,0	95,9	96,3	94,5	92,0
Više Roma	7,1	1,1	0,0	1,1	3,0	3,0	2,0	1,9	1,4	2,4
Podjednako										
Romi i ostali	0,0	1,1	2,5	2,2	9,0	8,0	1,0	0,0	0,0	2,4
Više ostali	4,5	6,5	1,3	5,6	3,0	3,0	1,0	1,9	4,1	3,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Najviše nacionalno mješovitih kućanstava nalazimo u Brodsko-posavskoj i Osječko-baranjskoj županiji te u Zagrebu i Zagrebačkoj županiji.

Vjeroispovijed članova kućanstava

Tablica 18.
Kućanstva prema vjeroispovijedi članova (%)

Romi su različitih vjerskih uvjerenja. Bez istraživanja usmjerenih na njihovo vjersko ponašanje teško je govoriti i o pripadnosti pojedinim crkvama, o tome koliko im vjera znači, kako je prakticiraju. Iz iskustva s terena, koje može biti i neprecizno, čini se da im praktično vjersko ponašanje nije osobito važno. Ali se bez ikakvih dodatnih objašnjenja vjerski opredjeljuju. Malo je kućanstava u kojima nitko ne pripada nijednoj vjeroispovijedi (samo 4,1%). Isto tako u malom broju kućanstava žive pripadnici različitih vjeroispovijedi. Teško je zaključivati zašto je tako. Moguće je da je vjerska pripadnost važan kriterij pri izboru bračnoga partnera, a moguće je da baš i ne dramatiziraju promjenu vjeroispovijedi.

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Većina rimokatoličke vjeroispovijedi	14,4	51,0	97,5	,0	5,0	52,5	1,0	91,7	100	49,1
Većina islamske vjeroispovijedi	69,4	0,0	0,0	97,8	6,0	0,0	96,9	0,5	0,0	27,7
Većina pravoslavne vjeroispovijedi	5,4	39,6	0,0	1,1	73,0	33,3	0,0	0,0	0,0	15,6
Nitko ne pripada ni jednoj vjeroispovijedi	6,3	4,2	2,5	0,0	6,0	3,0	1,0	7,9	0,0	4,1
Članovi su pripadnici različitih vjeroispovijedi	4,5	5,2	0,0	1,1	10,0	11,1	1,0	0,0	0,0	3,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Gotovo je polovica Roma u Hrvatskoj katoličke vjere. Slijede pripadnici islamske vjeroispovijedi (27,7%) te pravoslavne (15,6%).

Maja Štambuk
Obilježja romskih obitelji – kućanstava

Poznavanje romskoga i hrvatskoga jezika članova kućanstava

Ne ulazeći u kakvoću hrvatskoga jezika kojim govore Romi u Hrvatskoj, važno je istaknuti podatak kako gotovo svi izjavljuju da hrvatski govore. Iz toga bi se moglo zaključiti da ne bi trebalo biti osobitih problema u svakodnevnoj komunikaciji s većinskim narodom. Županije s najvećim udjelom kućanstava u kojima baš svi ne govore hrvatski jesu Istarska (relativno "svježa" migracija s Kosova?) te Međimurska i Varaždinska županija. Postotak ovih kućanstava nije visok, ali ipak upućuje na možebitne komunikacijske blokade. Osim znanja govornoga jezika, za suvremenu komunikaciju važno je znati i pisati. Upravo u tom segmentu komunikacije (a da o računalnoj pismenosti i ne govorimo) Romi znatno zaostaju.

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Svi govore	97,3	93,6	91,3	96,7	96,0	100	88,7	87,9	100	93,8
Samo neki govore	0,9	6,4	8,8	3,3	4,0	0,0	11,3	10,7	0,0	5,7
Nitko ne govori	1,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,4	0,0	0,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 19.
 Govore li članovi kućanstva hrvatski? (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Svi govore	48,2	85,4	93,8	34,4	54,0	65,0	89,8	98,1	68,0	73,6
Samo neki govore	22,3	8,3	6,3	22,2	16,0	20,0	9,2	1,9	0,0	11,1
Nitko ne govori	29,5	6,3	0,0	43,3	30,0	15,0	1,0	0,0	32,0	15,3
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 20.
 Govore li članovi kućanstva neki od romskih dijalekata? (%)

Više je Roma koji ne govore romski jezik nego hrvatski. Jednu od inaćica romskoga jezika govore svi u 73,6% kućanstava. Razlike su uočljive kad ove podatke promatra-

mo na razini županije: u Međimurskoj, Varaždinskoj i Istarskoj županiji zanemariv je udio kućanstava u kojima nitko ne govori romski jezik. Kućanstva u kojima nitko ne govori romski najrasprostranjenija su u Primorsko-goranskoj županiji (43,3%), Brodsko-posavskoj (30,0%) te u Zagrebu i okolicu (29,5%).

Autohtonost članova kućanstava

Sve članove rođene u mjestu u kojima smo ih anketirali nalazimo u 41,6% kućanstava. U uvodu studije napomenuli smo da istražujemo sedentarne Rome, a ne Rome putnike. To se vidi i iz podataka. Uz spomenuta kućanstva, u kojima su svi članovi rođeni u mjestu stanovanja, drugu najbrojniju skupinu čine kućanstva čija je većina članova rođena u mjestu stanovanja.

Tablica 21.

Jesu li se članovi kućanstva doselili u naselje ili su tu od rođenja? (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Svi su tu od rođenja	20,5	56,3	62,5	15,6	39,0	48,0	3,1	53,7	73,3	41,6
Većina je tu od rođenja	29,5	31,3	27,5	55,6	21,0	20,0	46,9	32,2	17,3	31,5
Većina se je doselila	25,9	5,2	6,3	23,3	14,0	12,0	31,6	10,3	5,3	14,8
Svi su se doselili	24,1	7,3	3,8	5,6	26,0	20,0	18,4	3,7	4,0	12,1
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Statistički značajne razlike ustanovljene su između pojedinih županija. S većinom ili svim članovima koji su se doselili najviše je kućanstava u Istarskoj županiji i Gradu Zagrebu s okolicom (po 50,0%). Po ovom pokazatelju sledi Brodsko-posavska županija (40% svih kućanstava), pa Osječko-baranjska (32,0%) te Primorsko-goranska (28,9%).

Najmanje kućanstava s doseljenim članovima nalazi se u Varaždinskoj županiji (10,1%), Sisačko-moslavačkoj (12,5%) i Međimurskoj (14,0%).

Dakle, najautohtonije romsko stanovništvo naseljava sjevernu Hrvatsku i dijelove središnje Hrvatske. U svim ostalim županijama većina je Roma doseljena. Kako nismo istraživali migracijske tokove, ne možemo se upuštati u detaljnije tumačenje uzroka i razloga. Naravno da su veći gradovi – poput Zagreba, Rijeke, Osijeka, Pule – sa svojim gospodarskim i društvenim prednostima više privlačili do-

seljenike, pa i Rome. Poznata je činjenica da je migracija selektivan proces, ali odnosi se na pojedince. Migriraju sposobniji, ambiciozniji, poduzetniji. Koliko se ovo “pravilo” može primijeniti na Rome, treba tek istražiti, jer Romi uglavnom ne migriraju pojedinačno nego najčešće u obiteljskim skupinama.

¹ U ovoj je županiji istraživanje provedeno u nekoliko lokacija unutar Grada Rijeke. Romi u drugim, osobito ruralnim dijelovima županije, u pravilu se ne izjašnjavaju kao Romi. Stoga ih nismo ni anketirali. Nije ovo samo problem Primorsko-goranske županije. I u ostalima je nedeklariranih priličan broj.

² U Španjolskoj su 1990. ustanovili da je životni vijek “njihovih” Roma kraći za 8-9 godina u odnosu na većinsku populaciju. Ondje je samo 2% Roma starijih od 65 godina. U Španjolskoj, inače, živi vrlo velik broj Roma (procjena govori o 650-800 tisuća) (Gustierrez, 1995.).

³ Često djeca ne idu i po mjesec dana na nastavu, jer su, zajedno s majkom, pratili oca koji je radio izvan mjesta stanovanja. Nisu to osamljeni primjeri.

⁴ Treba očekivati i dalje snažan pritisak romske djece na osnovne škole u ovim županijama, što valja spremno “dočekati”.

⁵ Pozitivan stav o potrebi barem osnovnog obrazovanja iščitali smo i iz slučajeva kad se podatak o nepismenima u kućanstvu pokušao prikriti.

⁶ Sami Romi kažu da oni napuštaju kraj kojemu loše krene.

BILJEŠKE

Anka
MIŠETIĆ

SOCIOKULTURNΑ OBILJEŽJA ROMSKOGA STANOVNIŠTVA

Uvod

Romska kultura predmetom je brojnih istraživanja, osobito danas kad kulturna različitost postaje prvorazredno pitanje, a odnosi većine i manjine promatraju se kao jedan od kriterija društvene relevantnosti. Kolektivni identitet i kultura Roma prenose se i čuvaju kroz generacije, ali su i dinamična socijalna konstrukcija koja se oblikuje i u socijalnom kontaktu s drugim kulturama i skupinama. Unatoč varijacijama koje se pojavljuju kao specifičnosti brojnih romskih potkultura, lako je uočiti i nekoliko stabilnih označitelja, među kojima prednjače nomadski život i stvaranje tzv. *imaginarnе zajednice*, bez obzira na mjesto, a često i unatoč mjestu, na kojem se trenutno nalaze (Theodosiou, 2003.). Trebaju li Romi neko posebno mjesto (teritorij, naselje) da bi do kraja zaočužili priču o svom socijalnom identitetu? Razvijaju li osjećaj "privrženosti mjestu", poznat i kao osjećaj zavičajnosti i pripadnosti nekom kraju? Ili je ravnodušnost spram prostornog, fizičkog okvira zajednice trajna odrednica njihove kulture? Tema romskoga načina života, kao i njihova sociokulturnoga profila, svakako nadilazi okvirne nekoliko indikatora dobivenih empirijskim istraživanjem romske populacije u Hrvatskoj. Ipak, dragocjeni empirijski podaci o životu u romskim naseljima u Hrvatskoj, prikupljeni metodom anketnog upitnika, omogućuju nam, dijelom, uvid i u ove aspekte središnjega istraživačkog problema – stanja i perspektiva, poglavito unašteđenja razvoja lokacija naseljenih Romima.

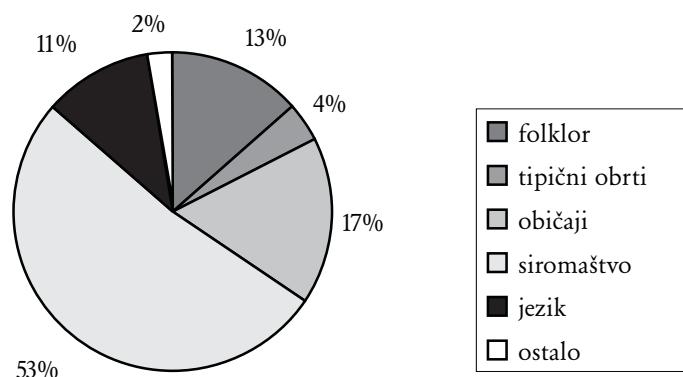
Prema zadanim cilju kretat ćemo se kroz analizu nekoliko sastavnica sociokulturnog aspekta života: obilježja romskoga identiteta, ocjena društvenoga položaja Roma, vrijednosni profil ispitanika, neke socijalne karakteristike načina života i svakodnevice u romskim naseljima te subjektivna procjena elemenata kvalitete života.

Sastavnice romskog identiteta

U empirijskom istraživanju koje smo proveli na romskom stanovništvu u Hrvatskoj od ispitanika se tražilo da između pet navedenih obilježja izdvoje jedno koje, po njihovu mišljenju, najbolje opisuje Rome kao posebnu etničku i društvenu skupinu, obilježje koje bi se našlo u središtu romskog identiteta. Neka novija istraživanja romske populacije u Srednjoj i Istočnoj Europi, poglavito u Mađarskoj, pokazala su sklonost Roma da identitet oblikuju definirajući se kroz razlike spram drugih, pri čemu su najčešći elementi identiteta (ili razlike) "boja kože, podrijetlo, jezik, životni stil/kultura" (Szekelyi, Csepeli, Orkény, 2003.) Obilježja koja smo u ovom istraživanju ponudili ispitanicima na procjenu izdvojena su na temelju tradicionalne romske kulture (folklor, tipični obrti, običaji, jezik) te dominantnoga socioekonomskog obilježja, siromaštva, koje ih utvrđuje u položaju ekonomski marginalizirane skupine, pa čak i skupine koja je "isključena iz sustava socijalne stratifikacije" (Šućur, 2000.). Osim navedenih, ostavljena im je i mogućnost da upišu neko drugo obilježje koje je, po njihovu mišljenju, u najvećoj mjeri tipično za Rome.

Na slici 1 vidi se razdioba odgovora na ovo pitanje koja u prvom redu upućuje na činjenicu da su, u našem istraživanju, navedeni elementi romske sociokултурne tradicije (folklor, običaji, jezik, obrti...) zasjenjeni siromaštвом. Drugim riječima, Romi kao društvena skupina sebe dominantno doživljaju kroz činjenicu siromaštva, pa se može reći da je socioekonomski aspekt identiteta potisnuo njegove tradicionalne sociokултурne sastavnice.

Slika 1.
Što, po mišljenju ispitanika,
najbolje opisuje Rome (%)

Iza većinske skupine ispitanika koja se sklona ponajprije opisati "siromaštвом" slijedi druga, nešto manja, za koju su na prvom mjestu romskih specifikuma "običaji i folklor", i to u ukupnom udjelu od 30,5%. Dakle, nešto

manje od 1/3 ispitanika povezuje romski identitet u prvom redu sa sociokulturnom tradicijom. Drugim riječima: kod ove skupine Roma identitet je određen ponajprije tradicijskim naslijedjem, što im kao zajednici jamči kontinuitet s prošlošću, a na simboličan način (što je karakteristika običaja i folklora) omogućuje da se integriraju kao zajednica, obnove solidarnost unutar zajednice i, na koncu, revitaliziraju svoj identitet.

Posebnost jezika kao središnju točku identitetskog određenja vidi nešto više od 1/10 ispitanika. Zanimljivo je da 82,2% ispitanika govori jedan od romskih dijalekata te da je oko polovice broja ispitanika izjavilo kako se u njihovoju kući govori isključivo romskim (27,9%) ili se svakodnevna obiteljska komunikacija odvija i na romskom i na hrvatskom jeziku (19,5%). Unatoč manjinskom položaju u sklopu hrvatskoga društva, zbog kojeg su u javnom/društvenom području upućeni na uporabu hrvatskog jezika, očito je i da se u svakodnevnim/životnim okvirima prvo, simbolično oblikovanje zajednice uspješno ostvaruje u sferi jezika. I to u puno većoj mjeri (47,4% obitelji u kojima se komunicira romskim jezikom i 82,2% ispitanika koji govore jedan od romskih dijalekata) nego što se na deklarativnoj razini jezik ističe kao prvo identitetsko obilježje (11,1%). U tom smislu i jezik se uspješno kvalificira/potvrđuje kao odrednica romskog identiteta.

Tradicionalna zanimanja, u prvom redu obrti, smatraju se važnom sastavnicom romskog identiteta. U novije vrijeme dolazi do promjena zanimanja: "od tradicionalnih (trgovci konjima, glazbenici, glazbari, košaraši, kovači, izrađivači metli) prema novim (prodaja sagova, starog željeza, tekstila, rabljenih automobila i sl.) bolje prilagođenim potrebama tržišta..." (Posavec, 2002.).

Nestajanje tipičnih ili tradicionalnih romskih obrta (tek 4% ispitanika ističe ih kao važno obilježje) imalo je, osim na identitetiski okvir romske populacije, posljedica i na njihovu ukupnu socioekonomsku perspektivu. Ponajviše zbog ekstremno niskoga stupnja naobrazbe, nikakvim drugim zanimanjima nije se uspjelo nadomjestiti izumiranje ovih djelatnosti. Stoga Romi, zbog manjka kvalifikacija, ostaju izvan svake socijalno prihvatljive konkurenkcije kada je riječ o zapošljavanju. Posljedica koja se očituje kao siromaštvo toliko je kronična da se iz ekonomskog aspekta preljeva i ugrađuje u sociokulturalni identitet. Ona postaje način života.

Izneseni podatci odnose se za uzorak u cjelini. Ipak, ako razdiobi odgovora na ovo pitanje promatramo na županijskim razinama, vide se i neke razlike na koje valja skrenuti pozornost (Tablica 1).

Siromaštvo kao dominantna posebnost romske populacije istaknuto je u šest od osam županija koje su ušle u uzorak. U najvećoj mjeri izraženo je u Varaždinskoj (80%) i Međimurskoj županiji (75%). Za razliku od ostalih županija, u kojima je na prvom mjestu siromaštvo, Istarska i Primorsko-goranska županija ističu se visokim udjelom romskih običaja kao identitetske osnovice romske populacije. Osim ovoga, valja istaknuti i relativno najviše vrednovanje tipičnih obrta u Primorsko-goranskoj županiji (12,4%) te jezika u Brodsko-posavskoj (25%), kao sastavnica romskog identiteta.

Tablica 1.
Što po mišljenju ispitanika najbolje opisuje Rome (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavачka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Brodsko- -posavska	Oječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Folklor	19,6	8,5	2,5	19,1	20,0	18,0	28,6	3,3	9,9	13,5
Tipični obrti	5,4	2,1	5,0	12,4	7,0	3,0	1,0	,9	2,8	4,0
Običaji	24,1	9,6	7,5	41,6	11,0	8,0	46,9	6,5	7,0	17,0
Siromaštvo	45,5	64,9	80,0	18,0	33,0	63,0	6,1	74,9	62,0	52,0
Jezik	3,6	13,8	5,0	3,4	25,0	6,0	17,3	11,6	12,7	11,1
Ostalo	1,8	1,1	,0	5,6	4,0	2,0	,0	2,8	5,6	2,5

Navedene iskaze ispitanika usporedili smo s obzirom na spol, dob, mjesto rođenja, radni status i pripadnost dvama romskim dijalektima.

Iz Tablice 2 vidi se da postoji statistički značajna razlika u odgovorima žena i muškaraca, premda je rang odgovora identičan.

Tablica 2.
Što po mišljenju ispitanika najbolje opisuje Rome (%), razdioba po spolu

	Folklor	Tipični obrti	Običaji	Siromaštvo	Jezik	Ostalo	Ukupno
Muškarci	14,1	5,5	16,6	49,3	11,1	3,4	100
Žene	12,8	2,2	17,5	55,3	10,6	1,5	100

p<0,05

Premda je kod obje skupine na prvom mjestu romskih posebnosti već spomenuto siromaštvo, udio ispitanika unutar ženske skupine koji su tako odgovorili značajno je veći od udjela istomišljenika unutar skupine muškaraca. Vidi se i da je udio žena koje romski identitet povezuju s tipičnim obrtimi više nego dvostruko manji od udjela muškaraca koji tako razmišljaju. Može se pretpostaviti da je veći udio žena koje romske zajednice identificiraju sa siromaštvom posljedica njihova položaja u obitelji, zbog kojega su neprestano suočene sa svakodnevnom brigom za

prehranu, odjeću i druge elementarne potrebe brojne obitelji s mnogo malodobne djece. S druge strane, premda se veza sa starim tradicionalnim obrtima očito gubi, čini se da su muški članovi zajednice, koji su tradicionalno bili i nositelji tih obrta i vještina, u većoj mjeri skloni s njima identificirati svoju kulturu.

Statistički značajna razlika na ovom pitanju pokazala se i među skupinama razvrstanima u dobne razrede (Tablica 3).

	Folklor	Tipični obrti	Običaji	Siromaštvo	Jezik	Ostalo	Ukupno
18-29 g.	16,0	4,0	12,6	53,2	13,4	0,8	100
30-39 g.	9,5	3,2	19,8	51,9	12,7	2,8	100
40-49 g.	13,7	6,2	18,6	49,1	6,8	5,6	100
50 i više	15,5	3,1	23,3	48,8	6,2	3,1	100

p<0.05

Tablica 3.

Što po mišljenju ispitanika najbolje opisuje Rome (%), razdoblja po dobi

I ovdje vidimo razlike u odnosu na kategoriju siromaštva, koja se ponajprije očituje u većem izražavanju toga stava kod mlađih generacija (u natpolovičnoj većini kod ispitanika u oba razreda do 39 godina). Riječ je o skupinama koje se nalaze u najvitalnijoj dobi, koje su opterećene problemima roditeljstva, brigom i za mlade i za starije članove zajednice. No ova tablica pokazuje i zanimljive razlike kada je riječ i o ostalim sastavnicama sociokulturalnog identiteta. Ako običaje i folklor promatramo kao jedinstvenu kategoriju koja predstavlja romsku tradicijsku baštinu, vidimo da se sklonost identificiranja s tom sastavnicom, za razliku od identificiranja sa siromaštвом – povećava sa starosnom dobi ispitanika. Važnost jezika kao identitetske sastavnice Roma izraženija je, pak, što su ispitanici mlađe životne dobi. Ona je kod najmlađe skupine ispitanika istaknuta dvostruko više nego kod najstarije skupine. Općenito se tako može reći da su mlađi ispitanici skloniji romsku etničku skupinu identificirati po jeziku. Također su, premda u manjoj mjeri, skloniji opisati vlastitu etničku skupinu siromaštвом, dok su je stariji česće karakterizirali tradicijom (običaji, folklor). Istaknuta obilježja Roma ovdje valja tumačiti kao čimbenik razlike spram drugih. Mlađi, kao očekivano otvorenija skupina, razliku spram drugih značajnije od starijih osjećaju u komunikacijskom polju, u jeziku, ali i kroz dramatično iskustvo siromaštva. Činjenica da opis vlastite etničke skupine moću tradicijske baštine ima više poklonika među starijima ne umanjuje visoku poziciju (2. u rangu) koju običaji i folklor imaju i za mlađe Rome.

Tablica 4.
Što po mišljenju ispitanika
najbolje opisuje Rome (%),
razdioba po mjestu rođenja

	Folklor	Tipični obrti	Običaji	Siromaštvo	Jezik	Ostalo	Ukupno
Rođeni u mjestu boravka ili u nekom drugom mjestu u županiji	10,4	3,4	11,8	60,8	11,1	2,6	100
Rođeni drugdje u Hrvatskoj ili u inozemstvu	19,2	4,4	27,5	35,2	10,9	2,7	100

p<0,01

Premda je nomadstvo jedna od najmarkantnijih romskih osobina, ne može se zanijekati da su Romi sve manje migracijski aktivni, pa ih danas sve više živi u stalnim naseljima (Štambuk, 2000.) U skladu s tim promjenama u životnom stilu može se očekivati i promjena u odnosu spram mjesta, naselja u kojem žive. Podatak o mjestu rođenja u ovom smo slučaju uzimali kao indikator "ukorijenjenosti" u mjestu. Prepostavili smo da su ispitanici koji žive u mjestu rođenja ili unutar iste županije po svom načinu života, ali i stavovima, različiti od onih koji su rođeni drugdje, dakle barem jednom su se selili. Dok se kod prve skupine može lakše zamisliti razvijanje osjećaja "zavičajnosti", za drugu se uvjetno može reći da su "pokretljiviji", skloniji migracijama. Treba reći da primjenu koncepta zavičajnosti ili "privrženosti mjestu" u istraživanjima romskoga stanovništva treba uzeti vrlo oprezno. Jedan od razloga koji nalaže pozornost jesu i istraživanja koja pokazuju da su mjesta boravka za Rome tek mjesta okupljanja te da se samo mjesto/teritorij ne upisuje u njihov identitet niti može pomoći u razumijevanju njih samih (Theodosiou, 2003.). Uz to, napominjemo da je ovakvu podjelu teško jasno razgraničiti i zbog posebnosti romskoga načina života. "Tradicionalni, nomadski način života još postoji u ponešto izmijenjenom obliku. Često se i ne može govoriti o oštroj granici između nomadskog i sedentarnog načina života, jer dio nomada 'zimuje' na jednom mjestu, a stalno nastanjeni Romi, zbog specifičnog načina zarađivanja, odlaze na duža putovanja i sezonske poslove" (Posavec, 2000.). Zbog navedenih razloga, ovu prigodnu podjelu unutar romske populacije na *starosjedioce* i *došljake* moramo interpretirati vrlo oprezno. Ipak, rezultati su pokazali da ima razloga produbiti istraživanja ovim tragom. Naime, dvije skupine razlikuju se kada je u pitanju način na koji doživljavaju i opisuju romsku populaciju. Kod onih ispitanika za koje smo prepostavili snažniju "ukorijenjenost" u zavičajno mjesto činjenica siromaštva zasjenila je ostala obilježja skupine. Za razliku od njih, ispitanici za koje smo prepostavili da su mobilniji i manje

vezani za zavičajno mjesto u značajno većoj mjeri kao romska obilježja vrednuju običaje i folklor. Možemo pretpostaviti da je takav stav kod potonjih posljedica češćega suočavanja s drugim, različitim društvenim pa i kulturnim skupinama, gdje se upravo ovi sociokulturalni elementi identiteta ističu kao elementi razlike. Posebno je to vjerojatno kod Roma koji žive ili su živjeli u velikim (hrvatskim ili europskim) gradovima, gdje siromaštvo nije ekskluzivno obilježje jedne skupine, pa se diferenciranje spram drugih odvija i na drugim obilježjima, poglavito onima iz kulturne sfere.

Dok s obzirom na školsku spremu ispitanika nema statistički značajne razlike u ovom pitanju, ona se ipak pokazala kad smo ispitanike podijelili u skupine zaposlenih i nezaposlenih (Tablica 5). Očekivano je u skupini nezaposlenih dominantno opisivanje vlastite etničke skupine "siromaštvom", dok su kod zaposlenih na prvom mjestu običaji, a i vrednovanje tipičnih obrta dvostruko je češće.

	Folklor	Tipični obrbi	Običaji	Siromaštvo	Jezik	Ostalo	Ukupno
Zaposleni	15,7	7,2	33,7	28,9	12,0	2,4	100
Nezaposleni	13,2	3,7	15,5	54,3	10,9	2,5	100

p<0.01

Tablica 5.
Što po mišljenju ispitanika
najbolje opisuje Rome (%),
nezaposleni i zaposleni

Na koncu, među dvjema "dijalektnim" skupinama također se pokazala statistički značajna razlika na ovom pitanju.

U prvoj su skupini Romi koji govore *romani chib* i koji u najvećoj mjeri karakteristikom Roma drže običaje (zajedno s folklorom tih je odgovora 59,7%). Druga skupina, koja govori *ljimba d' bjaš*, vlastitu etničku skupinu identificira u najvećem postotku (65,2%) sa siromaštvom (Tablica 6).

	Folklor	Tipični obrbi	Običaji	Siromaštvo	Jezik	Ostalo	Ukupno
Romani chib	22,1	3,3	37,6	24,9	11,3	0,9	100
Ljimba d' bjaš	8,4	3,5	7,9	65,2	13,0	2,1	100

p<0.01

Tablica 6.
Što po mišljenju ispitanika
najbolje opisuje Rome (%),
razdioba po dijalektu

Dok odgovori prve skupine ispitanika Rome oslikavaju više kao specifičnu sociokulturalnu zajednicu u kojoj je siromaštvo jedna od odrednica, iz odgovora druge skupine vidi se da se Romi doživljavaju u najvećoj mjeri kao socio-ekonomski skupini koju karakterizira siromaštvo.

Kako bi slika o uspoređenim grupacijama bila donekle jasnija, treba reći da se razlika između ove dvije skupine

proteže i preko "jezične sfere". Analiza je pokazala da se ispitanici koji pripadaju pojedinoj dijalektnoj skupini statistički značajno razlikuju po vjeroispovijedi, migracijskim navikama (mjerenum temeljem činjenice rođenja, odnosno doseljenja u mjesto) te na koncu i po teritorijalnom razmještaju.

Tablica 6a.
Dijalekt i vjeroispovijed

	Katolička	Islamska	Pravoslavna	Nije vjernik	Ostalo
Romani chib	10,8	84,0	3,3	0,9	0,9
Ljimba d' bjaš	74,1	0,7	17,1	7,6	0,5

p<0,01

Tablica 6b.
Dijalekt i sklonost migracijama

	Svi su tu od rođenja	Većina je tu od rođenja	Većina se doselila	Svi su se doselili
Romani chib	14,6	47,6	25,6	12,7
Ljimba d' bjaš	56,4	27,0	9,2	7,4

p<0,01

Tablica 6c.
Dijalekt i teritorijalni razmještaj

	Romani chib	Ljimba d' bjaš
Zagreb i Zagrebačka županija	24,5	1,2
Sisačko-moslavačka	3,3	10,6
Varaždinska	1,4	16,1
Primorsko-goranska	21,1	0,2
Brodsko-posavska	3,8	9,0
Osječko-baranjska	2,8	14,5
Istarska	39,9	-
Međimurska	2,3	38,7
Ostalo	-	9,7

p<0,01

Na temelju podataka izloženih u Tablicama 6a, 6b i 6c, ove jezične skupine mogu se dodatno razlikovati. Statistički značajno pripadnici dijalektne skupine *Romani chib* pripadnici su islamske vjerske skupine, a najčešće žive u Istarskoj županiji, Zagrebu i Zagrebačkoj županiji te u Primorsko-goranskoj županiji. Može se reći da su skloniji migracijama te da imaju bogatije migracijsko iskustvo. Pripadnici dijalektne skupine *Ljimba d' bjaš* većinom su iz kršćanskog vjerskog kruga (većina katolici, ali ima i pravoslavaca), a najčešće žive u Međimurskoj županiji, općenito na kontinentalnom dijelu: na području sjeverozapadne Hrvatske, ali i istočne Hrvatske. U ovoj skupini nalazimo da se većina ispitanika i članova njihovih obitelji nije selila, nego živi stalno u mjestu rođenja.

Osobno iskustvo društvenoga položaja: jesu li Romi poštovani?

Društveno poštovanje svakako je jedan od indikatora kojim možemo analizirati socijalnu integraciju ili pak socijalnu isključenost romske populacije u društvu. U ovom slučaju zanimala nas je subjektivna ocjena ispitanika: jesu li, kao Romi, poštovani u društvu. Pitanje im je upućeno izravno, s mogućnošću samo dva odgovora: "da" ili "ne". Unatoč činjenici da je riječ o marginalnoj skupini koja se u mnogim dimenzijama (ekonomska, politička, socijalna) opasno približava granici socijalne isključivosti, većina ispitanika (84,7%) iz osobnog iskustva odgovara da se kao pripadnik romske manjine u društvu osjeća poštovanim (Tablica 7). Udio ispitanika koji osjećaju da društvo poštuje Rome kao posebnu etničku skupinu najveći je u Primorsko-goranskoj županiji (95,6%), a najmanji u Međimurskoj županiji (79%) i Gradu Zagrebu (79,3%).

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Ne	20,7	17,4	10,0	4,4	12,2	16,0	16,7	21,0	7,4	15,3
Da	79,3	82,6	90,0	95,6	87,8	84,0	83,3	79,0	92,6	84,7

Tablica 7.
Osjećaju li se, kao Romi,
poštovani u društvu? (%)

Procjene poštovanja koje Romi osjećaju u društvu ne razlikuju se statistički značajno ni kod ispitanika različita spola, dobi, mjesta rođenja, zaposlenosti pa ni pripadnika različitih romskih jezičnih (dijalektnih) skupina. No varijabla na kojoj se ipak pokazala statistički značajna razlika o ovom pitanju jest stupanj naobrazbe (Tablica 8).

	Da	Ne	Ukupno
bez škole	87,7	12,3	100
nepotpuna osnovna škola	83,6	16,4	100
završena osnovna škola	86,3	13,7	100
završena srednja škola	71,7	28,3	100

p<0.05

Tablica 8.
Osjećaju li se, kao Romi,
poštovani u društvu, po
naobrazbi (%)

Podatak da ispitanici s većim stupnjem naobrazbe u manjoj mjeri osjećaju poštovanje u društvu, kao i da ispitanici bez škole to poštovanje osjećaju u najvećoj mjeri, nije sasvim paradoksalan. Naime, možemo pretpostaviti da su ispitanici sa završenom srednjom školom upućeni na češće kontakte (bilo one u školi, bilo poslovne ili privatne naravi) s pripadnicima drugih društvenih skupina, pa su i

izloženiji eventualnom izrazu nepoštovanja nego njihovi neobrazovani sunarodnjaci, čija su socijalna iskustva ograničena na pripadnike iste socijalne i etničke skupine. Obrazovaniji ispitanici, treba pretpostaviti, mnogo češće i na više načina dolaze u situaciju da kontaktiraju s pripadnicima neromske skupine. Stoga, s obzirom na ukupnu obrazovnu strukturu uzorka (17% sa završenom osnovnom i 5,8% sa završenom srednjom školom), ovaj nalaz upućuje na oprez pri interpretaciji tako optimistično izraženoga stava o poštovanju što ga ispitanici kao Romi uživaju u društvu.

Osvrt na vrijednosti

Općenito gledajući, vrijednosti nam pomažu kako bismo se etički, ili u najmanju ruku prikladno, ponašali. Uz njihovu pomoć određujemo što je dobro, a što loše, što je poželjno, a što nepoželjno. Šućur (2000.) smatra kako se kulturna marginalizacija Roma ogleda upravo na razini vrijednosnoga sustava, u vrh kojega nisu prodrle vrijednosti "zapadnjačkoga materijalizma". Ocenjujući koliko su im važne pojedine vrijednosti društvenoga i individualnoga života, ispitanici su opisali okvir unutar kojeg se može očekivati i oblikovanje njihova ponašanja, pa i načina života. Ukupno su ocjenjivali 18 čestica (Tablica 9) i za većinu su izjavili da su im "važne".

Naime, samo je jedna potencijalna vrijednost dobila na razini ukupnog uzorka (srednju) negativnu ocjenu ("uglavnom nevažno"), a riječ je o politici. Oko svih ponuđenih vrijednosti ispitanici su se izjasnili ili pozitivno ili negativno, tako da praktički odgovora iz kategorije "nisam siguran", na razini srednje ocjene u ukupnom uzorku – uopće nema. Premda su, osim politike, kod svih vrijednosti srednje ocjene u kategoriji "uglavnom važno" ili "vrlo važno", korisno je pogledati i kako su rangirane.

Rezultati prikazani u Tablici 9 upućuju na nekoliko mogućih zaključaka – uporišta na kojima bi mogla započeti priča o poželjnim vrijednostima romske populacije.

Na temelju ocjena, vrijednosti smo podijelili u tri veće skupine. U prvoj su one kojima je pripisana najveća ocjena (5). Oko važnosti zdravlja i djece, kao elementarnih vrijednosti i općih egzistencijalnih uvjeta za život pojedinca i skupine – gotovo postoji konsenzus. Takav stav slaže se s tvrdnjama da je kod romske populacije "naglasak društvenosti na obitelji i užoj rodbinskoj skupini" (Štambuk, 2000.). Visoko rangirani, slijede "sloboda" i "poštenje", dva koncepta iz etičke sfere. Pa premda nas "sloboda" asocijativno upućuje na tradicionalno nomadski život Roma

	Rang	Ukupno uzorak	Ocjena
Zdravlje	1	4,96	
Djeca	2	4,90	
Sloboda	3	4,85	
Poštenje	3	4,85	
Prijateljstvo	5	4,80	
Ljubav	6	4,72	vrlo važno (5)
Brak	7	4,71	
Rad	8	4,70	
Novac	9	4,69	
Znanje i vještine	10	4,52	
Zaštita okoliša	11	4,49	
Ravnopravnost spolova	12	4,43	
Seksualni život	13	4,40	
Završena škola	13	4,40	uglavnom važno (4)
Slobodno vrijeme	15	4,38	
Vjera	16	4,26	
Nacija	17	3,85	
Politika	18	2,14	uglavnom nevažno (2)

Ponuđeni su bili odgovori: *uopće nije važno* (1), *uglavnom nevažno* (2), *nisam siguran* (3), *uglavnom važno* (4) te *vrlo važno* (5)

koji se odvija izvan i mimo uobičajenih društvenih institucija i struktura, kvalitetna bi interpretacija zahtijevala daljnje istraživanje uz operacionalizaciju ovih općenitih pojmova. Redom dalje nižu se prijateljstvo, ljubav i brak - vrijednosti kojima se reguliraju međuljudski odnosi u užoj socijalnoj skupini. Sljedeću podskupinu čine rad, novac, znanje i vještine, kao uvjeti ekonomskoga preživljavanja. Premda na začelju najvažnijih, vrijednost "zaštite okoliša" u ovoj skupini izaziva optimizam, osobito iz perspektive rasprave o unapređenju razvitka naselja i lokacija naseljenih Romima.

U drugoj skupini vrijednosti su ocijenjene kao "uglavnom važne". No u rangu vrijednosti njih ne bi bilo korektno interpretirati kao prioritete. Najznačajniji nalaz iz ove skupine jest činjenica da se "završena škola" našla pri dnu ranga važnosti. Premda nije neočekivan, takav stav upozorava i na dodatne subjektivne (uz one objektivne) zapreke rješavanju jednog od najvećih romskih problema - izrazito neobrazovane populacije. U posebnoj je skupini već spomenuta politika s epitetom "uglavnom nevažnog" aspekta života, što zajedno s niskim rangom koji je zauzela "nacija" govori i o manjku interesa za državne institucije. Ukratko,

Tablica 9.
Važnost koju ispitanici pridaju pojedinim vrijednostima društvenoga i individualnoga života (srednje ocjene)

biti zdrav, biti slobodan, biti u dobrom obiteljskom okruženju te moći raditi i imati novca – najvažnije su među vrijednostima društvenoga i individualnoga života. S druge strane, potvrđeno je kao manje važno uključivanje u društvene institucije i sustave kao što su „školski sustav, zapošljavanje, prihvatanje prava i obveza iz postojećih zakonom reguliranih pravila igre“ (Štambuk, 2000.). Drugim riječima, manje je važna socijalna integracija.

U ovim ocjenama pokazala se, na nekim vrijednostima, primjenom t-testa, statistički značajna razlika između žena i muškaraca. Djeca, slobodno vrijeme i ravnopravnost spolova dobili su višu srednju ocjenu kod žena, dok su muškarcima važniji brak, ljubav i seksualni život (Tablica 10).

Tablica 10.
Važnost koju ispitanici pridaju pojedinim vrijednostima društvenoga i individualnoga života (srednje ocjene) – razlika po spolu

	žene	muškarci
Djeca	4,95	4,86
Ljubav	4,65	4,78
Brak	4,64	4,77
Ravnopravnost spolova	4,52	4,35
Seksualni život	4,11	4,67
Slobodno vrijeme	4,47	4,30

p<0.01

Statistički značajna razlika pokazala se i usporedbom raznih dobnih skupina. Općenito se može reći da mladi ispitanici u prosjeku više nego stariji važnim drže ljubav i spolni život, dok stariji više važnost pridaju djeci, politici i ravnopravnosti spolova (Tablica 11).

Tablica 11.
Važnost koju ispitanici pridaju pojedinim vrijednostima društvenoga i individualnoga života (srednje ocjene) – razlika po dobi

	18-29	30-39	40-49	50 i više	
Djeca	4,82	4,95	4,95	4,96	p<0.01
Ljubav	4,78	4,74	4,73	4,50	p<0.05
Znanje, vještine	4,56	4,49	4,63	4,38	p<0.01
Ravnopravnost spolova	4,33	4,46	4,56	4,55	p<0.01
Seksualni život	4,56	4,41	4,45	3,87	p<0.01
Politika	2,01	2,08	2,48	2,24	p<0.05

Provjera razlike među skupinama – od kojih smo jednu uvjetno nazvali „ukorijenjenom u zavičajno mjesto“, a drugu „migracijski aktivnijom“ ili „slabije vezanom za mjesto“ – također je pokazala neke statistički značajne razlike. U Tablici 12 vidi se u kojim vrijednostima ove dvije skupine pokazuju razliku.

	rođeni u mjestu stanovanja ili u obližnjem mjestu	rođeni drugdje u Hrvatskoj ili u inozemstvu
Sloboda	4,82	4,90
Rad	4,65	4,78
Prijateljstvo	4,77	4,86
Politika	2,05	2,27
Nacija	3,78	3,98
$p < 0,05$		

Tablica 12.
Važnost koju ispitanici pridaju pojedinim vrijednostima društvenoga i individualnoga života (srednje ocjene) – razlika po "jezičnoj skupini"

Podatci pokazuju da Romi koji su "mobilniji" i koji u najmanju ruku imaju iskustvo života u različitim sredinama u prosjeku nešto više vrednuju upravo one vrijednosti koje su povezane sa socijalnom dimenzijom života. Premda je riječ samo o razlici u intenzitetu važnosti, ona nas upućuje i na moguće dublje socijalne razlike u načinu života, ciljevima i aspiracijama između ove dvije skupine.

Još su brojnije vrijednosti na kojima se pokazala statistički značajna razlika među dvjema jezičnim (dijalektnim) skupinama (Tablica 13). Takav nalaz upućuje nas na zaključak kako se, osim na jezičnoj razini, ove skupine, premda tek u intenzitetu, razdvajaju i u pogledu vrijednosne orijentacije. Najveća razlika pokazala se na ocjeni važnosti politike, gdje je u jednoj skupini izražen neutralan, a u drugoj negativan stav. Romi koji govore dijalekt *romani chib* u prosjeku su neodlučni u ocjeni politike, dok pripadnici dijalektne skupine *ljimba d' bjaš* u prosjeku drže kako je politika "uglavnom nevažna" u njihovu životu. Općenito se može reći da pripadnici jezične skupine *romani chib* pridaju više važnosti socijalnim vrijednostima nego njihovi sunarodnjaci koji govore dijalektom *ljimba d' bjaš*. U tom smislu, na njih se vjerojatno može i više računati u pogledu socijalne angažiranosti. Oni su, podsjećamo, i mobilniji, imaju iskustvo života u više životnih sredina, što bi moglo djelovati i na povećanje socijalne osjetljivosti. No zanimljivo je da su, u prosjeku, veću osjetljivost prema "zaštiti okoliša" pokazali Romi koji govore *ljimba d' bjaš*.

	Romani chib	<i>ljimba d' bjaš</i>	
Sloboda	4,94	4,78	$p < 0,01$
Rad	4,82	4,63	$p < 0,01$
Prijateljstvo	4,86	4,73	$p < 0,01$
Zaštita okoliša	4,30	4,51	$p < 0,01$
Ravnopravnost spolova	4,52	4,34	$p < 0,05$
Slobodno vrijeme	4,49	4,21	$p < 0,01$
Politika	2,51	1,97	$p < 0,01$
Vjera	4,48	4,14	$p < 0,01$
Nacija	4,24	3,66	$p < 0,01$

Tablica 13.
Važnost koju ispitanici pridaju pojedinim vrijednostima društvenoga i individualnoga života (srednje ocjene) – razlika po "jezičnoj skupini"

Ponuđeni su bili odgovori: *uopće nije važno* (1), *uglavnom nevažno* (2), *nisam siguran* (3), *uglavnom važno* (4) te *vrlo važno* (5)

Način života

Romski način života, po mnogočemu poseban, među najvažnijim je čimbenicima njihova razlikovanja i odvajanja od drugih društvenih skupina. Ta je posebnost dijelom posljedica romskih običaja i tradicije, vrijednosnoga sustava o kojem je već bilo riječi u prethodnom odlomku, ali i objektivnih okolnosti, pa i međuodnosa romske populacije i širega društva u kojem žive. Na ovom mjestu reći ćemo nešto o načinu života Roma u Hrvatskoj na temelju njihove izravne procjene koliko su pojedina obilježja života karakteristična za način života u naselju, samoprocjene više aspekata kvalitete života te spremnosti za migraciju.

Iz Tablice 14 saznajemo kako kod gotovo 2/3 ispitanika postoji svijest o izrazito naglašenoj ugroženosti života zbog onečišćena okoliša. Nasuprot tome, svakodnevni se život doživljava sigurnim, pa se može prepostaviti kako se ugroženost zbog onečišćena okoliša očekuje više kao dugoročna posljedica života u neprihvativu okolišu. Takav ne povoljni životni okvir vjerojatno se nadoknađuje relativno velikim "mogućnostima da se živi po vlastitom izboru", čime se ostvaruje već iskazana želja za slobodom i njezino visoko vrednovanje. I velika uloga tradicije potvrđuje se u očekivano visokom udjelu, dok je "mogućnost brzog stjecanja dobrog standarda" jedino obilježje koje nije potvrđeno kao tipično za njihova naselja.

Tablica 14.
Karakteristična obilježja načina
života u naselju (%)

	Ukupno uzorak		
	Uopće ne	Donekle	Izrazito
Ugroženost života onečišćenim okolišem	15,0	21,7	63,3
Siguran svakodnevni život	17,9	33,6	48,5
Mogućnost da se živi po vlastitu izboru	21,0	31,7	47,2
Velika uloga tradicije	23,6	37,2	39,2
Mogućnost da osoba u kratkom roku stekne dobar standard	55,2	22,4	22,4

Razdioba po županijama (tablice u dodatku) pokazuje da je zbog ugroženosti života onečišćenim okolišem stanje osobito alarmantno u naseljima Sisačko-moslavačke, Varaždinske i Brodsko-posavske županije, gdje je udio samo odgovora "izrazito" veći od 80%, pa su to i mjesta koja zahtijevaju najhitnije intervencije kako bi se unaprijedila kvaliteta života u naseljima. Nema statistički značajne razlike u načinu ocjenjivanja ovih karakteristika s obzirom na ispitanike različite naobrazbe i dobi. Značajnost razlike u procjeni pokazala se između žena i muškaraca prilikom ocjene "ugroženosti života onečišćenim okolišem", gdje su

muškarci u većoj mjeri (67,3% izrazito) upozorili na ovaj problem nego žene (58,6% izrazito). Osim u ovoj dimenziјi, kada je riječ o skupinama ispitanika "starosjedilaca" ili "rođenih u naselju" te onih koji su "doseljeni" – razlika se pokazala i u ocjeni uloge tradicije. Naime, starosjedioci više od doseljenih upozoravaju na ugroženost onečišćenim okolišem, dok doseljeni u većem postotku naglašavaju ulogu tradicije u životu naselja (Tablica 15).

	Rođeni u mjestu boravka ili u nekom drugom mjestu u županiji			Rođeni drugdje u Hrvatskoj ili u inozemstvu		
	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito
Velika uloga tradicije	26,6	41,6	31,8	18,5	29,2	52,3
Ugroženost života onečišćenim okolišem	13,0	19,8	67,2	18,9	24,1	57,0

p<0.01

Tablica 15.
 Karakteristična obilježja načina
 života u naselju (%), po
 mjestu rođenja

Razlika u ocjeni ovih karakteristika vlastita naselja ima još više kad se ispitanici razdjile u dvije skupine po jezičnom kriteriju (Tablica 16).

	romani chib			ljimba d' bjaš		
	Uopće ne	Donekle	Izrazito	Uopće ne	Donekle	Izrazito
Velika uloga tradicije	11,7	28,4	59,9	28,4	43,8	27,9
Ugroženost života onečišćenim okolišem	24,0	30,0	46,0	10,8	19,5	69,7
Mogućnost da se u kratkom roku stekne dobar standard	57,1	14,8	28,1	53,4	25,3	21,4

p<0.01

Tablica 16.
 Karakteristična obilježja načina
 života u naselju (%), po
 dijalektu

Kao "mjesto razlike" među Romima koji govore različitim dijalektom pojavila se i "mogućnost da se u kratkom roku stekne dobar standard", koja je – premda u cjelini – mala, ipak nešto izglednija za pripadnike dijalektne skupine *romani chib*. Ipak, dvostruko veći udio ispitanika iz skupine *romani chib* pokazuje da se u njihovim naseljima život odvija tradicionalnije, a i ugroženost onečišćenim okolišem istaknuta je u manjem udjelu. Razlike u odnosu spram tradicije moguće su i zbog povezanosti jezičnih skupina s vjeroispovijedi ispitanika, koja u nekim segmentima, s više ili manje uspjeha, određuje i način života.

Sliku života u romskim naseljima svakako upotpunjuje i ocjena najvažnijih aspekata kvalitete života (Tablica 17).

Tablica 17.

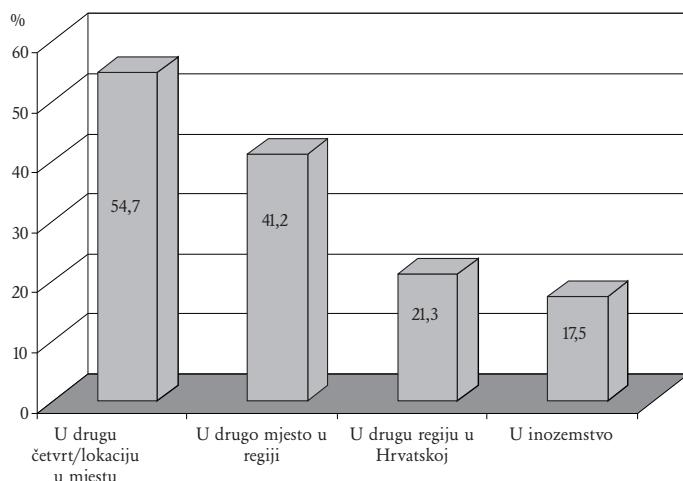
Srednja ocjena pojedinih aspekata kvalitete života

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osičko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Zdravlje članova obitelji	3,7	3,9	4,0	3,7	3,9	4,1	3,6	3,7	3,6	3,8
Ugled među osobama iz bliže okoline (susjedima, kolegama s posla)	3,9	3,7	3,7	4,2	3,9	4,0	3,8	3,5	3,3	3,7
Prehrana	3,8	3,4	3,7	3,6	3,8	3,7	3,7	3,4	3,4	3,6
Osobno zdravlje	3,3	3,5	3,7	3,5	3,5	3,7	3,6	3,4	3,5	3,5
Životna perspektiva mlađih članova obitelji	3,5	3,7	3,8	3,4	3,3	3,4	3,6	3,5	3,5	3,5
Osobna životna perspektiva	3,3	3,2	3,4	3,0	3,2	3,0	3,3	3,1	3,2	3,2
Mogućnost biranja načina života prema vlastitim željama i mjerilima	3,1	2,9	3,6	3,1	3,3	3,4	3,1	3,1	3,1	3,2
Uvjeti stanovanja	2,8	2,6	2,8	2,5	3,3	3,1	2,9	2,7	2,6	2,8
Opće životne prilike u naselju	2,9	2,4	2,4	2,2	3,0	2,9	3,0	2,5	2,7	2,7
Materijalno stanje kućanstva	2,4	2,2	2,6	2,3	2,5	2,5	2,5	2,1	2,2	2,3
Radno mjesto	1,6	1,6	1,8	2,3	1,7	1,8	2,5	1,6	1,3	1,7

Ponudene su bile ocjene kao u školi: od 1 (nedovoljno) do 5 (odlično)

Zdravlje, ugled, perspektivu, osobnu slobodu – ispitanici su najbolje ocijenili. No više od vrha ovoga popisa zanima nas njegovo začelje. Gledajući od najlošije sastavnice kvalitete života – u ovom slučaju od “radnog mjesta”, preko materijalnoga stanja, uvjeta stanovanja, pa i opće ocjene prilika u naselju – vidi se da se život u romskim naseljima ocjenjuje vrlo niskom ocjenom. I takva ocjena tek se u nijansama mijenja po županijama. Općí je dojam da se živi loše, a najslabije ocijenjen aspekt života (radno mjesto) vjerojatno je i ključ za izlazak iz opisane situacije. Premda se u naseljima u kojima živi njih 92,3% smatra domaćima, a ne došljacima, zbog promjena uvjeta života i rada većina je spremna i na selidbu. No intenzitet spremnosti na promjenu mesta boravka smanjuje se s povećanjem udaljenosti “novog doma” od mesta sadašnjega življjenja (slika 2), pa sve upućuje na potrebu da se sadašnja naselja i lokacije urede kako bi se približila razini prihvatljiva životnog standarda.

Unatoč općenito pesimističnoj slici, ni u ovom pogledu stanje se ne ocjenjuje “podjednako lošim” u svim podskupinama uzorka. Statistički značajne razlike pokazale su se u svim testiranim skupinama: grupiranjem u dvije dijalektne skupine statistički značajna razlika dobivena je na dva pitanja, pri čemu su u oba slučaja zadovoljniji stanjem pripadnici dijalekta *romani chib*. Oni su zadovoljstvo rad-

Slika 2.
Jesu li se ispitanici spremni odseliti kako bi poboljšali uvjete rada i života (%)?

nim mjestom ocijenili prosječnom ocjenom 2, za razliku od pripadnika dijalekta *ljimba d' bjaš*, koji su tu prosječno dali ocjenu 1,7; opće prilike u naselju kod prve skupine dobile su ocjenu 2,80, a kod druge 2,55. Starosjedioci pak višom ocjenom od doseljenika vrednuju osobno zdravlje (3,61 prema 3,33), zdravlje članova kućanstva (3,89 prema 3,57) i materijalni položaj (2,34 prema 2,28). Muškarci su višom ocjenom od žena vrednovali radno mjesto (1,81 prema 1,61), osobno zdravlje (3,64 prema 3,35), osobnu životnu perspektivu (3,32 prema 3,04) i životnu perspektivu mladih (3,60 prema 3,41).

Još je veći broj pojedinosti na kojima se statistički značajno razlikuju ocjene zaposlenih i nezaposlenih (Tablica 18).

	Zaposleni	Nezaposleni
Osobno zdravlje	3,89	3,47
Životna perspektiva mladih članova obitelji	3,78	3,48
Osobna životna perspektiva	3,53	3,16
Uvjjeti stanovanja	3,21	2,76
Materijalno stanje kućanstva	2,79	2,29
Radno mjesto	3,39	1,55

Ponudene su bile ocjene kao u školi: od 1 (nedovoljno) do 5 (odlično)

Tablica 18.
Srednja ocjena pojedinih aspekata kvalitete života

Zaposleni ispitanici su, očekivano, zadovoljnji u svim pojedinostima koje su ocjenjivali, a osobito se to vidi u onima koje su najizravnije vezane uz radno mjesto i materijalni status. Statistički značajne razlike u ocjeni pokazale su se u najvećem broju pojedinosti (prikazanih u Tablicama 19 i 20) kada smo usporedili ispitanike različite dobi i različitoga stupnja naobrazbe.

Tablica 19.
Srednja ocjena pojedinih
aspekata kvalitete života,
po dobi

	18-29	30-39	40-49	50 i više
Zdravlje članova obitelji	3,95	3,87	3,85	3,00
Mogućnost biranja načina života prema vlastitim željama i mjerilima	3,23	3,13	3,40	2,76
Prehrana	3,65	3,69	3,65	3,08
Osobno zdravlje	4,06	3,48	3,25	2,27
Životna perspektiva mlađih članova obitelji	3,62	3,54	3,70	2,95
Osobna životna perspektiva	3,38	3,22	3,23	2,51
Uvjeti stanovanja	2,79	2,90	2,98	2,42
Materijalno stanje kućanstva	2,38	2,36	2,51	1,86
Radno mjesto	1,65	1,75	2,00	1,50

p<0,01

U većini pojedinosti mladost donosi i veći stupanj zadovoljstva, no zanimljivo je da su u slučaju ocjene radnoga mjesta ispitanici u četrdesetim godinama života najzadovoljniji, dok su se približile ocjene najmladih i najstarijih. S tim je povezana i najveća ocjena zadovoljstva materijalnim stanjem u istoj doboj kategoriji (40-49 godina), kao i u slučaju radnoga mjesta. Općenito se može reći da je ta skupina nešto optimističnija od drugih i kada je riječ o životnoj perspektivi mlađih, uvjetima stanovanja i mogućnosti da se živi po vlastitu izboru.

Tablica 20.
Srednja ocjena pojedinih
aspekata kvalitete života, po
naobrazbi

	bez škole	nepotpuna osnovna škola	osnovna škola	srednja ško- la
Zdravlje članova obitelji	3,51	3,89	3,90	4,00
Ugled među osobama iz bliže okoline (susjedima, kolegama s posla)	3,63	3,69	3,93	4,11
Prehrana	3,35	3,62	3,74	4,02
Osobno zdravlje	3,02	3,66	3,79	4,04
Životna perspektiva mlađih članova obitelji	3,31	3,54	3,73	3,65
Osobna životna perspektiva	2,88	3,25	3,40	3,70
Uvjeti stanovanja	2,58	2,80	3,00	3,36
Materijalno stanje kućanstva	2,12	2,35	2,53	2,76
Radno mjesto	1,57	1,63	2,10	2,26

p<0,01

Iz Tablice 20 vidi se da su pojedinostima u vlastitu životu, u prosjeku, najzadovoljniji obrazovaniji članovi romske populacije. No kako je njih u ukupnom broju vrlo malo, zaključnu ocjenu o kvaliteti života određuju u najvećoj mjeri manje uspješni i manje zadovoljni Romi.

Sociokulturni profil romskoga stanovništva analizirali smo na temelju nekoliko indikatora: identitet, društveni položaj, vrijednosti i kvaliteta života. Premda je nesumnjivo da su Romi specifična društvena skupina, po mnogim obilježjima i načinu života prepoznatljiva u društvu, ipak valja imati na umu da nije riječ o homogenoj sociokulturoj grupaciji, nego da se unutar romske populacije događaju mnogovrsna raslojavanja. Ovo istraživanje pokazalo je da se ta raslojavanja zbivaju i u kulturnoj sferi, oblikujući tako neke podskupine s posebnim identitetima, načinom života i vrijednostima. Ponekad one nisu sasvim jasno definirane, naprotiv, ostaju natkriljene nezaobilaznim kulturnim specifičnostima koje romska društva oblikuju i razlikuju spram drugih društava. No već je nekoliko analiza kojima smo "načeli" ispod površine, uspoređujući ih po spolu, dobi, naobrazbi, povezanosti s mjestom, pripadnosti jezičnom/dijalektnom krugu – pokazalo da se unutar romske populacije diferenciraju više ili manje različite skupine. O tome bi, svakako, trebalo voditi računa kada se pristupa unapređenju razvoja njihovih naselja.

Nekoliko je velikih problema s kojima se romske zajednice suočavaju i koji posljedično opterećuju sve aspekte života, pa tako i onaj sociokulturalni. Objektivno nizak stupanj naobrazbe, koji smanjuje izglede za zaposlenje i poboljšanje životnoga standarda, nije kod samih Roma prepoznat kao uzrok ili ključ rješenja njihovih problema. Unatoč svemu, na vrijednosnoj ljestvici "završena škola" nalazi se pri samome dnu, a siromaštvo se prihvata kao obilježje skupine i upisuje se u identitetsku bilancu, gurajući u pozadinu tipična kulturna obilježja Roma kao što su folklor, običaji, jezik, obrti i sl.

Uz siromaštvo, u najvećoj su mjeri skloni svoj način života opisati kao "ugroženost onečišćenim okolišem", što se dodatno argumentira i niskim stupnjem zadovoljstva uvjetima stanovanja, općim životnim prilikama u naselju, materijalnim stanjem kućanstava i, osobito, radnim mjestom.

Općenita je ocjena, što pokazuje i ova analiza, da tradicionalni sociokulturalni identitet Roma bliјedi te da se Romi u najvećoj mjeri socijalno legitimiraju i predstavljaju kroz negativna obilježja ili manjkavosti: siromaštvo i ugroženost. U društvu koje se okreću k multikulturalnosti i ohrabrivanju ravnopravnoga *Drugog*, manjak i nedostatak ne mogu dugoročno biti temelj identitetske razlike na kojoj počiva subjektivitet skupine. Za oblikovanje prepoznatljivoga sociokulturalnog profila Roma, kao i za revitalizaciju

njihova socijalnog identiteta, ima mnogo više izgleda ako uporište vlastite legitimacije naslone na još uvijek žive sastavnice kulturne baštine. Podsjećamo, gotovo polovica ispitnika smatra da Rome najbolje opisuju njihovi običaji, folklor, jezik, stari obrti. Je li postotak onih koji tako misle velik ili je malen – možda i nije pravo pitanje. On je, svakako, dovoljan da bude uporište optimističnijih razvojnih scenarija za romsku populaciju.

Zoran
ŠUĆUR

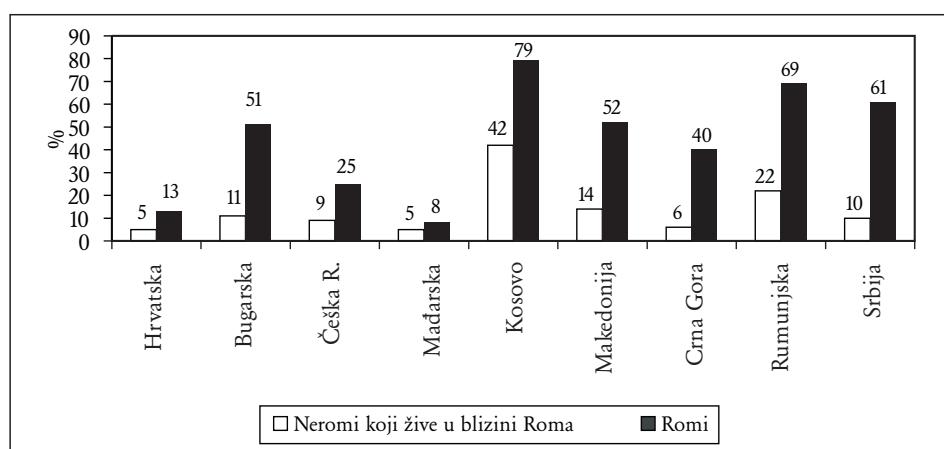
SIROMAŠTVO KAO
SASTAVNICA
SOCIOKULTURNOG
IDENTITETA ROMA

Objektivni i subjektivni pokazatelji romskoga siromaštva

Postoji tjesna veza između Roma i siromaštva i ona traje stoljećima. Romi su zasigurno skupina s najvećim rizikom siromaštva u svim društвima u kojima žive. Romsko je siromaštvo specifično u odnosu na siromaštvo drugih etničkih ili socijalnih skupina. Prije svega, siromaštvo je među Romima znatno raširenije nego u drugim skupinama. Stope romskoga siromaštva mogu biti desetak puta veće nego stope siromaštva u drugim skupinama. U Rumunjskoj, Bugarskoj i Mađarskoj (zemljama koje su članice ili kandidati za ulazak u EU) između 40–80% Roma živi ispod granice siromaštva od 4,3 američka dolara po osobi na dan (Ringold i sur., 2003.). S druge strane, Romi lako upadaju u siromaštvo i duže vrijeme ostaju u siromaštву (mnogi i cijeli život). To znači da je romsko siromaštvo nerijetko po svom karakteru dubinsko i permanentno.

Slika 1.
Stope siromaštva Roma i drugih skupina (2004.)

(međunarodna linija siromaštva od 4,3 \$ dnevno po osobi, izražena u PPP – paritetu kupovne moći)

Izvor: <http://vulnerability.undp.sk>

Napomena: Prilikom izračuna visine dohotka po članu kućanstva, upotrijebljena je OECD-ova ekvivalentna ljestvica (prvi odrasli=1, ostali odrasli=0,5, djeca ispod 14 g.=0,3). To znači da se dohodak po članu kućanstva ne dobiva tako da se ukupni dohodak podjeli s brojem članova kućanstva, nego s "ekvivalentnim brojem članova kućanstva". Npr. ako ukupni dohodak kućanstva u kojem živi bračni par i dvoje djece iznosi 1200 kn, ekvivalentni dohodak po članu kućanstva ne bi iznosio 300 kn ($1200 \div 4$), nego 571,43 kn ($1200 \div 2,1$).

Golema većina Roma u Hrvatskoj također je zaokupljena problemima siromaštva, o čemu svjedoče i objektivni i subjektivni pokazatelji siromaštva. Kao što se vidi iz slike 1, stopa siromaštva Roma u Hrvatskoj otprilike je dva i po puta veća nego stopa siromaštva neromske populacije koja živi u istim naseljima s Romima ili u blizini romskih naselja. Sigurno da bi razlika između siromaštva Roma i općenito neromske većine bila znatno veća. U usporedbi s drugim zemljama, Hrvatska pripada skupini zemalja koje imaju manje razlike između stopa siromaštva Roma i ostalih zajednica koje žive u romskom susjedstvu.

Razvidno je da su materijalne i finansijske prilike romske populacije daleko gore nego materijalne prilike stanovništva koje živi u absolutnom siromaštvu (Tablica 1).

Tablica 1.
 Životni uvjeti ukupnoga stanovništva, siromašnih i Roma

Pokazatelji životnoga standarda	Ukupno stanovništvo (%)	Siromašni (%)	Romi (%)
Manje od 10 kvadrata stana po osobi	8,1	25,0	67,2*
Nema struje	0,3	2,1	26,0
Nema WC u kući	8,8	37,2	66,0
Nema kupaonicu u kući	7,9	38,1	63,3
Nema tekuće vode	5,7	22,0	48,9
Nema kanalizacije	24,0	45,2	78,8
Nema telefona	10,7	40,1	61,1
Nema hladnjaka ili škrinje	5,9	16,6	20,9
Nema stroj za pranje rublja	8,9	32,6	49,9
Nema automobil	37,0	89,2	67,5

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Napomena: Pokazatelji životnoga standarda za ukupno stanovništvo i siromašne preuzeti iz Luttmer (2000). Granica siromaštva određena na temelju minimalnih izdataka za prehranu i ostale potrebe.

* S obzirom na to da nismo imali precizan podatak o površni stana Roma, jer su odgovori ispitanika svrstavani u odredene razrede u pogledu veličine stambenoga prostora, da bismo izračunali veličinu stambenoga prostora po članu kućanstva, pošli smo od toga da sva kućanstava u određenom razredu imaju prosječnu vrijednost dotičnoga razreda. To znači da podatak o veličini stambenoga prostora po osobi nije posve precizan.

Kada se uspoređuju određeni elementi infrastrukture i stambenoga standarda, na koji odlazi velik dio kućanskih izdataka u Hrvatskoj, onda vidimo da čak više od 1/4 Roma nema električnu energiju, dok je udio ovakvih kućanstava među ukupno siromašnima oko 2%. Gotovo polovica romskih kućanstava nema stroj za pranje rublja, koji se smatra dijelom minimalno pristojnoga životnog standarda u Hrvatskoj. Romi imaju znatno višu razinu deprivacije na svim elementima životnoga standarda u odnosu na općenito siromašne, osim kada je riječ o automobilu. Do-

sadašnja su istraživanja siromaštva pokazala da je posjedovanje automobila relativno dobar grubi indikator siromaštva u Hrvatskoj. Otprilike 90% siromašnih i oko 95% korisnika socijalne pomoći ne posjeduje automobil (Šućur, 2001.; World Bank, 2000.). Čini se da automobil za Rome ima dodatne funkcije. Za velik dio romskih obitelji automobil je važan prilikom priskrbljivanja sredstava za život, ako se imaju na umu aktivnosti kojima Romi osiguravaju sredstva za život (prikupljanje sekundarnih sirovina, sitna trgovina i preprodaja). Za druge građane osobni automobil nije u toj mjeri egzistencijalno nužan.

Kada usporedimo trenutačni životni standard romskih kućanstava s onim prije 6 ili prije dvadesetak godina, onda je evidentno da se dogodilo poboljšanje materijalnih uvjeta života (mjereno posjedovanjem određenih trajnih potrošnih dobara) (Tablica 2).

Trajna potrošna dobra	Istraživanje iz 1982.	Istraživanje iz 1998.	Istraživanje iz 2004.
Nema struje	48,1	14,3*	26,0
Nema hladnjaka	72,9	40,0	37,1
Nema TV	61,9	20,2	15,0
Nema perilice rublja	92,2	65,9	49,9
Nema automobila	83,1	72,9	67,5

Izvor: Hodžić, 1985., 30-31 (za istraživanje iz 1982.), Štambuk, 2000., 307 (za istraživanje iz 1998.) i terensko istraživanje 2004.

Napomena: Obuhvat uzorka u ovim istraživanjima bio je različit, što je moglo utjecati na dobivene rezultate. Istraživanjem iz 1982. obuhvaćeno je bilo 20 romskih naselja, istraživanjem iz 1998. godine 5 naselja, a istraživanjem iz 2004. godine 43 naselja.

* Od pet naselja obuhvaćenih istraživanjem u četiri je postotak kućanstava bez struje iznosio između 0 i 11,5%, dok je u petom naselju bez struje živjelo više od polovice kućanstava.

Broj kućanstava bez struje više je nego prepolovljen u dvadesetak godina. U odnosu na 1998. godinu, najviše se smanjio postotak kućanstava bez perilice za rublje (iako je još uvjek prilično visok). Ipak, dobivene podatke treba uzimati s oprezom, jer mogu postojati velike razlike u životnom standardu između stanovnika pojedinih romskih naselja.

Subjektivne romske percepcije vlastita materijalnog položaja ne razlikuju se bitno od onih objektivnih (Tablica 3). Na ljestvici od 1 do 5 više od trećine ispitanika ocijenilo je svoj materijalni položaj ocjenom 1, odnosno kao nezadovoljavajući. Ako tome pridodamo i one koji su svoju materijalnu poziciju ocijenili ocjenom 2, onda nešto manje od 60% kućanstava živi u nezadovoljavajućim ili jedva prolaznim materijalnim prilikama. Ovdje treba uzeti

Tablica 2.
 Promjene u životnom standardu Roma

u obzir i standard s kojim su se ispitanici uspoređivali prilikom ocjenjivanja svoga materijalnog položaja. Romske su percepcije prihvatljiva ili pristojna životnog standarda vjerojatno skromnije nego percepcije drugih socijalnih ili etničkih skupina.

Tablica 3.
 Materijalno stanje kućanstva
 prema procjeni ispitanika*
 (N=962)

	%
1	35,1
2	24,3
3	22,6
4	8,4
5	9,6

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

* Ocjena je napravljena na skali od 1 do 5, identično ocjenjivanju u školi.

Iz Tablice 4 vidimo i to da je bez premca najveći problem s kojim se suočavaju romska kućanstva, prema pro-sudbama ispitanika, siromaštvo i materijalna oskudica. S obzirom na to da su ispitanici mogli navesti do dva problema, indikativno je da na ljestvici problema koje ispitanici spominju kao prve postoje golema razlika između siromaštva i svih drugih spomenutih problema. Naime, 64,7% ispitanika u prvi je plan istaklo problem siromaštva, a 11,3% loše stambene uvjetne, koji su u pravilu vrlo usko povezani sa siromaštvom. Kada rangiramo probleme bez obzira na to jesu li spomenuti kao prvi ili kao drugi po važnosti, siromaštvo i dalje ostaje na prvom mjestu, a zatim nezaposlenost te loši stambeni uvjeti. Svi koji su kao problem navodili siromaštvo naveli su ga po redoslijedu isključivo na prvom mjestu.

Tablica 4.
 Najveći problemi romskih
 kućanstava* (N=958)

Problem	% ispitanika koji problem navode kao prvi	% ispitanika koji problem navode kao prvi ili kao drugi
Loš materijalni položaj (oskudica i siromaštvo)	64,7	64,7
Loše zdravlje članova obitelji	8,6	19,9
Poteškoće sa školovanjem djece	4,4	8,1
Loši stambeni uvjeti	11,3	33,4
Velika udaljenost od posla za zaposlene	1,3	2,6
Nezaposlenost	8,5	47,0
Velika opterećenost žena (posao, obiteljske obveze)	0,3	4,0
Ostalo	1,0	1,8

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

* Moglo se navesti do dva problema.

Ne samo da je siromaštvo ključni problem Roma nego je ono "zaštitni znak" ili prepoznatljivo obilježje Roma (Tablica 5). Više od polovice ispitanika (52%) smatra da siromaštvo najbolje opisuje Rome kao etničku skupinu.

	%
Siromaštvo	52,0
Običaji	17,0
Folklor	13,5
Jezik	11,1
Tipični obrti	4,0
Drugo	2,4

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 5.
Što najbolje opisuje Rome
(N=959)

Romi i "kultura siromaštva"

Romi se tradicionalno percipiraju kroz razne stereotipe. Javnost ih percipira kao prosjake i skitnice ili kao lopove. Često ih se označuje kao "nezaslužne siromahe" (Katz, 1989.), tj. kao ljudi koji su lijeni, izbjegavaju rad, imaju nekontroliranu reprodukciju, neodgovorni su i nezreli, ne prihvataju moderne vrijednosti, žive od državne potpore i sl. Drugim riječima, Rome se u pravilu okrivljuje za vlastito siromaštvo. Tako je raširena slika Roma kao onih koji žive u bijedi i siromaštvu, ali i kao onih koji pretjerano i neprimjereni iskorištavaju državne sustave pomoći, potičući time frustracije i suparništvo s neromskim skupinama. Stoga se može postaviti pitanje: je li romsko siromaštvo "situacijsko" ili "kulturalno"? Je li siromaštvo intrinzični dio romske kulture, tako da šira javnost u tom pogledu ne može učiniti ništa ili vrlo malo?

Neki su autori u romskom siromaštvu skloni vidjeti elemente patologije i kulturalizma. "Patološki" pristup sugerira da jedina odgovornost za siromaštvo leži na pojedinцу, tj. siromaštvo je rezultat socijalnih i osobnih nedostataka pojedinca. Riječ patologija aludira na aktivnu ulogu pojedinca u stvaranju siromaštva, odnosno da pojedinci aktivno i svjesno stvaraju vlastitu bijedu. Isto tako, iz ovog bi se pristupa moglo zaključiti da su siromašni predodređeni da budu kriminalci i prijestupnici i da nikakva društvena intervencija neće imati uspjeha zbog samoga karaktera tih ljudi.

Ipak, autori znatno češće romsko siromaštvo nastoje objasniti teorijom "kulture siromaštva" (Lewis, 1965., 1968.), jer kulturalizam ne aludira na "genetske" crte Roma, nego na njihovu kulturu koja ih potiče na to da, u skladu sa stereotipima, izbjegavaju rad, imaju previše djece

Tablica 6.
 Obilježja kulture siromaštva

ili prihvaćaju prokriminalnu životnu orijentaciju. Prema ovoj teoriji, siromašni se služe životnim strategijama koje su posljedica kulturno uvjetovane prakse. Oni razvijaju vlastitu kulturu, posve različitu od kulture društva, s osebujnim normama i vrijednostima. Obilježja kulture siromaštva, prema Lewisovim nalazima, mogu se analizirati na individualnoj, obiteljskoj i socijalnoj razini (Tablica 6).

Individualna razina	Obiteljska razina	Socijalna razina
<ul style="list-style-type: none"> • marginaliziranost • bespomoćnost • fatalizam • orijentacija prema sadašnjosti • manjak kontrole impulsa • slaba ego-struktura • uvjerenost u mušku superiornost • tolerantnost prema psihopatologijama svih vrsta 	<ul style="list-style-type: none"> • slobodne veze i "divlji" brakovi • rani ulazak u spolne odnose • nema djetinjstva kao specifičnoga zaštićenog razdoblja • nedostatak privatnosti • matrifokalna obitelj • visoke stope razvoda • muškarci napuštaju obitelj 	<ul style="list-style-type: none"> • nepripadanje i nesudjelovanje u društvenim institucijama (privredne organizacije, sindikati, političke stranke i sl.) • slaba upotreba društvenih usluga (zdravstvenih, kulturnih, obrazovnih, bankovnih itd.) • socijalna dezorganizacija i kronična nestabilnost

Krađe, prosjačenja, sitne prijevare, prostitucija, zeleništvo, droge, maloljetničke trudnoće i druge devijacije također se prihvaćaju kao obilježja kulture siromaštva. Siromašni su uhvaćeni u endemični samoodržavajući začarani krug jer nemaju snage zaustaviti procese koji uzrokuju i održavaju njihovo siromaštvo.

Na prvi pogled, teza o intergeneracijskoj transmisiji siromaštva "lako" se može ilustrirati primjerima iz romskoga života. Lewis je smatrao da se kultura siromaštva internalizira i uči u socijalizacijskom procesu, zbog čega ima velik utjecaj na djecu. Lewis (1968., 50) kaže: "Do svoje šeste ili sedme godine djeca iz slama obično usvoje osnovne vrijednosti i stavove svoje supkulture i nisu psihološki pripremljena iskoristiti sve prednosti promijenjenih okolnosti ili povećanih šansi koje se mogu pojaviti u njihovu životu". I novije teorije ističu da siromašni prenose uvjerenja, prakse, ambicije i očekivanja s generacije na generaciju kao oblik "naslijeda". Na primjer, ako je siromašna (romska) obitelj razvila praksu prosjačenja i varanja, ova će se "vještina" prenijeti na mlađe članove obitelji, jer predstavlja mehanizam kojim siromašni nastoje izaći na kraj sa socijalnom i ekonomskom marginalizacijom. Kao što bogati prenose svoje bogatstvo potomcima, tako i siromašni transferiraju svoje obiteljsko "naslijede" mладима, koji ga internaliziraju i kasnije rabe u životu. Na isti bi se način moglo objasniti niske obrazovne aspiracije ili životne ambicije mlađih u takvim okolnostima. Ovo bi značilo da siromašni pridonose svom osiromašivanju prikupljanjem, očuvanjem i prenošenjem ponašanja povezanih sa siromaštвом.

Ako postoji romska kultura siromaštva, što je njezin sadržaj? Istina je da su neka obilježja Lewisove kulture siromaštva prisutna među Romima (osjećaj marginaliziranosti i bespomoćnosti, orijentacija na sadašnjost, slobodne veze, rani ulazak u spolne odnose, nedostatak djetinjstva kao zaštićenoga razdoblja, slabo sudjelovanje u društvenim institucijama i sl.). Međutim, neke sastavnice kulture siromaštva danas su postale karakteristične ne samo za Rome i siromašne nego i za druge socijalne slojeve u Hrvatskoj. Mnogi imaju osjećaj bespomoćnosti i nesigurnosti u situaciji ekonomske recesije i ograničenih mogućnosti zapošljavanja. Kako je uopće moguće planirati budućnost u situaciji kada pojedinci nemaju nikakva utjecaja na društvenu okolinu? Kohabitacije i visoke stope razvoda nisu specifičnost siromašnih, nego općenito trendovi u suvremenom društvu. Isto se može kazati i za izvanbračno rađanje djece. U najrazvijenijim zemljama više od polovice broja djece rađa se izvan braka. Ni rano stupanje u spolne odnose nije posebnost siromašnih ili Roma. Nakon seksualne revolucije mladi iz različitih društvenih slojeva ranije ulaze u spolne odnose, s tim da ipak postoji velika razlika između Roma i ostalih u pogledu razdoblja ulaska u prvi brak. "Macho kultura" ili vjerovanje u superiornost muškaraca nisu specijalno povezani s Romima, nego s patrijarhalnom kulturom, koja je još prisutna i u hrvatskom društvu. Doduše, istina je da romski roditelji očekuju od svoje djece da znatno ranije "odrastu" (udaju se/ožene, počnu zarađivati ili se osamostale) nego neromska djeca (Šućur, 2004.), ali se Rome istodobno "optužuje" da imaju prezaštitnički odnos prema djeci (prelag i spontan odgoj).

Kada bi Romi podržavali kulturu siromaštva, to znači da bi prihvaćali drugačije vrednote od onih u društvu. Međutim, Tablica 7 pokazuje da se njihova ljestvica vrednota vjerojatno ne razlikuje bitno od ljestvice ostalih (najmanje, nemamo kontrolni uzorak neromske populacije da bismo to provjerili).

Na vrhu ljestvice nalaze se obiteljske vrijednosti, osobne vrednote i slobode (zdravlje, djeca, poštenje, sloboda, prijateljstvo, ljubav, brak), zatim dolaze radno-materijalističke vrijednosti (rad i novac), dok su na dnu ljestvice tradicionalne i političke vrijednosti (politika, nacija, vjera). Iz predstavljene hijerarhije vrednota može se zaključiti kako život u siromaštву nije način života koji Romi preferiraju. Rad također zauzima visoko mjesto na vrijednosnoj ljestvici, kao sredstvo ostvarenja mnogih drugih vrednota. Dakle, vrijednosni sustav Roma nije bitno drugačiji od vrijednosnoga sustava društva kao cjeline. Međutim, pitanje je u

Zoran Šućur
**Siromaštvo kao sastavnica
 sociokulturnog identiteta
 Roma**

Tablica 7.
 Ljestvica vrednota Roma*

Vrednote	Uopće nije važno	Vrlo važno	Prosječna vrijednost	Rang prema kategoriji "vrlo važno"
Brak	1,6	82,0	4,71	7
Djeca	1,3	95,2	4,90	2
Rad	1,3	79,5	4,70	8
Znanje	0,8	67,8	4,52	13
Obrazovanje	4,6	68,2	4,40	12
Poštenje	0,4	88,6	4,85	3
Prijateljstvo	0,4	85,1	4,80	5
Slobodno vrijeme	1,0	59,0	4,38	16
Ljubav	1,6	83,6	4,72	6
Seksualni život	4,3	70,7	4,40	10
Zaštita okoliša	2,5	68,4	4,49	11
Politika	48,3	11,7	2,14	18
Vjera	6,0	62,9	4,26	15
Nacija	12,9	49,7	3,85	17
Novac	1,2	79,0	4,69	9
Sloboda	0,2	88,4	4,85	4
Spolna ravnopravnost	3,0	67,1	4,43	14
Zdravlje	0,1	96,6	4,96	1

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

* Važnost svake vrednote procjenjivana je na ljestvici od 1 do 5 (1 – uopće nije važno, 2 – uglavnom nevažno, 3 – nisam siguran, 4 – uglavnom važno, 5 – vrlo važno).

kojoj su mjeri dobivene vrijednosne orijentacije Roma rezultat njihova nastojanja da svoje odgovore usklade s općim društvenim očekivanjima. Kod Roma je prisutna diskrepancija između tzv. eksplizitnih i implicitnih vrednota (Županov, 1995.). Eksplizitne (javno priznate) vrijednosti mogu biti puke deklaracije po kojima se ljudi ne ponašaju u stvarnom životu, dok su implicitne vrijednosti stvarne vrijednosti, iz kojih proizlaze ponašanja. Ova diskrepancija između eksplizitnih i implicitnih vrednota nije navlastita samo za Rome, ali je ona kod Roma vjerojatno izraženija, jer Romi često ne mogu ostvariti vrijednosti koje deklativno podržavaju. Kako Romi nisu kadri ostvariti ciljeve matične kulture, stvaraju norme koje su primjerenije situaciji u kojoj žive ("vrijednosna rastezljivost") (Mitrović, 1990.). Svojim akcijama i ponašanjima Romi ili siromašni mogu kršiti vlastite moralne norme i vrijednosti.

Kako protumačiti prisutnost nekih crta kulture siromaštva među Romima? Treba kazati da je sam Lewis isticao kako je kultura siromaštva istodobno i adaptacija i reakcija siromašnih na njihovu marginalnu poziciju u visoko individualiziranom kapitalističkom društvu. Kultura si-

romaštva predstavlja pokušaj siromašnih da se uhvate ukoštač s osjećajima beznađa i očaja, koji proizlaze iz spoznaje o nemogućnosti postizanja uspjeha, u skladu s vrijednostima i ciljevima širega društva. Ono što neki nazivaju "kulturnom" zapravo predstavlja mehanizme preživljavanja, odnosno adaptaciju siromašnih na životne neprilike. Je li, recimo, socijalna dezorganizacija ili nestabilnost zaista obilježje romskih zajednica? Iz brojnih istraživanja proizlazi da uvjeti života u svim romskim zajednicama nisu isti: negdje su stabilni, neke se zajednice bore protiv životnih problema i "nesreća", neke su slabije organizirane i nestabilne. Romi mogu uspješno organizirati svoje zajedničke aktivnosti na način koji je drugačiji od onoga među neromskom populacijom. Romi imaju svoje modele rješavanja problema. Tako se srodnice mreže mogu shvatiti kao "kulturni kapital", a ne kao nešto što onemogućuje suradnju i poduzetnost. Višegeneracijske obiteljske mreže predstavljaju sredstvo preživljavanja za različite generacije, jer osiguravaju redovito pritjecanje finansijskih sredstava (djeci doplatak, obiteljske naknade, mirovine, naknade za nezaposlene). Te obiteljske mreže služe i kao informacijske mreže o tržištu rada, mogućnostima zarade, dobitcima i gubicima napuštanja lokalne sredine i sl.

Treba prihvatići činjenicu da život u siromaštву pogoduje razvoju onih oblika ponašanja koji su više situacijskoga karaktera, ali ne treba isključiti ni mogućnost da siromaštvo stvara trajnije obrasce ponašanja (Gans, 1968.) koji mogu negativno utjecati na brzinu promjena nakon prestanka siromaštva. Usvojeni obrasci ponašanja mogu dovesti do "kulturnoga zaostajanja", tj. mogu sprječavati ili otežavati lagan i brz "povratak" u društvo, iako se vjeruje da je kulturno zaostajanje privremenoga karaktera. Stoga je bitno i prilikom istraživanja romskoga siromaštva utvrditi koji su obrasci njihova ponašanja situacijski, a koji su internalizirani i imaju obilježja "kulture". Situacijska se ponašanja mijenjaju u skladu s promjenom životnih okolnosti (bez društvenih intervencija), dok se internalizirana ponašanja mogu mijenjati poglavito organiziranim aktivnostima.

Nedostatak teorije kulture siromaštva leži u tome što ona implicira da siromašni i Romi nemaju "sviju kulturu", već da njihova ekonomска pozicija određuje njihove vrijednosti na predvidljiv način. Zatim, nije jasno imaju li Romi jednu kulturu ili dvije: svoju etničku kulturu i kulturu siromaštva. U kojoj se mjeri etnička kultura Roma dopunjuje kulturom siromaštva? Romi su etnička manjina u Hrvatskoj i drugim zemljama, što znači da imaju i određene kulturne specifičnosti u odnosu na većinsku skupi-

nu. Tako su npr. rani brakovi karakteristični za romsku etničku skupinu. Oni su dio romske tradicije i romske socijalizacije (Šućur, 2004.). Rani brakovi ne moraju, sami po sebi, voditi k siromaštvu. Oni su više indikator slabih obrazovnih aspiracija, ranog ispadanja iz obrazovnoga sustava, što je povezano s niskim kvalifikacijama i slabo razvijenim radnim vještinama, koje u krajnjem slučaju smanjuju izglede da se pronađe posao na tržištu rada.

Ovdje je važno pitanje koji tradicionalni obrasci romske kulture sprječavaju ili otežavaju modernizaciju romskih zajednica. Materijalni položaj Roma može se poboljšati a da se zadrže dosadašnji kulturni obrasci. Vašečka i Radičova (2001.) ističu sljedeća obilježja romskih obitelji, po kojima se Romi razlikuju od neromske većine, a koji mogu biti povezani s problemima modernizacije i siromaštva:

- život u proširenim obiteljima (još nema dominantne orientacije prema nuklearnim obiteljima)
- kolektivistički stil života usmjeren prema zajednici
- nepostojanje granice između privatnog i javnog (privatnost ne postoji ne samo zbog načina života nego i zbog odnosa prema vlasništvu)
- shvaćanje staništa kao privremenog i provizornog
- jasna podjela spolnih uloga u obitelji (muškarac kao hranitelj obitelji, a žena kao skrbnica i podizateljica djece)
- specifična demografska obilježja (mlado stanovništvo i velik broj djece).

Ipak, treba primijetiti da kultura siromaštva polazi od nedokazane pretpostavke da postoji samo jedan funkcionalni model adaptacije na stanje dugoročne deprivacije. Međutim, među Romima i siromašnima nalazimo kompleksne i raznolike strategije adaptacije na slične socijalne okolnosti. Tako Romi mogu planirati masovno iseljavanje u inozemstvo kao oblik političkoga prosvjeda protiv diskriminirajućih lokalnih uvjeta ili mogu individualno odlatiti u inozemstvo kao ilegalni migranti ili mogu migrirati u zemlje u kojima su povoljniji uvjeti za razvoj "sitnoga biznisa" (Stewart, 2002.).

Uzroci romskoga siromaštva

Sva istraživanja pokazuju da su Romi ranjiviji s aspekta siromaštva nego druge socijalne ili etničke skupine. Neki za stupaju tezu o "rasijalizaciji siromaštva" (Emigh, Fodor i Szelenyi, 2000.), tj. da pripadnici etničkih i rasnih skupina počinju prevladavati među siromašnima, mijenjajući tako profil siromaštva. Prije svega, siromaštvo je općenito povezano s nekim sociodemografskim obilježjima, kao što su

spol, dob, zaposlenički status, obrazovanje, veličina i struktura kućanstva i slično. Međutim, povezanost siromaštva s ovim obilježjima varira između društava te između Roma i ostalih.

Nekoliko je čimbenika koji utječu na povećanu ranjivost romske populacije. Prvo, poznato je da Romi imaju niže obrazovanje i slabo razvijene profesionalne vještine, što određuje njihov položaj na promijenjenom (tranzicijskom) tržištu rada. Rizik siromaštva općenito je visok ako je kućedomačin nezaposlen ili bez obrazovanja, a ima troje i više djece. Veza između siromaštva i ovih triju obilježja (nezaposlenost, nisko obrazovanje, velik broj djece) kod Roma je znatno snažnija nego kod ostalih. Neromska kućanstva sa spomenutim obilježjima ne moraju nužno prevladavati među siromašnima. Tako većina siromašnih u Hrvatskoj, s obzirom na zaposlenički status, nisu nezaposleni, nego umirovljenici (Šućur, 2004.; World Bank, 2000.). Prema jednom istraživanju (Ringold i sur., 2003.), neromske obitelji kojima je na čelu osoba bez ikakva obrazovanja imaju nekoliko puta više stope siromaštva nego obitelji u kojima glava kućanstva ima srednjoškolsko obrazovanje. Sličan je omjer između stopa siromaštva neromskekućanstava koje vodi nezaposlena i zaposlena osoba. Nasuprot tome, među romskim obiteljima siromaštvo je relativno visoko bez obzira na obrazovni ili zaposlenički status glave kućanstva. Rizik siromaštva za Rome visok je i onda kada je kućedomačin zaposlen. Podatci o procjeni materijalnoga statusa pokazuju da se subjektivne ocjene materijalnih prilika statistički značajno ne razlikuju s obzirom na obrazovni i zaposlenički status kućedomačina te s obzirom na strukturu kućanstva (Tablice 8, 9 i 10).

Obrazovanje	1	2	3	4	5	Ukupno
bez škole	77 41,2%	48 25,7%	37 19,8%	11 5,9%	14 7,5%	187 100,0%
1-4 razr. OŠ	54 33,5%	47 29,2%	30 18,6%	15 9,3%	15 9,3%	161 100,0%
nepotpuna OŠ	41 34,5%	29 24,4%	29 24,4%	13 10,9%	7 5,9%	119 100,0%
OŠ	31 34,8%	19 21,3%	25 28,1%	6 6,7%	8 9,0%	89 100,0%
srednja škola	9 25,0%	6 16,7%	16 44,4%	3 8,3%	2 5,6%	36 100,0%
Ukupno	212 35,8%	149 25,2%	137 23,1%	48 8,1%	46 7,8%	592 100,0%

$\chi^2=20,94$ df=16 $p \leq .207$

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 8.
 Subjektivna ocjena
 materijalnoga stanja kućanstva
 (na ljestvici od 1 do 5) s
 obzirom na obrazovanje
 kućedomačina

Zoran Šućur
**Siromaštvo kao sastavnica
 sociokulturnog identiteta
 Roma**

Tablica 9.

Subjektivna ocjena materijalnoga stanja kućanstva (na ljestvici od 1 do 5) s obzirom na zaposlenost kućedomačina

Zaposlenički status	1	2	3	4	5	Ukupno
zaposlen	16 28,6%	14 25,0%	18 32,1%	4 7,1%	4 7,1%	56 100,0%
nije zaposlen	196 36,6%	135 25,2%	119 22,2%	44 8,2%	42 7,8%	536 100,0%
Ukupno	212 35,8%	149 25,2%	137 23,1%	48 8,1%	46 7,8%	592 100,0%

$hi^2=3,17$ $df=4$ $p\leq .529$

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Struktura kućanstva

	1	2	3	4	5	Ukupno
samačko kućanstvo	21 47,7%	12 27,3%	6 13,6%	3 6,8%	2 4,5%	44 100,0%
bračni par bez djece u kućanstvu	26 50,0%	12 23,1%	10 19,2%	2 3,8%	2 3,8%	52 100,0%
bračni par s neoženjenom ili neudanom djeecom u kućanstvu	163 32,8%	121 24,3%	108 21,7%	52 10,5%	53 10,7%	497 100,0%
deficijentna jednoobiteljska kućanstva	33 44,0%	14 18,7%	17 22,7%	4 5,3%	7 9,3%	75 100,0%
“potpuna” višeobiteljska kućanstva	23 26,7%	23 26,7%	22 25,6%	6 7,0%	12 14,0%	86 100,0%
deficijentna višeobiteljska kućanstva	17 29,3%	12 20,7%	16 27,6%	5 8,6%	8 13,8%	58 100,0%
ostala višeobiteljska kućanstva	45 35,2%	35 27,3%	35 27,3%	7 5,5%	6 4,7%	128 100,0%
Ukupno	328 34,9%	229 24,4%	214 22,8%	79 8,4%	90 9,6%	940 100,0%

$hi^2=32,27$ $df=24$ $p\leq .121$

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 10.

Subjektivna ocjena materijalnoga stanja kućanstva (na ljestvici od 1 do 5) s obzirom na strukturu kućanstva

Povećanom romskom siromaštvo pridonosi jednohramiteljski model romske obitelji (uloga je muškarca da prisrbljuje sredstva za život, dok je ženi rezervirano mjesto u kući s puno djece). Razvidno je iz Tablice 11 da u gotovo polovici romskih kućanstava samo jedna osoba prisrbljuje sredstva za život, s tim da u 64% kućanstava nema žena među “zarađivačima”. Ako zbrojimo kućanstva u kojima zarađuje samo jedna osoba (49,2%) i kućanstva u kojima nitko ne prisrbljuje sredstva za život (15,6%), onda u 65% kućanstava najviše jedna osoba osigurava sredstva za preživljavanje.

Tablica 11.

Ukupan broj članova obitelji koji prisrbljuju sredstva za život i udio žena među njima ($N=968$)

Broj članova koji prisrbljuju sredstva za život	%	Broj žena među članovima koji prisrbljuju sredstva za život	%
0	15,6	0	63,8
1	49,2	1	32,2
2	25,6	2 i više	4,0
3 i više	9,6		

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Drugo, postsocijalistička tranzicija povećala je stare i stvorila nove probleme s kojima se suočavaju Romi. U procesu formiranja novih nejednakosti Romi se pojavljuju kao "gubitnici tranzicije". Osim već spomenutih problema vezanih za tržište rada, u mnogim je zemljama tranzicija negativno utjecala na stanovanje Roma. Jasno je da Romi nisu imali koristi od privatizacije ili od vlasničke restitucije. Isto tako, fiskalni problemi postsocijalističkih država imali su za posljedicu redukciju javnih sredstava za gradnju ili održavanje socijalnih stanova, a znano je da jedan dio Roma živi u socijalnim stanovima. Općenito, kretanja na stambenom tržištu nisu olakšala pristup stanovanju za siromašnije i dohodovno slabije skupine.

Treće, politička transformacija u postsocijalističkim zemljama rezultirala je povećanom diskriminacijom i nasiljem prema Romima. Politička je liberalizacija predstavljala za Rome "podijeljeni blagoslov". Naime, stvorene su šanse za slobodno izražavanje etničkog i kulturnog identiteta te za sudjelovanje u društvu. Međutim, pojavili su se novi izazovi i poteškoće, jer su na političku scenu došle i ekstremističke skupine, čime su otvoreni novi kanali za izražavanje nesnošljivosti prema Romima. Proturomska silje intenziviralo se gotovo u svim tranzicijskim zemljama (kod nas su poznati napadi skinheada na Rome).

Četvrto, Romi su se suočili s ograničavanjem pristupa socijalnim uslugama zbog općega rasta potražnje za njima i sticanja budžeta. U socijalizmu je većina usluga bila besplatna. Danas korištenje socijalnih usluga često iziskuje formalno ili neformalno plaćanje, a dolazi i do smanjenja kvalitete usluga. Geografski izolirane romske zajednice daleko su od službi koje pružaju usluge. S obzirom na udaljenost od socijalnih službi i nelegalno stanovanje, dio Roma nema dokumenata potrebnih za upis u škole ili za korištenje zdravstvenih usluga. Prezastupljenost Roma u neformalnoj ekonomiji također smanjuje njihova prava u sustavu socijalnog osiguranja (naknade za nezaposlene).

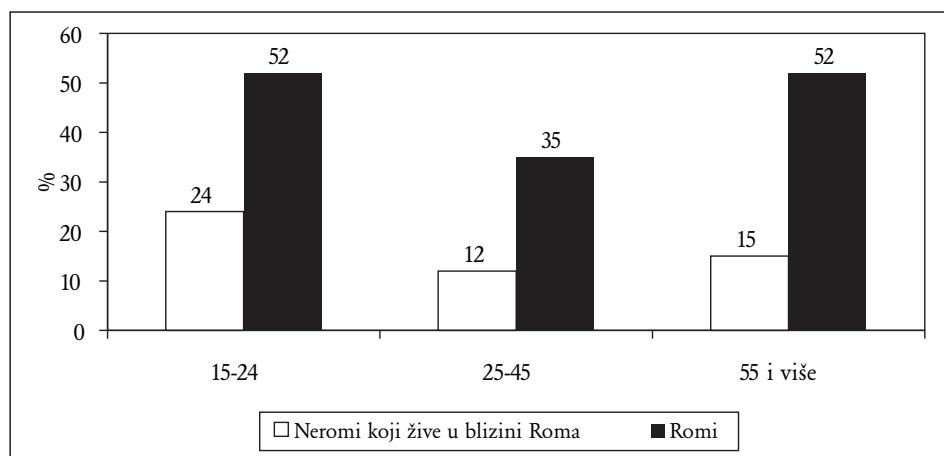
Romska etnoekonomija, izvori priboda i promjene na tržištu rada

Romi su kroz povijest uglavnom bili isključeni iz formalnih oblika zapošljavanja. Jedino su u socijalizmu (posebice u nekim zemljama) Romi imali visoke stope formalne zaposlenosti, što je bilo uvjetovano činjenicom da je socijalistička ideologija nezaposlenost smatrala oblikom patologije (Human Rights Watch, 1992. i 1993.). No i kada su bili zaposleni, Romi su najčešće obavljali niskostatusne, fizički zahtjevne i slabo plaćene poslove. Današnja zanimanja Roma također su niskostatusna i bez nekoga društvenog ugla-

da. Vrlo je malo Roma u onim zanimanjima koja su visokoprestižna, odnosno koja su povezana s visokim ekonomskim nagradama ili moći.

Promjene na tržištu rada sigurno nisu išle u prilog Romima. Romi u pravilu među prvima ostaju bez posla (ne samo zbog niskih kvalifikacija) i susreću se s velikim problemima u pokušajima da se ponovo vrate na tržište rada, što utječe na njihovo materijalno blagostanje. U socijalističkom razdoblju Romi su bili zaposleni na radno intenzivnim i nekvalificiranim poslovima koji su se održavali jedino zbog egalitarno-redistributivne politike socijalističke ekonomije. Mnoga su radna mjesta na kojima Romi rade ugrožena zbog tehnološkoga napretka, jer znanstveno-tehnološki razvoj smanjuje općenito potražnju za niskokvalificiranim radom. S obzirom na nisku razinu ljudskoga kapitala, Romi imaju vrlo visoke stope (dugotrajne) nezaposlenosti (slika 2). Sve ovo upućuje na kroničnu nestabilnost romskoga formalnog zaposlenja. Podatci u Tablici 12 pokazuju smanjenje uloge formalne zaposlenosti u osiguravanju egzistencije nakon 1998. godine. Bitno je istaknuti da odsutnost formalnog zaposlenja znači odsutnost društvenoga statusa koji prioritetno izvire iz formalnoga plaćenog rada, ali to, osim toga, implicira i isključenost iz sustava socijalne sigurnosti (Šućur, 2000.).

Slika 2.
 Stope nezaposlenosti Roma i
 ostalih prema dobnim
 kategorijama (2004.)

Izvor: <http://vulnerability.undp.sk>

Napomena: Stopa nezaposlenosti ovdje označuje udio nezaposlenih u radnoj snazi, s tim da pojma "radne snage" obuhvaća sve osobe u radno aktivnoj dobi (starije od 15 godina), isključujući umirovljenike, osobe na školovanju i osobe koje se bave kućanskim poslovima.

S druge strane, Romi su u svojoj povijesti bili povezani s nekim tradicionalnim zanimanjima (Clébert, 1967.), ali te su veze danas gotovo isčeznule. Poznato je da Romi tradicionalno nisu bili zemljoposjednici, što znači da su se

slabo bavili zemljoradnjom ili stočarstvom. Romske neagrarse zajednice ne mogu se uzdržavati iz vlastitih resursa. Isto tako, Romi su kao neagrarna kultura imali indiferentan odnos prema zemljištu, tako da nisu nikada uspostavili mehanizme i institucije povezane s agrarnim tipom vlasničkih odnosa. Romi uglavnom nisu "pripadali" određenom teritoriju niti su pridavali važnost stjecanju vlasništva. Naprotiv, njihovi su im tradicionalni obrti davali fleksibilnost u odnosu na teritorij. Oni su često pribjegavali onim poslovima koji su im jamčili nezavisnost u odnosu na većinsko stanovništvo i koji su se uklapali u njihov način života. Kao što je slučaj s nekim drugim nomadskim narodima, Romi su imali drugačiji odnos prema radu i drugačiji odnos prema vremenu. Radili su toliko da bi zadovoljili trenutačne potrebe. Međutim, mnoga su romska tradicionalna zanimanja nestala u prošlom stoljeću ili su ozbiljno oslabljena zbog industrijalizacije (obradba metala ili drveta), pa se Romi okreću drugim ekonomskim aktivnostima. Iz Tablice 5 vidi se da tek 4% ispitanika vidi u nekadašnjim romskim obrtimima simbole romske prepoznatljivosti, što znači da ta zanimanja nisu više važna ni kao izvor prihoda.

Tablica 12.
 Izvori prihoda Roma*

	Istraživanje iz 1998.	Istraživanje iz 2004.**
Poljoprivreda	4,8	1,1
Stočarstvo	2,4	0,2
Radni odnos	23,0	17,6
Rad u inozemstvu	...	1,3
Kućna radinost	...	3,6
Povremen, sezonski rad	31,0	26,9
Prijevozništvo (kamionom, konjem i sl.)	...	0,3
Skupljanje sekundarnih sirovina (metal, staklo, papir i sl.)	20,6	19,7
Sitni uslužni poslovi (pranje automobilskih stakala, prodaja robe po kućama i sl.)	2,4	6,4
Renta (iznajmljivanje poslovnoga prostora, stana, imanja, dionice i sl.)	...	0,2
Mirovina	15,9	4,8
Socijalna pomoć	46,8	74,2
Pomoć rodbine	6,3	2,9
Prosjačenje	11,1	4,1
Gatanje	...	0,5
Nešto drugo	...	4,2

Izvor: Štambuk, 2000., 309 (za istraživanje iz 1998.).

* Moguće je bilo navesti dva izvora **N=697

Stanje na formalnom tržištu rada oslikava samo jednu stranu materijalnoga položaja Roma. Za Rome su aktivnosti u neformalnoj ("sivoj") ekonomiji vrlo važan izvor prihoda, što se može i očekivati ako se ima na umu njihova sporadična prisutnost u formalnoj zaposlenosti. Odnos prema neformalnom sektoru nije identičan u svim zemljama niti u svim razdobljima. U razdobljima ekonomiske

stagnacije ili recesije ovaj sektor može čak imati ulogu socijalnog amortizera. Međutim, s obzirom na to da ga nisu regulirale institucije društva, neformalne aktivnosti katkada ulaze u područje "crne ekonomije", kojom dominiraju kriminalne ili devijantne aktivnosti. Javnost je uvjerenja u to da se čak dobar dio ekonomskih aktivnosti Roma odvija na granici dopuštenog ili s onu stranu granice legalnosti. Često Romi ne mogu dobili dozvole za trgovanje ili za druge poslove kojima se bave (Danova i Russinov, 1998.).

Romi na različite načine priskrbljuju sredstava za život i ti načini osiguravanja egzistencije mogu se osjetno mijenjati čak i tijekom života pojedinca. U osiguravanju svoje materijalne egzistencije Romi kombiniraju više izvora prihoda. Čak i kada imaju zasnovan formalni radni odnos, Romi plaće dopunjaju drugim prihodima. Treba kazati da i druge skupine u pravilu dopunjaju svoje formalne zarade radom u fušu ili proizvodnjom na vlastitu imanju. S obzirom na neagrarno obilježje romske kulture, Romi rijetko zadovoljavaju prehrambene potrebe vlastitom proizvodnjom hrane (jer nemaju zemljišta i/ili nemaju tradiciju obrađivanja zemljišta). Stoga ne iznenađuje da se Romi, u situaciji kada zajednica u kojoj žive teško može osigurati podmirenje njihovih potreba, odlučuju za državni paternalizam.

Raširena su zanimanja Roma sitna trgovina i preprodaja, rad u inozemstvu, povremeni i sezonski rad za nadnicu u poljoprivredi, sitne usluge (koje su pretežno povezane s popravcima), skupljanje i prodaja otpadnih materijala, prikupljanje ljekovitoga bilja (Tablica 12). Zadržana su i neka stara zanimanja, u prvom redu kao izvor dodatne zarade (glazba, zabava, gatanje, prosjačenje i slično). Sklonost Roma prema određenim zanimanjima i poslovima (koji u pravilu imaju nizak ugled) navela je neke autore na ideju o postojanju romske "etnoekonomije" (Šućur, 2000.).

I podaci iz Tablice 12 potvrđuju činjenicu da je socijalna pomoć Romima najčešći izvor prihoda (u gotovo 3/4 kućanstava socijalna pomoć predstavlja prvi ili drugi izvor prihoda). U usporedbi s istraživanjem iz 1998. godine, značajno se povećao broj kućanstava koja se oslanjaju na socijalnu pomoć kao na jedan od izvora prihoda. Kada govorimo o državnim socijalnim davanjima, značajan broj Roma dobiva dječje doplatke, što se ne vidi iz Tablice 12. Dječji doplatak i socijalna pomoć nisu u koliziji, jer se dječji doplatak ne smatra dohotkom prilikom ostvarivanja prava na socijalnu pomoć. Činjenica da je udio Roma među korisnicima socijalne pomoći nerazmjerne veći od njihova udjela u stanovništvu stalno izaziva pozornost jav-

nosti. Ovaj se podatak često tumači kao indikator ovisničkoga mentaliteta i besramnoga iskoristavanja državnih sredstava. Općenito vlada mišljenje da se ljudi srame biti siromašni ili dobivati socijalnu pomoć, ali to ne vrijedi za Rome, koji su uvijek spremni zatražiti državnu pomoć. Prevladava stereotip da su Romi besramni jer traže sve što se može izvući od države, dok ostali traže pomoć jer žive u lošim životnim uvjetima. Po tome bi se moglo zaključiti da Romi ne žive uvijek u nezavidnim životnim uvjetima ili da namjerno žive u siromaštvu kako bi dobivali pomoć. Rome se optužuje da žive "od naknade do naknade", iako se priznaje da te naknade nisu dostačne da bi se pokrili osnovni životni troškovi. Ovakva okrivljavanja Roma događaju se u situaciji kada velik dio stanovništva sebe percipa kao siromašne, odnosno kada se "žrtve" natječu za oskudna državna sredstva ("kompetitivna viktimizacija").

Romi kao "potklasa"

Romi su uvijek bili siromašni i zauzimali su najniže položaje na stratifikacijskoj ljestvici. Nakon pada socijalizma, u oslikavanju društvenoga položaja Roma sve se češće rabi anglosaksonski koncept "potklase" (vidi Katz, 1993.; Mincy, 1996.; Wilson, 1987.; Gans, 1995.). Neki autori nastoje pokazati da je tzv. tranzicija dovela do pogoršavanja društvenoga položaja Roma i do njihova konstituiranja kao "potklase" (Emigh i Szelenyi, 2000.; Szelenyi, 2001.; Vašečka i Radičova, 2001.). U predsocijalističkom razdoblju Romi su označavani kao "pod-kasta", "parije" ili "nedodirljivi". Bili su siromašni i diskriminirani, ali su živjeli u svojim tradicionalnim zajednicama i obavljali socioekonomске funkcije koje nisu bile prestižne ili društveno "nagrađivane" (sviranje, zabavljanje, popravci i sl.), ali su smatrani nužnim dijelom društvenoga funkcioniranja. Socijalizam je, što više, htio integrirati Rome u društvo, ali ostavljajući ih i dalje na dnu društvene ljestvice. Uz diskriminaciju koja se nastavila, Romi su morali obavljati fizičke, prljave i slabo plaćene poslove. Činili su sastavni dio društva (najniži sloj u stratifikacijskom sustavu), iako su neki pozitivni rezultati u socijalizmu postignuti prisilnim mjerama, bez romskoga sudjelovanja i prihvaćanja. Postsocijalistička tranzicija gurnula je Rome "izvan" granica društva i intenzivirala procese njihova socijalnog isključivanja. Romi više nisu samo siromašni, oni su sada postali "beskorisni" i društveno "suvišni".

Upotreboom koncepta potklase želi se istaknuti izolirnost Roma od ostatka društva, ali i njihova diskriminiranost, i to tako da oni u potklasi nemaju gotovo nikakvih

izgleda pronaći svoje uloge u novoj podjeli rada ili imati "normalan" posao, dohodak, stan, socijalnu sigurnost ili pristup boljem obrazovanju za svoju djecu (Stewart, 2002.). Potklasu bi, dakle, činile osobe za koje je vrlo vjerojatno da će ostati nezaposlene i siromašne cijeli život zbog nedostatka obrazovanja i radnih vještina te čija su djeca "zarobljena" u sličnom društvenom svijetu, postajući tako odvojena od ostatka društva kao "nezaslužni siromasi", "otpisani" ili "beznadni".¹

Objedinjujući razne definicije potklase, MacDonald (1997., 3-4) shvaća potklasu kao "društvenu skupinu ili klasu ljudi smještenih na dnu klasne strukture, koji su s vremenom postali strukturalno odvojeni i kulturno različiti od regularno uposlene radničke klase, i društva općenito, kroz procese socijalnih i ekonomskih promjena (osobito deindustrializacije) i/ili kroz procese kulturnog poнаšanja, a koji se sada ustrajno oslanjaju na državnu pomoć i koji su gotovo neprestano primorani živjeti u siromašnim uvjetima i susjedstvima". Iz ove definicije proizlazi: 1) da je potklasa sloj ispod najniže klase u populaciji zaposlenih, 2) da je nepovoljna situacija pripadnika potklase dugotrajna ili permanentna (traje cijeli život ili generacijama), 3) da je potklasa socijalno, kulturno ili prostorno odvojena od nezaposlenih ili drugih siromašnih skupina i 4) da "kultura" potklase može biti zapreka ponovnom uključivanju u redovitu radnu snagu.

J. Wilson (1987.) također ustraže na razlici između "donje klase" i "potklase". Wilson kaže da ono što razlikuje članove potklase od drugih ekonomski depriviranih skupina jest to što njihova zajednica ili socijalni milje pridnosi njihovoj marginalnoj poziciji ili slaboj povezanosti s tržištem radne snage. Drugim riječima, problemi marginalne ekonomске pozicije i socijalne izolacije u područjima koncentriranoga siromaštva predstavljaju disfunkcije koje se ne mogu objasniti standardnim konceptom "donje klase". Područja koncentriranoga siromaštva imaju drastično visok stupanj ovisnosti o socijalnim davanjima ("kultura ovisnosti"), velik udio onih koji su isključeni iz radne snage i visok postotak onih koji napuštaju obrazovni proces (Hajnal, 1995.). Sva ova tri obilježja prisutna su u mnogim romskim zajednicama. Pristup potklase apostrofira socijalnu izolaciju kao jedan od ključnih problema romskoga života.

Povjesno gledajući, koncept potklase sličan je Marxovu pojmu lumpenproletarijata (Stewart, 2000.), kao agrega-ta pojedinaca na marginama socijalne strukture koji nisu integrirani u društvenu podjelu rada, nemaju sistematski pristup profesionalnoj izobrazbi, uglavnom obavljuju se-

zonske i marginalne poslove koji ne jamče sigurnost primanja ili karijere, žive na rubovima društva i oslanjaju se na pomoć socijalnih službi. Osim toga, dok se ostale klase konstituiraju kroz odnose (sukobljavanja ili suradnje) s drugim klasama, potklasa se formira zbog odsutnosti odnosa s drugim klasama.

Neki upozoravaju na opasnosti koje su povezane s upotrebotom pojma potklase kada se govori o Romima (Stewart, 2002.). Prije svega, postoji strah da se članove potklase napadne kao "socijalne parazite" i osobe "ogreže u kriminal", što nerijetko čine pripadnici desnice. Isto tako, postoji trend među znanstvenicima da izbjegavaju koncepte koji bi mogli pridonositi "okrivljavanju žrtve" (Wilson, 1987.). No treba upozoriti da je G. Myrdal, tvorac termina potklasa, rabio ovaj koncept u strukturalnom smislu (potklasa kao skupina pojedinaca koji nisu sudjelovali u poslijeratnom ekonomskom rastu jer nisu stekli obrazovanje i vještine potrebne u modernoj ekonomiji). Kulturološke i bihevioralne komponente nisu u središtu strukturalnoga pristupa potklasi. Apsolutno je neprimjereni automatski vezivati pojam potklase s pojmovima "asocijalnosti" ili "kriminogenosti". Termin potklase (*under-class*) sam po sebi ne asocira na patologiju. Tako, za razliku od potklase, termin "polusvjeta" (*under-world*) više upućuje na patološki socijalni prostor koji ima svoja pravila i norme.

Možda potklasa prenaglašava stvarnu društvenu odvojenost Roma i postoji opasnost da se Rome optuži za stanje u kojem jesu. To je jedan od razloga zašto M. Stewart (2002.) daje prednost konceptu "socijalne isključenosti" pred pojmom potklase. Termin socijalne isključenosti svakako je blaži. Međutim, treba li se odreći nekoga koncepta samo zato što postoji mogućnost njegove drugačije upotrebe ili zloupotrebe? Pristup potklase sugerira da ključni teorijski koncept "nije kultura siromaštva, nego socijalna izolacija" (Wilson, 1987., 6). Kultura siromaštva implicira da se osnovne vrijednosti i stavovi te kulture internaliziraju i tako utječu na ponašanje siromašnih. To znači da poboljšanje životnih izgleda siromašnih prepostavlja socijalnu politiku koja je usmjerena prema promjeni ovih supkulturnih obilježja. S druge strane, socijalna izolacija ne podrazumijeva samo odsutnost kontakata između klasnih ili etničkih grupa nego i stav da priroda ovoga kontakta utječe na život onih koji žive u područjima koncentriranoga siromaštva. Socijalna izolacija implicira ograničene izglede u pogledu ekoloških uvjeta života, pristupa poslovima i informacijama koje se tiču tržišta rada, izbora partnera prikladnih za ženidbu/udaju, uključenosti u kvalitetne škole,

usvajanja konvencionalnih modela uloga. Za razliku od siromašnih pripadnika donje klase, čije je siromaštvo rezultat niskih zarada, obiteljskih obilježja, kraćeg i dužeg izbijanja s tržišta rada, za članove potklase (Rome) siromaštvo i nezaposlenost nerijetko su permanentna stanja (događa se da mnogi Romi cijelogova svoga radno aktivnoga razdoblja ne uđu u formalnu zaposlenost). Osim toga, kada su i prijavljeni kao nezaposleni, postoje sumnje oko motiva njihova registriranja (registriranje kod službi za zapošljavanje može biti motivirano nastojanjem da se ostvari određeno socijalno pravo, kao što je socijalna pomoć, a manje željom da se posao zaista i pronađe). Koncept potklase ne može se primijeniti na sve Rome, nego na neke romske zajednice ili na dijelove tih zajednica.

Je li moguć bijeg iz “začaranoga kruga” siromaštva?

Prilikom planiranja mjera ublažavanja romskoga siromaštva treba imati na umu višedimenzionalne korijene romskoga siromaštva i heterogenost romske populacije (Romi se razlikuju po svojim etničkim, profesionalnim, religijskim i ekonomskim karakteristikama). Različiti uzroci romske deprivacije utječu jedni na druge u začaranu krugu siromaštva i socijalne isključenosti. Romsko siromaštvo jest dijelom povezano s niskim obrazovanjem, ograničenim mogućnostima radne participacije i velikim obiteljima, ali je povezano i s manjinskim statusom, odnosno s brojnim dimenzijama socijalne isključenosti. Za Rome biti siromašan ne znači samo biti bez novca nego imati lošu radno tržišnu i obrazovnu situaciju, neadekvatno stanovanje, dugačku povijest problematičnih odnosa s većinskom grupom. Razina siromaštva nerijetko je povezana s marginalizacijom romskih naselja (problem prostorne segregacije). Romi koji žive u udaljenim i segregiranim zajednicama imaju znatno manje izgleda da sudjeluju u formalnoj ekonomiji ili da se koriste socijalnim uslugama (obrazovnim, zdravstvenim). Geografska i socijalna isključenost važni su korelati romskoga siromaštva.

Djelotvorna borba protiv romskoga siromaštva nužno je upućena na razna područja i uključivala bi široki skup aktivnosti, među kojima treba izdvojiti sljedeće:

- poboljšati stambene uvjete izgradnjom infrastrukture i razvojem javnih usluga, posebice u udaljenim i izoliranim romskim naseljima (razvoj cesta i telekomunikacija). Unapređenje stambenih uvjeta također pretpostavlja razjašnjenje vlasničkih prava oko zemljišta na kojem Romi žive i poticanje lokalnih vlasti da pružaju usluge u samim romskim zajednicama.

- povećati šanse zapošljavanja i zarađivanja Roma njihovim uključivanjem u trening programe, dosljedno anti-diskriminacijsko zakonodavstvo i poticanje poslodavaca da zaposle Rome. Sigurno da će se visoka romska nezaposlenost teško smanjiti, ne samo zbog nesklonosti poslodavaca prema romskim radnicima nego i zbog motiva dijela Roma da se registriraju kao nezaposleni. Poznato je da se dio Roma registrira u zavodima za zapošljavanje kako bi ostvarili određena socijalna prava.
- poticati školovanje romske djece ublažavanjem ili ukinjanjem zapreka koje obeshrabruju romsku djecu da uđu ili ostanu u obrazovnom procesu (ponekad romska dječa nemaju dovoljno hrane, odjeće ili podrške da nastave obrazovanje). Povećati uključenost romske djece u predškolske institucije i olakšati pohađanje srednje škole.
- poboljšati pristup zdravstvenoj skrbi zdravstvenim informiranjem, zdravstvenim kampanjama, češćom prisutnošću zdravstvenih službi u romskim naseljima. S obzirom na uvjete života, Romi su izloženiji nekim bolestima od ostalih, što znači da treba sustavnije pratiti njihovo zdravstveno stanje. Uostalom, prosječno trajanje života Roma za jednu je trećinu kraće od prosječnoga životnog vijeka ostalih skupina. Nužno je povećati svijest o važnosti zdravlja, posebice reproduktivnog. Aktivnosti povezane sa zdravljem treba provoditi poglavito među djecom.
- baviti se problemima socijalne isključenosti Roma anti-diskriminacijskim zakonodavstvom i praksom. Upoznati neromsку javnost sa životnim problemima Roma kroz multikulturalno obrazovanje i učenje o romskoj povijesti i kulturi. Sociokulturni faktori utječu na pristup Roma socijalnim uslugama ili na njihovu komunikaciju s pružateljima usluga. Zbog slabijega poznавanja jezika ili izražavanja Romi mogu imati poteškoća u komunikaciji s učiteljima, liječnicima, lokalnim ili državnim službenicima. Slaba komunikacija i ukorijenjeni stereotipi – i među Romima i među ostalima – pothranjuju međusobno nepovjerenje. Gotovo da nema Roma koji rade u javnim službama, koji bi na taj način pridonosili premošćivanju jaza između kultura.
- transformirati programe socijalne pomoći tako da ne stvaraju “kulturu socijalne ovisnosti” i “zamku siromaštva” (da ne obeshrabruju radnu inicijativu korisnika). Već je istaknuto da je socijalna pomoć važan izvor prihoda Roma i da su Romi prezastupljeni među korisnicima socijalne pomoći. Treba u većoj mjeri ugraditi komponentu rada u programe pomoći (javni radovi), kako bi se poboljšale i stekle radne vještine te kako bi se

podigla razina upošljivosti. Isto tako treba voditi računa o namjenskom trošenju sredstava socijalne pomoći, jer je u mnogim romskim naseljima sa siromaštvom povezan alkoholizam i drugi oblici neprihvatljiva ponašanja.

- integrirati Rome u institucije širega društva (obrazovne, ekonomske, socijalne, političke). Kao što neki autori upozoravaju (Šporer, 2004.), treba razlikovati isključenost iz zajednice i grupa kojima pojedinci pripadaju od isključenosti iz društva i društvenih institucija. Participacija u društvenim institucijama temelj je društvenoga statusa i osiguravanja materijalnih pretpostavki života. Osim toga, uključenost u institucije širega društva omogućuje interakciju s članovima neromske i drugih romskih skupina, participaciju u dominantnim vrijednostima društva. Intervencije trebaju biti usmjerene na pružanje više šansi za inicijativnost Roma te za smanjenje njihove izolacije i društvene isključenosti. Različit odnos i odgovornost prema vlasništvu i različiti kulturni obrasci stvorili su specifičnu socijalnu strukturu koja se temelji na srodničkim vezama. Specifični normativni i kulturni sustav Roma Vašečka i Radičova (2001.) nazivaju "strategija permanentnog provizorija". Obrazovanje u institucionalnom obliku protivi se strategiji provizorija. Kao što autori ističu, obrazovne i ekonomske institucije nemaju ekvivalenta u institucionalnoj strukturi romske zajednice. Posrijedi su dva tipa organizacije i socijalnoga funkcioniranja. Uključivanje u domenu rada i obrazovanja znači "asimetričan" proces, jer se od Roma traži da se prilagode institucijama u čijem uspostavljanju uopće nisu sudjelovali. Tradicionalni (prevladani) obrasci poнаšanja stvaraju probleme više u urbanim sredinama.
- osigurati uključivanje Roma u projekte koji utječu na njihov život. Nužno je aktivno sudjelovanje Roma u projektima koji su namijenjeni njima. "Izbavljenje" iz siromaštva i izolacije teško se može ostvariti isključivo izvana, bez angažmana samih Roma.

Socijalna isključenost Roma očituje se, prije svega, u izostanku materijalne sigurnosti, pod kojom se razumijeva dostupnost hrane, odjeće, stanovanja i drugih osnovnih potrepština. Međutim, postizanje materijalne sigurnosti samo je preduvjet za ostvarenje socijalne sigurnosti i za ispunjavanje sekundarnih potreba (obrazovnih, kulturnih, potrebe za samopotvrđivanjem itd.). Procesi modernizacije romskih zajednica ne mogu biti usmjereni samo na materijalne aspekte života. Temeljna pretpostavka za socijalnu sigurnost jesu socijalni kontakti, kao jedini način uključivanja u socijalnu organizaciju društva. Romi, koji su si

lom prilika orijentirani na materijalnu sigurnost, nisu kadri sami osigurati sudjelovanje u neformalnim socijalnim mrežama, stoga im je potrebna pomoć raznih društvenih aktivista.

Zoran Šućur
**Siromaštvo kao sastavica
sociokulturnog identiteta**
Roma

BILJEŠKA

¹ Vašečka i Radičova (2001.) navode sljedeća obilježja potklase: dugo-trajna nezaposlenost, isprekidana ili nepostojeća radna karijera, isključiva prisutnost na sekundarnom tržištu radne snage, ovisnost o socijalnim naknadama i aktivnostima sive ekonomije, opća rezignacija, nizak stupanj poštovanja autoriteta, nizak stupanj socijalne samokontrole, slabo izgrađena radna etika.

Geran – Marko
MILETIĆ

UVJETI
STANOVANJA
I STAMBENE
ASPIRACIJE
ROMA

Uvod

Marginalnost kao temeljno obilježje društvenoga položaja Roma problem je koji, više ili manje, tiši gotovo sve romske zajednice na europskom kontinentu. Pritom je marginalnost pojam koji označuje isključenost Roma iz najvažnijih društvenih procesa – ekonomskih, kulturnih, političkih (Šućur, 2000.). Vrlo je teško razlučiti što je tomu uzrok – čini se da je riječ o svojevrsnom “začaranom” krugu u kojem posebni kulturni obrasci prijeće obrazovanje, što pak zatvara pristup radnim mjestima te potiče marginaliziranost i stigmatiziranost, koja opet rezultira stvaranjem posebnih kulturnih obrazaca i tako u krug (Macura i sur., 1997.). Dakle, prostor unutar kojega se odvija život Roma uvelike je određen siromaštvom, socijalnom isključenošću te kulturnom specifičnošću – rezultat je život koji je vrlo često ispod razine svakoga ljudskog dostojanstva.

I u Hrvatskoj mnogi elementi upućuju na društvenu marginalizaciju Roma (Štambuk, 2000.). Nužnost promjene takva stanja potaknula je i državu da uloži dodatni napor te se aktivnije uključi u rješavanje nagomilanih romskih problema. Tako je pokrenut *Nacionalni program za Rome*, koji želi “na sustavan način pomoći Romima u poboljšanju uvjeta življenja te da se uključe u društveni život i procese odlučivanja u lokalnoj i široj zajednici, a da pritom ne izgube vlastiti identitet, kulturu i tradiciju” (Nacionalni program za Rome, 2003., 3). Uspjeh programa može se očekivati samo ako se usporedno pristupi rješavanju svih triju dimenzija (ekonomске, prostorne i sociokulturne) marginalizacije (Šućur, 2000.). U tome kontekstu i prostorno uređenje lokacija naseljenih Romima postaje jedan od prioritetnih ciljeva.

A osnovni problem, koji je ujedno i temeljno obilježje lokacija naseljenih Romima, vrlo dobro izražava sintagma “divlje stanovanje”. Rogić tim terminom obuhvaća dvije inačice stanovanja “izvan zakona”; s jedne strane, riječ je o stanovima/kućama koje odgovaraju civilizacijskim standardima, ali nisu usklađeni s pozitivnim pravnim propisima;

s druge strane, riječ je o stanovanju koje je prije svega ispod postojećih civilizacijskih standarda (Rogić, 1990.). Stanovanje na lokacijama naseljenim Romima objedinjuje obje inačice “divljega” – riječ je najčešće o kombinaciji raznih oblika bespravne gradnje te neodgovarajućega stambenog sklopa.

Stanovanje u takvu okruženju koje je daleko od civilizacijskih standarda, posebice treba naglasiti nehigijenske uvjete života, proizvodi mnogo rizičnih situacija za okoliš, ali i za zdravlje samih stanovnika naselja. Upravo taj problem, zdravstveni rizik, vrlo je često podloga stigmatizacije i marginalizacije te služi kao argument npr. za razdvajanje romske i neromske djece uključene u obrazovne programe. Stoga se rješavanje u prvom redu manjkavosti na razini naselja, ali i unaprjeđivanje stambenoga standarda romskih domaćinstava, čini prioritetnim. Jer, na kraju krajeva, stan je mjesto odvijanja većine čovjekovih nužnih aktivnosti i kao takav mora primjereni ispunjavati svoju funkciju, a na prvom je mjestu svakako osiguravanje zdravlja te dobrobit pojedinca i njegove obitelji (King, 1996.; prema Clapham, 2002.). Rješavanjem naseljskih i stambenih problema ubrzalo bi se približavanje prosječnom životnom standardu većinskoga stanovništva – drugim riječima, Romima bi se podizanjem kvalitete života otvorili putovi lakše integracije u matično društvo.

Dakle, socijalnu integraciju teško je očekivati bez urbanističkog uređenja područja naseljenih Romima, pa su urbanizacija i podizanje kvalitete stanovanja dobili važno mjesto u *Nacionalnom programu za Rome*. U tu svrhu nužno je dobiti i uvid u postojeće stanje lokacija naseljenih Romima. Na tome su trag u ciljevi ovoga rada. Želja nam je prikazati osnovna obilježja postojeće stambene prakse romskih domaćinstava, primarno obilježja stambenoga fonda, sagledavanjem pojedinih objektivnih pokazatelja, ali i osvrnuti se na stambene aspiracije Roma, odnosno na njihov subjektivni doživljaj stambene problematike.

Kao izvor poslužit će nam podatci dobiveni anketnim istraživanjem provedenim u okviru znanstvenoga projekta “Lokacije naseljene Romima – Stanje i unaprjeđenje razvoja naselja i aspiracije za oblike stanovanja”. Istraživanje je provedeno u ljeto-jesen 2004. godine, usmenom anketom u desetak županija na slučajnom uzorku punoljetnoga romskog stanovništva koje živi na izdvojenim lokacijama naseljenim pretežito ili isključivo Romima (N=968). U analizi ćemo posebno izdvojiti rezultate za županije sa znatnom prisutnošću neurednih i neopremljenih prostora bespravno naseljenih Romima, a koja ujedno imaju veći udio romske populacije u ukupnom stanovništvu. Riječ je o Sisa-

Obilježja stambenoga fonda

Vrsta stambenoga prostora. Kako pokazuju podatci dobiveni anketnim istraživanjem, većina ispitanika živi u stanovima i kućama, objektima koji bi nominalno trebali jamčiti adekvatni standard stanovanja (vidi Tablicu 1). Barake, kolibe/daščare te oni objekti koji su u kategoriji *ostalo* dom su za oko 20% anketiranih romskih domaćinstava. Riječ je o objektima koji po svojoj naravi ne odgovaraju dostignutim civilizacijskim normama stanovanja, što znači da vrlo teško mogu domaćinstvu pružiti okruženje u kojem će primjereno zadovoljavati barem osnovne ljudske potrebe (zaštita, prehrana, san). Analiza pokazuje da je stanovanje u takvim objektima (barakama, daščarama/kolibama i onima podvedenim pod ostalo) znatno češće u Zagrebu i Zagrebačkoj županiji, gdje u njima živi 33% domaćinstava anketiranih na tome području, te posebice u Primorsko-goranskoj županiji, gdje u barakama i daščarama/kolibama živi 36% ispitanika.

	Zagreb	Šibacko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ukupno uzorak
Stan	8,9	,0	2,5	,0	2,0	16,0	26,5	,9	6,0
Kuća	58,0	88,5	78,8	62,2	96,0	80,0	50,0	77,9	74,5
Baraka (napuštena na gradilištu)	14,3	5,2	5,0	16,7	1,0	4,0	23,5	8,3	9,1
Daščara - koliba (od lima, drva, kartona)	16,1	4,2	10,0	20,0	1,0	,0	,0	12,9	9,5
Ostalo	2,7	2,1	3,8	1,1	,0	,0	,0	,0	,9

Tablica 1.
Vrsta stambenoga prostora (%)

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

S druge strane, u individualnim kućama živi 75%, a u stanovima 6% anketiranih domaćinstava; u Brodsko-posavskoj i Osječko-baranjskoj županiji stanovanje u takvim objektima znatno je češće, u obje županije više od 95% anketiranih domaćinstava živi u stanu ili kući. Kako smo rekli, domaćinstva koja žive u kući ili stanu trebala bi biti u povoljnijem položaju. No uvid u stanje na terenu pokazao je da razlike u stambenom standardu između diferenciranih vrsta stambenoga prostora i nisu onakve kakve smo očekivali. Slično je i s vrstom materijala od kojega je

kuća građena – iako je velika većina građena od trajnoga materijala (cigla, kamen, betonski blokovi), sama izvedba vrlo je često upitne kvalitete. Tako bolji materijal nužno ne jamči i bolje stambene uvjete.

Prostorni standard. S obzirom na površinu korisnoga stambenog prostora, može se reći da je prostorni standard romskih domaćinstava vrlo nizak (vidi Tablicu 2). Gotovo polovica anketiranih domaćinstava živi u ne više od 35 m^2 , a od toga 11% domaćinstava živi na deset i manje četvornih metara stambene površine. Situacija je daleko najlošija u Međimurskoj i Varaždinskoj županiji, u kojima oko 45% anketiranih domaćinstava živi u stambenom prostoru površine manje od 20 m^2 , a najpovoljnija je u Istarskoj, gdje ni jedno anketirano domaćinstvo ne živi u tako malom prostoru.

Tablica 2.
Površina stambenog prostora (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osjičko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ukupno uzorak
do 10 m^2	20,5	5,3	26,3	3,3	7,0	3,0	,0	17,1	11,3
10–20 m^2	10,7	24,2	18,8	5,6	8,0	17,2	,0	28,6	17,6
20–35 m^2	15,2	26,3	18,8	12,2	17,0	34,3	9,2	25,3	20,4
35–50 m^2	17,0	14,7	12,5	22,2	12,0	17,2	31,6	10,6	16,6
50–75 m^2	20,5	18,9	11,3	15,6	38,0	8,1	24,5	8,3	16,6
75 m^2 i više	16,1	10,5	12,5	41,1	18,0	20,2	34,7	10,1	17,6

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Važno je napomenuti da znanstvene studije upućuju na negativne zdravstvene, psihološke i socijalne efekte stanovanja u tjesnom prostoru (primjerice Housing-health indicators, 2004.; The social report, 2004.). Spomenute studije sugeriraju da se kao donji, patološki, prag uzima površina od 14 m^2 stambenoga prostora po stanaru, dakle sve ispod toga vrlo je često povezano sa spomenutim negativnim efektima (Housing-health indicators, 2004.). Govoriti pak o nekim optimumima na ovom mjestu i ne čini se previše primjerenim, ali, ilustracije radi, povećanje prostornoga standarda na 20 m^2 po osobi za svakog stanovnika Hrvatske sugerirano je kao dugoročni cilj stambene reprodukcije (Rogić, 1990.).

U Tablici 3 prikazano je kolika je prosječna veličina domaćinstva s obzirom na površinu stambenoga prostora u kojem živi. Prosječno domaćinstvo obuhvaćeno uzorkom ima oko 6 članova, a istodobno domaćinstvo koje živi u objektu površine do 10 m^2 prosječno ima 5 članova.

Podatak je to koji zastrašuje, dakle riječ je o prosječnoj relativnoj površini stanovanja po osobi – u takvim okolnostima teško da su termini stanovanje, stan ili pak stambeni standard i dalje adekvatni. Supstandardnost nije dovoljno dobra oznaka, jer je riječ o uvjetima stanovanja koji su daleko od humanih.

Površina stambenoga prostora	Prosječan broj članova domaćinstva
do 10 m ²	5
10-20 m ²	4
20-35 m ²	5
35-50 m ²	5
50-75 m ²	6
75 m ² i više	6
Ukupno uzorak	5

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 3.

Prosječna veličina domaćinstva s obzirom na površinu stana/kuće u kojoj žive

Iako smo apostrofirali samo skupinu domaćinstava koja živi na manje od 10 m², ni velika većina ostalih domaćinstava ne živi u uvjetima u kojima se raspolaze nužnom stambenom površinom po osobi (14 m²). Tek oko 17% anketiranih domaćinstava koja su u kućama/stanovima većim od 75 m² donekle su svojim članovima osigurala prostorni standard koji prelazi spomenuti patološki prag.

O skučenom stambenom prostoru govori i podatak da u 21% slučajeva govorimo o stanovanju u prostorima koji nemaju ni minimalnu funkcionalnu podjelu, ti objekti nemaju odvojenih spavačih soba – nije razdvojena funkcija boravka od spavanja (vidi Tablicu 4). Preostali objekti imaju najčešće samo jednu do dvije spavaće sobe, tako je u 64% anketiranih domaćinstava, a tri i više spavačih soba ima tek 14% domaćinstava. I podatak da u 45% anketiranih domaćinstava svaki član nema vlastitu postelju dodatna je potvrda nehumane skučenosti stambenoga prostora u kojem obitavaju Romi (vidi Tablicu 5).

Ni jedna	21,6
Jedna	38,5
Dvije	25,9
Tri	8,6
Četiri i više	5,5

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 4.

Broj spavačih soba (%)

Ne	45,0
Da	55,0

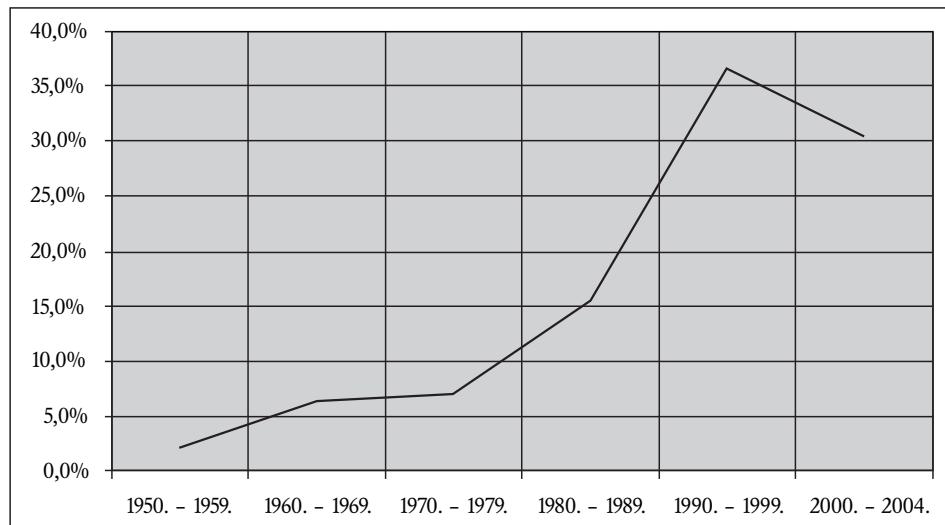
Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 5.

Ima li svaki član domaćinstva svoju postelju (%)

Slika 1.
Dinamika izgradnje/adaptacije stambenih objekata

Starost stambenoga fonda. Godina izgradnje ili posljednje adaptacije pokazuje da je riječ o relativno mladom stambenom fondu, dvije trećine objekata izgrađeno je ili je imalo zadnje veliko preuređenje nakon 1990. godine, od toga gotovo 30% u posljednjih pet godina (vidi sliku 1). Noviju gradnju najčešće susrećemo u Istarskoj županiji, 83% objekata izgrađeno je ili temeljno renovirano od 1990. godine, dok je najstariji stambeni fond u Osječko-baranjskoj županiji (vidi Tablicu 6). No zabrinjava težnja da se ta novija gradnja dobrim dijelom odnosi na objekte sa stambenom površinom manjom od 20 m², na takve otpada gotovo trećina *novogradnje* (vidi Tablicu 7).

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 6.
Godina izgradnje (ili zadnjega preuređenja) stambenog objekta (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ukupno uzorak
do 1949.	8,2	2,2	,0	,0	,0	5,5	5,0	,0	2,2
1950. - 1959.	2,1	2,2	1,3	,0	,0	11,0	1,7	,0	2,1
1960. - 1969.	8,2	2,2	2,7	5,1	10,8	25,3	,0	2,0	6,4
1970. - 1979.	4,1	7,7	5,3	10,3	8,6	12,1	,0	5,4	7,0
1980. - 1989.	19,6	12,1	10,7	26,9	18,3	15,4	10,0	14,4	15,4
1990. - 1999.	41,2	38,5	30,7	26,9	32,3	15,4	51,7	43,6	36,5
2000. - 2004.	16,5	35,2	49,3	30,8	30,1	15,4	31,7	34,7	30,4

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Površina stambenoga prostora	%
do 10 m ²	11,9
10-20 m ²	19,8
20-35 m ²	18,8
35-50 m ²	16,0
50-75 m ²	16,3
75 m ² i više	17,2

Geran – Marko Miletić
Uvjeti stanovanja i stambene aspiracije Roma

Tablica 7.

Izgradnja od 1990. godine s obzirom na površinu stambenoga prostora

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Opremljenost stambenoga prostora. Govoreći o opremljenosti stanova, na prvom mjestu u hijerarhiji važnosti sigurno je posjedovanje komunalnih priključaka kojima se pristupa električnoj struci, tekućoj vodi i kanalizaciji. Telegrafski: 74% domaćinstava ima priključak na električnu struju, 51% domaćinstava ima tekuću vodu, a regulirajući odvodnju ima tek 21% anketiranih domaćinstava (vidi Tablicu 8). Što se tiče kanalizacije, treba reći da kanalizacij-

Tablica 8.
Razina opremljenosti domaćinstva po županijama (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ukupno uzorak
Električna struja	79,5	67,7	51,3	91,1	80,0	91,9	76,5	61,8	73,9
Vodovod	57,1	60,4	13,8	82,2	59,0	52,5	76,5	24,9	51,1
Bunar ili crpka u dvorištu	25,2	42,7	60,0	4,4	32,0	45,5	13,4	51,6	35,3
Kanalizacija	53,6	6,3	8,8	13,3	8,0	25,0	77,6	3,7	21,2
Kuhinja	67,0	65,3	57,5	85,6	63,6	85,0	86,7	52,5	66,8
Kupaonica	58,9	22,9	17,5	65,6	32,0	38,0	77,6	18,0	36,7
WC u kući	57,1	16,7	7,5	70,0	32,0	41,0	76,0	12,4	33,9
WC u dvorištu	33,9	72,9	60,0	41,1	88,0	86,0	36,5	59,5	59,4
Hladnjak	76,8	40,6	49,4	95,5	81,0	83,0	90,8	34,7	63,0
Ledenica	46,4	66,7	58,8	48,9	66,0	51,0	67,0	66,8	58,7
Perilica rublja	58,9	16,7	25,0	73,3	62,0	55,0	71,4	48,8	50,1
Televizor	83,9	81,3	80,0	96,7	96,0	90,0	87,8	79,3	85,0
Video ili DVD	53,6	25,0	12,5	59,6	55,0	31,0	62,2	14,3	36,0
Bicikl	47,3	74,0	63,8	20,2	90,0	74,0	44,8	73,7	63,5
Motorkotač	5,4	2,1	2,5	2,2	6,1	2,0	8,2	2,8	3,6
Automobil	46,4	46,9	35,0	37,1	32,0	22,0	39,8	19,4	32,5
Kuća za odmor	,9	,0	5,1	,0	3,0	5,0	8,2	,0	2,2
Osobno računalo	9,8	,0	,0	5,7	7,1	3,0	15,6	,5	4,4
Satelitska antena	30,4	5,2	15,0	65,2	31,0	14,0	57,1	6,5	23,5
Telefon	36,9	40,6	43,8	58,9	37,0	52,0	30,2	27,6	38,8
Mobilni telefon	68,8	25,0	28,8	65,6	41,0	39,0	79,6	21,7	42,4
Radijski prijamnik	64,9	60,4	62,5	73,0	81,0	85,0	84,5	55,8	69,1

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

ski priključak nije prečest dio opreme ruralnih naselja u Hrvatskoj, a dobar dio lokacija na kojima su obavljena anketiranja upravo su ruralnoga karaktera. U takvim situacijama sastavni dio opreme ruralnoga domaćinstva jest septička jama, no takva kompenzacija nije prečesta na lokacijama koje su naseljene Romima, a kada i postoji, vrlo je rijetko izgrađena kako treba.

Opskrba vodom vrlo je loša, 49% anketiranih domaćinstava nema dovod vode u kuću. Neka domaćinstva taj nedostatak, točnije: polovica od 471 koji su izjavili da nemaju priključak na vodovod, nadomještaju bunarom ili crpkom u dvorištu. No stanje okoliša, koji je na lokacija obuhvaćenima uzorkom izrazito onečišćen, čini to vrlo rizičnim za zdravlje članova obitelji.

Sva tri priključka posjeduje samo 18% anketiranih domova - dakle, žive u uvjetima za koje se može reći da pružaju higijenski minimum (vidi Tablicu 9). S druge strane, čak 21% anketiranih domaćinstva živi u uvjetima koji su, najblaže rečeno, anakroni - nemaju ni jedan od navedenih elemenata komunalne opreme. Domaćinstva bez i jednoga priključka najčešće se susreću u Varaždinskoj (oko 42% anketiranih domaćinstava u toj županiji) i Međimurskoj (oko 34%) županiji.

Tablica 9.

Udio domaćinstava s obzirom na to imaju li priključke na električnu struju, tekuću vodu te kanalizaciju (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ukupno uzorak
Domaćinstva sa sva tri priključka	46,4	4,2	3,8	13,3	8,0	23,2	70,4	2,8	18,6
Domaćinstva bez i jednoga priključka	15,2	21,9	42,5	6,7	17,0	6,1	16,3	34,6	20,9

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Podatci o opremljenosti domaćinstva upućuju na loše higijenske uvjete u kojima živi znatan broj anketiranih romskih domaćinstava. Dodatna potvrda tomu jesu i sljedeći pokazatelji: tek 36% domaćinstava ima kupaonicu, a 33% WC u kući. Poljski WC je češći i ima ga 56% domaćinstava. No takvi WC-i većinom su improvizirani te često postižu suprotan učinak od očekivanoga - ugrožavaju okoliš do te mjere da nije rijetkost da postaju izvor zaraze. No ono što svakako treba istaknuti jest da 17% domaćinstava nema WC ni u kući ni u dvorištu - nuždu obavljaju oko kuće. Sve to pokazuje nedostatak sanitarno-higijenskih uvjeta nužnih za normalan život. Opetovo se pokazalo da su takvi najgore opremljeni domovi u Međimurskoj i Varaždinskoj županiji.

Treba istaknuti da je analiza pokazala kako tek 4% domaćinstava obuhvaćenih uzorkom ima opremu koja jamči higijenski standard potreban za normalan život – dakle, opremljena je svim nužnim priključcima, onima za tekuću vodu, električnu struju, kanalizaciju te posjeduje kupaonu i WC u kući.

Imajući na umu iznesene rezultate, znatan udio – između 50% i 63%, domaćinstava – posjeduje hladnjak, lednicu i perilicu rublja. Televizijski prijamnik ima 85% anketiranih domaćinstava, čak više njih nego što ima i priključak na električnu struju. Situacije u kojima se pojedina romska domaćinstva produžnim kabelom kod susjeda priključuju na električnu mrežu nisu rijetkost. Najčešći razlozi neimanja vlastita priključka na električnu struju jesu ili nemogućnost redovita podmirenja računa ili pak bespravnost gradnji, pa stoga i manjak nužne dokumentacije na osnovi koje se ostvaruje pravo na priključak.

Od prijevoznih sredstava najzastupljeniji je bicikl, imaju ga u 63% domaćinstava, dok automobil ima 32% anketiranih domaćinstava. Zanimljiv je podatak da se mobilni telefon susreće češće, imaju ga u 42% domaćinstava, nego fiksna telefonska linija, čiji priključak ima 38% domova. Kuća za odmor, motorkotač i osobno računalo nepoznate su najvećem broj ispitanika.

Stambeni uvjeti u percepciji anketiranih stanovnika

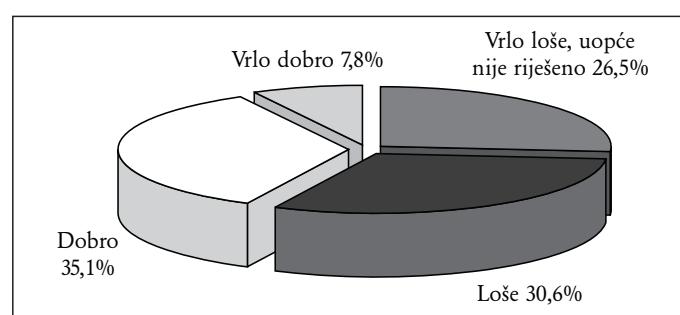
Subjektivni doživljaj vlastite situacije, poglavito u ovom slučaju kada je riječ o specifičnoj zajednici, koja – kako smo rekli – ima posebne kulturne obrasce, aspekt je koji nam se čini važnim izdvojiti. Prethodna analiza objektivnih pokazatelja pokazuje da je zatećeno stanje stambenoga fonda obuhvaćenog uzorkom porazno te je teško očekivati da bi takvi uvjeti mogli ispitanicima pružiti razlog za zadovoljstvo postojćom stambenom situacijom. No na pitanje koji su najveći problemi domaćinstva tek na trećem mjestu dolaze loši stambeni uvjeti (vidi Tablicu 10). To samo po sebi i ne bi trebalo previše iznenaditi, jer su najčešće izdvajani siromaštvo i nezaposlenost kao najveći problemi domaćinstva, što objektivno i jesu, te kao takvi u mnogočemu generiraju sve druge probleme. No ono što iznenađuje jest podatak da tek 33% ispitanika loše stambene uvjete percipira kao velik problem njihova domaćinstva. Posebice ako se sjetimo da oko 95% domaćinstava živi u stambenim uvjetima koji su ili prostorno ili pak opremljenosću ili na neki drugi način supstandardni.

Tablica 10.
 Najveći problemi domaćinstva (%)²

	%
Slab materijalni položaj (oskudica, siromaštvo)	64,1
Slabo zdravlje članova obitelji	19,6
Poteškoće u školovanju djece	8,0
Loši stambeni uvjeti	33,1
Velika udaljenost od posla za zaposlene članove	2,5
Nezaposlenost	46,5
Velika opterećenost žena (poslom, obiteljskim obvezama)	3,9

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Slika 2.
 Kako je riješeno stambeno pitanje ispitanika

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Na izravno pitanje kako je riješeno njihovo stambeno pitanje, 57% ispitanika ocijenilo ga je lošim ili vrlo lošim. Dakle, iako je procjena da samo 17% domaćinstava ima odgovarajuću površinu stambenoga prostora, a tek 4% opremljeno je dostatno da svojim članovima može osigurati nužan higijenski standard, gotovo 43% ispitanika smatra da je njihovo stambeno pitanje dobro ili vrlo dobro riješeno. Iz toga se može zaključiti da je za zadovoljstvo vrlo često dostatan i samo krov nad glavom. Potvrdu daju i podaci u Tablici 11, a pokazuju da među domaćinstvima koja žive u manje od 20 m² gotovo četvrtina njih smatra svoje stambeno pitanje dobro riješenim.

Tablica 11.
 Kako je riješeno stambeno pitanje domaćinstava s obzirom na površinu stambenoga prostora u kojemu žive (%)

Površina stambenoga prostora	Dobro i vrlo dobro
do 10 m ²	24,1
10–20 m ²	23,6
20–35 m ²	33,0
35–50 m ²	42,5
50–75 m ²	65,4
75 m ² i više	65,7

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Raščlamba uvjeta stanovanja na pojedine elemente pokazuje da anketirana domaćinstva najčešće navode oprem-

ljenost stana kao velik problem; slaba opremljenost izrazit je problem za 63% ispitanika (vidi Tablicu 12). No izuzev spomenutoga nezadovoljstva opremljenosti stana, glavne stambene poteškoće ispitanici znatno češće povezuju sa životnim ambijentom u njihovu naselju nego s obilježjima stambena sklopa. Tako se onečišćenost zraka i okolice, ružan izgled naselja te njegovo slabo održavanje, zatim loši uvjeti za rubne skupine (djecu, starije...) percipiraju puno češće kao izraziti problemi nego pojedini stambeni uvjeti. Samu pak lokaciju naselja 36% ispitanika smatra izrazito problematičnom, no s obzirom na uzurpaciju tudihi posjeda, prostornu izoliranost te čestu lociranost uz razne generatore rizičnih stanja, moglo se očekivati i veće nezadovoljstvo.

Tablica 12.
 Što su ispitanicima izrazite stambene poteškoće

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Biogradsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ukupno uzorak
Premalen stambeni prostor	47,3	49,0	62,5	54,4	41,0	47,0	43,9	64,5	53,6
Neprikidan stambeni raspored	44,6	45,3	57,5	63,3	41,0	34,0	42,9	53,0	49,0
Slaba opremljenost stana (nedostatak vode, plina, struje)	51,8	68,4	78,8	73,3	60,0	53,0	29,6	77,0	62,9
Vlažnost ili oronulost stana	46,8	36,8	47,5	67,8	43,0	49,0	46,9	51,6	49,1
Teška pristupačnost stana (nezgodna lokacija)	25,0	18,9	25,0	66,7	33,0	29,3	16,7	29,0	30,4
Ružna ili zapuštena stambena zgrada	30,4	20,0	28,8	62,2	13,1	26,0	28,6	24,9	28,9
Veliki izdaci za stan (visoka stanarina, režije)	42,9	46,3	22,5	46,7	33,0	41,0	58,2	38,6	41,6
Neugodni susjedi	15,5	11,6	22,8	6,7	17,0	7,0	14,4	15,7	14,7
Slaba opremljenost naselja potrebnim objektima (trgovine, škole)	25,9	77,1	65,0	55,6	69,0	49,0	15,3	56,7	51,9
Ružan izgled i slabo održavanje naselja	40,2	77,1	87,5	76,7	71,0	43,0	21,4	52,1	57,2
Onečišćenost zraka i okolice	50,9	88,5	86,3	55,6	75,0	38,0	19,4	56,5	58,1
Neodgovarajuća lokacija	25,0	41,7	46,8	56,7	41,0	25,3	14,4	36,3	36,6
Loši uvjeti za život djece u naselju	42,0	77,1	77,5	71,1	74,0	77,0	26,8	61,1	62,4
Loši uvjeti za život žena	36,6	71,9	72,5	70,0	64,6	56,0	25,5	50,0	54,7
Loši uvjeti za život starijih osoba	43,8	76,0	77,2	70,0	69,0	71,7	27,8	55,3	60,1

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Osim loše opremljenosti, najčešći nedostaci stambenoga sklopa jesu premali stambeni prostor, 53% ispitanika to percipira kao izrazit problem, zatim vlažnost ili oronulost stana te neprikidan stambeni raspored, što je velik problem za polovicu ispitanika. Nešto rjeđe, oko 40% ispitanika, navodi i visoke režije kao izrazit problem. Teška pristupačnost stana (unutar naselja) te sam vanjski izgled zgrade/kuće znatno su rjeđe problem, kao problem koji iz-

razito pritišće njihovo kućanstvo izdvaja ga tek 30-ak posto ispitanika. Poteškoća u vezi sa stanovanjem s kojom se ispitanici najrjeđe susreću jesu neugodni susjedi – tek za 15% ispitanika ponašanje susjeda znači velik problem. S obzirom na izdvojene županije, poteškoće povezane sa stambenim sklopolom znatno su češće u Primorsko-goranskoj i Međimurskoj županiji, dok su u Sisačko-moslavackoj i Varaždinskoj županiji glavne stambene poteškoće vezane uz obilježja naselja.

Stambene aspiracije ispitanika

Tablica 13.
Gdje bi ispitanik radije stanovao s obzirom na županiju (%)

Analiza stambenih aspiracija pokazuje da je najpoželjniji oblik stanovanja individualna kuća s okućnicom, za 93% ispitanika to je prvi izbor (vidi Tablicu 13). Što se tiče dvojbe bi li radije živjeli na selu ili u gradu, ispitanici su se raspodijelili gotovo ravnomjerno, neznatno je prevagnuo ruralni ambijent, 55% ispitanika sklonije je životu na selu. Gledajući razdiobu po županijama, uočava se da je izbor seoskog ili gradskog ambijenta povezan s trenutačnim prebivalištem. Županije u kojima je znatno češće izražena sklonost prema životu u gradu jesu Istarska, Primorsko-goranska te Zagreb, a upravo su u njima anketiranjem ponajviše obuhvaćene lokacije unutar gradskih naselja.

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osičko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ukupno uzorak
Bliže gradskom središtu*	83,1	86,1	85,7	67,2	83,3	77,5	77,6	81,8	79,1
Dalje od gradskoga središta*	16,9	13,9	14,3	32,8	16,7	22,5	22,4	18,2	20,9
U starijem dijelu grada s klasičnom (tradicionalnom) arhitekturom*	31,7	38,9	21,4	35,5	14,6	32,5	22,2	27,9	28,5
U novijem naselju, s modernom arhitekturom*	68,3	61,1	78,6	64,5	85,4	67,5	77,8	72,1	71,5
U kući s okućnicom i dvorištem	94,5	96,9	94,9	96,4	90,0	96,0	87,9	93,5	93,5
U stambenoj zgradi ili obiteljskoj kući bez okućnice i dvorišta	5,5	3,1	5,1	3,6	10,0	4,0	12,1	6,5	6,5
U velikom gradu*	90,4	91,7	92,9	96,9	80,9	92,5	85,1	84,1	90,4
U manjem ili malom gradu*	9,6	8,3	7,1	3,1	19,1	7,5	14,9	15,9	9,6
U romskom naselju	22,9	45,8	57,0	55,3	47,0	46,0	19,2	48,1	44,3
U nekom drugom (neromskom) naselju	77,1	54,2	43,0	44,7	53,0	54,0	80,8	51,9	55,7
Na selu	24,5	62,5	82,3	5,7	52,0	60,0	17,0	79,2	54,8
U gradu	75,5	37,5	17,7	94,3	48,0	40,0	83,0	20,8	45,2

* U obradbu su uključeni samo ispitanici koji su izjavili da bi radije živjeli u gradu.

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Ispitanici koji su skloniji životu u urbanom okruženju nešto češće, njih 58%, izabrali bi veliki grad nego mali. Dok postoje dvojbe oko izbora živjeti u malom ili velikom gradu, to se ne može reći za izbor: stanovati na periferiji ili u centru – gotovo 80% ispitanika koji bi živjeli u gradu preferira život bliže središtu. Također *urbanofili* bi znatno češće živjeli u novijem naselju, tako tvrdi 72% ispitanika. Iz potonjih ocjena može se zaključiti da među Romima postoji skupina, iako manjinska, čije nam stambene aspiracije govore da je u njihovo predodžbi poželjno mjesto življenja bitno drugačije od onoga gdje sada žive. Potvrda postojanja želje za promjenom jest i podatak da bi nešto više od polovice (55%) ispitanika s lokacijom naseljenih pretežito Romima radije živjelo u nekom neromskom naselju. Grad, neromsko naselje, novije naselje s modernom arhitekturom, bliže središtu grada – sve su to slike i motivi iz kojih se može iščitati da ta skupina ispitanika želi živjeti na nekom drugom mjestu, mjestu gdje se živi na potpuno drugačiji način od onoga na koji su oni navikli. Pokazalo se da su takve stambene aspiracije, iz kojih se može iščitati želja za promjenom načina života te time i za socijalnom integracijom, povezane sa stupnjem obrazovanja – χ^2 -testom utvrđeno je da živjeti u neromskom naselju, zatim u gradu te u novijem naselju s modernom arhitekturom statistički značajno češće žele ispitanici sa završenom osnovnom i srednjom školom (vidi Tablicu 14).

Tablica 14.
Razlika u preferencijama gdje bi ispitanik radje živio s obzirom na stupanj obrazovanja

	Bez škole	1–4 razred	Nepotpuna osnovna škola	Osnovna škola	Srednja škola	Ukupno uzorak	p
Bliže gradskom središtu	65,7	59,6	69,0	72,7	71,2	66,4	,074
Dalje od gradskoga središta	34,3	40,4	31,0	27,3	28,8	33,6	
U starijem dijelu grada s klasičnom (tradicionalnom) arhitekturom	44,0	41,3	29,6	31,6	28,8	37,2	,004
U novijem naselju s modernom arhitekturom	56,0	58,7	70,4	68,4	71,2	62,8	
U romskom naselju	54,7	46,7	46,0	26,0	25,9	44,4	,000
U nekom drugom (neromskom) naselju	45,3	53,3	54,0	74,0	74,1	55,6	
Na selu	60,0	67,3	51,7	37,2	38,5	54,9	,000
U gradu	40,0	32,7	48,3	62,8	61,5	45,1	

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Zaključne napomene

Provedena analiza pokazala je da su stambeni uvjeti na lokacijama pretežito naseljenima Romima vrlo loši. Na prvom je mjestu manjak stambenih jedinica, na što upućuje velik udio domaćinstava koja žive u barakama i kolijevkama.

bama. Oskudica se može iščitati i iz podatka da je 29% anketiranih domaćinstava višeporodičnih, pa valja prepostaviti da većina njih ne može realizirati osnovnu aspiraciju, osobito mlađih skupina, na individualnost vlastita doma (Bežovan, 1987.). No osim što je postojeći stambeni fond nedostatan, vrlo je nizak i prostorni standard; manjka stambene površine, a i sobnost je nedostatna. Sami stanovi vrlo su loše opremljeni, očit je nedostatak osnovnih komunalnih priključaka (el. struja, tekuća voda), ali i namjenskih prostorija (kupaonica, WC). Unutar stambenih objekata vrlo je često zemljani pod; zidovima, ako su i građeni od čvrsta materijala, manjka izolacija. Sve u svemu, uvjeti stanovanja toliko su loši da su vrlo često znatno ispod razine svakoga ljudskog dostojanstva.

Pokazalo se da, s obzirom na analizirane parametre stambenoga sklopa, stambeni fond u Varaždinskoj i Međimurskoj županiji ima znatno češće obilježja koja nisu u skladu s civilizacijskim standardima. Očito je da su lokacije naseljene Romima u tim županijama slabije opremljene i u većoj mjeri zapuštene. Po tome se posebno ističu naselja Donja Dubrava (u Međimurskoj županiji) te Sveti Đurđ (u Varaždinskoj županiji).

Zaključimo! Sadašnji je stambeni fond nedostatan, prostorni je standard vrlo nizak, a opremljenost domaćinstava vrlo loša. Sve to upućuje na zaključak da je riječ o praksi stanovanja koja domaćinstvu u većini slučajeva ne omogućuje odgovarajuće obavljanje životno nužnih funkcija, primjerice prehrane ili spavanja. Riječ je o stanovanju u nastambama, koje, uza sve spomenute nedostatke, vrlo često ne pružaju ni ono najosnovnije – sigurnost – a time ne ispunjavaju uvjete da bi bili sklonište, a kamoli stambeni prostor.

S druge strane, subjektivna procjena ispitanika, iako postoji znatno nezadovoljstvo postojećom stambenom situacijom, često nije tako dramatična kakvom bi se očekivala s obzirom na spomenuta obilježja stambenoga fonda. To upućuje na stanovitu rezignaciju među ispitanicima. No isto tako, *kroz izražene stambene aspiracije, uočava se da među anketiranim postoji skupina koja želi živjeti drugačije*. Predodžba o poželjnem životu koju oni grade suprotnost je stambenoj praksi i krajobrazu što ih nudi romsko naselje. Pokazalo se da su takve aspiracije vrlo često povezane s većim stupnjem obrazovanja.

Time se potvrđuje da je podizanje stupnja naobrazbe imperativ i jedino jamstvo modernizacije romske zajednice. Napuštanje tradicionalnih obrazaca ponašanja nužno je, jer se njima toleriraju navike koje ugrožavaju zdravlje i dobrobit pojedinca, obitelji, ali i cijele zajednice. *Stoga je*

teško očekivati da se bez promjena unutar romskoga kulturnog koda može očekivati poboljšanje životnoga standarda; dakle, nužno je uključiti Rome u modernizacijske procese i na taj način osigurati nužne preduvjete za podizanje opće kvalitete života u naseljima gdje žive.

Geran – Marko Miletić
Uvjeti stanovanja i stambene aspiracije Roma

¹ Obuhvaćene su lokacije koje se nalaze u Gradu Zagrebu i u Zagrebačkoj županiji.

² Moguća su bila dva odgovora.

BILJEŠKE

Neven
HRVATIĆ

OBRAZOVANJE ROMA U HRVATSKOJ: PRETPOSTAVKA ZA BOLJU KVALITETU ŽIVOTA?

Polazišta

Prihvaćajući činjenicu kako je povezanost načina života i oblika stanovanja Roma u uskoj vezi s odnosom prema obrazovanju (školovanju), u ovoj je studiji naglašena važnost sustavnoga pristupa obrazovanju.

Romi su i nakon više od tisuću godina seoba¹ zadržali osebujnu kulturu te način života i stanovanja, ali se i manje ili više uspješno prilagođavali lokalnoj socijalnoj, gospodarskoj i vjerskoj okolini. Dva su karakteristična oblika suživota uvjetovala današnji položaj Roma. Ako su živjeli izolirani u zasebnim ruralnim (ili suburbanim) naseljima, očuvali su izvornu etničko-kulturnu samosvijest, ali uz permanentno zaostajanje i siromaštvo u odnosu na okružje. Ako su pak živjeli zajedno ili pomiješani s većinskim, lokalnim, stanovništvom, pomalo su gubili odrednice etničkog identiteta, bili gotovo asimilirani, ali i poboljšali životni standard.²

Romski je narod do danas zadržao temeljne oznake načina života s početka seoba. Postojanje manjih razlika između pojedinih plemenskih skupina upućuje na zajedničke karakteristike socijalnih relacija. Način života Roma skup je osebujnoga pristupa, stila izgrađenog u stalnom sukobu između izolacije i asimilacije. Život u skupini značio je za Rome stvarnu socijalnu, gospodarsku i psihičku sigurnost, bez obzira na nizak životni standard. Nezavisnost od socijalnoga konteksta uvjetovala je uzajamnu solidarnost unutar skupina, no i globalni opozicijski stav prema vanjskim faktorima (lokalno stanovništvo, okružje).

Ovakav način života, tipičan za pradomovinu Indiju, pokazao se kao teško prihvatljiv za Europljane, koji su Rome od dolaska željeli protjerati ili prilagoditi uobičajenom sjedilačkom načinu života, negdje na rubu sela i gradova.

Nomadski stil života nije za Rome samo stvarnost nego i stanje duha, što uvjetuje i neke prednosti: mogućnost izbora i obavljanja poslova, prostornu mobilnost (dinamičku), prilagodljivost, povezanost s radnom i životnom zajednicom.

U obrazovanju Roma te prednosti treba tek ustanoviti i strukturirati u cijelovit školski sustav koji bi obuhvatio sve segmente i barem većinu romske djece, koja su danas stvarno ili formalno izvan procesa odgoja i obrazovanja.

Romi kao nomadski narod – socijalna struktura i oblici stanovanja

Romi su nastanjeni u Republici Hrvatskoj više od šest stoljeća. Prvi pisani dokument u kojem se spominju Romi potječe iz 1362. godine iz Dubrovnika. Desetak godina kasnije (1373. godine) Romi se spominju u Zagrebu, kako navodi I. K. Tkalčić u „*Poviestnoj spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*“ iz 1885. godine. Prvi hrvatski Romi dolaze kao dio najbrojnije skupine koja je u Europu pristigla od X. do XIV. stoljeća preko Male Azije i jugoistočne Europe.

O položaju Roma u austrijskom carstvu u XVIII. stoljeću govore uredbe carice Marije Terezije, prva iz 1761. godine (13. XI.) i druga „a(ller) h(öchste) Entschliessung“ od 28. studenoga 1767. godine, te uredba cara Josipa II. iz 1783. godine (a odnose se i na područje Hrvatske).

Uredba cara Josipa II. iz 1783. godine govori o ustroju svakodnevnoga života Roma.³ Uz zabranu nomadskoga seljenja (osim na sajmove), Romi moraju prihvatići nošnju sela, službeni jezik, jedno osobno ime i prezime i kućne brojeve u naseljima. Daje im se pravo bavljenja kovačkim obrtom (“koji kod oblasti dokažu da je to korisno i potrebno”) te, ograničeno, glazbom. Romima se zabranjuje prosjačenje, međusobne ženidbe, a napuštena djeca čergara imaju se zbrinuti kao siročad (Matasović, 1928.). Velike romske skupine dolaze u Hrvatsku u XIX. stoljeću iz Rumunjske (1855. ukinuto je ropstvo Roma u Rumunjskoj). Pripadali su romskoj skupini Koritara, obrađuju drvo, a naseljavaju područje Međimurja i Podravine. Govore *ljimba d' bjaš*, jedan od rumunjskih dijalekata (*vlax-dijalekti romanii chibe*, te uz već prisutne *Kalderaše* i *Lovare* čine jezgru današnjega romskog stanovništva u Hrvatskoj).⁴

Romi su autohtona nacionalna manjina u Hrvatskoj, no kako su živjeli pojedinačno u gradovima (Dubrovnik, Zagreb, Šibenik) i brzo se integrirali u srednjovjekovni život obavljajući za ostalo stanovništvo korisne obrtničke poslove, već za stotinjak godina gube osnovne romske karakteristike – ne govore romski jezik, napuštaju izvorne običaje, gotovo “nestaju”. Prve romske skupine koje su došle u Hrvatsku nisu se održale kao zasebna zajednica (romska nacionalna oznaka ističe se tijekom stoljeća vrlo rijetko u povijesnim izvorima), a sličan proces karakterističan je i danas u urbanim sredinama i mjestima gdje Ro-

mi žive u boljim životnim uvjetima. Romske skupine koje su živjele u izoliranim naseljima, teškim nomadskim životom, uspjele su sačuvati svoj etnički identitet.

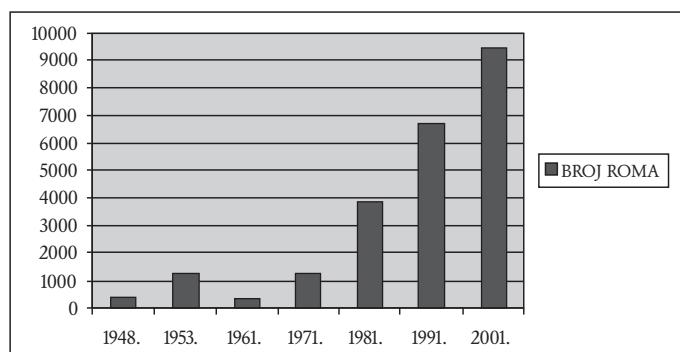
Iako je broj Roma prema popisima stanovništva od 1948. do 2001. rastao, u skladu sa situacijom u Europi (procjene se kreću od 7 do 8,5 milijuna Roma) može se pretpostaviti kako je i u Hrvatskoj broj Roma znatno veći od broja utvrđenoga popisom (2001. godina - 9463 Roma - Tablica 1), negdje između 30.000 i 40.000, iako se procjene, s obzirom na različitu metodologiju, prilično razlikuju.

GODINA POPISA	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
BROJ ROMA	405	1261	313	1257	3858	6695	9463

Popis stanovništva, domaćinstva, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Zagreb, Republički zavod za statistiku (1992.); Statistički ljetopis hrvatskih županija, Zagreb, Državni zavod za statistiku (1995.); Statistički ljetopis, Zagreb, Državni zavod za statistiku (1995.); Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., Zagreb, Državni zavod za statistiku.

Tablica 1.

Broj Roma prema popisu stanovništva od 1948. do 2001.

Slika 1.

Broj Roma prema popisu stanovništva od 1948. do 2001.

Nastanak i formiranje plemenskoga i gospodarskoga sustava kod Roma tekao je paralelno sa seobama. Iako socijalna struktura ima ishodište u obitelji, upravo je pleme bila karakteristična forma za Rome. Nomadski način života uvjetovao je čvrst osjećaj pripadnosti Romima, koji bez obzira na raspršenost čine homogenu cjelinu. Plemenska zajednica bila je povezana srodničkim vezama, običajnim i jezičnim korpusom, a i gospodarskim interesom (Barthélemy, 1990.), kao i načinom života i stanovanja.

Prikaz složenoga procesa nastajanja socijalne strukture zavisi od unaprijed postavljenih kriterija, no središnja sastavnica zajednička je i karakteristična:

1. *obitelj* (inokosna) – otac, majka i manja djeca. Pandan je čerga (pokrivena kola), dom za romsku obitelj
2. *proširena obitelj – vitcha* (familija) – srodnička zajednica od nekoliko obitelji (braća sa svojim obiteljima)

3. *obiteljska zadruga - velika vitcha* - obično ima nekoliko desetaka članova i zajedničkoga pretka po kojem se naziva. Prezimena su ista bez obzira na odlaske pojedinih članova iz velike vitche i prostornu raspršenost
4. *plemenska skupina* - sastoji se od dvije ili više velikih vitcha, a može brojiti od desetaka do više stotina čergi. Obično priznaje "vlast" plemenskoga vođe (*Lovari, Kalderaši, Arlje...*). Rijetko dugo opstaje u ovom obliku ako je mobilna, zbog organizacijskih poteškoća i gospodarskih razloga (obavljanja obrtničkih poslova na nekom području).

Romi koji žive u naseljima donekle se razlikuju od nomada (kako je u najvećoj mjeri u Hrvatskoj), no elementi ustroja i danas postoje. To se najbolje može uočiti u Međimurju, gdje Romi žive u četrnaest satelitskih naselja prema srodničkim pravilima, a broj se kreće od nekoliko desetaka do nekoliko stotina (naselje Trnovec).

Romi danas žive kao "starosjedioci" u **stalnim naseljima** (više od 50% Roma u Europi živi sedentarno), kao **polunomadi** koji privremeno zimuju ili kao **nomadi** u čergi. Romska naselja poprimaju urbanizirani oblik, ali jedan dio nije se mijenjao stoljećima.⁵

Migracije Roma i/ili oblici stanovanja u velikoj su mjeri ovisile o dominantnim zanimanjima unutar plemenske skupine. Budući da su obrti bili osnovna gospodarska djelatnost koja je Rome "održala" stoljećima, njihova je uloga bila presudna za strukturiranje načina života (stanovanja). U novije vrijeme, kada obrti nemaju svoje prvotno značenja (kovački, izradba predmeta od drva, trgovina konjima, glazba, prikupljanje sekundarnih sirovina...), Romi sve više prihvataju i druge poslove, što donekle uvjetuje i drugačiji način stanovanja. Ako su obrti presudni za gospodarsko održavanje Roma, treba istaknuti kako je obavljanje poslova uvjetovalo i raspršivanje plemenskih skupina, jer su potrebe pojedinoga područja (sela i gradova) bile ograničene, a potraga za poslom stalna. Neke romske skupine, koje su se specijalizirale za određena zanimanja i prihvatile sjedilački način života, u stalnom kontaktu s lokalnim stanovništвом gotovo da su potpuno izgubile neke od bitnih odrednica etničkog identiteta (jezik, običaji...).

Migracije, kao globalni svjetski proces, posebno su karakteristične za Rome i formiranje njihova stila života. Apsurdan je položaj nekih romskih skupina koje su toliko siromašne da ih neimaština onemogućuje da se priključe selilačkim pokretima, tako da ostaju zaboravljene, iako su migracije temelj njihova života.

Romske su migracije jedinstvene, specifične i izvorne, jer su Romi, za razliku od drugih nomada kojima je pro-

stor za ekspanziju sužen i ograničen, jedini narod koji “lu-ta” svijetom, a unutar koherentne i jasno ustrojene civilizacije. Romski način života proizlazi iz složenih povijesnih i društvenih prilika na početku seoba, što je kasnije ostao i postao stil života, čak i za skupine polunomada i Roma stalno nastanjenih na nekom području.

Mjesto i položaj Roma u pojedinim državama zavise i od mnoštva drugih činitelja, osim migracijskih procesa, kao što su: apsolutni i relativni broj Roma u odnosu na većinsko stanovništvo, dostignut stupanj demokracije, povijesna iskustva suživota, duljina boravka Roma u zemlji. Jasno je kako će tek potpuno ostvarivanje ljudskih i manjinskih prava biti osnova za modeliranje specifičnoga školskog sustava za Rome, ali i odgoj i obrazovanje postati dio cjelokupne afirmativne politike prema romskoj populaciji.

Položaj, način života i stanovanja Roma u Hrvatskoj i odnos prema odgoju i obrazovanju – rezultati istraživanja

Stvarna situacija Roma u Hrvatskoj i marginalni položaj (demografski podatci, socijalni i gospodarski ustroj, način života i migracije, odgoj i obrazovanje romske djece...) ne može se jednoznačno iščitati iz statističkih podataka. Na ovom području ostvaren je projekt “Društveni i razvojni položaj Roma u Hrvatskoj” (1998.-1999.) u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar iz Zagreba. U ovom projektu, “Lokacije naseljene Romima – stanje i unapređenje razvoja naselja i aspiracije za oblike stanovanja”, naglasak je na stanovanju kao bitnoj komponenti za određivanje položaja i načina života Roma (socijalno-ekološka obilježja romskih naselja), a dio rezultata značajan je i za područje obrazovanja. Naime, niska razina obrazovanja, način života koji je bio (ili je još uvijek) pretežno nomadski, običaji, nebriga ili dugogodišnja nedovoljna briga vlasti za Rome – sve je to uvjetovalo da Romi u Hrvatskoj, bez obzira na razlike u zanimanjima, jeziku, vjeri te nekim drugim karakteristikama, budu više ili manje socijalno i društveno marginalizirani.

Prostorna marginalizacija Roma u komplementarnom je odnosu s ostalima: ekonomskom, kulturnom i političkom.

- Romi su uglavnom nastanjeni na periferijama gradova (ali i sela), dijelom kao posljedica bavljenja određenim zanimanjima
- dio romskih naselja u gradovima jasno je izdvojen i prostorno izoliran, što uvjetuje slab kontakt s neromske okolinom (prostorna segregacija)

- većina romskih naselja nema osnovnu tehničku infrastrukturu, a kvaliteta socijalnih usluga vrlo je niska (manjak vrtića, škola, zdravstvenih ustanova, javnoga prijevoza...).

Posljedice prostorne marginalizacije vide se na raznim područjima i u velikoj mjeri otežavaju integraciju Roma u društvo (zajednicu).

Ako znamo da svaka suvisla strategija poboljšanja položaja Roma u Hrvatskoj obuhvaća više relevantnih dijelova, područje vezano za stanovanje predstavlja početnu, ali i permanentnu, aktivnost u nekoliko smjerova:

- osiguravanje stalnoga zaposlenja radno aktivnim Romima
- omogućavanje zajedničkoga boravka romskih skupina (urbanizirana naselja, mjere protiv nasilne i prikrivene asimilacije), uz postupno uključivanje u lokalnu zajednicu i poticanje socijalnih mjera
- održavanje kulturnih i tradicijskih dostignuća Roma (odgoj i obrazovanje, jezik, umjetničko izražavanje).

Na položaj romske nacionalne manjine u Hrvatskoj uvelike utječe, kako je već rečeno, njihovi specifični stambeni uvjeti. Romi uglavnom žive izolirani na periferiji naselja, ali i kada stanuju blizu nekih naseljenih mjesta, nastoje da ih neka zapreka – kao potok, rijeka ili željeznička pruga – odvaja od susjeda.

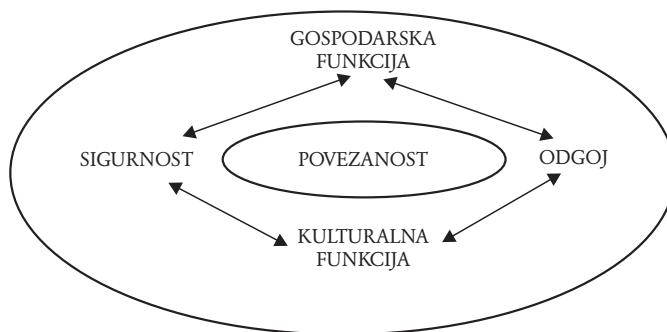
U našem istraživanju obuhvaćene su 43 lokacije naseljene Romima (968 ispitanika) u 10 županija u kojima živi značajniji broj Roma.

U kontekstu odgoja i obrazovanja romske djece posebno su važni rezultati koji se odnose na: *karakteristike romske obitelji, školsku spremu, koji romski dijalekt govore, najveće probleme domaćinstva i naselja, percepciju potreba (najpotrebniji sadržaji) naselja i socijalnu distancu*.

Obilježjima romskih obitelji/kućanstava posvećeno je posebno poglavljje u studiji, pa čitatelje upućujemo na taj dio, a ovdje navodimo samo neke karakteristike romskih obitelji važne za konceptualizaciju specifičnih odrednica odgojno-obrazovnoga sustava.

Struktura postojanja i funkcioniranja romske obitelji povezana je s praindijskom tradicijom, originalnim elementima nastalim tijekom seoba, arhetipskim ponašanjima koja su prihvatali istočni narodi i narodi među kojima su duže obitavali te suvremenim odnosima. Za formiranje obitelji kod Roma postojala su dva već pomalo prevladana načina: kupnja (razmjena) i otmica djevojke, ali sve više simbolično. Pravilo je da se brak sklapa između pripadnika iste plemenske skupine, a jedna od karakteristika romske obitelji jest veći broj djece, iako se poboljšanjem život-

noga standarda taj broj smanjuje. Djeca su u obitelji glavna životna preokupacija, a o njima se brine uglavnom majka, koja vodi i domaćinstvo. Kroz obiteljske odnose regulira se status u plemenu, a rođaci su povezani bez obzira na to žive li na istom području ili ne. Položaj žene često je marginaliziran, što stvara stvarne i psihičke probleme u funkcioniranju obitelji. Problem je što djeca od 10 do 12 godina već zauzimaju važno mjesto u aktivnostima svojih roditelja, što ih onemogućuje u redovitu školovanju. No treba istaknuti kako je dijete bez obzira na dob zaštićeno i sigurno u obitelji. Suvremena romska obitelj ima višestruku funkciju: sigurnost (biološka funkcija), odgojnju funkciju, gospodarsku funkciju, kulturnu funkciju, povezanost (kohezija).

Shema I.
Proširene funkcije suvremene
romske obitelji

Nema sumnje da je obitelj temeljni element socijalnog ustroja Roma, uz specifičnosti koje proizlaze iz tradicije nastanka plemenske vlasti i zakona. Odnosi između pojedinih obitelji unutar plemenske skupine regulirani su "pravosudnim" sustavom, koji se naziva *kris*, što znači pravdu, ali i instituciju, vijeće, savjet, kojem je kompetencija široka: rješavanje nesuglasica, svađa, otmica djevojaka, nepoštivanje romskih zakona... Socijalni ustroj (plemenski i gospodarski sustav), kao i funkcioniranje romske obitelji, osnova su za oblikovanje etničkoga romskog identiteta: imena, svjetonazora, povijesnih simbola, kulturnih obilježja i jezika. Promatrajući sastavnice socijalnog ustroja kod Roma, uočava se bogatstvo oblika, ali i jasna struktura određena odredbama posebnih zakona, tradicionalnih normi i kodeksom ponašanja, kao i skupom običajnoga prava.

Nova odgojna (obrazovna) funkcija romske obitelji obuhvaća i aspiraciju na školovanje. Ranije je (obavljanje obrtničkih poslova, stalne promjene mjesta boravka) obitelj bila jedino mjesto učenja i poučavanja, dok se danas prevladavanjem sjedilačkoga načina života i ta njezina uloga mijenja u smislu stvaranja povoljnih uvjeta za učenje i suradnju sa školskim institucijama.

Nepohađanje škole i/ili rano napuštanje jedan je od temeljnih problema u odgoju i obrazovanju Roma u Hrvatskoj (i Europi), što prepostavlja inauguiranje novoga pristupa i izvedbenih modela. Budući da je standard stovanja i urbaniziranost romskih naselja jedan od važnih čimbenika u osmišljavanju prosvjetne politike na ovom području, intervencije su potrebne.

Poznavanje hrvatskoga jezika i romskih dijalekata

Poznavanje hrvatskoga jezika jedan je preduvjeta za uključivanje romske djece u vrtić/osnovnu školu. Iako je broj članova domaćinstva koji govore hrvatski jezik relativno visok (93,8%), podatak ne govori o stupnju i razini znanja jezika.

Kod Roma je najčešće riječ o bilingvizmu,⁶ jer gotovo svi govore neki od dijalekata romskoga jezika (*romani chib, lјimba d' bjaš*), a i hrvatski jezik. Iskustva škola u kojima ima učenika Roma pokazuju da je poznavanje govornoga romskog jezika relativno dobro, a pisanoga slabo. Na hrvatskom se jeziku Romi mogu sporazumijevati, no ne govore ga dobro, što je izrazit problem u uključivanju djece u osnovnu školu.

Tablica 2.
Koji romski dijalekt govorite? (%)

Romski dijalekt	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Romani chib	48,2	8,0	,0	3,8	50,0	8,0	6,1	87,6	2,3	22,3
Lјimba d' bjaš	4,5	52,3	56,0	87,5	1,1	39,0	63,6	,0	77,8	45,4
Ostalo	7,1	28,4	13,3	2,5	4,4	31,0	15,2	9,3	16,7	14,6
Ne govoriti ni jedan	40,2	11,4	30,7	6,3	44,4	22,0	15,2	3,1	3,2	17,8

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Na početku osnovne škole (prvi i drugi razred) učenici Romi dosežu receptivni stupanj bilingvizma, a tek dio populacije na kraju četvrtoga razreda svladava reproduktivni stupanj (osamostaljivanje mišljenja na nematrinskom hrvatskom jeziku, upotreba većega broja riječi i gramatičkih pravila, ponavljanje složenijih rečeničnih oblika). Kako je preduvjet za uspješno praćenje i usvajanje nastavnih sadržaja u višim razredima produktivni stupanj dvojezičnosti, jedan je od razloga neuspjeha očit. Budući da su Romi dvojezični (višejezični) u cijeloj Hrvatskoj, što su pokazali rezultati istraživanja (Tablica 2), to svakako treba uzimati u obzir.

Najveći problemi kućanstva i naselja

Neven Hratić
Obrazovanje Roma u Hrvatskoj: pretpostavka za bolju kvalitetu života?

Odgoj i obrazovanje (školovanje) Roma neprijeporno je važno područje u funkciranju romske obitelji, a i cijelog naselja, jer su djeca predškolskog i školskog uzrasta najbrojnija dobna skupina. Jedna od mogućnosti ublažavanja problema jest i osnivanje/izgradnja vrtića i škola u okviru (većih) naselja. Nije realno očekivati da će u zbroju svih (mogućih) egzistencijalnih, zdravstvenih, stambenih... prilika upravo odgoj i obrazovanje zauzimati mjesto koje mu realno pripada. Rezultati istraživanja, u segmentu procjene važnosti pojedinih problema u naselju, pokazuju da oko polovice broja ispitanika smatra kako su dječji vrtić (54,7%) i osnovna škola (48,0%) izrazito važni, a samo manji dio da to nije problem. Izrazite razlike u pojedinim županijama (u usporedbi Zagreba, Istre i Međimurja) (Tablica 3) proizlaze iz različita stupnja dostupnosti, razvijenosti i blizine školskih institucija, kao i stanja opremljenosti naselja.

Tablica 3.
 Procjena važnosti rješavanja pojedinih problema u naselju (%)

ŽUPANIJA/ PROBLEM	Istarska			Međimurska			Zagreb			Ukupno uzorak		
	Nije problem	Donekle važno	Izrazito važno									
Dječiji vrtić	53,6	21,6	24,7	20,0	18,1	61,9	49,1	12,5	38,4	24,0	21,2	54,7
Osnovna škola	57,3	11,5	31,3	29,6	18,5	51,9	52,7	9,8	37,5	33,5	18,5	48,0
Zdravstveni dom ili ambulanta	45,8	9,4	44,8	19,0	14,4	66,7	45,5	8,9	45,5	26,5	14,4	59,1
Društveni dom	49,5	29,9	20,6	25,5	38,9	35,6	39,3	26,8	33,9	25,6	32,0	42,4
Otvaranje radnih mesta	12,5	9,4	78,1	6,9	11,1	81,9	5,4	11,6	83,0	5,2	8,9	85,9
Uređeno naselje	35,4	32,3	32,3	1,9	19,4	78,7	19,6	17,9	62,5	7,5	16,0	76,5
Vjerska institucija (crkva, džamija i sl.)	42,7	13,5	43,8	28,8	30,2	40,9	52,7	19,6	27,7	38,1	24,8	37,1

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Budući da najveći problemi romskih obitelji proizlaze upravo iz slabih materijalnih prilika (siromaštva), u ovom kontekstu kao prioritetni problemi naselja ističu se otvaranje radnih mesta (85,9%) i uređenje naselja (76,5%). S tim su u vezi i loši uvjeti stanovanja i komunalni standard (postoji prostorna segregacija). Jedno od najvažnijih životnih pitanja Roma jest loša i teže dostupna zdravstvena zaštita i zdravlje (posebno djece) – 59,1% ispitanika smatra izrazito važnom izgradnju doma zdravlja ili ambulante. Nešto manji broj smatra izrazito važnim društveni dom (42,4%) i vjerske institucije (37,1%). Iako su se Romi u

istraživanju dominantno opredijelili kao vjernici (49,0% katoličke, 27,9% islamske i 15,6% pravoslavne vjeroispovijedi), često je riječ o "povremenim" i "prigodnim" vjernicima. Razlog je svakako u romskom prihvaćanju religije sredine, pa čak i spajanja elemenata pojedinih religijskih vjetrovanja.

Još su indikativniji rezultati kod najvećih problema domaćinstva, gdje poteškoće sa školovanjem djece ističe samo 4,3% Roma (Tablica 4).

Odgoj i obrazovanje – dječji vrtić i osnovna škola, u situaciji kad romska djeca postižu slabe rezultate u nastavi, često izostaju, prekidaju školovanje, teško se zapošljavaju... – nije kod većine roditelja prepoznata kao izrazito važna potreba ni stvaran problem. A posebno ne kao promocijska uloga u socijalnom i gospodarskom smislu, što bi moglo imati odlučujuću ulogu u integrativnim procesima.

Tablica 4.
 Najveći problemi
 domaćinstva (%)^{*}

	Zagreb	Sisačko- moslavacka	Varaždinska	Primorsko- goranska	Biogradsko- posavska	Osječko- baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Slab materijalni položaj (oskudica, siromaštvo)	47,3	69,8	82,5	72,2	60,0	50,0	55,1	71,0	68,0	64,0
Slabo zdravlje članova obitelji	51,8	27,1	12,5	23,4	27,0	32,0	36,7	21,2	20,0	28,0
Poteškoće u školovanju djece	2,7	6,3	2,5	0,0	5,0	10,0	1,0	5,5	4,0	4,3
Loši stambeni uvjeti	23,2	28,1	21,3	20,0	22,0	18,0	11,2	29,0	18,7	22,4
Velika udaljenost od posla za zaposlene članove	2,7	6,3	3,8	6,6	7,0	3,0	5,1	4,6	5,3	4,8
Nezaposlenost	41,0	33,4	21,3	54,4	23,0	21,0	38,8	22,6	24,0	30,3
Velika opterećenost žena (poslom, obiteljskim obvezama)	0,0	0,0	2,5	1,1	1,0	2,0	4,0	1,8	1,3	1,5
Ostalo	24,1	27,1	48,8	21,1	54,0	60,0	29,6	39,7	52,0	39,1

moguća su bila dva odgovora

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

*Socijalna distanca*⁷

Integracija Roma u Hrvatskoj (kulturna ⇒ struktturna ⇒ građanska) susreće se s nizom specifičnih poteškoća. U integracijskom procesu pojedini dijelovi kulture imaju različite utjecaje. Ekstrinzična kultura (način odijevanja, obrašci izražavanja emocija, ustaljene navike, govorni dijalekt...) kod Roma je češće zapreka integraciji od intrinzične kultu-

re (jezik, vjerovanja, tradicijske vrijednosti, glazbeni ukus...). Kod Roma se dogodila obrnuta akulturacija; oni su prihvaćali običaje, religiju, tradiciju, ponekad i jezik većinske skupine, a zadržavali specifičan način života (plemensku organizaciju) i vanjske simbole različitosti.

Zbog toga Romi nisu imali izgleda ni za selektivnu integraciju (kulturni pluralizam), ni za asimilaciju. Dok se, s jedne strane, (do danas) vršio na njih pritisak u smjeru odričanja od vlastite kulture, s druge se strane istodobno sprječavala ili ograničavala njihova strukturalna integracija (zbog socijalne distance, izoliranosti, predrasuda, stereotipa...).

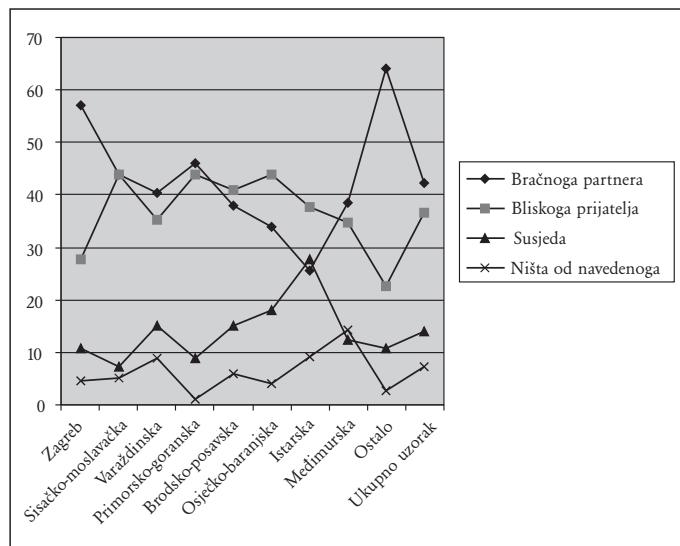
Iako je socijalna distanca prema različitim nacionalnim i etničkim skupinama u Hrvatskoj longitudinalno praćena u posljednjih 15 godina, ovo je jedno od prvih istraživanja socijalne udaljenosti Roma prema – neromima. Dobiveni rezultati pokazuju minimalnu socijalnu distancu – kada uzmemo zajedno tvrdnje *brak i blizak prijatelj*, onda bi čak 78,9% Roma prihvatio osobe koje nisu romske nacionalnosti (Tablica 5).

SOCIJALNA DISTANCA	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Bračnoga partnera	57,1	43,8	40,5	46,1	38,0	34,0	25,5	38,4	64,0	42,2
Bliskoga prijatelja	27,7	43,8	35,4	43,8	41,0	44,0	37,8	34,7	22,7	36,7
Susjeda	10,7	7,3	15,2	9,0	15,0	18,0	27,6	12,5	10,7	13,9
Ništa od navedenoga	4,5	5,2	8,9	1,1	6,0	4,0	9,2	14,4	2,7	7,3

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 5.

Osobu koja nije romske nacionalnosti prihvatio bih kao: (%) (socijalna distanca)

Slika 2.

Osobu koja nije romske nacionalnosti prihvatio bih kao: (%) (socijalna distanca)

Budući da ispitanici u socijalnoj distanci iznose staveve koji se temelje na konkretnim životnim situacijama o kojima imaju osobno iskustvo, a u skladu s normama skupine kojoj pripadaju i općega shvaćanja ugleda neke nacionalne i etničke skupine (stereotipi, predrasude...), dobiveni rezultati mogu biti i znakovit indikator interkulturnalne orijentacije.

Socijalna distanca učenika srednjoškolaca prema Romima, u ranijim istraživanjima,⁸ bila je izrazito velika u odnosu na neke druge nacionalne i etničke skupine (Tablica 6), što je mogao biti rezultat više faktora: smanjenih kontakata romskoga i neromskoga stanovništva, postojanja predrasuda prema Romima (najčešći susreti s Romima prosjacima i preprodavačima), slabijega poznavanja romske kulture (neznatna zastupljenost u medijima i nastavnim programima).

Tablica 6.
 Socijalna distanca prema
 nacionalnim i etničkim
 skupinama

NACIONALNE I ETNIČKE SKUPINE	Učenici - 1998. godina N=3970							
	Usko srođstvo sklapanjem braka	Da ti bude prijatelj	Da ti bude susjed	Da bude učenik u tvojem razredu	Da bude građanin RH	Da bude samo posjetitelj RH	Da ga se isključi iz RH	
1. Albanci	10,2	54,8	47,9	52,1	50,2	36,1	11,2	
2. Amerikanci	62,8	80,7	68,1	65,2	61,5	27,3	2,7	
3. Bošnjaci (Mus.)	10,8	47,7	42,0	4,7	41,6	35,8	20,3	
4. Crnogorci	10,3	39,2	35,3	37,5	34,9	36,9	24,1	
5. Hrvati	87,7	83,9	79,1	78,4	78,7	17,0	2,7	
6. Madari	21,3	63,5	55,3	52,0	48,4	33,6	5,7	
7. Nijemci	48,6	76,1	65,8	61,2	56,1	30,2	3,9	
8. Romi	9,1	40,1	33,4	37,3	38,0	36,2	22,0	
9. Rusi	16,2	50,0	42,9	43,2	39,3	38,1	15,0	
10. Slovenci	32,4	66,2	58,0	54,3	50,0	31,5	8,3	
11. Srbi	11,3	33,0	28,1	30,5	27,9	26,9	45,4	
12. Talijani	52,7	73,7	62,8	69,6	54,2	30,3	4,6	
13. Židovi	15,7	56,1	48,2	47,7	46,0	33,6	14,1	

Izvor: Istraživanje 1991.-2001.

Prema regionalnoj pripadnosti socijalna je distanca bila manje izražena u područjima gdje Romi dulje obitavaju i zastupljeniji su u ukupnom broju stanovništva (Međimurje), kao i područjima gdje su bolje integrirani (Podravina, Istra). U našem istraživanju situacija je obratna. Socijalna blizina prema neromima najmanja je u Istri, Međimurju i Osječko-baranjskoj županiji, što upućuje na složenosť socijalnih relacija između Roma i ostalih.

Osim mogućih intervencija u medijskom prostoru (utjecaj na roditelje) i oblikovanja društvenog ozračja u kojem će se posebno vrednovati međuetnički (i međukonfesionalni) dijalog, suradnja, interkulturalni odnosi, prema punom poštivanju ljudskih, nacionalnih i vjerskih prava, kao i kulturi mira, važni zadatci nesumljivo se postavljaju i pred školu.

Cjeloviti rezultati istraživanja u okviru znanstveno-istraživačkoga projekta "Lokacije naseljene Romima – stanje i unapređenje razvoja naselja i aspiracije za oblike stanovanja", a pogotovo oni koji su usmjereni prema odgoju i obrazovanju, daju realnu osnovu za konceptualizaciju specifičnih školskih/nastavnih oblika i modela za romsku djecu.

Obrazovanje Roma u Hrvatskoj – prepostavka za bolju kvalitetu života?

Multikulturalna obilježja europskih društava karakteristična su i za Hrvatsku. Za odnos prema Romima interkulturni pristup posebno je važan jer su dosadašnji kontakti bili opterećeni stereotipima, nedovoljnim poznavanjem romske kulture i rijetkim susretima.

Mjesto Roma u Europi (i Hrvatskoj) možemo sagledavati na dva načina: kao manjine u značenju stila života ili kulture društveno marginalizirane skupine kojoj zbog specifičnoga stila života i položaja nije omogućeno ravnopravno sudjelovanje u raspodjeli društvenih nagrada (Ogbu, 1978.) ili kao "nacionalne manjine" čiji pripadnici ne pripadaju po podrijetlu dominantnoj (matičnoj) skupini, a kojima su Ustavom i zakonima zajamčena sva građanska prava (i pravo na kulturnu samostalnost) (Spajić, 1996., 288). Položaj manjine (etničke zajednice) za Rome u Hrvatskoj znači i disperziju na cijelom državnom području, periodične, sezonske migracije zbog obavljanja poslova, život u malim, izoliranim zajednicama u zasebnim naseljima ili neuređenim predgrađima. Migracije Roma imale su i drugačije posljedice od seoba nekih drugih naroda i nisu dovele do osjetnijih promjena u kulturnom ozračju imigrantskih društava. Jedna od posljedica takva položaja Roma (kulturnog i etničkog identiteta) i stava prema Romima u Europi jest i relativno niska razina tolerancije pluralnosti grupe i kultura (Castles, 1995., 294-301) i postojanje raznih modela:

- a) potpuno isključenje (sprječavanje ulaska migranata u zemlju)
- b) diferencijalno isključenje (formalnim i neformalnim mehanizmima participiranje etničkih skupina i migranata

- u sveukupnosti društvenoga života svedeno je, najčešće, samo na tržište rada) ili pronalaženje načina premještanja Roma u druge zemlje (povratka), uz finansijsku potporu otvaranju tamošnjih tržišta rada Romima
- c) asimilacijski model: uključenje u društvo uz gubitak kulturnih, jezičnih i socijalnih posebnosti, gdje se većina aktivnosti vezanih uz kulturnu autonomiju i obrazovanje Roma usmjerava na njihovo što brže uključivanje u redovit obrazovni sustav, bez intervencija usmjerenih na njegovu prilagodbu ili dopunu sadržajima i oblicima specifičnim za romski identitet
 - d) pluralistički model: uz prihvatanje temeljnih vrijednosti domaće sredine, etničke zajednice zadržavaju svoje specifičnosti u svim elementima identiteta, prema očuvanju romske kulture i etničke posebnosti interkulturnim pristupom.

Rezultati brojnih istraživanja pokazali su kako samo povećani broj učenika Roma u školi ne poboljšava kvalitativno adaptaciju na okolinu. Jedan od temeljnih problema u objektivizaciji pristupa školovanju romske djece jest nemogućnost uspostavljanja veza:

uspjeh u školi ⇒ bolji gospodarski ili društveni status.

Tradicionalna romska zanimanja ne zahtijevaju dugotrajno školovanje (obrti), nego ranu specijalizaciju uz učenje od starijih (roditelja) u plemenskoj skupini. Izdvajanje iz okružja, zbog školovanja, narušava unutarnju skupinsku integrativnu dinamiku.

Konceptualizacija ustroja sustava odgoja i obrazovanja za Rome svakako treba prihvati zahtjeve okružja (u okviru redovitoga školskog sustava) i Roma, u smjeru gradnje nove integrativne škole, a ne mehaničke rekonstrukcije postojeće. Pojava dvostrukoga marginaliziranja romske djece u školi i sredini te neznatni rezultati često dovode do zamora i kod učitelja i kod djece. Školovanje romske djece imanentno je društveno (u sociopolitičkom kontekstu), a ne usko pedagoško pitanje. Naglasak na poštivanju obveznosti, veći broj djece Roma u školi, stvara i povoljniju društvenu klimu te smanjuje moguće konflikte (agresivnost ili odbijanje) između sredine i Roma.

Za razliku od drugih manjina u Hrvatskoj, kod Roma postoji i specifičan dio *sociokulturnih čimbenika* koji otežavaju procese konceptualizacije odgojno-obrazovnoga sustava:

- za dio Roma u Hrvatskoj osiguravanje egzistencije primarni je zadatak, pa i ne razmišljaju o mogućim pozitivnim dosezima školovanja svoje djece
- urbanizacija naselja – romska su naselja uglavnom smještena na periferiji gradova ili izvan sela (prostorna se-

- gregacija). Pitanje urbanizacije obuhvaća stvaranje prijerenijih uvjeta za život, ali i prihvatanje želja Roma
- zapošljavanje Roma – budući da gotovo polovica broja romskoga stanovništva pripada dobnoj skupini do dvadeset godina, zapošljavanje je presudan korak u procesu gospodarskog osamostaljivanja mlađih roditelja, što sva-kako utječe na obiteljski odgoj i školovanje djece. Kako relativno malen broj učenika Roma završava osnovnu školu, a samo pojedinci nastavljaju školovanje u srednjoj školi, Romi nemaju ni formalnu mogućnost pronaalaženja posla. Tek manji broj Roma uspije se prilagoditi promjenama (ili su već obavljali slične poslove u zemlji iz koje su se doselili) i potpuno riješiti egzistencijalna pitanja. Jedna od realnih mogućnosti za dio Roma (uz veći broj učenika koji će završavati osnovnu i srednju školu i tako imati veći izbor za pronalaženje zaposlenja) jest poticanje starih obrta, kućne radinosti na novim osnovama (izradba suvenira, rukotvorina, uporabnih proizvoda koji se industrijski ne proizvode...), kako bi se omogućilo stjecanje prihoda na način na koji su navikli. Možda će u sljedećem razdoblju biti potrebna i tzv. pozitivna diskriminacija Roma pri zapošljavanju, kako bi se ubrzala integracija i ublažila marginalizacija.
 - program socijalne zaštite – uz dio postojećih mjera kojima se Romi služe, *programe socijalne zaštite valjalo bi ciljano usmjeriti na pomoć u školovanju i projekte urbanizacije naselja*
 - samoorganiziranje Roma – iako više od šest stoljeća žive u Hrvatskoj, Romi nisu (potpuno) izgradili svoju nacionalnu zajednicu, što otežava realizaciju dijela prava, a nisu pronašli ni zajedničku sastavnici programu djelovanja. *Većina Roma u Hrvatskoj i dalje je stvarno i formalno izvan udruga i organizacija.*

Socijalna integracija Roma (koja ne podrazumijeva zaborav vlastita identiteta, kulture, tradicije i prošlosti) pretpostavlja, prije svega, sprječavanje getoizacije romske populacije. I sami su Romi, izabравši socijalnu distancu kao način “komuniciranja” s neromskom okolinom, sačuvali svoju posebnost i relativno uspješno odgađaju ili usporavaju asimilacijske procese prema ubrzavanju procesa integracije u hrvatsko društvo. Površni i rijetki kontakti Roma s pripadnicima većinske skupine često pridonose stvaranju i održavanju predrasuda i stereotipa o Romima, kao i izraženoj socijalnoj distanci. Jedan je od društvenih ciljeva i pomoć Romima da izidu iz getoiziranih marginalnih zajednica. Socijalna integracija nije negacija romskih posebnosti i brisanje njihova socijalnokulturnog identiteta. Kon-

cept integracije trebalo bi shvatiti kao prihvatanje i uključivanje u ubičajene procese koji se događaju u društvenoj okolini. U ovom kontekstu vrlo je važno i poboljšanje socioekonomskoga statusa Roma, a posebice stambenoga, što se ne može ostvariti bez pomoći i potpore države i društva (urbanizacija i izgradnja tipiziranih romskih naselja). Iskustva nekih zemalja pokazuju i korisnost osnivanja zajedničkih tijela (predstavnici vlade/lokalne samouprave i Roma), koja bi analizirala i pratila stanje na pojedinim područjima života romske populacije (stanovanje, zdravstvena i socijalna skrb, zapošljavanje, odgoj i obrazovanje...) i poticala pozitivne procese. Koncept socijalne integracije podrazumijeva prije svega prihvatanje prava i obveza iz postojećih zakonskih dokumenata, uključivanje u odgojno-obrazovni sustav (formalno i stvarno), zapošljavanje i ostvarivanje specifičnih manjinskih prava (Štambuk, 2000., 198).

Kod koncipiranja elemenata ili ustroja specifičnih oblika odgoja i obrazovanja Romi i prosvjetne vlasti moraju poštovati sljedeće:

1. posebnosti romskog etničkog i kulturnog identiteta (jezik, plemenski i gospodarski ustroj, kulturu i umjetnost, vjersku pripadnost, stil života...)
2. teorijske okvire pojedinih aspekata pristupa odgoju i obrazovanju Roma u svijetu i Hrvatskoj
3. stvaran broj, raspršenost, način života/stanovanja romskoga stanovništva u Hrvatskoj
4. smjernice i modeli europskih asocijacija (kao i nacionalne programe odgoja i obrazovanja Roma u svijetu), mogućnosti unutar zakonske regulative u Hrvatskoj te iskustva drugih etničkih i nacionalnih manjina u Hrvatskoj s razvijenijim specifičnim elementima školskoga sustava
5. realne mogućnosti unutar postojećega školskog sustava i organizacijskih oblika nastave na jeziku manjina
6. interkulturni pristup na temelju rezultata istraživanja i provedenih pojedinih specifičnih školskih i nastavnih oblika za Rome
7. procjenu budućih kretanja na području stanovanja Roma i/ili aspiraciju prema određenim oblicima stanovanja.

Jedan od mogućih pokazatelja jest i percepcija/mišljenje o stanovanju budućih generacija u okviru sadašnjih naselja. Ako izuzmemos faktor nerealnih očekivanja ili lijepih želja za vlastitu djecu, a uzrokovani generalnim nezadovoljstvom sadašnjim načinom stanovanja (57,1% ispitanika smatra da im stambeno pitanje ili nije riješeno ili je riješeno vrlo loše i loše), može se pretpostaviti da će takva situacija ostati još neko vrijeme. Barem tako misli 38,7%

roditelja Roma za svoju djecu, a 31,3% ne zna ili ne može ocijeniti. Promjene (odlazak djece iz naselja) predviđa 18,9% roditelja Roma, dok se u samo 3,8% obitelji već jedno ili više djece odselilo (Tablica 7).

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Biogradsko- -posavska	Osičko- -baranjska	Istarska	Mediumurska	Ostalo	Ukupno uzorak
Vjerujem da će ostati	42,0	42,7	31,6	47,2	43,0	24,0	51,0	28,7	53,3	38,7
Mislim da će se odseliti	14,3	10,4	29,1	27,0	6,0	23,0	14,6	27,3	9,3	18,9
Već se jedno dijete ili više djece odselilo	3,6	3,1	1,3	1,1	,0	8,0	4,2	6,5	2,7	3,8
Ne znam, ne mogu ocijeniti	33,0	41,7	29,1	18,0	32,0	36,0	19,8	34,3	32,0	31,3
Nemam djece	7,1	2,1	8,9	6,7	19,0	9,0	10,4	3,2	2,7	7,3

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Tablica 7.

Mislite li da će vaša djeca
ostati živjeti u naselju ili će se
odseliti? (%)

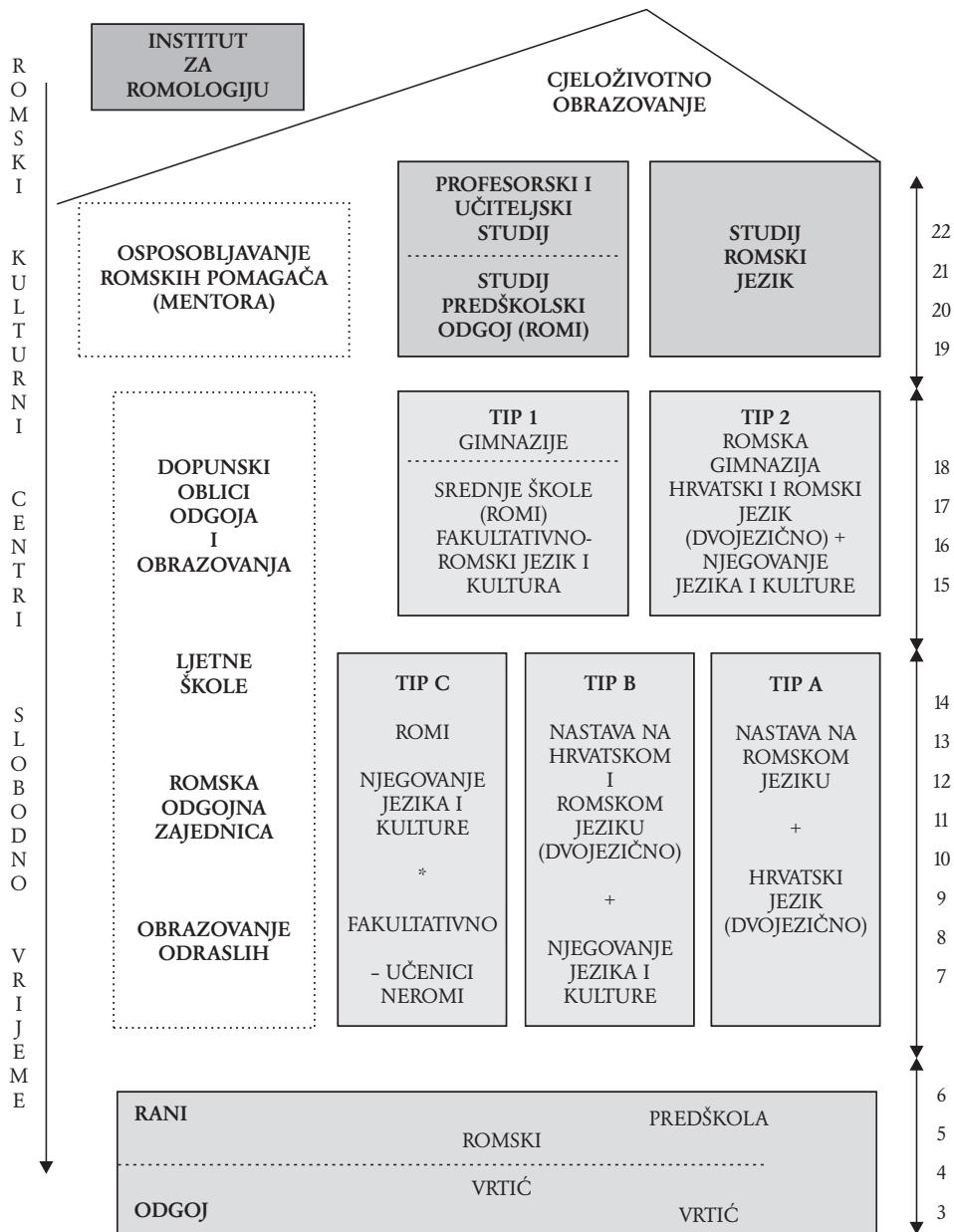
Postojeći sustav odgoja i obrazovanja u Republici Hrvatskoj, iako pruža jednakе mogućnosti za svu djecu, nije dovoljno fleksibilan za specifične potrebe romskih učenika niti respektira romski način života i oblike stanovanja. Prihvatajući činjenicu kako je malen broj romske djece uključen u predškolski odgoj, kako nisu utemeljene škole na romskom jeziku i pismu (dvojezična nastava, sadržaji u vezi s posebnošću Roma), u redovitom školskom sustavu nema učitelja Roma ili onih koji bi poznavali romski jezik, kako je prolaznost vrlo niska u osnovnim školama (a srednje škole polazi zanemariv broj učenika Roma), kako nema udžbenika i priručnika za nastavu na romskom jeziku (osim romske početnice na *romani chibu*), dolazimo do zaključka kako su prijeko potrebne inovacije i *postupno utemeljenje cjelovitoga i specifičnoga sustava odgoja i obrazovanja za Rome*. Iskustva drugih zemalja u Europi⁹ svakako mogu biti znakovita i na području stanovanja i školanja Roma.

Poštjući različitosti u pristupu, odgoju i obrazovanju Roma u Europi ima i neke zajedničke karakteristike. Uz upoznavanje i međusobni odnos romske i europske kulture, bitan element u koncipiranju obrazovanja Roma jest odnos i priprema za komunikaciju u multikulturalnom okružju, što podrazumijeva ostvarivanje suradničkih veza: učenici, roditelji, škola, (lokalne) vlasti, znanstvene institucije, nevladine udruge, romska zajednica. Poučavanje i dje-lovanje prema očuvanju ljudskih prava i demokratskih vrijednosti temelj je interkulturalnom pristupu školi.

Neven Hrvatić
Obrazovanje Roma u Hrvatskoj: pretpostavka za bolju kvalitetu života?

Shema 2.
Prijedlog hrvatskoga modela sustava odgoja i obrazovanja Roma

Cjelovit prijedlog svakako bi trebao maksimalno poštovati polazne pretpostavke, kako bi anticipirao budući razvoj (shema 2). U ovom kontekstu šire ćemo prikazati samo rani odgoj i osnovnu školu, dok bi cjelovit sustav obuhvaćao sve segmente: srednju školu, školovanje romskih odgajatelja i učitelja, osposobljavanje romskih pomača (mentora), različite dopunske oblike odgoja i obrazovanja...

Predškolski odgoj – Romski dječji vrtić⁴⁰ (u okviru romskoga naselja ili izvan njega) u kojem bi romski, uz hrvatski, bio govorni jezik, mogao bi biti temeljni tip ustanove za odgoj romske djece predškolske dobi. S obzirom na trenutačnu nemogućnost znatnijeg obuhvata romske djece u vrtiće (3 - 7 godina), rješenja su moguća u dva pravca: *intenziviranja aktivnosti oko izgradnje dječjih vrtića u romskim naseljima*, proširivanja odgojnih skupina u mjestima u blizini naselja (dvojezične skupine) ili dosljedno *provodenje odgojno-obrazovnoga programa predškole* (kao obveznoga za svu dječu koja nisu obuhvaćena temeljnim vrtičkim programom).

Osnovna škola najvažniji je segment (u sadašnjim uvjetima) za Rome, jer je velik dio učenika Roma ne završava i tako ne može nastaviti školovanje, niti se kasnije zaposli, osim na jednostavnijim, sezonskim i slabije cijenjenim poslovima. Za učenike Rome nisu ostvareni predviđeni organizacijski oblici nastave na njihovu jeziku i pismu. Poštujući realno jezično stanje, za učenike Rome trebalo bi ustrojiti tri temeljna tipa modela (oblika) realiziranja nastave na romskom jeziku.

Tip A osnovne škole: predviđen za područja, sredine sa znatnijim brojem učenika Roma, gdje je romski jezik dominantan u komunikaciji romske djece, a nepoznavanje (ili nedovoljno poznавање) hrvatskoga jezika predstavlja izrazitu poteškoću u ostvarivanju nastavnog programa. Cjelokupna nastava održavala bi se na romskom jeziku i pismu. Dodatni nastavni sadržaji u vezi s posebnostima romske manjine (romski jezik i književnost, povijest, zemljopis...) realizirali bi se tijekom cijelog trajanja osnovne škole.

Uz realizaciju programa na romskom jeziku i pismu, učenici Romi obvezno uče hrvatski jezik. Tip A osnovne škole pogodniji je za niže razrede, područne školske odjele u okviru romskih naselja, gdje bi nakon završetka mogli nastaviti školovanje prema tipu A ili u višim razredima prijeći na tip B osnovne škole. Važnost organiziranja škole s nastavom na romskom jeziku i pismu (četiri ili osam razreda) u velikim romskim naseljima ili pri njima (što bi pratio i proces urbanizacije) izvanredna je kao mjesto odgoja i obrazovanja, ali i njegovanja i čuvanja romskoga jezika i kulture. "Romsku" osnovnu školu dopunjuje djelovanje romskih kulturnih centara, kao mjesta okupljanja i provođenja slobodnoga vremena učenika: knjižnica, čitaonica, sjedište klubova, udruga...

Tip B osnovne škole: realizira se u sredinama gdje ima više učenika Roma (kao kod tipa A u romskim naseljima ili uz veće gradove), gdje učenici Romi poznaju romski i hrvatski jezik u dovoljnoj mjeri da mogu pratiti nastavu na oba jezika. To su dvojezične ili višejezične sredine.

Dvojezičnu nastavu mogu polaziti učenici Romi i ostali, što je posebno važno u mješovitim sredinama za međusobno razumijevanje i bolju integraciju Roma.

Tip C osnovne škole: realizacija tipa C osnovne škole i pripadajući organizacijski oblici omogućuju širu primjenu u različitim sredinama: s većinskim romskim stanovništvom (romski jezik – govorni), u mješovitim, među romskim stanovništvom (romski jezik nije u dnevnoj upotrebni), u pojedinim školama u većim gradovima u koje bi nadio nastave dolazili učenici Romi (i neromi) iz škola šireg okružja. Nastavni program jednak je kao za nastavu na hrvatskom jeziku, a učenici Romi polaze izbornu (fakultativnu) nastavu iz dodatnih nastavnih sadržaja u vezi s posebnostima romske manjine (romski jezik i književnost, povijest, zemljopis...), u funkciji očuvanja etničkog i kulturnog identiteta.

Zaključak

Ne umanjujući važnost cjelovitoga, sustavnog istraživanja brojnih fenomena vezanih za Rome: jezik, kultura i umjetnost, socijalni i gospodarski ustroj, marginalizacija, socijalna integracija..., upravo je stanovanje, kao i područje odgoja i obrazovanja, svojevrsna sinteza različitosti polaznica i jedinstvenosti u pristupu.

Za Rome u Hrvatskoj presudno je, uz poboljšanje sociogospodarskoga položaja, integriranje u sve segmente društva, ali i neprijeporna potreba očuvanja kulture, tradicije i stila života.

Kvalitativan napredak u socijalnoj integraciji i kulturnoj autonomiji Roma u Hrvatskoj može se postići samo promptnom, ali sustavnom, aktivnošću prema dosljednoj primjeni dostignutih standarda drugih etničkih i nacionalnih manjina, poštujući sve posebnosti. Početni rezultati obvezuju i institucije države i romsku nacionalnu zajednicu na kooperativnost i realnost u pristupu, kako bi hrvatski Romi očuvali etnički identitet i ostvarili manjinska prava, ali i prestali živjeti u getoiziranim, neurbaniziranim naseljima, bez zaposlenja i od socijalne pomoći. U ovom kontekstu uređenje prostora te urbanizacija i uređenje naselja (lokacija naseljenih Romima) prioritetan je zadatak, to više što su romska naselja/lokaliteti naseljeni Romima najčešće izvan građevinskih područja naselja, na tuđem zemljištu i u pravilu neodgovarajuće/loše komunalno opremljeni.

Svako dalje improviziranje i nedostatak inicijative ponovo marginalizira Rome, koji u Hrvatskoj, na temelju povijesnih iskustava i zbilje, mogu biti vrijedan i prepoznatljiv dio multikulturalnog okružja.

Iako je konceptualizacija ustroja specifičnih školskih i nastavnih oblika na romskom jeziku i pismu na samom početku, na temelju istraživanja teorijskih okvira, rezultata znanstvenoistraživačkih projekata, eksperimentalnih programa... može se prepostaviti kako će i proces ustroja specifičnih oblika odgoja i obrazovanja za Rome biti ostvaren na znanstvenoj osnovi i pedagoški kompetentno.

BILJEŠKE

¹ Početak seoba Roma datira iz vremena perzijskoga šaha Ardashira I. (224.-241.). Kao razlozi seoba ističu se nesigurnost u sjevernoj Indiji, gdje su Romi živjeli, te unutarnje socijalne razlike (kaste), što se može potvrditi usporedbom religijskih simbola i vjerovanja koje su Romi donijeli u Europu s indijskim i perzijskim toga vremena (Kenrick, 1994., 17).

² Tijekom povijesti migracije Roma redovito su pratili nepovjerenje, odbojnost, razne vrste diskriminacije i stradanja, u prvom redu kao neprijeponi stav okoline, a ne kao odraz romske nepočudnosti, tradicionalnoga načina života u zatvorenim romskim naseljima ili stalnih (povremenih) migracija.

³ “Ciganska naselja nijesu dopuštena u šumama (*partibus sylvosis*) pod čergama, nego Cigane valja smjestiti u krajeve, gdje nema šuma, u predjelu oranica, da se priviknu ratarstvu. Cigani ne trebaju nikakvih drugih poglavica osim mjesnih starješina, iza kako već prije izgubiše pravo na svoje vojvode (*cassatis jam alioquin Vajvodis*). Cigansku djecu treba iza navršene četvrte godine bar svake dvije godine porazdijeliti u obližnja mjesta (*per gremialia loca*). Župnici će se naravno skrbiti za njihovu prosvjetu. Lutanje cigansko je zabranjeno, a ‘reguliranim’ (sjedilačkim) Ciganima može se iznimno u slučaju potrebe dati putnice, da idu na sajmove, ali je opreznost i u tom potrebna” (Matasović, 1928., 3).

⁴ Posljednja važnija doseljenja Roma u Hrvatsku bila su prije dvadesetak godina: s Kosova (894), iz Bosne i Hercegovine (421), Srbije (202) i Makedonije (178), kada dolaze skupine *Arlija*, *Gurbeta* i *Čergara*, koji danas čine uglavnom gradsko stanovništvo (Zagreb, Rijeka, Pula). Ukupno je doselilo 1888 Roma, dok se još 1180 selilo unutar Hrvatske. Za Domovinskog rata neke romske skupine dolaze iz Bosne i Hercegovine u Hrvatsku, kraće se zadržavaju i odlaze u druge europske zemlje.

⁵ Još donedavno mogle su se u Hrvatskoj (romsko naselje *Stiska* – Durđevački pijesci, neka naselja u Međimurju) vidjeti nastambe, kolibe napola ukopane u zemlju, s gornjim dijelom od ilovače i drveta. Kolibe su pokrivene priručnim materijalom (limom, kartonima), a veličine su $3 \times 3,5$ m. U njima se nalaze prostirke za spavanje, oskudni “namještaj”, ognjište ili peć. U takvoj se kolibi odvija sav obiteljski život, u kojem sudjeluje više generacija i mnoštvo djece. Razina i higijena stanovanja vrlo su niske, kao i u čergama, gdje se spava u kolima ili šatorima. Uz ovakav način života često je “zanimanje” prošnja, skupljanje plodova i otpada.

⁶ Bilingvizam – (dvojezičnost – uže: govorna osoba koja više ili manje slobodno vlada s dva jezika; – šire: socijalna pojava kad pojedinac, dio ili cijela nacionalna manjina sustavno upotrebljava, služi se maternim jezikom i jezikom kojega drugog naroda (Rosandić, 1983., 15).

⁷ Socijalna distanca pojam je kojim se mjeri naš osobni stav prema pri-padnicima drugih skupina: nacionalnih, vjerskih, spolnih... (skupina koje se drugačije ponašaju od skupine kojoj mi pripadamo). Socijalna dinstanca, "društveni razmak", govori o tome koliko su nam neke skupine bliže ili dalje od drugih (Mijatović i Previšić, 1999., 18).

⁸ Dio istraživanja u okviru znanstveno-istraživačkih projekata "Genealogija i transfer modela interkulturalizma" i "Školski kurikulum i obilježja hrvatske nacionalne kulture" (od 1991. do 2001.) u kojem su sudjelovali: Vlatko Previšić, voditelj projekta, Vlatka Domović, Zlata Godler, Stjepan Jagić, Đurđa Jureša-Persoglio, Vjeran Katunarić, Anton Mijatović, Elvi Piršl, Koraljka Posavec, Gordana Uzelac, Dijana Vican, Vinko Zidarić, Amzi Žimberi, Ante Žužul i Neven Hrvatić.

⁹ Zanimljiv je primjer Italije, gdje se odgoju i obrazovanju Roma prilazi s različitih stajališta, između tradicionalnoga pristupa i novih pedagoških projekata. Prema podatcima Centra za nomade, neke od prvih škola za djecu Roma otvorene su u okolini Torina 1973./74. godine. Romsku su djecu morali prikupljati po logorima u okolini i prevoziti u školu. Osnovni preduvjet uspjeha bilo je stvaranje povjerenja i staln kontakt s roditeljima (učitelji su počeli učiti *romani chib*). Mali su Romi u početku usvajali higijenske navike, sudjelovali u pripremanju hrane (tradicionalna romska jela), a nastava je bila individualizirana i bez ocjena. Vrednovalo se dostignuće, aktivnost, uz poštovanje sposobnosti i različita predznanja. Učenici Romi učili su čitati i pisati, čitaju se romske novine, a zbog intenziviranja procesa socijalizacije česti su posjeti drugim školama i ustanovama. Nastava se održavala periodično (u jesen su obitelji *Roma Sinta* na putu), a u proljeće su učitelji izvodili nastavu u romskim logorima, na otvorenom, u kontekstu života romske skupine. Istraživanje o mogućnostima organizacije osnovne škole u Piacenzi, koju polaze romska djeca iz šest okolnih naselja, potvrdila su potrebu interkulturalnoga pristupa u nastavi. Marginaliziranost, specifičan način života i sociokulturna određenost uvjetuju i program, oblike obrazovanja i nastavne metode. Naime, obuhvat romske djece samo je u prva dva razreda bio veći od 30%, do petog (često) pada i na 7,5%, a od upisanih učenika redovito je polazilo nastavu samo 55% učenika Roma, dok je tek 25% uspijevalo svladati propisani nastavni program (Novara, 1990., 10-11).

¹⁰ U posljednjih pet godina, od primjene Zakona, obuhvat romske djece predškolskim odgojem i raznim programima sve više raste. Tako je 2002. godine u programe predškolskog odgoja bilo uključeno 512 romske djece smještenih u 21 odgojnu skupinu.

Lynette
ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ

ROMKINJE I UVJETI NJIHOVA ŽIVOTA

Uvod

Romi su opisivani kao "ljudi na rubu", čiji se životni stil znatno razlikuje od njihove kulturne i socijalne okoline. S obzirom na to da oni često žive na rubu društva, u ekonomski uskraćenim i društveno izoliranim naseljima, najvjerojatnije će njihova ranjivost biti puno veća nego ostalog dijela populacije. Studije dosljedno pokazuju da su Romi "prezastupljeni" u svim kategorijama kojima je potrebna društvena zaštita: vrlo siromašni, dugoročno nezaposleni, bez stručne spreme, neobrazovani, članovi velikih familija, osobe bez boravka, državljanstva itd. Jedan od ciljeva ove studije jest analizirati rodne razlike u uvjetima života i nastojanje da se razumiju priroda i uzroci tih razlika. Romi su kao skupina ugroženi, međutim, Romkinje često trpe *trostruku* diskriminaciju: **što su siromašne, što su Romi i što su žene**. Rana udaja, višestruko rađanje i njihova središnja uloga u domaćinskim poslovima, čuvanje djece, u reproduciranju tradicionalnih romskih kulturnih normi, često prerano određuju sudbine mnogih romskih žena. Dakle, Romkinje su zbog toga inferiorne u stupu različitim oblicima kapitala,¹ što zapravo određuje i njihov marginalan položaj.

Iako Romi imaju zajedničko podrijetlo, povijest i zajedničku kulturu, oni nisu homogena skupina. Često su pogrešno percipirani kao jedinstvena skupina, a ne kao mnogo različitih skupina. Drugim riječima, romske su zajednice neosporivo različite i ta se različitost odnosi i na iskustvo Romkinja. Bitu (1999., 6) različitosti Romkinja pridaje različitost iskustava zajednica kojima one pripadaju:

Cijela je rasprava komplikirana zbog činjenice da se iskustva Romkinja mogu supstancialno razlikovati, ovisno o tome kojoj skupini pripadaju, kojoj zemlji (specifičnosti kulture glavne populacije) i u kojim društvenim uvjetima žive (nomadski/statično, urbani ili ruralni prostor, društvena skupina itd.) i/ili koju vjeroispovijed slijede (Romi mogu biti katolici, pravoslavni ili muslimani).

Dakle, moja namjera u ovom radu nije generalizirati i prepostaviti da su uloge žena i njihova iskustva u svim romskim zajednicama identične, jer su i romske zajednice vrlo različite.

Romkinje

Ipak, Romkinje su u zaista tešku položaju, jer su na sjećisu tradicionalne kulture i moderniteta. Izvještaji upozoravaju da su Romkinje često isključene iz prilika za školovanje – ili izravnom socijalnom diskriminacijom ili zato što tradicionalne romske vrijednosti nameću druge prioritete romskim djevojkama (Report on Romani Women from Central and Eastern Europe, 2002.). Studije su pokazale da Romkinje, kao žene i majke, nose punu odgovornost za očuvanje romske kulture i identiteta (vidi Fonseca, 1995.; Pomykala & Holt, 2002.).

Biti majka smatra se jedinim i najvažnijim ženinim zadatkom; ako nema djecu, misli se da ona nije odrasla žena. Sa snažnom obiteljskom orijentacijom dolazi do uvažavanja velikoga broja djece u obitelji, koja je sretnija što ih ima više. Smatra se da su djeca znak prestiža i sreće. Po izvještaju “Refugee Women’s Resource Report” (2002.), očekuje se da su žene kad se udaju djevice i da su vjerne mužu do smrti. Obrazovanje za djevojke često je ograničeno kao način kontroliranja ženske seksualnosti i odmah nakon ulaska u pubertet Romkinje se često udaju da bi se spriječili seksualni eksperimenti. Romske djevojke i žene imaju slabu moć, slabu kontrolu nad svojim seksualnim i bračnim životom, odlučivanjem o broju djece i vremenu između porođaja. Bilo koji pokušaj promjene uloge s njihove strane (npr. viša razina obrazovanja, formalno zaposlenje, kontracepcija) ponekad se doživljava kao odricanje od romskog identiteta. Neki predviđaju potpuno iščeznuće romske kulture ako njihove žene budu živjele kao sve druge žene.

Istraživanje s Romkinjama

Istraživanje za ovu studiju uključuje intervjue s dvadeset žena i terensko istraživanje u pet hrvatskih županija.² Istodobno su korišteni rezultati nacionalne ankete, koja uključuje 968 domaćinstava u romskim naseljima po Hrvatskoj. Iako su žene sudjelovale dobrovoljno, nisam uvijek mogla razgovarati s njima nasamo, bez njihovih muževa. Također je bilo gotovo nemoguće imati “privatni” intervju ili razgovor bez prisutnosti drugih žena i djece, koji su često ulazili/izlazili i sudjelovali u raspravi.

Prije rasprave o uvjetima života Romkinja ukratko su opisane njihova pozadina, rodne uloge i terenske opservacije.

Analize materijala dobivenih intervjua pokazuju da rana udaja i/ili socijalne odgovornosti (čuvanje djece i kućni poslovi) pridonose visokoj razini nepismenosti među romskim djevojkama i ženama. Intervjui s Romkinjama pokazuju da njihove godine "udaje" variraju između 12. i 21. godine (prosječno 16,5). Međutim, manje od trećine službeno su vjenčane, ostale su u izvanbračnoj zajednici u kojoj se koriste svojim prezimenom i daju ga djeci. U skladu s običajem (*virilocal residence*), samo šest žena sada živi u mjestu rođenja u odnosu na njih četrnaest, koje su presele k mužu. Kao što se i očekivalo, ima prvorotkinja već sa dvanaest godina, a samo su dvije žene prvi put rodile sa 21 godinom (prosječno 17,5).³ Većina žena (12) u ovom uzorku ima troje ili četvero djece, dok je jedna imala šestero,⁴ tri žene nisu uopće imale djecu (jedna je bila trudna, a druge to namjeravaju). U većini slučajeva one su bile djeca, u svakom pogledu, kad su počele rađati.

Zastrašujuće, njihova je razina obrazovanja izrazito niska: devet žena nije uopće pohađalo školu: sedam ih je išlo od prvog do četvrtog razreda; tri nisu uspjele završiti osnovnu školu, a samo su dvije završile srednju školu. To je bilo vrlo očito prilikom intervjeta, jer su mnoge imale poteškoća sjetiti se važnih godina (rođenja njihove djece...). Neke su priznale da se znaju samo potpisati i izvadile su sve dokumente čim sam počela postavljati pitanja. Mnoge nisu mogle odgovarati bez prevoditelja i pomagača koji bi im pojasnio pitanje. Većina je izjavila da nisu isle u školu ili su rano prestale ići jer su morale čuvati braću i sestre dok su njihove majke radile ili su one same morale raditi (npr. skupljanje bilja, prošenje...). Ove socijalne odgovornosti znače da je mnogim djevojkama bilo uskraćeno školovanje, što odražava snažnu patrijarhalnu kulturu romske zajednice i očekivanje od ženske djece da rade, a ne da idu u školu. Mnoge djevojke prihvataju te nejednakosti i opravdavaju to riječima da tako i tako nisu željele ići u školu i da im je to bilo dovoljno nakon nekoliko razreda. Iznimno, jedna tridesetogodišnjakinja, majka četvero djece, pričala mi je kako se žarko željela školovati i uspješno je uz pomoć škole završila dvije godine srednje. Potječe iz obitelji s osmero djece i roditelja alkoholičara, koji su je s petnaest godina prodali za gajbu piva muževljevim roditeljima.

Razgovori s tim ženama otkrili su da rodne uloge u ovim zajednicama, gdje vladaju patrijarhalne norme, znače da su uloge žena i muškaraca jasno podijeljene: još se uvi-

Lynette Šikić-Mićanović
Romkinje i uvjeti njihova života

tek očekuje da žene ispune tradicionalne funkcije, kao što su kućni poslovi i čuvanje djece, iako one znatno pridonose kućnom budžetu. Stoga su Romkinje, bez obzira na to što njihovi muževi rade, presudno odgovorne za brigu o djeci i hranjenje. One se duboko protive odvojenosti od djece u bilo kakvima okolnostima. Stoga rijetko napuštaju domaćinstvo i kućni prostor, pa zato preferiraju neregularne, neredovite poslove u sivoj ekonomiji. Često rade sezonske poslove na obiteljskim gospodarstvima ili skupljaju biljke i sekundarne sirovine, ali samo Romkinje i djeca prose, jer za njih prošenje nije sramota kao za muškarce.

Žene na mnoge načine sliče ugovorom vezanim sluškinjama, bez svoga mjesto, koje rijetko izlaze ili napuštaju domaćinstvo. Rijetko, a pogotovo žene s kojima sam razgovarala, smatraju da je na bilo koji način nepravedno što one rade većinu poslova. Samo se 1,5% Roma, koji su sudjelovali u nacionalnoj anketi, slaže da je to što su žene vrlo opterećene (poslom, obiteljskim obvezama) glavni problem domaćinstva. Ta nesposobnost priznavanja diskriminacionih praksi, s jedne strane, odražava snagu patrijarhalnih normi u tim zajednicama, ali upućuje i na to kako Romi smatraju da je to nevažno u usporedbi s problemima koji njih tište. Dakle, većina je ispitanika nacionalne anekte (64%) objasnila da je slab materijalni položaj (oskudica,

Trudnica, 15 godina, bez škole...

siromaštvo...) glavni problem domaćinstva, što jasno pokazuje da su opterećeniji poteškoćama vezanim uz opstanak, a one proizlaze iz siromaštva, diskriminacije - i ne ostavljaju dovoljno prostora za specifične probleme (kao što su rodna pitanja).⁵

Tipično, najprezentativnije imućne kuće, koje ostavljaju dojam, najčešće su na prednjem dijelu ili na središnjem mjestu romskih naselja (npr. Kuršanec, Piškorovec u Međimurskoj županiji) i one na zgodan način skrivaju prave "slumove" u pozadini.⁶ Namjerno, obično bih se uputila prema skrivenom dijelu, koji se raspada u prljavštini, no svejedno prema prostorima u kojima se stalno vrte djeca. Unutrašnjost tih kuća koje sam posjetila bila je relativno uredna (s obzirom na broj ljudi koji žive zajedno u tim skućenim prostorima i rijeke blata vani). Izvan ovih životnih prostora, scenu iza kućnoga praga redovito čini smetlište s hrpom smeća, razbijenoga namještaja i odbačenih stvari iz kuće, golemo brdo sekundarnih sirovina, otpada...

Romkinje i uvjeti njihova života

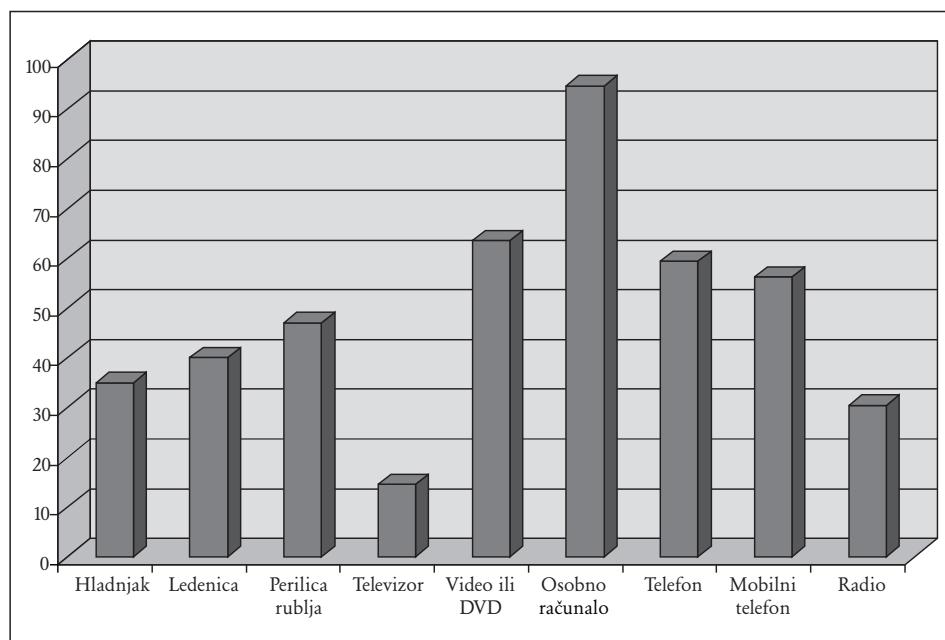
Temeljna prepostavka ovoga rada jest da su uvjeti života multidimenzionalni. To znači da se stanje koje proživljavaju osobe (posebno žene) i domaćinstva mora gledati kao više istodobno djelujućih čimbenika. Ti čimbenici uključuju stanovanje, obrazovanje, pristup infrastrukturi, dohodak, socijalnu podršku, prava itd. – sve to čine kompleksnu sliku i može se ocijeniti ako se poslužimo mjerama kvalitete života (*well-being*). Uvjeti života mogu znatno utjecati na načine na koje se Romkinje mogu brinuti za svoje obitelji i za sebe.

Mjere kvalitete života (well-being)⁷

1. Posjedovanje uobičajenih tipova kućanskih električnih uređaja u domaćinstvu je važna mjera kvalitete života (npr. hladnjak, TV, perilica rublja, stroj za pranje posuđa, telefon, kompjutor...). Očito, romska kućanstva najčešće nemaju sve ono što bi u svakom slučaju olakšalo poslove u kući. Mnogim domaćinstvima nedostaju obični aparati, kao što su strojevi za pranje rublja (47%), hladnjaci (35%) i ledenice (40%), koji bi znatno olakšali ženi obavljanje kućnih poslova, što često znači pranje i hranjenje velikoga domaćinstva.⁸ Uz to, većina domaćinstava nema osobno računalo (94,7%) ni (mobilne) telefone (56,2% i 59,4%), što se pokazuje kao njihova osnovna i kompjutorska nepismenost, a to također pridonosi njihovoj izolaciji.

Slika 1.

Postotak domaćinstava kojima nedostaje pojedini kućanski aparat N=968

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

2. Uvjeti stanovanja također su važna mjera kvalitete života (*well-being*); sigurna i udobna kuća osnovni je uvjet za svaki obiteljski život (McLoyd i Wilson, 1991.). Rezultati pokazuju da sudionici nacionalne ankete većinom žive u kućama (74,5%) koje su uglavnom od cigle, kamena, betonskih blokova (85,7%). Na prvi pogled, ovi podatci izgledaju optimistično, ali treba napomenuti da mogu vrlo lako zavesti na pogrešan zaključak. Puno "kuća" koje sam vidjela gotovo se raspadaju i ispod svakoga su životnog standarda. Ljudi u njima žive, iako su mnoge gotovo neuoporebljive za stanovanje: prozori su razbijeni, kuće prokišnjavaju, statički su nestabilne (vidljiv su vanjski dokaz napukli zidovi), vlažne, pune gamadi (štakori, žohari), nema odgovarajućega grijanja⁹/osvjetljenja, ventilacije i vodovodnih instalacija, odvoda – što otežava obiteljski život. Gotovo polovica ispitanika nacionalne ankete (49,1%) kao izrazit problem uvjeta stanovanja navodi vlažnost i oronulost stana.

Skučenost je drugi vječni problem; gotovo polovica kućanstava (45%) nacionalnoga uzorka izjavila je da njihovi članovi nemaju vlastitu postelju. Istodobno 21,6% istog uzorka nema više od jedne prostorije, što znači da se sve aktivnosti domaćinstva (kuhanje, jedenje, kupanje, spavanje,

školske obveze, slobodno vrijeme itd.) najvjerojatnije provode u jednoj sobi. Nesumnjivo, takva situacija remeti i komplicira uglavnom sve ono što žene moraju raditi kao "supruge" i majke. Ispitanici također navode kao izrazit problem premalen stambeni prostor (53,6%) i neprikladan stambeni raspored (49%).

Rezultati pokazuju da kanalizacija, vodovod i električna struja nisu dostupni mnogim domaćinstvima u romskim naseljima (vidi sliku 2). Očito, nedostatak pristupa javnim i komunalnim službama velik je problem u mnogim romskim naseljima – što sami Romi navode kao problem; 62,9% sudionika nacionalne ankete nezadovoljno je slabom opremljenosti svoga stana (voda, plin, struja). Osim tih poteškoća, u 30% domaćinstava žene nemaju kuhinju (uključujući sudoper s tekućom topлом i hladnom vodom), gdje bi mogle pripremati i kuhati obroke za brojnu obitelj. Velik broj domaćinstava nema kupaonicu (56,1%), zadovoljavajući količinu tople i hladne vode, što uglavnom ugrožava žene koje su odgovorne za pranje djece.¹⁰ U 60,7% domaćinstava nema WC-a u kući, dok 17,5% kućanstava nema WC ni u kući ni izvan nje.

Svi ovi nedostaci (osobito ako se uzimaju u obzir njihovi kumulativni efekti) nesumnjivo utječu na zdravlje i sigurnost svih članova, što je neizbjježno povezano i s Romkinjama. Domaćinstvo je često središte rada, čuvanja

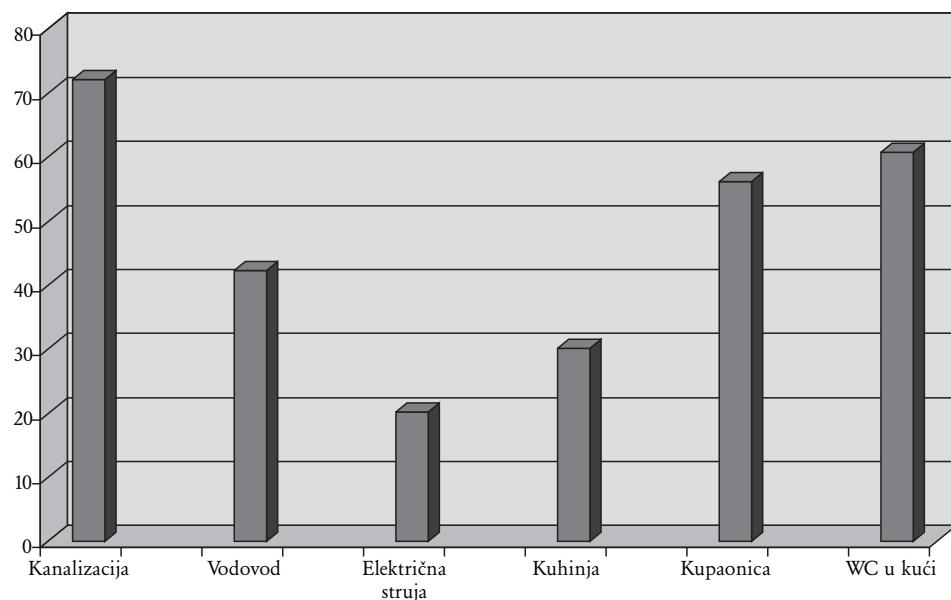
Đurđevac – Stiska

Sveti Đurd, dom za šestero

Slika 2.
Neopremjenost domaćinstva
(%) N=968

djece i društvene interakcije Romkinja, a sve aktivnosti koje se odvijaju u tom prostoru njezina su odgovornost (npr. ona je jedina dužna paziti da su djeca čista, nahranjena, naspavana i da su ispunila sve školske obveze itd.) Sherman (1994.) uočio je da skučenost, isključenje struje ili

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

drugih komunalija, neadekvatno grijanje i drugi problemi u vezi s kvalitetom stanovanja mogu remetiti dječju sposobnost da se odmore ili pišu zadaće, ali i da proizvodi stres i depresiju u odraslih. Romi svakako trpe više ekstremnih poteškoća kao plod siromašnih životnih uvjeta, što neizbjegno uzrokuje anksioznost i beznadnost populacije. Opisali su mi u Svetom Đurđu, romskom naselju koje nema struju, ni sanitarije, u obitelji (s troje djece, svi mlađi od pet godina, s još jednim djetetom na putu) užasan strah spavanja noću, u mraku, kad neobuzданo trče štakori i grizu djecu. Druga mi je žena, koja živi u Capraškim Poljanama, objasnila da moraju spavati s upaljenim svjetlom, jer je njezin dom preplavljen žoharima. Na terenu je bilo vrlo očito da mnoga djeца nemaju prikladne uvjete (stolove, rasvjetu, mir i tišinu) za učenje u domaćoj okolini. Dakle, pristupiti problematičnom ponašanju romske djece u školi (pospani, nekoncentrirani, u prljavoj odjeći...) može biti uzaludno bez uočavanja mnogostrukih čimbenika u njihovoј obiteljskoj okolini (nema kreveta, nema mogućnosti pranja, nema asfaltiranih cesta...) koji pridonose i održavaju to problematično ponašanje. Stoga je slaba uspješnost romske djece povezana s njihovim kućnim ambijentom: nedostatkom namještaja, prikladnog osvjetljenja i skučenošću. Jasno, odgovarajući uvjeti stanovanja nužni su za kvalitetu života svih članova domaćinstva.

Očito, loši uvjeti stanovanja jedna su od važnijih manifestacija siromaštva, ali problemi vezani uz okoliš također ga zaoštravaju. S obzirom na to da su im "bolje" lokacije finansijski nedostupne, romska naselja često se nalaze u vrlo zagađenim, nesigurnim područjima koja graniče sa željezničkom prugom, deponijima za otpad ili su usred industrijskih zona, drugima neprivlačnijih.¹¹ Iako mnogima opstanak ovisi o ovim prostorima, 63,3% ispitanika nacionalne ankete izjavilo je da su izrazito ugroženi okolišem i požalili se na zagađenost zraka i okolice (58,1%). Međutim, iako je kod Roma koji žive na marginalnim prostorima manji strah od deložacije, oni su (uključujući i djecu) često izloženiji opasnostima (nesreće na željezničkim prugama, na deponijama...).¹² Ne iznenađuje da su ovi prostori često preplavljeni gamadi svake vrste (Capraške Poljane, Sveti Đurđ, Đurđevac – Stiska) ili muljem (Lončarevo) i zbog toga je nemoguće da se žene bave vrtlarstvom, čime bi svojim obiteljima obogatile doista siromašan jelovnik. Mnoge su mi žene rekle da ne mogu priuštiti voće svojim obiteljima i da žive od jeftinije hrane (krumpir, grah...). Domaći uzgojeni proizvodi popravili bi kućni budžet i bilo bi jednostavnije i lakše hraniti toliko djece, koja inače izgledaju neishranjeno. U svakom slučaju, zajednički pro-

Đurđevac – Stiska

stor u naselju, često stisnut i nepodijeljen, bez graničnih markera, neiskoristiv je za vrtlarstvo, jer je najčešće pretrpan odbačenim komadima namještaja, aparata i sekundarnih sirovina.

3) Uvjeti zajednice i susjedstva također su važni aspekti kvalitete života (*well-being*). Uvjeti zajednice uključuju: pristup i kvalitetu škola, dostupnost medicinskih usluga i drugih lokalnih javnih usluga; čimbenici kvalitete susjedstva: prijetnja kriminaliteta, prometni problemi, susjedski odnosi, policijska i vatrogasna zaštita. Više od polovice sudionika nacionalnog uzorka (51,9%) izjasnilo se da su nezadovoljni manjom usluga i ustanova u njihovu naselju (trgovine, škole...). Uostalom, mnogi su izjavili da su uvjeti života loši za djecu (62,4%), žene (54,7%) i starije osobe (60,1%). Istodobno su u svim županijama potvrdili da bi kvaliteti života u njihovu naselju, idući po važnosti, pridonijeli: škola i vrtić; ambulanta/ljekarna; trgovina mješovitom robom; sportsko-rekreacijski sadržaji...¹³ Obrazovne i zdravstvene ustanove potrebne su romskim zajednicama i te sugestije možda upućuju na njihov slab obrazovni i zdravstveni status.¹⁴ Neizbjegljivo, manjak ovih ustanova upućuje i na nepostojanje pozitivne uloge (*role models*) liječnika, nastavnika, odgajatelja, koji bi radeći među njima poticali na višu kvalitetu života. Efekt nedovoljnoga zdravstvenog i obrazovnog standarda za Rome, naravno, daleko

više utječe na Romkinje, koje često snose punu odgovornost za zdravlje i obrazovanje obitelji. Romkinje su ujedno točka kontakta romske zajednice s javnom zdravstvenom uslugom i obrazovnim ustanovama. *Poboljšavanje pristupa Romkinja zdravstvu i obrazovanju osnažilo bi skrb za cijelu romsku zajednicu.* Što se tiče kvalitete susjedstva, mnoge se žene često boje za sigurnost svoje djece, jer u susjedstvu nema zona bez prometa ili s igralištem za djecu. Očaj, kao rezultat izolacije, čest je glas žena (npr. hitna pomoć odbija pozive iz Piškorovca jer je put neasfaltiran, zbog rupa dug i mukotrpan, skup zbog popravaka na kolima hitne pomoći). Međutim, iako su romske zajednice daleko od nekog idealnog uvjeta susjedstva i zajednice, na nekim lokacijama, ozbiljno ugrožavaju kvalitetu njihova života (*well-being*), ipak 70,4% njih u bliskoj budućnosti ne želi promijeniti mjesto stana.

4) Sastavljeni kraj s krajem središnji je izazov kvalitete života (*well-being*), jer je finansijska nestabilnost izravno izvor stresa.¹⁵ Samo 17,6% sudionika nacionalne ankete izjavljuje da redovito zaposlenje u službenoj ekonomiji donosi glavne izvore prihoda u njihovo domaćinstvo, dok više od 50% zaraduje radom u sivoj ekonomiji. Nesumnjivo, kvaliteta zaposlenja (sigurnost i dugovječnost poslova) u sivoj ekonomiji daleko je manja nego u formalnom sektoru. Međutim, oni (osobito Romkinje s velikim brojem djece) preferiraju samozaposlenje (fleksibilnije poslove) više od kruto uniformiranoga rada, jer su slobodnije u obavljanju poslova koji se od žene očekuju. Alarmantno velik broj njihovih domaćinstava (74,2%) oslanja se na socijalnu pomoć, što ne uključuje i dječji doplatak. Neki su mi Romi na terenu objasnili da ih je država pretvorila u "ovisnike" od socijalne pomoći, jer se mnogi mladi Romi ožene, računaju na dječji doplatak koji se povećava s brojem djece, a onda idu u "mirovinu". Međutim, u ovom slučaju Romkinje su nemoćne i ne mogu tako brzo otići u "životnu mirovinu", jer djevojke/žene uglavnom su odgovorne za biološku i kulturnu reprodukciju romske tradicije i njene vrijednosti. Stoga, uz njihove beskrajne obveze rađanja i čuvanja djece te kućne poslove, kao "čuvari kulture" one su, također, dužne prenositi romske vrijednosti djeci.

Ovo je možda njihova jedina alternativa, jer majke često ne mogu intelektualno dati djeci stimulirajuća iskustva, što je plod njihova tmurnoga obrazovnog zaleđa. Alarmantno je da je gotovo polovica broja ženskih sudionika (iznad 18 godina) u ispitivanom uzorku nepismena (45,8%), dok više od trećine (39,7%) nisu završile osnovnu školu. Destimulirajućih 12,3% završilo je osnovnu, a samo 2,2% srednju školu, dok ni jedna žena u ovom uzorku nije

završila višu školu ili fakultet. Ove statistike pokazuju da Romkinje čak u odnosu na muškarce, Rome, imaju slabije obrazovanje (vidi Tablicu 1), što im šteti u pristupanju ekonomskim (prilike za zaposlenje) i drugim oblicima kapitala.

Tablica 1.
 Stečeno obrazovanje kod romskih žena i muškaraca iznad 18 godina (%)

	Bez škole	1 – 4 razreda	Nezavršena osn. škola	Osnovna škola	Srednja škola	Ukupno
žene	45,8	21,5	18,2	12,3	2,2	456
muškarci	18,9	26,9	23,8	21,4	9,0	509

Izvor: Terensko anketiranje 2004.

Nažalost, iako sada njihova djeca imaju više mogućnosti školovanja u usporedbi s vremenom kad su one bile mlade, siromaštvo utječe i na njihovu sposobnost učenja, jer im roditelji ne mogu priuštiti igračke, knjige, kvalitetnu predškolsku skrb, školski pribor, izvannastavne aktivnosti ili privatne satove. Siromaštvo ograničava i obiteljske izbore za rekreaciju i slobodno vrijeme, što je također važno za kvalitetu života (*well-being*). Ovo često potiče visokorizične i nezdrave navike, kao što su pušenje i konzumiranje alkohola, jer imaju preveliku zalihu nestrukturiranoga vremena (Park, Turnbull & Turnbull, 2002.). Gotovo u pravilu Romkinje ne napuštaju svoja susjedstva, sigurno se ne bave sportom i ne sudjeluju ni u kojem tipu rekreacije, što je povezano s društvenim očekivanjima, tradicionalnim normama, ograničenom mobilnošću i njihovim velikim siromaštвом. Ovo je zasigurno poticalo štetne i visokorizične navike, jer je pušenje među Romkinjama vrlo rašireno, čak kod trudnica i dojilja.

S obzirom na to da je većina prihoda u domaćinstvima neregularna/neredovita (sekundarne sirovine ovisno o vremenskim prilikama skupljaju se između ožujka i prosinca, rad na farmama je sezonski...), jedva zadovoljavaju osnovne obiteljske potrebe u najnižim slojevima, a što se tiče distribucije prihoda, ne mogu štedjeti. Stoga ne mogu dobiti zajam i žive u strahu od deložacije. Vrlo visok broj ispitanika (57,1%) ocijenio je svoje stambeno pitanje kao: vrlo loše, uopće nije riješeno, loše. Izgon iz kuće znači gubitak fizičkoga kapitala, odvojenost od dotadašnje mreže podrške, prekid dnevne rutine, odvojenost djece od obitelji i slom postojeće veze sa zdravstvenim i obrazovnim ustanovama, što se sve ozbiljno odražava na Romkinje.¹⁶

5) **Društveni kapital**¹⁷ čini pomoć obitelji, prijatelja, iz drugih izvora i mjera je kvalitete života (*well-being*). Očekivalo bi se da Romkinje prolaze bolje u rodbinskim i prijateljskim odnosima, ali ovo je još jedan način na koji su one marginalizirane. Njihove odnosne mreže obično su

male, jer je većina morala napustiti rodna domaćinstva/mjesta kad su se "udale".¹⁸ Uz to, dobivanje potrebne pomoći od obitelji, prijatelja u njihovu susjedstvu često je nemoguće, jer su i druge žene u istom škripcu (npr. mnoge su mi rekle da ne mogu pitati druge žene (svekrva, prijateljice, rodbina) za pomoć u čuvanju djece jer su već dovoljno zauzete svojom. Uostalom, društveni kapital pojedinka određuje sumu kumuliranih resursa (kulturni i ekonomski kapital), u čemu Romkinje prolaze vrlo slabo. Nesumnjivo, reproduktivno i društveno očekivanje od Romkinja i mehanizmi socijalne kontrole (tračanje, fizičko kažnjavanje...), koji su aktualni u romskim zajednicama, ograničava njihovu mobilnost i vrijeme - i na taj način znatno smanjuju njihove odnosne mreže, koje gotovo uvijek čine žene, s najvjerojatnije smanjenim kumuliranim kulturnim i ekonomskim resursima. Uglavnom, ispitanici nacionalne ankete odgovorili su da su njihov glavni izvor informacija razgovori s članovima obitelji ili prijateljima (84,3%). Iako više od trećine žena (36,1%) sudjeluje u radu izvan kuće, ne proširuju mreže, jer pribavljaju sredstva za život u neformalnom sektoru, radeći sezonski na farmama, pomazući u seoskim domaćinstvima, skupljajući bilje i sekundarne sirovine, proseći... Šira podrška, od lokalne zajednice, javnih usluga do obrazovnih i religioznih institucija, nije u dohvatu Romkinja, što je rezultat njihova niskog

Kuršanec

obrazovanja i manjka zaposlenja u formalnoj ekonomiji, izvan romske zajednice.

Sve u svemu, Romi prolaze slabo prema svim mjerama kvalitete života: posjedovanje uobičajenih tipova kućanskih električnih uređaja, uvjeti stanovanja, uvjeti zajednice i susjedstva, sastavljanje kraja s krajem i društveni kapital – sve to Romkinjama čini život uvelike otežanim. Ovi siromašni životni uvjeti loše utječu na mogućnost da Romkinje čuvaju i brinu za sebe i svoje obitelji.

Zaključni komentari

Upadljiv je manjak starijih osoba u romskim zajednicama, što svjedoči o poteškoćama romskog života; 88,8% kućanstava u nacionalnoj anketi nema članove starije od 60 godina. Siromašni uvjeti života (neadekvatni uvjeti stanovanja, slaba infrastruktura, niski prihodi i slabo razvijen društveni kapital) zacijelo negativno utječu na njihovo zdravlje. Ne treba argumentirati da populacija koja ima nisku razinu obrazovanja najvjerojatnije nije stekla alate da može kontrolirati svoje zdravlje, jer škole su ključni izvor informacija o higijeni i vrijednosti hrane, prevenciji bolesti i pristup zdravstvenim uslugama. Romkinje često ne steknu pismenost i vještinu vezanu s kritičkim mišljenjem da se mogu brinuti za sebe i za obitelj. Trebalo bi modifcirati kulturne prakse koje štete njihovoj kvaliteti života (Pomykala & Holt, 2002.). Mnoge su žene izrazile osjećaj bespomoćnosti: odnosilo se to na njihovu nesposobnost čitanja uputa na medicinskim boćicama, dešifriranje računa, razumijevanje dječjih zadaća, prometnih znakova, shvaćanje birokratske procedure... Ljudi koji ne mogu čitati bespomoćni su, ugroženi u svakodnevnom životu, ali su nemocni i diskvalificirani i pred vlastima.

Preporuke

- S obzirom na to da su Romi polupismena populacija i imaju ograničene prilike da sebe zastupaju pravilno,¹⁹ nevladine organizacije, s ciljem poboljšavanja socijalnih, kulturnih i ekonomskih prilika za Rome, trebaju osigurati da svi Romi budu uključeni u njihove programe. Posebno mjesto u razmatranju trebaju dobiti Romkinje, da ih se ne zanemari u kreiranju politike i strategije za Rome na nevladinoj i vladinoj razini.
- Djeci koja žive u različitim životnim uvjetima trebalo bi omogućiti i poticati ih da jednako sudjeluju u obrazovnom sustavu. Da bi se u Hrvatskoj razvijao humani kapital, pozornost bi trebalo obratiti na bitna kritična

razdoblja za marginalizirane populacije: predškolsko i srednjoškolsko. Predškolski programi važni su da bi uklonili jezične barijere i upoznali djecu sa školskom okolinom. Nakon osnovne škole, više su razine obrazovanja važne zbog razvijanja dječjega pristupa različitim oblicima kapitala i popravljanja njihova marginaliziranoga položaja. Romkinje su važne za tu integraciju jer su uglavnom odgovorne za djecu i imaju važnu ulogu kao medijatori između svoje djece i škole (roditeljski sastanci, školski događaji i obrazovni programi).

- Programi za učenje kod kuće, ciljano za Romkinje u Hrvatskoj, mogli bi se razvijati tako da obogate njihove vještine, jer ih je većina uskraćena u obrazovanju. Poboljšavanje njihova znanja popravilo bi zdravlje, obrazovanje i skrb cijele romske zajednice.
- Postoji također jaka potreba da se povećaju svijest, obrazovanje i razumijevanje, infrastruktura i programi da bi se pristupilo problemima koji izravno i neizravno utječu na žene da ne budu tako ranjive: zaštititi Romkinje u siromašnjim društvenim i ekonomskim situacijama od obiteljskog nasilja,²⁰ jer su tome izloženije i zbog visoke nezaposlenosti i zbog problema koji proizlaze iz alkohola.

BILJEŠKE

¹ Po Bourdieu (1986.), kojeg je zaista zanimala reprodukcija nejednakosti, individualni položaj u društvenom prostoru ne definira klasu, nego količina kapitala kojem imaju pristup. On je razlikovao četiri oblika kapitala (ekonomski, kulturni, društveni i simbolični), koji su međusobno povezani, kontekstualno specifični i svi zajedno konstituiraju prednost/korist i nedostatak u društvu.

² Romska naselja uključena u istraživanje o Romkinjama: Capraške Poljane, Palanjak, Kutina-Radićeva (Sisačko-moslavačka županija); Ludbreg, Sveti Đurd (Varaždinska županija); Kuršanec, Lončarevo, Piškorevec (Međimurska županija); Đurđevac – Stiska (Koprivničko-križevačka županija) i Puškarici, Oštarije (Karlovачka županija).

³ Ove brojke pokazuju da su procesi tradicionalizacije među romskom populacijom u toku. Za usporedbu, prema popisu stanovništva iz 2001. godine, žene u Hrvatskoj udaju se kasnije (25,1 godine) i imaju prvo dijete sa 25,4 godine.

⁴ Ispitanici u ukupnom uzorku izjavili su da su im djeca jedna od najvažnijih vrijednosti u životu.

⁵ Mršević (2000.) bilježila je slične prakse u Srbiji.

⁶ Iako me ova romska naselja nikada nisu uspjela šokirati, na neki način, ostala sam zaprepaštena u malom siromašnom naselju Sveti Đurd u Varaždinskoj županiji; pravi "slum"!

⁷ Ove su mjere u osnovi slične mjerama Kurta J. Baumana (2003.).

⁸ Na osnovi statistike nacionalnog uzorka više od polovice domaćinstava imaju između pet i osam članova.

- ⁹ U mnogim kućama bilo je dovoljno mokro i hladno da vidiš svoj dah. Iako su Romi kao skupina najranjiviji što se tiče hladnih unutrašnjih temperatura (vlažnost, kondenzacija), oni si često ne mogu priuštiti odgovarajuće grijanje.
- ¹⁰ Slabi uvjeti života, uključujući skučenost i nedovoljno sanitarija, čine romsku zajednicu izloženom zaraznim bolestima, kao što su hepatitis, tuberkuloza i kožne bolesti, npr. ekcem; Ringold (2002.).
- ¹¹ Ovo ne uključuje samo skupljanje sekundarne sirovine nego skupljanje svega što ima vrijednost, uključujući hranu za svinje. Jedna žena (majka troje djece u ranim tridesetima) iz Ludbrega rekla mi je da često ide na deponiju u njihovu dvorištu tražeći hranu i odjeću jer bi prošenje bilo sramno.
- ¹² U proteklih godinu dana mediji su objavili reportaže o nekoliko nesreća na vrlo pogibeljnim mjestima. Trinaestogodišnji Rom smrtno je stradao kad je na njega naletio kamion "Komunalca" dok je skupljao tzv. sekundarne sirovine na kutinskom odlagalištu smeća (*Novi list*, 17. 2. 2004.). Romi, otac (50) i sin (17), poginuli su u sudaru lokomotive i kamiona na pružnome prijelazu. Još dvije osobe koje su bile u kamionu u kritičnom su stanju. Nesreća se dogodila dok su isli tražiti staro željezo (*Večernji list*, 4. 11. 2004.).
- ¹³ Poticajno, ugostiteljski objekt na posljednjem je mjestu na popisu želja.
- ¹⁴ Ispitanici u nacionalnoj anketi ocijenili su završenu školu (4,96) i zdravlje (4,40) kao vrlo važne na skali od 1 do 5.
- ¹⁵ Studije su pokazale da su adekvatni finansijski resursi vezani uz samopoštovanje kod majke (vidi Brody i Flor, 1997.).
- ¹⁶ Nekoliko romskih zajednica trenutačno je suočeno s deložacijom: 1. Tristotinjak djece i odraslih građana romske nacionalnosti iz Plinarskog naselja nakon 15 godina prijeti deložacija bez osiguranoga zamjenskog smještaja, a čija bi djeca, odvojena od obitelji, završila u domovima za nezbrinute (*Novi list*, 14. 12. 2004.). 2. Preseljenja Roma iz Rijevice, koje oni grade već 40-ak godina i ne žele se getoizirati u barake, u kojima, za razliku od njihovih sadašnjih kuća, nema minimalnih uvjeta za život (*Novi list*, 2. 3. 2004.). 3. Iseljenje prognanih Roma iz raznih dijelova Hrvatske, koji već 14 godina obitavaju u romskom naselju u Lukavcu kod Velike Gorice (*Jutarnji list*). 4. Nakon više od 50 godina Romima u Novom prijeti deložacija u Primorsko-goranskoj županiji (*Novi list*, 4. 11. 2004.).
- ¹⁷ Bourdieu ističe da društveni kapital pojedinca određuje veličina mreže odnosa, suma kumuliranih resursa (kulturnih i ekonomskih), koliko ih uspješno i brzo individua može pokrenuti. Ove se mreže moraju neprekidno održavati, da bi se moglo pozvati na njih u budućnosti.
- ¹⁸ Rezultati nacionalne ankete pokazuju da Romi više žive u mjestu rođenja (60,6%) u odnosu na Romkinje (39,4%), koje su napustile rodno mjesto.
- ¹⁹ Na terenu je bilo očito da čak između dvije susjedne županije postoji razlika (Međimurska i Varaždinska), da Romi u prvoj imaju više privilegija (npr. imaju bonove za hranu, lokalni vrtić) i da su njihovi interesi možda zastupljeniji.
- ²⁰ Samo mi je jedna Romkinja pričala otvoreno o obiteljskom nasilju, koje je bilo potaknuto njezinim odbijanjem da sudjeluje u dva una-prijed dogovorena vjenčanja u njezinoj mladosti. Muževi koji su prisustvovali intervjuima nerijetko su ih, usprkos mojem trudu i poticanju žena da govore, besramno prekidali i ponižavali, govoreći im da ne znaju ništa!

Maja
ŠTAMBUK
i suradnici

ZAKLJUČCI I PREPORUKE

Oskudno znanje o načinu i uvjetima života Roma

Prethodno je važno naglasiti, odnosno ponoviti, sljedeće: *Rome valja dobro upoznati da bi im se pomoglo. Stoga svako istraživanje i svaka akcija na poboljšanju kvalitete njihova života mora voditi računa o mnogo širem spektru uvida u sveukupni društveni, gospodarski i kulturni aspekt obilja problema i nepoznanica njihova položaja uopće, a osobito u hrvatskom društvu.* Unatoč činjenici da je provedeno nekoliko (društvenih) istraživanja, još smo daleko od dobra poznavanja romske populacije.¹

Koje su neposredne posljedice manjka dobra uvida?

- Lako se može dogoditi da aktivnosti što ih potiče država (i civilne udruge koje se bave identificiranjem i rješavanjem problema koji tište i Rome) te zajedničke aktivnosti s (brojnim) romskim udrugama ne uspiju ili ne uspiju u očekivanom opsegu jer nisu prikladno premljene.
- Nije nemoguće ni da pojedine aktivnosti, poduzete u najboljoj vjeri, naprave više štete nego koristi upravo zato što su previdjele, još prilikom priprema, očekivane, ali i neočekivane, posljedice.

Osim dobra poznavanja prilika, važno se s populacijom o kojoj je riječ zajednički i od početka dogovarati o svakom razvojnem koraku. Naime, mnoga istraživanja i analize razvojnih projekata u manjim društvima ili zajednicama (poput ruralnih) pokazala su da je napredak bio najuspješniji ondje gdje je *od samoga početka bilo uključeno domaće stanovništvo, koje je dugoročno znalo što može očekivati od pojedinih aktivnosti ili projekata te kakva je i kolika njegova uloga u tome.*

Identifikacija

1. Istraživanje Roma u Hrvatskoj otežava činjenica što se znatan dio pripadnika ove etničke manjine prilikom popisa stanovništva izjašnjava kao neromsко stanovništvo, pa je tako 2001. godine njihov službeni broj izno-

sio 9463 stanovnika. Prema popisnim podatcima proizlazi da nešto više od 50% Roma živi u tek dvije županije (Međimurskoj i Gradu Zagrebu), dok je u devet županija njihov broj gotovo zanemariv. Od svih etničkih i nacionalnih skupina u Hrvatskoj upravo Romi imaju najveći porast pripadnika od 1991. do 2001. "Popisnoj situaciji" dobrim dijelom prilagođen je i uzorak u ovom istraživanju.

2. Među narodima u Europi Romi su jedan od najnomadskejih naroda. Međutim, primjećuje se njihova sve veća vezanost uz prostor, pa su oni danas mnogo manje nomadi nego što su to donedavno bili. Svoju društvenu organizaciju temelje oduvijek na obitelji i time se bitno razlikuju od drugih lutajućih skupina. Danas ih je više prostorno stabiliziranih nego onih bez adrese. Proces sedentarizacije Roma na djelu je i u Hrvatskoj. Romi nisu jedinstvena skupina. Razlikuju se po mnogim obilježjima. Nažalost, istraživanja hrvatskih Roma u tom smislu nije bilo, pa o razlikama među njima možemo tek nagađati. Sve više ih stalno živi u naseljima i kućama (barakama, daščarama) ili stanovima.
3. Često se o Romima misli da njihova "nomadska" sastavnica identiteta olakšava seljenje, pa i onda kad za to nema osobita razloga. Međutim, rezultati ovog istraživanja pokazuju da se oni itekako vezuju uz prostor, da njihove eventualne prostorne aspiracije ne sežu daleko od postojeće lokacije. Taj nalaz neprijeporno kazuje da je (iz različitih razloga) preseljenje Roma vrlo traumatično iskustvo i da bi valjalo koliko god je to moguće sprječiti u začetku nastanak novih divljih "romskih naselja".
4. Tradicionalni sociokulturni identitet Roma bliјedi, pa se Romi u najvećoj mjeri socijalno predstavljaju negativnim obilježjima: siromaštvom i ugroženošću. U društvu koje se oslanja na multikulturalnost i ohrabrvanje ravnopravnoga *Drugog*, manjak i oskudica ne mogu dugoročno biti temelj identitetske razlike na kojoj počiva subjektivitet skupine. *Za oblikovanje prepoznatljivoga sociokulturnog profila Roma, kao i za revitalizaciju njihova socijalnog identiteta, ima mnogo više izgleda ako uporište vlastite legitimacije oslane na još uvijek žive sastavnice kulturne baštine.*
5. Tranzicijsko razdoblje nije pogodovalo romskoj populaciji. Jasno je da Romi nisu imali koristi od privatizacije ni od vlasničke restitucije. Isto tako, fiskalni problemi postsocijalističkih država smanjili su javna sredstva za gradnju ili održavanje socijalnih stanova, a znano je da dio Roma živi u socijalnim stanovima. Politička trans-

formacija u postsocijalističkim zemljama rezultirala je povećanom diskriminacijom i nasiljem prema Romima. Politička je liberalizacija stvorila šanse za slobodno izražavanje etničkog i kulturnog identiteta te za sudjelovanje u društvu. Međutim, pojavili su se novi izazovi i poteškoće, jer su na političku scenu izbile i ekstremističke skupine, čime su otvoreni novi kanali za izražavanje nesnošljivosti prema Romima. Nadalje, Romi su se suočili s ograničavanjem pristupa socijalnim uslugama, zbog općega rasta potražnje za njima i stezanja budžeta.

6. Unatoč činjenici da je riječ o marginalnoj skupini koja se u mnogim dimenzijama (ekonomski, politički, socijalna) opasno približava granici socijalne isključivosti, većina ispitanika (84,7%) iz osobnog iskustva odgovara da se kao pripadnik romske manjine u društvu osjeća poštovanim.

Struktura zajednice

7. Premda nema sumnje da su Romi specifična društvena skupina, po многим obilježjima i načinu života prepoznatljiva u društvu, ipak valja imati na umu da nije riječ o homogenoj sociokulturnoj grupaciji, nego da unutar romske populacije dolazi do mnogovrsnih raslojavanja. Ovo istraživanje pokazalo je da se ta raslojavanja zbivaju i u kulturnoj sferi, oblikujući tako podskupine s posebnim identitetima, načinom života i vrijednostima. Katkada one nisu sasvim jasno definirane, naprotiv, ostaju natkriljene nezaobilaznim kulturnim specifičnostima što romska društva oblikuju i razlikuju spram drugih društava.
8. *Izostanak* istaknute autohtone socijalne, kulturne elite koja bi posredovala u odnosima između "globalnoga" društva i njihova maloga, manjinskoga *sloja čini težim svaki oblik suradnje u rješavanju svakovrsnih problema manjinskoga naroda*. Postojanje posrednika koji pripadaju jednoj i drugoj strani olakšalo bi komunikaciju između romske lokalne zajednice i države, odnosno njezinih institucija.
9. Romska je populacija mlada. Tomu su najmanje dva razloga: rađa se veći broj djece i životna dob romskoga stanovništva kraća je od dobi okolne populacije. Podaci o velikom broju mlađih, nešto manje onih u aktivnoj dobi i gotovo odsutnost starijih od 60 godina u istraživanim kućanstvima jasno pokazuje opću vrlo složenu sliku romske populacije.
10. Modernizacijski procesi u okolnom većinskom društvu (valja naglasiti industrijalizaciju i važnost obrazo-

vanja) stvaraju sve veće razlike na socioprofesionalnoj razini između Roma i većinskoga naroda. Slab interes za njihove tradicionalne usluge i proizvode, a oni sami nisu se na vrijeme i uspješno “prekvalificirali”. Dakle, tradicionalni obrti postupno izumiru. Ostaje snažni utjecaj tradicije na svim društvenim područjima života, pa neprilagodba na novo vrijeme dodatno društveno, kulturno i gospodarski ugrožava romske skupine.

11. S obzirom na nisku razinu školske naobrazbe i nisku stručnu kompetenciju romskoga stanovništva, unutar ove populacije nezaposlenost je visoka, ali je i velika raširenost sporadičnih, povremenih, sezonskih aktivnosti koje donose neki prihod.
12. Nizak stupanj naobrazbe nije kod samih Roma prepoznat kao uzrok ili ključ rješenja njihovih problema. Na vrijednosnoj ljestvici “završena škola” nalazi se pri samome dnu, a siromaštvo se prihvata kao obilježje skupine i upisuje se u identitetsku kartu, gurajući u pozadinu tipična kulturna obilježja Roma kao što su folklor, običaji, jezik, obrti i sl. Romsko siromaštvo nerijetko je po svom karakteru dubinsko i permanentno.
13. Višedimenzionalni su korijeni romskoga siromaštva i heterogenost romske populacije. Različiti uzroci romske deprivacije utječu jedni na druge u začaranom kruugu siromaštva i socijalne isključenosti. Romsko siromaštvo jest dijelom povezano s niskim obrazovanjem, ograničenim mogućnostima radne participacije i velikim obiteljima, ali je povezano i s manjinskim statusom, odnosno s brojnim dimenzijama *socijalne isključenosti*. Razina siromaštva nerijetko je povezana s marginalizacijom romskih naselja (problem prostorne segregacije). Romi koji žive u udaljenim i segregiranim zajednicama imaju znatno manje izgleda sudjelovati u formalnoj ekonomiji ili služiti se socijalnim uslugama (obrazovnima, zdravstvenima). *Geografska i socijalna isključenost* važni su korelati romskoga siromaštva.

Ekonomska osnova

-
14. Glavni izvor prihoda u romskim naseljima jest socijalna pomoć, dakle, nikakva “profitna” djelatnost, nego nije netočno reći – ne/djelatnost. Na drugom je mjestu povremeni sezonski rad. On je ograničen na pojedina godišnja razdoblja. S obzirom na slabu naobrazbu i nisku profesionalnu kompetenciju romskoga stanovništva, posrijedi su slabo plaćeni poslovi. *Lokacije naselje-ne Romima* prije svega su i gotovo isključivo okvir života, jer naselje najčešće nije – ili je to u zanemarivom

broju slučajeva – prostor rada. Ondje se živi, ali se ne radi, i utoliko su “romska naselja” “zakinuta” za jedan oblik društvenosti.

15. Uviđanje ovog obilježja – *lokacija naseljenih Romima* – može poslužiti za usmjeravanje aktivnosti poboljšanja uvjeta stanovanja prema instalaciji prikladnih djelatnosti unutar lokaliteta ili na rubu lokaliteta, osobito onih s većim brojem stalnih stanovnika. Naime, odsutnost svake mogućnosti zaposlenja/rada u naselju ili u blizini tjera pogotovo one obrazovanije i poduzetnije da se upute drugamo u potrazi za poslom, što također smanjuje sposobnost zajednice da oblikuje složeniju naseljsku socijalnu strukturu, potrebnu da bi se dinamizirao život lokalne zajednice i stvarala nadobiteljska razina solidarnosti i zajedništva. U romskim naseljima nedostaju uloge koje se temelje na “položaju u zanimanju” ili nekoj posebnoj funkciji.

Obitelj

16. Romska obitelj održala je većinu svojih tradicionalnih funkcija (među njima i odgojne i obrazovne) i tako očuvala visok stupanj autonomije, samostalnosti, čak i ekonomski samostalnosti, uza svu visoku uključenost osobito u sustave socijalne skrbi. Dakle, i kad se siromaštvo pojavljuje kao jedan od nosivih sociokulturnih elemenata romskoga (samo)identiteta, obitelj uspijeva očuvati svoj tradicionalni značaj. Ili možda upravo zato. *Čini se da je kod Roma na djelu svojevrsna prilagodba gospodarskih aktivnosti i izvora priboda do granice koja ne narušava postojeći obiteljski sustav.* Odabiru se aktivnosti u koje će se uključiti što više članova obitelji, od najmlađih do najstarijih, kao i žene.
17. Romi vole živjeti u velikim obiteljima s mnogo djece. Vole se družiti, pa veliku važnost pridaju upravo obiteljskim svečanostima. Kuća je (kod sedentarnih Roma) *jedina* točka stabilnosti, mjesto na kojem se obitelj sastaje. Poželjno je da i neposredna socijalna sredina, vanjski prostor, pripada rođacima.
18. Proces smanjivanja obitelji do razine bračnoga para s neudanom ili neoženjenom djecom već se “uselio” u romsku sredinu. Gotovo 53% ispitanih kućanstava upravo su takve obitelji. Samačka su kućanstva rijetkost među romskim stanovništvom.
19. Na vrhu ljestvice nalaze se obiteljske vrijednosti, osobne vrednote i slobode (zdravlje, djeca, poštenje, sloboda, prijateljstvo, ljubav, brak), zatim dolaze radno-materijalističke vrijednosti (rad i novac), dok su na dnu

ljestvice tradicionalne i političke vrijednosti (politika, nacija, vjera). Iz predstavljene hijerarhije vrednota može se zaključiti kako život u siromaštvu nije način života koji Romi preferiraju. Rad također zauzima visoko mjesto na vrijednosnoj ljestvici, kao sredstvo ostvarenja mnogih drugih vrednota. Dakle, vrijednosni sustav Roma nije bitno drugačiji od vrijednosnoga sustava društva kao cjeline. Međutim, pitanje je koliko su Romi kadri ostvariti vrijednosti koje deklarativno podržavaju.

20. Višegeneracijske obiteljske mreže znače sredstvo preživljavanja, jer osiguravaju redovito pritjecanje financijskih sredstava (dječji doplatak, obiteljske naknade, mirovine, naknade za nezaposlene). Te obiteljske mreže služe i kao informacijske mreže o tržištu rada, mogućnostima zarade, dobitima i gubicima napuštanja lokalne sredine i sl.
21. Rani brakovi karakteristični su za romsku etničku skupinu. Sami po sebi, ne moraju voditi siromaštvu. Više su indikator slabih obrazovnih aspiracija, ranog ispadanja iz obrazovnoga sustava, što je povezano s niskim kvalifikacijama i slabo razvijenim radnim vještinama.

Naobrazba

22. Pitanje svih pitanja romskoga stanovništva jest naobrazba. I dva vrlo konkretna potpitanja: zašto Romi toliko izbjegavaju školu (kad su i sami svjesni da je bilo kakav socijalni i gospodarski pomak nabolje gotovo nemoguć bez naobrazbe) i zašto država nije kadra provesti svoj Zakon o obveznom osnovnom školovanju kad je riječ o Romima. Brojna romska obitelj tako ostaje bez kvalitetnijega priključka u gospodarski život zemlje. Broj potencijalno aktivnih je velik, mnogo je u aktivnoj romskoj populaciji mladih ljudi, koji ostaju tek marginalno iskorišteni.
23. Predodžba o poželjnem životu suprotnost je stamboj praksi i krajobrazu što ih nudi romsko naselje. Pоказalo se da su takve aspiracije vrlo često povezane s većim stupnjem obrazovanja. Stoga je podizanje stupnja naobrazbe imperativ i jedino jamstvo modernizacije romske zajednice. Napuštanje nekih tradicionalnih obrazaca ponašanja nužno je, jer se njima toleriraju navike koje ugrožavaju zdravlje i dobrobit pojedinca, obitelji, ali i cijele zajednice. *Stoga je teško očekivati da se bez promjena unutar romskoga kulturnog koda može postići poboljšanje životnoga standarda.*

24. *Odgoj i obrazovanje nije kod većine roditelja prepoznato kao izrazito važna potreba ni stvaran problem.* A posebno ne kao promocijska uloga u socijalnom i gospodarskom smislu, što bi moglo imati presudnu ulogu u procesima integracije u društvo.
25. Konceptualizacija ustroja sustava odgoja i obrazovanja za Rome treba prihvatiti zahtjeve okružja (u okviru redovitoga školskog sustava) i Roma, i to prema stvaranju nove integrativne škole, a ne mehaničke rekonstrukcije postajeće. *Pojava dvostrukoga marginaliziranja romske djece u školi i sredini te neznatni rezultati često dovode do zamora i kod učitelja i kod djece. Školovanje romske djece imenitno je društveno pitanje.*
26. Najčešći izvori informiranja jesu *Hrvatska televizija i obitelj/prijateljski krug.*

Naselje

27. Analizom romskih naselja teško je otkriti elemente nužne za njihovu vjerodostojnu i praktično uporabljivu tipologiju. Ipak valja upozoriti na sljedeća obilježja: prvo je *položajno*. Ono nam dopušta razlikovati gdje su romske tvorbe smještene: u gradu, na selu ili na seoskom području. Drugo je obilježje *stupanj odvojenosti*. Jasno se razlikuju romske naseobine kao dijelovi postojećih naselja i romske naseobine kao samostojeće tvorevine. Treće je obilježje *genetičko*. Po njemu razlikujemo nastambe prvotno izgrađene za druge svrhe i nastambe podignute za obiteljsko stanovanje.
28. Predodžba o poželjnem naselju oslanja se na *čistoću i srodne ekolozijske pridjeve i na ne/romsku razliku*, točnije, na sličnost romskoga naselja s drugim, ne/romskim, naseljima. Uporaba riječi: romska i ne/romska naselja označuju razlike između naselja komunalno i gospodarski "normalnih" i naselja komunalno i gospodarski supstandardnih, koje se u istraživanju operativno kvalificiraju romskima. Aspiracijsko posezanje anketiranih za "neromskim" naseljima, dakle, upućuje na želju anketiranih za opremljenijim i nezapaštenim naseljem. To je želja za naseljem-koje-je-kao-svako-drugo. Ono time ne prestaje biti romsko, ako mislimo na odrednice romskog identiteta.
29. Sustavnom aktivnošću valja nastojati *aktivirati Rome* i motivirati ih da se zajednički napravi što više. Poslovna nebriga za naseljski okoliš posve je očita. Utjecajni čimbenik na fizionomiju romskih naseobina ima korijen u činjenici da su romski graditelji većinski "*divlji*" graditelji. Stoga je nužna njihova transformacija

u zajednicu kojoj neće biti svejedno kako i gdje živi i stanuje.

30. Smatramo zanimljivim upozoriti državne aktere razvoja da je nešto više od polovice broja anketiranih istaknulo želju za životom u naselju gdje romske zajednice *nema*, barem ne kao mjerodavna čimbenika u upravljanju i usmjeravanju razvitka naselja. Doduše, na drugoj strani, nešto manje od polovice broja anketirane skupine poželjnost naselja *izravno veže s prisutnošću romske zajednice* u takvu naselju. Ovaj se podatak može pročitati kao znak da se u romskoj populaciji pojavljuje podskupina koja akumulaciju životnih i društvenih uspjeha veže i sa slabljenjem "primarnih" veza s ostalim članovima romske skupine. Odabir neromskoga naselja kao poželjnoga povezan je nesumnjivo s orijentacijom na socijalni uspjeh. I ovo upućuje na činjenicu da romska skupina *nije homogena* u odnosu na središnje razvojno pitanje skupine: kako prekoračiti sjenu ruba i postati uspješnom skupinom, a pritom ne potisnuti tradicijske odrednice romskoga identiteta?
31. Izrazit utjecaj na život zajednice razdijeljen je u trokući: *stanovnici naselja - romske udruge - gradsko/općinsko poglavarstvo*. Civilne udruge, političke stranke, stručnjaci, vlada i ostalo, po mišljenju ispitanika, posve rubno utječe na stanje u romskom naselju. Međutim, odgovor na pitanje o tome što sama naseobinska zajednica može učiniti svodi se tek na *rubne poslove*, kakvi su odvoz smeća, čišćenje, uređivanje i slični. Na drugom je mjestu po broju anketiranih odgovor da zajednica ne može učiniti ništa.
32. Sadašnji je stambeni fond nedostatan, a vrlo je nizak i prostorni standard; manjka stambene površine, a i sobnost je nedostatna. Sami stanovi vrlo su loše opremljeni, evidentan je nedostatak osnovnih komunalnih priključaka (el. struja, tekuća voda), ali i namjenskih prostorija (kupaonica, WC). Stambeni objekti vrlo često imaju zemljani pod; zidovima, ako su i građeni od čvrsta materijala, manjka izolacija. Sve u svemu, uvjeti stanovanja toliko su loši da su vrlo često znatno ispod razine ljudskoga dostojanstva.
33. Subjektivna procjena ispitanika, iako postoji znatno nezadovoljstvo postojećom stambenom situacijom, često nije tako dramatična kakvom bi se očekivala s obzirom na spomenuta obilježja stambenoga fonda. No isto se tako *izraženim stambenim aspiracijama uočava da među anketiranim postoji skupina koja želi živjeti drugačije*.

Protiv romskoga siromaštva moguće se boriti širokim skupom aktivnosti, među kojima treba izdvojiti sljedeće:

1. *Poboljšati stambene uvjete* izgradnjom infrastrukture i razvojem javnih usluga, posebice u udaljenim i izoliranim romskim naseljima (razvoj cesta i telekomunikacija). Unapređenje stambenih uvjeta također prepostavlja razjašnjenje vlasničkih prava oko zemljišta na kojem Romi žive i poticanje lokalnih vlasti da pružaju usluge u samim romskim zajednicama.
2. *Povećati izglede Roma za zapošljavanje i zarađivanje* njihovim uključivanjem u trening programe, dosljedno antidiskriminacijsko zakonodavstvo i poticanje poslodavaca da zaposle Rome. Sigurno je da će se visoka romska nezaposlenost teško smanjiti, ne samo zbog nesklonosti poslodavaca prema romskim radnicima nego i zbog motiva dijela Roma da se registriraju kao nezaposleni. Poznato je da se dio Roma registrira u zavodima za zapošljavanje kako bi ostvarili određena socijalna prava.
3. *Poticati školovanje romske djece* ublažavanjem ili ukidanjem barijera koje obeshrabruju romsku djecu da uđu ili ostanu u obrazovnom procesu (ponekad romska djeца nemaju dovoljno hrane, odjeće ili obiteljske podrške da nastave školovanje). Važan je cilj povećati uključenost romske djece u predškolske institucije i olakšati pohađanje srednje škole. Jedna od realnih mogućnosti za dio Roma (uz veći broj učenika koji će završavati osnovnu i srednju školu i tako imati veći izbor za pro-nalaženje zaposlenja) jest poticanje starih obrta, kućne radinosti na novim osnovama (izradba suvenira, rukotvorina, uporabnih proizvoda koji se industrijski ne proizvode...), kako bi se omogućilo stjecanje prihoda na način na koji su navikli.
4. *Poboljšati pristup zdravstvenoj skrbi* zdravstvenim informiranjem, zdravstvenim kampanjama, češćom nazočnošću zdravstvenih radnika u romskim naseljima. S obzirom na životne uvjete, Romi su izloženiji nekim bolestima od ostalih, što znači da treba sustavnije pratiti njihovo zdravstveno stanje. Uostalom, prosječno trajanje života Roma za trećinu je kraće nego prosječni životni vijek ostalih. *Nužno je povećati svijest o važnosti zdravlja, posebice reproduktivnog.* Poticanje aktivnosti povezanih sa zdravlјem potrebno je poglavito među djecom.
5. *Baviti se problemima socijalne isključenosti Roma* kroz antidiskriminacijsko zakonodavstvo i praksu. Upoznati neromsku javnost sa životnim problemima Roma multi-

kulturnim obrazovanjem i učenjem o romskoj povijesti i kulturi. Sociokulturalni faktori utječu na pristup Roma socijalnim uslugama ili na njihovu komunikaciju s pružateljima usluga. Zbog slabijega poznавanja jezika ili izražavanja Romi mogu imati poteškoća u komunikaciji s učiteljima, liječnicima, lokalnim ili državnim službenicima. Slaba komunikacija i ukorijenjeni stereotipi na strani Roma i neroma pothranjuju međusobno nepovjerenje. Gotovo da nema Roma koji rade u javnim službama, koji bi na ovaj način pridonosili premošćivanju jaza između kultura.

6. *Transformirati programe socijalne pomoći* tako da ne stvaraju "kulturu socijalne ovisnosti" i "zamku siromaštva" (da ne obeshrabruju radnu inicijativu korisnika). Socijalna je pomoć važan izvor prihoda Roma i oni su *prezastupljeni* među korisnicima socijalne pomoći. Valjalo bi u većoj mjeri ugraditi komponentu rada u programe pomoći (javni radovi), kako bi se poboljšale i stekle radne vještine te kako bi se podigla razina upošljivosti. Isto tako, treba voditi računa o namjenskom trošenju sredstava socijalne pomoći, jer je u mnogim romskim naseljima sa siromaštvom povezan alkoholizam i drugi oblici neprihvatljiva ponašanja.
7. *Integrirati Rome u institucije širega društva* (obrazovne, ekonomske, socijalne, političke). Kao što neki autori upozoravaju, treba razlikovati isključenost iz zajednice i grupa kojima pojedinci pripadaju od isključenosti iz društva i društvenih institucija. Participacija u društvenim institucijama temelj je društvenoga statusa i osiguravanja materijalnih pretpostavki života. Osim toga, uključenost u institucije širega društva omogućuje interakciju s članovima neromskih i drugih romskih skupina, sudjelovanje u dominantnim vrijednostima društva. Intervencije trebaju biti usmjerene na pružanje više šansi za inicijativnost Roma te za smanjenje njihove izolacije i društvene isključenosti.
8. *Osigurati uključivanje Roma u projekte koji utječu na njihov život. Nužno je aktivno sudjelovanje Roma u projektima koji su njima namijenjeni.* "Izbavljenje" iz siromaštva i izolacije teško se može ostvariti isključivo izvana, bez angažmana samih Roma.
9. *Programe socijalne zaštite* - uz dio postojećih mjera kojima se Romi koriste - *ciljano usmjeriti prema pomoći u školovanju i projektima urbanizacije naselja.*
10. *Pronaći prikladne načine pomoći Romima da se samoorganiziraju.* Oni, naime, nisu (potpuno) izgradili svoju nacionalnu zajednicu, što otežava realizaciju dijela prava, a nisu pronašli ni zajednički program djelovanja. Već-

na Roma u Hrvatskoj i dalje je stvarno i formalno izvan udrugu i organizacija.

11. Prijeko je potrebno *obnoviti postojeći odgojno-obrazovni sustav, kao i postupno utemeljiti cjelovit i specifičan sustav odgoja i obrazovanja za Rome (izgradnja dječjih vrtića u romskim naseljima, bolja organizacija predškola...).*
12. Početne rezultate imamo i oni obvezuju i institucije države i romsku manjinsku zajednicu na *kooperativnost i realnost u pristupu*, kako bi hrvatski Romi očuvali svoj identitet, ali i prestali živjeti u getoiziranim, neurbani-ziranim naseljima, bez zaposlenja i uz socijalnu pomoć. U okviru svih problema vezanih uz napredak romske manjine, *uređenje prostora te urbanizacija i uređenje naselja u kojima žive Romi prioritetni je zadatak*. S druge strane, romska su naselja ili lokacije naseljene Romima najčešće izvan građevinskih područja, često na tuđem zemljишtu i gotovo redovito neodgovarajuće/loše komunalno opremljene.
13. *Romkinje imaju središnju ulogu u dinamici kućanstva i poboljšanju kvalitete života.* Kućanstvo je često središte rada, čuvanja djece i društvene interakcije Romkinja, pa su sve aktivnosti koje se odvijaju u tom prostoru njezina odgovornost (npr. ona je jedina dužna paziti da su djeca čista, nahranjena, naspavana i da su ispunila sve školske obveze itd.). Svi komunalni nedostaci i manjkava opremljenost kućanstava (osobito ako se uzimaju u obzir njihovi kumulativni efekti) utječu na zdravlje i sigurnost svih članova, *što posebno otežava život Romkinjama*. Istraživači su uočili da skučenost, isključenje struje ili drugih komunalija, neadekvatno grijanje i drugi problemi povezani s kvalitetom stanovanja mogu remetiti dječju sposobnost da se odmore ili pišu zadaće, ali da proizvodi i stres i depresiju u odraslim. Pristupiti problematičnom ponašanju romske djece u školi (pospani, nekoncentrirani, u prljavoj odjeći...) može biti uzaludno bez uočavanja mnogostrukih čimbenika u njihovoj obiteljskoj okolini (nema kreverte, nema mogućnosti pranja, nema asfaltiranih cesta...).
14. *Nedostatak obrazovnih i zdravstvenih ustanova* upućuje također na nepostojanje pozitivne uloge liječnika, nastavnika, odgajatelja koji bi poticali na višu kvalitetu života među Romima. Efekt nedovoljnoga zdravstvenog i obrazovnog standarda za Rome, naravno, mnogo više utječe na Romkinje, koje često snose punu odgovornost za zdravlje i obrazovanje obitelji. Romkinje su također točka kontakta romske zajednice s javnom zdravstvenom uslugom i obrazovnim institucijama. *Po-*

boljšavanje pristupa Romkinja zdravstvu i obrazovanju osnažilo bi skrb za cijelu romsku zajednicu.

15. *Programi za učenje kod kuće*, ciljano na Romkinje u Hrvatskoj, mogli bi se razvijati da bi obogatili njihove vještine, jer je većina njih uskraćena u obrazovanju. Poboljšavanje njihova znanja poboljšalo bi zdravlje, obrazovanje i skrb cijele romske zajednice.

BILJEŠKA

¹ Tek usput kažimo da ni hrvatsko društvo nije istraženo.

HOW DO CROATIAN ROMA LIVE

Maja Štambuk	
Settle and remain Romani	239
Maja Štambuk	
Methodological remarks	257
Nenad Pokos	
A demographic analysis of the Roma based on the Central Bureau of Statistics data	263
Census changes in the number of Roma	
The Roma in Counties	
The Roma in settlements	
Romani households	
The Roma by sex and age	
Female Romani population by number of live-born children	
The Roma according to marital status	
Migratory features of the Roma	
The educational structure of the Roma	
The Roma and employment	
Dwellings in which the Roma live	
Conclusion	
Ivan Rogić	
Some socio-ecological determinants of Romani settlements	281
A useful typology	
Size	
Infrastructure in Romani settlements	
Ideas about desirable settlements	
Who is the settlement?	
Maja Štambuk	
The features of Romani families – households	321
Introduction	
Size of households	

Composition of households
Composition of households by sex
Composition of households by age
The socio-economic features of Romani households
<i>Active members</i>
<i>Dependent members</i>
Composition of households by educational attainment
Ethnic composition of the households
Religion of household members
Knowledge of Romani and Croatian languages among household members
The autochthony of household members

Anka Mišetić

The socio-cultural features of the Romani population	341
Introduction	
The components of Romani identity	
Personal experiences of social status: Are the Roma respected?	
Review of values	
Way of life	
Conclusion	

Zoran Šućur

Poverty as a component of the socio-cultural identity of the Roma	365
The objective and subjective indicators of Romani poverty	
The Roma and the “culture of poverty”	
The causes of Romani poverty	
<i>Romani ethno economy, sources of income and changes in the labour market</i>	
The Roma as an “underclass”	
Is it possible to break out of the “vicious circle” of poverty?	

Geran – Marko Miletic

Housing conditions and residential aspirations of the Roma	391
Introduction	
Features of housing	
Perception of housing conditions among respondents	
The residential aspirations of the respondents	
Concluding remarks	

Neven Hrvatić

The education of the Roma in Croatia: Prerequisites for a better quality of life?	409
Introduction	
The Roma as a nomadic people – social structure and forms of housing	
The status, lifestyle and housing of the Roma in Croatia and the relation towards education – research results	
<i>Knowledge of the Croatian language and Romani dialects</i>	

*The biggest problems of the household and settlement
Social distance*

The education of the Roma in Croatia: Prerequisites for a better
quality of life?
Conclusion

Lynette Šikić-Mišanović

Romani women and their living conditions 435

Introduction

Romani women

Research with Romani women

Romani women and their living conditions

Concluding remarks

Recommendations

Maja Štambuk and collaborators

Conclusions and recommendations 455

REFERENCES 469

REVIEW OF TABLES WITH SURVEY RESEARCH RESULTS 477

NOTES ON AUTHORS 519

Maja
ŠTAMBUK

SETTLE AND
REMAIN ROMANI

The European Roma Rights Centre (ERRC) based in Budapest estimates that two million Roma have become citizens of the EU with its newest expansion. Moreover, in 2007, in the next expansion of the Union to Bulgaria and Romania, an additional two million Roma will be a part of Europe. Likewise, about thirty thousand more Roma will join them from the Republic of Croatia.

The majority of Roma from Eastern and Central Europe incontestably live in poorer living conditions compared to members of their people in richer countries of Europe. However, investment in improving their standard of living will not only be a problem of a united Europe but a political strategy of every member state on how to develop its nation and raise the quality of life for its inhabitants.

In any case, regardless of Croatia's status in relation to the EU, the very humble and poor quality life standard of the *majority* of Roma in Croatia is a problem that demands continual, expert, and financially demanding welfare of the state.

The World Bank implemented a "Decade of Roma Inclusion", which, in fact, started this year in 2005 and lasts until 2015. Undoubtedly, this organised welfare for the Roma will stimulate many states to use more quality measures to reduce poverty among the Roma. Prior to this decade of Roma inclusion, the Government of the Republic of Croatia implemented a National Programme for the Roma in 2003, which is committed to improving the standard of their housing and settlements. In accordance with these measures, the Ministry of Environmental Protection, Physical Planning and Construction requested this study. The study was conducted by a group of researchers from the Institute of Social Sciences, *Ivo Pilar* as well as two external collaborators. The research results from this study are compiled in this book.

A specific objective of this research is to highlight the problem and standard of housing among the Roma, their

aspirations in view of family dwellings as well as the conditions, aspirations, models and possibilities of a long-term solution to problems related to level of equipment and facilities in settlements that have a large concentration of Roma. This research provides a scientific-expert basis for the development of a plan of continual long-term action that would improve the everyday life of Roma in many aspects.

Sociological studies of marginal groups (Šućur, 2000)¹ in Croatia until now have not paid special attention to minority groups. In research on interculturalism, principal attention has been directed to attitudes and views of particular populations (youth, pupils, students, etc.) towards marginal groups. Results show that the Roma do poorly on these scales (Magdalenić, 1998).²

Problems related to researching the Romani population, like other small numbered minority groups in Croatia, have resulted in a relatively poor level of exploration and mainly "incidental" engagement with them or treatment of them.³ The emergence of the Croatian state and participation of minority members in the Homeland War contributed to an awareness of national roots on a massive scale and reinforcement of self-awareness of one's own origin as well as activity towards social and cultural advancement. Even the Roma themselves, on their part, organised in a (too)large number of ethnic associations mainly encourage scientific and expert research to solve problems related to their status, not negating the efforts and successes of other social actors.⁴ State institutions still rely on empirical insights about the everyday life of individuals and Romani communities, their attitudes, opinions and aspirations to find a suitable solution for the improvement of their life and work conditions.

The position of the Romani population is inferior in every respect and bilaterally determined. On the one hand, the Roma often have to fight against prejudices that most members of other nationalities in their surroundings have of them or those that they come across in other ways. On the other hand, the Roma themselves in their social self-containment do not make an effort to get to know others better. Thus, the duty of the majority population is clear: it must try to reduce prejudices in every way, by acting through the school and media and by creating social and economic space in which the Roma can exchange their culture, knowledge and experiences with others.

Nomadic Roma surely live in Croatia and their problems are surely more complex. However, we did not research them in this study.⁵ In our research with sedentary

Roma concepts such as *space, territory, village* and *town* acquire special meaning. In any case, variants of these concepts undoubtedly shape these Roma quite differently from nomadic members of their minority community. Sedentary Roma show signs of feeling domiciled and emotional connection in relation to particular spaces. Concordant with their social group in particular spaces, they similarly link their individual and family needs and aspirations. They are very allied and most often aware of their heritage, culture and language. A settlement usually accommodates families that are of a similar socio-economic status. It is, in fact, this mutual similarity (of individuals and families) together with the settlement density in a limited space that facilitates the continuation of the community that constitutes an important precondition for its survival. Naturally, this is not the only prerequisite for a sedentary lifestyle of the Roma (Cifrić, 1998).⁶

The causes and consequences of their social and economic position are not always easy to establish. Nevertheless, it is beyond doubt that this ethnic group is in an undesirable “state of general need”. We can problematise the position of the Romani minority in Croatia at two basic levels:

1. The first is at the state level. Evidently, the existing institutional mechanisms cannot be (completely) effective in situations where there is social exclusion of the Roma. The insensitivity of mechanisms to specific problems of the Roma and other marginal groups indicate the need for their adaptation. Namely, they need to be responsive to solving specific problems. Basic rights to employment, health protection, social welfare protection and other rights for the Roma should also be included. This is not (only) a discussion about the Roma as members of an ethnic minority but as members of a minority whose behaviour markedly differs from others. This is evident because of traditional elements that are prevalent in their everyday social, family and working life.
2. The second is at the level of the Romani minority. They are inadequately organised and weakly connected (even though there are a number of associations and networks). For this reason, it is very demanding and expensive to ensure internal consent and articulation of *Romani minority demands*. At this level, when this concerns the Roma, it is difficult to solve problems which can otherwise be solved within the minority. Another problem is that they are spatially dispersed, which does not create suitable conditions for the organisation of local self-government.

In fact, it is this “lack of condensation” that hinders the systematic building and maintenance of a cultural identity and this stands out as a special problem of the Romani population. Therefore it is difficult to ensure basic institutional assumptions of identity shaping. The Roma “on the outside” are usually experienced and treated like an exceptionally recognisable, unique ethnic and cultural whole while on the other hand, their image of themselves does not sufficiently identify all members. The transnationality of their identity and the non-existence of a Romani national state expose them to the dangers of assimilation and gradual oblivion about themselves. However, considering this position from a different perspective, adequate stimulation for secure and more solidarity-based linking of quite different subgroups among the (Croatian) Roma can be found. Undoubtedly, this principle would be worth arguing for in their organisation. The basic objective of every common action should be the development of a greater “amount” of solidarity both outside and among the Roma (Avsec, 1998).⁷

A previous study conducted in 1998 on the *Social Status of the Roma in Croatia*⁸ (the results of which are also presented in this book) can also be classified as empirical research although it had different aims. Since the Roma in Croatia have been poorly researched, this study is indispensable to “provide” a wider perspective on the problems of the Romani population.

The purpose of the mentioned study was to provide an empirical base for state institutions to develop and operationalise a concept to help the Romani population in Croatia; to realise more suitable social, cultural and economic roles within the framework of available possibilities. Accordingly, the research was supposed to offer a short and clear strategy of improving Romani status. The obtained results were intended for governmental as well as non-governmental institutions and associations for the conceptualisation of applicable and more effective strategies to solve problems within the Romani minority group as well as the problems of their relation towards the social environment.

Other aims of this field study were to obtain an insight into their spatial dispersal and subsequently detect prerequisites for a better quality of life and a more appropriate organisation of social “branch” institutions of the state. Finally, in the long-term, it is worthwhile to identify desirable actors among the Roma as well as outside the constituted community, who are willing and want to be involved in changing the existing social and economic cir-

cumstances of the Roma.⁹ The following was anticipated from the research: first, to contribute to enriching the information and data on marginal groups as well as the methodology of their research with special emphasis on small and spatially scattered ethnic communities. Second, expectations were towards specific activities: how to inspire ideas on solving problems, including problems related to their ethnic-cultural identity.

The purpose of every study on the Roma (including this one) is to show how their marginal social and economic position can be attributed to some features of their population. They also try to attribute this position to inappropriate long-term relations on the part of the government. It is only possible to include the sedentary Romani population in this type of research, even though it can be assumed that at least some members of sedentary families leave their "permanent address" for seasonal work or for a few years. Clébert (1967) considers the Roma, first and foremost, as nomads whose way of life shows a nomadic character even when they are obviously sedentary. They "always leave the impression that they are temporarily camping". Namely, their dwellings are always full of boxes, suitcases, and bundles of all kinds. They sleep on blankets, down quilts, and rugs. Nevertheless, spatial stabilisation is the first prerequisite for the social integration of the Roma. While they are nomads, they remain on the margins of basic social institutions.

A number of attempts to stabilise and integrate the Roma into the majority population have not succeeded. As a rule, members of other ethnic groups avoid places or quarters that are inhabited by the Roma. During our field study, we noticed that there is always some physical barrier that separates Romani settlements or quarters from other neighbourhoods. Most often this is a creek, river or railway tracks.

The low concentration of the Roma in comparison to the majority population prevents them from obtaining a more significant position, role or function in a developmental sense. Thus, their contribution is more significant if it is individual rather than collective. At the individual level, well-known limitations are evident when it comes to the Roma. There are incessant dangers that threaten them "from the outside", especially from different temptations of assimilation or undesirable types of integration. Moreover, based on the internal organisation of their lives (particularly family structure that links the wider family among the Roma) they readily accept inter-dependence in which there is not much room for individuality. For ex-

ample, a singles' household is almost an unknown institution in the Romani community. On the other hand, very low inclusion of Romani children in primary education (not to mention higher levels of education) is discriminating already at the beginning and does not provide the same starting points available to the rest of the population in a professional sense. Today, this is noticeable more than ever. This is because schooling in a contemporary structured society is nearly the only channel of social promotion for the individual. With reference to a community (wide or narrow), it can be shown that a community is more advanced, successful, richer, and promising inasmuch as the average level of education among its members is higher. *The insistence on education and shifts in this direction are long-term, expensive and difficult but only this will give results in the future. In this sense, this is the most rational.*

In pre-industrial times, the Roma did not differ significantly from other populations with respect to formal education. Many were competitive and required for their traditional trades (as copper-smiths, basket-makers, producers of wooden objects, musicians, horse traders, blacksmiths, shoeing smiths, bear tamers, etc.). However, modernisation of society (especially industrialisation and the larger role of education) created greater distances between the Roma and the majority population. The interest for their services and products decreased and they themselves did not capably "retrain" on time. Most of them have held onto a nomadic or half-nomadic lifestyle until recently. Thus, since traditional trades have died out, there is not much reason for many Roma to lead a nomadic way of life. Nevertheless, as a rule, the influences of tradition on the Roma are small. However, the influence of tradition is stronger in socially, culturally and economically threatened Romani groups compared to populations in their surrounding environment. They are more or less closed and only oriented towards their surroundings only to survive.

With reference to the Roma, one can almost talk about a tradition of "wild entrepreneurship",¹⁰ which is, again traditional, tolerated and "understood" and includes the good and bad services of this population.¹¹ Namely, the visibility of very poor life opportunities that characterises most of these "social" spaces where the Roma live like their tendency to have temporary addresses and jobs as well as the type of activities from which they obtain a means of living make the Roma untouchable. It is an enormous job to fix and "collect" their fiscal, social, health, retirement and communal obligations and rights.

Even though this survey was exclusively conducted in spaces where the Roma are settled, their opportunities are far from optimistic. A “clearer” situation is found among those that are employed full-time of which there are few.

It is interesting that among non-Romani peoples, modernisation processes of urbanisation and industrialisation increased the general and social standard of life as well as the distance to work (in kms) while among the old nomadic Romani people this distance started to decrease. Increasingly, by choosing a sedentary lifestyle they try not to distance themselves too much from their permanent addresses. On the contrary, a larger concentration of the population in towns facilitates begging as an additional source of income.

The concentration of Roma increases other phenomena as well. Data analysis within the framework of the project “Socio-demographic and phenomenological characteristics of delinquency among youth in the County of Međimurje” established that the rate of delinquency among Romani youth is far higher (15 to 20 times higher) than the average rate for this county (Magdalenić, 1995; 1998).¹² It would be fruitful to see if this type of data exists for other areas and if the situation in these other spaces is similar or different. This is certainly a sphere of activity for particular services at the county and town level.

More than any other ethnic group, the Roma are talked about as specific. And this is probably true. It is possible to mention a number of different factors with regard to the ways in which they are special. It should be noted that it is possible to find each one of these factors or these aspects among other peoples as well. However, when we identify the majority of these special qualities within one ethnic population, then it is really a special and complex cultural, sociological, demographic and economic phenomenon. Based on this framework, the Romani people are incessantly confronted with difficult problems especially related to their social, economic and “settlement” position. A long-term attempt to preserve the basic components of their ethnicity is linked to two complex levels of their contemporary position:

1. On the one hand, they have preserved their ethnic identity by isolating themselves from the majority (and other minorities) that they live among,¹³ and
2. On the other hand, they have “lost” many of their members who following schooling or desired another or different life framework through some other channels. These processes, that are not easily detectable in surveys, hinder the Romani people from shaping their

own elite that would besides knowledge and the necessary measures of enthusiasm take on a great deal of responsibility for the “state of the nation”.

It is known that the Roma are a special people; that they have their own history, culture, language and that in their long-term migrations they left India relatively late compared to other European peoples. Their current position as a “non-territorial people” may be attributed to this lateness and the toilsome journey that brought them to an already inhabited and “occupied” Europe (*Narodi Europe*, 1997). In the consciousness of this unique traveller-people, a memory of movement has been preserved and even today, nostalgia for the nomadic lifestyle has remained among those that are sedentary (Coupriy, 1999). This is combined with stronger feelings of domicile. Thus, the Roma have become a people with two different aspirations with regard to choice of lifestyle: *as travellers* and *having a house and home*.

We can add to this that they did not write about their historical journeys because they were and still are a people that rely on “oral” tradition. They are often experienced as a very old legend that we are not familiar with yet, but with a degree of considerate curiosity, without too much personal effort, we learn it and retell it in our own way.

Many will say that the Roma are not connected to a village, town or settlement; that their nomadic or half-nomadic nature continually stimulates them to move so that they can live freely. In this way, they can ignore the laws, remain unattached to space and live their realities in their myths. Moreover, that they do not show (enough) interest in “our” reality so that misunderstanding and all the consequences of this are inevitable in coexistence.

Their exact number is unknown; they are called differently in different countries (which is the result of a nomadic history and contact with a large number of peoples and languages). All those that declare themselves as Roma largely do not integrate in the societies in which they live; they are wary of assimilation processes that would undoubtedly weaken their identity.

The Roma (Gheorghe, 1991)¹⁴ are a “special non-territorial people with their own history, language and culture” (*Narodi Europe*, 1997). Their history is mainly unrecorded, their language has many forms, and it is possible to recognise influences of the peoples that they had contact with during migration in their culture. Linguistic analysis has established that the Roma are from India (Arayici, 1998)¹⁵ and that they left more than a thousand years ago (Arayici, 1998).¹⁶

Among the peoples of Europe, the Roma are the most nomadic. However, their greater connection to space and that they are less nomadic than they were in the past can be observed.¹⁷ Their social organisation has always been based on the family and in this way they differ greatly from other nomadic groups. Today, there are more sedentary Roma than those without addresses. This process has had an impact on the Roma in Croatia as well.¹⁸ More live permanently in settlements and houses (barracks, huts) or flats while less ceaselessly move and survive in a traditional Romani way.

However, it is important to bear in mind that the Roma are not a homogeneous group. They differ according to many features. Unfortunately, research on the Roma in Croatia has not explored their heterogeneity, so we can only speculate on their differences. We can only mention that during our research we learned about linguistic research currently being conducted as well as work on a Romani dictionary and grammar. This is a possible difference of Romani (sub)groups.

Do we have to completely understand or do we have to learn to be tolerant of differences? What and how much does each side have to and want to learn as well as do to qualitatively develop the relation between the Roma and non-Roma (majority population)?

In research until now, problems such as: material standard, especially housing standard as well as level of equipment and facilities of localities predominantly settled by Roma has been treated as an “independent variable”. Namely, as a factor that influences the type, intensity, form of some other problems and phenomena (a very high correlation is often found), but not as an “autonomous” socio-cultural and economic acute phenomenon that for more reasons has to be emphasised and a “suitable” framework for its solution needs to be found. For this reason, it is important to determine the needs and aspirations of the Romani minority population – and all their capacities to participate in solving problems and on the other hand, the needs and possibilities of the state at all levels from the Ministry of Environmental Protection, Physical Planning and Construction to county offices for spatial planning to the local communities in towns or in municipalities.¹⁹

Based on research experience and data, it is clear that the domiciliary status that the Roma express and show with regard to their relation to a particular space where they live together with their family and community with other Roma is exceptionally important. Especially in

towns, there are often other peoples in Romani areas so it is difficult to talk about a “Romani settlement” (a synecdoche that we do not consider to be entirely accurate, but one that we chose for its practicality and with this we show that which is officially called “location of settled Roma”). An attempt to provide a typology of locations where the Roma have settled is the topic of a separate chapter.

It is often thought that the “nomadic” component of their identity facilitates change of address among the Roma even when there is no special reason for this. However, results from this research (that deals with “the Roma with addresses” as nomads are difficult to research and this was not the objective of this research) show that they are quite connected to space and that their eventual spatial aspirations do not extend far beyond the existing locations. Relatively few of them would move from their current settlement or region for better conditions of life and work. Uncontroversially, this finding shows that shifting the Roma for whatever reason, even if this is justified is an exceptionally traumatic experience and that the commencement of new wild “Romani settlements” should be prevented.

This type of settlement, first of all, almost exclusively constitutes their *life sphere* because most often this is not a place of work for the Romani population. This is a place to live but not to work and as a result “Romani settlements” are “deprived” of one form of sociability that is created in other smaller settlements whether this is in villages,²⁰ or in smaller towns. This is applicable to all common forms of “Romani settlements”.

Insight into this feature of *locations of settled Roma* can serve as a guide on ways of improving housing conditions towards establishing suitable activities within or at the margins of the locality, especially those with a greater number of inhabitants. Namely, the absence of employment/work opportunities in the settlement or nearby forces those who are more educated and entrepreneurial to find work elsewhere. In this way, the potential of the community to shape a complex social structure in the settlement is weakened. This is needed to make the life of the local community more dynamic and would also create a level of solidarity and unity that transcends the family. There is an absence of roles that are based on “professional position” or some special function in Romani settlements.²¹ Or they are not visible.

For this reason, fieldwork provides another possibility to researchers; to acquire a wider insight into the social

structure than was planned. Namely, it is recommended to all who deal with life problems in particular “territorial and spatial communities” to spend more time in research areas for access to this wealth of information.

Although our focus of interest was not the social structure of Romani communities, these were evident. A few of these insights are outlined in the following section:

1. The Romani community does not have its own autochthonous socio-cultural elite that could mediate in relations between “global” society and their small minority society. Thus, there is no elite that is shaped *within* the Romani population – based on social history, peoples’ culture, ways of organisation, the Roma value system that is simultaneously integrated in the system of the majority, especially in the promotional system of education, work, politics as well as the rest (health, retirement, etc.) *Individuals exist, but there are few. In fact, the result of their involvement shows how useful they are. The absence of this stratum makes every form of co-operation with regard to solving all types of problems related to minorities more difficult*, and the socially active Roma are too burdened with work for the benefit of their people and as a consequence they do not have formal (or usual) rights to mediate for or represent their community.
2. Besides this lack of prominent active individuals, there are multiple problems that confront the Romani population. For more successful resolution of this problem, it is necessary to seek local Romani mediation, because every “foreign” effort is less effective and (as much as they would not like to admit to this) a little suspect and under special scrutiny of the Romani community.
3. For this reason, individuals are found *outside*, i.e., the state and its institutions or civil associations that are willing (and who undoubtedly find their own legitimate interest) to mediate between the Roma and these institutions. In this way, a group of individuals who are on the outside, not inside are shaped through schooling and work. They acquire a reputation among their people and become in a way, “legitimised” to represent the Roma. In this way, the traditional Romani structure that is based on a strong family hierarchy and the result of a nomadic lifestyle is transformed out of necessity. Being closed to the surrounding society protected the Roma from changes brought about by modernisation processes but also contributed to a weakening of ties and an incompatibility of Romani and surrounding development. Many Romani experiences have

been lost. Less known are the traditional Romani trades and arts. We can no longer hear Romani music; there are no shoeing smiths, pot and umbrella repairers, knife sharpeners, and basket-makers. Their disappearance from Croatian villages (especially) has meant that their services have not as yet been replaced in many places. The Roma have lost some elements of (higher) social position, which they once had thanks to their traditional trades. They were integrated in their social environment because they met many of the specific needs of non-Romani and rural populations. They based their social organisation on the family which differentiated them from other nomadic groups. Today, there are more sedentary Roma than those without addresses. This same process is occurring in Croatia. They often appear in smaller or larger groups (sometimes they are very populated settlements) so a need for a new type of social organisation is a necessity. The family per se is too weak to be a "collocutor" in relations with mainstream society and its institutions.

4. *Dual membership of the mediator* facilitates communication between the Romani local community as well as the state and its institutions. This relation on both sides must be clearly established to avoid misunderstandings that would slow down the resolution of everyday problems of settlements and their poor inhabitants. In any case, it would be worthwhile to agree to a mechanism of choice and activity of the mediator.²²

Many researchers have found that the way/nature of belonging to a community determines the quality of social participation and identities. "Belonging, in a social sense, proceeds from the relation of the individual and collectivity. This in turn shapes sociability and essentially shapes the way of existing *within* the group; symbolic exchange or participation. The *territory* where the group, collectivity, lives is most often is 'the work of human hands' so it indicates a space of organised social life that contributes to its understanding as an important component of all features of culture, sociability and identity." (Akoun and Ansart, 1999)

The position of the minority group is regulated legally and is different in diverse political systems. Democratic systems that, as a rule, are tolerant towards difference offer a few models with regard to minority groups: according to one, the emphasis is on *the rights and duties of the individual*, a second model is more oriented towards *multiculturalism* and a third stresses *the cultural whole and approaches that shape and develop this social unit* (Akoun and

Ansart, 1999). The model that is chosen depends on the wider social and economic opportunities.

On the whole, the Croatian model is closest to the third that emphasises development of the minority but not to the detriment of individual rights.

Sociological interest has been in research on the relation between a minority and the majority as well as in research on the shaping and functioning of the minority and its positioning in society. Searching for suitable ways for the minority to make their demands and for demands to be exchanged is also of interest.

As it has already been mentioned this study was initiated by the state with the aim of highlighting difficult housing problems, settlement planning and aspirations of the Romani population with regard to housing. On the one hand, beyond doubt it is the desire and duty of the state to ensure minimum housing and a technical and social standard of the settlement. On the other, most localities of settled Roma, have a low level of sanitation that is a lasting potential source of disease. Evidently, following this simplified account, it is evident that the state needs to be actively involved in solving problems in localities of settled Roma throughout the country. If we want to emphasise the necessity of solving the mentioned problems, we can show that housing as a necessary prerequisite of "civil" life is the material foundation of democratising society.

It can be expected that every organised activity including those connected to housing problems and settlement planning *activates the minority group* to do more together. In other words, a passive group, at least when this is related to housing and putting the settlement into order transforms into an active community that is not indifferent to how and where they live.

"A settlement is... a reflection of the society that lives in it" (Mendras, 1986). This statement is related to a peasant society in which the author wants to show how they mutually differ and how because of these differences (linked to ecological conditions), in that a suitable (and possible) system of production shapes different types of settlements. Romani settlements do not differ (much). Some are bigger, some are smaller some are on the edge of a village; as a rule, they are not connected to a special type of production, because their work is mainly outside of the settlement.

As already mentioned it is intended that the results of this study will outline the conditions of housing among the Romani population as well as their aspirations with re-

gard to housing their families. Insights on the models and the potential of a long-term solution to problems related to level of equipment and facilities in settlements that have a large concentration of Roma will also be presented. It is anticipated that this research will also provide the basis for the development of a plan for continual long-term action that would improve the everyday life of the Roma population in all spheres.

In this demanding task *the help of local leaders* is necessary who will within groups promote ideas about healthy, tidy and sustainable housing. This work needs to be well-planned and requires time. Moreover, it should not be of the campaign type but continual work armed with patience.

FOOTNOTES

- ¹ Marginal groups are considered to be social groups that do not participate in key social processes, first and foremost, economic, social, cultural and political processes (Šućur, 2000: 214).
- ² Magdalenić (1998: 78) recently conducted research among a female student population on the problems of social distance towards members of 29 different nations. He found that the Roma "were at the bottom of the scale with regard to the degree of proximity the respondents were prepared to accept with 'typical' members of these nations".
- ³ The first social scientific research of the Roma in Croatia was conducted by the Institute for Social Research in 1982.
- ⁴ For example, the Committee for Pastoral Roma of the Croatian Bishops' Conference recently organised a study of the Roma.
- ⁵ These problems that pertain to the empirical investigation of the Roma (e.g., spatial dispersal, non-existence of data, etc.) are elaborated in the methodological remarks. To cite Clébert: "Gypsies are aware of the age-long taboo that prohibits them from revealing most of their rituals to the *gadje*. Believe me this is not some kind of joke that would conjure up the gypsy myth into a 'mystery'. In any case, this is not a joke, not even to Gypsylogists that are continually confronted with a wall of silence or, what is even worse, with deliberate lies. Pose the same precise question to Gypsies twenty times and you will get twenty different answers!" (Clébert, 1967: 157)
- ⁶ A right to a living space is one of the basic rights. This right contains the duty to protect this space not according to narrow, local standards but according to global regulations. In this way, human responsibility for living space is strengthened (See I. Cifrić, 1998: 35–53).
- ⁷ This is achieved in different ways. One of the ways to overcome mutual distrust between the Roma and the majority population was tested by Slovene "activists", who in 1990 established a project aimed at integrating the Roma into the social environment, that is, the community. The starting point was that problems were on both sides and that it was worth acting on both sides to reduce or eliminate prejudices, stereotypes and intolerance. See: Tatjana Avsec (1998: 93).

- ⁸ This research was conducted by a team of researchers at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar.
- ⁹ Researchers at the Institute of Social Sciences Ivo Pilar had discussions with prominent individuals who are very familiar with circumstances in the settlement. In addition, we examined some data that was collected in other studies that deal with the Roma from different perspectives and needs. The settlements that were included in the research are: Kozari putovi - Zagreb, Capraške Poljane - Sisak, Kotoriba, Vodnjan and Bjelovar.
- ¹⁰ Of course, this type of tradition can be found among other peoples.
- ¹¹ One needs to broadly understand the advocated "positive discrimination" and behaviour towards illegal forms of entrepreneurship so that they can be subsumed.
- ¹² It is worth noting that the author in a qualitative analysis of the committed crimes established that "Romani" youth delinquency "comprises mostly petty theft, forest theft and similar crimes, mainly that which can be reduced to "delinquency out of necessity".
- ¹³ To tell the truth, we must mention that many ethnic minorities that have integrated into Croatian society have preserved their identity by finding employment and accepting obligatory duties.
- ¹⁴ Rom (plural: Roma) is an endonym, a name they call themselves. All other names are exonyms, given to them by the Non-Romani.
- ¹⁵ The causes and details with respect to the beginnings of the great migration are still being researched. However, the Romani Indian roots remain unquestionable.
- ¹⁶ "...in the post-Sanskrit period..." The causes of their movement are still unknown. It is thought that they needed about hundred years to get to the area of the Byzantine kingdom (XI century).
- ¹⁷ A particular fascination with the Roma as a "strange and inexplicable" people, with their slow rate of change regardless of difference and objective strength of influence, has long interested non-Romani researchers. See, for example, Francesco Predari: *Origine e vicende dei Zingari*. Bologna: Torni Editore, published in 1841. The author mentions sources that confirm that the Roma appeared near the Black Sea in 1417 (on their journey towards the north). A year later, Switzerland is mentioned and then Italy in 1422 (p. 55). The author mentions the discovery of documents according to which the Roma are mentioned in Hungary in 1250 as soldiers (*Cingarorum...*) in a battle in which the Czech king defeated the Hungarian King Bel (p. 56).
- ¹⁸ It is possible to notice an inter-level between the nomadic and sedentary way of life in Romani settlements. Namely, sedentary Roma can move in large groups from one state to another or from one part of the country to another more easily than others.
- ¹⁹ The problem of hygiene can be mentioned here; i.e., sanitation of the Romani settlement that is essentially two-sided: on the one side health and quality of life of the Roma, and on the other health and quality of life of the immediate social surroundings. Of course, health reasons are not the only issue here but wider understood issues related to protection and appearance of the surroundings.
- ²⁰ Especially in traditional ones in which inhabitants predominantly work in farming or trades.
- ²¹ Usually the "boss" is somewhere else. It would be interesting to investigate the system of social power in Romani populations. Even tho-

ugh, this was not the theme of our study, it is justifiable to assume that the “boss” is undisputedly an important social actor and that developmental activities would be more successful if a suitably influential person was available in Romani settlements.

²² The Romani minority, due to their spatial dispersal, but most probably for other reasons, have (too) many associations that weaken their negotiating status and reduce the possibility that someone from their side is responsible for affairs within the community.

Maja
ŠTAMBUK

METHODOLOGICAL REMARKS

Empirical investigation of the Roma, especially that which is based on a representative sample is problematic. This is not only because of their dispersion and the non-existence of precise data on the Romani population but also due to some of their lifestyle features according to which they differ from their social and culture surroundings. Two of the most important are:

1. Many adult Roma are involved in activities that keep them away from home for longer periods (e.g., collection of scrap materials, medicinal herbs, etc.) or seasonal work (sale at fairs, in tourist places and similar) so they are less accessible;
2. The Romani way of life characteristically exists in isolation from the non-Romani population, which results in distrust towards encroachment into their family and social life. Thus, it is only possible to go into their settlements and get permission to talk with them through a contact person who explains the purpose of research.

The survey was conducted in two phases:

1. A pilot study was conducted in July 2004 in Zagreb and the County of Međimurje.
2. The field study was conducted in October, November and December 2004 in the other planned areas.

The field study included a survey among the Romani population in counties in which there are a larger number of Roma and where the Roma are concentrated in particular settlements of a rural or urban type (Census 2001). The sample, according to the demands of the Ministry that requested this research was adapted based on the aims of the study. In short, this included an insight into the social and technical infrastructure of Romani settlements, level of equipment and facilities in Romani households based on elementary standards as well as the aspirations of the Romani population with regard to quality of housing and settlement.

It was planned that the sample would include between 900 and 1,000 respondents preferably with heads of the

Figure I
Settlements included in
this study

household over 18 years of age. Data from the Central Bureau of Statistics (Census 2001) as well as data collected by the Ministry of Environmental Protection, Physical Planning and Construction through their county offices was used for the purposes of this study. As there are a small number of Roma in some counties or there are no separate settlements where the Roma live in larger numbers, the sample only includes counties where representation of the Roma is larger and where settlements/localities have a concentration of the Romani population that is large enough for research to be conducted. In these counties, the participation of 100 respondents was planned (200 in the County of Međimurje) so that the processing of the data, analysis and interpretation would be *lege artis*.

97% of the planned sample was realised: a total of 969 surveys were conducted with respondents. Data on the number of Roma is unreliable; this number varies from

9,600 (Census 2001) to 30,000 (National Programme for the Roma). Despite this, the sample can be considered as adequately representative of the Romani population in Croatia. In addition, the obtained sample data in all “prominent” counties facilitates correct interpretations.

Counties	Towns/municipalities	Locations of settled Roma	Counties and settlements included in the study
County of Zagreb	Velika Gorica/Lukavec	Lukavec	
County of Sisak-Moslavina	Sisak Kutina	Palanjak Capraške Poljane Kutina/Radićeva st.	
County of Karlovac	Ogulin Josipdol	Puškarići Oštarije	
County of Varaždin	Petrijanec/Cestica Sveti Đurd Ludbreg	Strmec Podravski Karlovec Ludbreški Ludbreg (former abattoir)	
County of Koprivnica-Križevci	Đurđevac	Stiska	
County of Primorje-Gorski kotar	Rijeka	Rijeka-Škurinje Rijeka-Rujevica	
County of Slavonski Brod-Posavina	Slavonski Brod	Slavonski Brod Settlement "J. Rimac"	
County of Osijek-Baranja	Belišće Osijek Bolman Darda Tordinci	Bistrinci Tenja Bolman Darda Tordinci	
County of Medimurje	Kotoriba Goričan Donja Dubrava Čakovec Podturen Mala Subotica	Kotoriba Goričan Donja Dubrava Kuršanec Lončarevo Piškorovac	
County of Istria	Pula Vodnjan	a few locations in the town Vodnjan	
City of Zagreb		Kozari Bok Borongaj Ferenčica Plinarsko naselje Struge Sopot Savica Petruševac Požarinje Dubec	

Besides the survey, an inventory of the settlement was also taken in the localities included in the sample. Namely, during this study, additional data on the state of the settlement was collected through an interview with a competent person as well as observation of localities where this research was conducted.

Nenad
POKOS

A DEMOGRAPHIC ANALYSIS OF THE ROMA BASED ON THE CENTRAL BUREAU OF STATISTICS DATA

Under the provisions of Constitutional Law on human rights and liberties as well as ethnic and minority rights in the Republic of Croatia, Croatia protects the equality of persons who belong to twenty-two ethnic minorities. Based on the data of the Central Bureau of Statistics, a demographic analysis of the Roma, one of these ethnic minorities, is presented in this chapter.

Census changes in the number of Roma

The number of Roma in Croatia could only be more accurately followed after World War II, when the first population census was conducted in 1948. For earlier periods, the number of Roma was only based on evaluations because the population was not recorded on the basis of ethnicity, but according to religion and mother tongue; there is no special account of the Romani language in the records. According to Žerjavić (1989), about 17,000 Roma lost their lives during NDH (Independent State of Croatia) so in 1948 there were only 405 Roma recorded in Croatia. In 1953, 1,261 Roma were listed while in 1961 their number decreased to 313 (a decrease by 75.2%). The explanation for such a census decrease in only five years can be found in the simultaneous increase of Romanians. In 1953, there were 418 Romanians while in 1961 there were as many as 1,053 (a 40% increase). Evidently, this is a census error or a miscalculation in the statistical analysis of census data. Consequently, in 1961, as in other years, the Roma "became" Romanians. As evidence of this, the census data on the number of Roma and Romanians in three settlements in the County of Međimurje can be used. Namely, in the settlements Pribislavec, Trnovec and Orehovica census data shows that there were 118 Romanians in 1971, while in 1981 there were 684 Roma but not one Romanian.

After 1961, the number of Roma increased: in 1971 there were 1,257 Roma listed; in 1981 this number in-

creased to 3,858 and in 1991 it reached 6,695. According to the official data of the Central Bureau of Statistics in the last census of 2001, 9,643 persons claimed to be Roma which is 0.2% of the total population of Croatia. Between 1991 and 2001, censuses indicate that the number of Roma increased by 41.3%, which is by far the largest increase of an ethnic minority in Croatia. Only four other ethnic minorities increased their numbers in the mentioned period: Russians (28.3%); Albanians (25.3%); Austrians (15.4%); and Germans (10.1%).

However, it needs to be mentioned that as in earlier years, many members of this ethnic minority did not participate in the census (i.e., they are not listed) and significantly in part because they did not declare themselves as Roma (but in some other way). For example, in 2001, there was no record of any Roma in a settlement called Pitomača even though it is well-known that after Zagreb this is probably the largest Romani hub in Croatia where more than 900 Roma live (Hrvatić and Ivančić, 2000). Moreover, based on the census results, it seems that not one single Rom lived in Kloštar Podravski (where about 350 Roma otherwise live) like in the nearby settlement of Stiska with about 50 Romani families. Non-declaration of actual ethnicity is not only characteristic among the Romani population in Podravina but also in the Romani settlement of Homutno, Omišalj. There is no record of a Romani population although there are about 150 Roma at this location. A similar situation can be found in Puškarići, near Ogulin where only one inhabitant declared Romani heritage (even though there are about hundred inhabitants of Romani descent that live there) just like in Otok Oštarijski, Donja Dobra, etc.

Considering this, estimations that between 30,000 and 40,000 Roma live in Croatia are conceivable while some even think that this number is around 60,000. In view of this, every analysis of census data becomes disputable because only about a third (if not less) of Romani inhabitants declare their Romani heritage at censuses. However, since analysis of census data for 2001 is one of the tasks of this project, this available data will be used even though this does not relate to the actual number of Roma in Croatia.

The Roma in Counties

In the census of 2001, the Roma are represented in all counties although they are least numbered in the Counties of Krapina-Zagorje, Virovitica-Podravina, Zadar and Du-

Table I

The number of Roma in Counties 1991 and 2001

COUNTY	No. of members		Index of change 2001/1991	Share in the total county population 2001	Share in the total number of Roma
	1991	2001			
Zagreb	129	231	179.1	0.07	2.4
Krapina-Zagorje	2	4	200.0	0.00	0.0
Sisak-Moslavina	315	708	224.8	0.38	7.5
Karlovac	16	7	43.8	0.00	0.1
Varaždin	333	448	134.5	0.24	4.7
Koprivnica-Križevci	204	125	61.3	0.10	1.3
Bjelovar-Bilogora	144	140	97.2	0.11	1.5
Primorje-Gorski kotar	504	589	116.9	0.19	6.2
Lika-Senj	49	10	20.4	0.02	0.1
Virovitica-Podravina	86	4	4.7	0.00	0.0
Požega-Slavonia	0	7	-	0.01	0.1
Brod-Posavina	223	586	262.8	0.33	6.2
Zadar	7	4	57.1	0.00	0.0
Osijek-Baranja	782	977	124.9	0.30	10.3
Šibenik-Knin	42	8	19.0	0.01	0.8
Vukovar-Sirmium	265	167	63.0	0.08	1.8
Split-Dalmatia	39	11	28.2	0.00	0.1
Istria	637	600	94.2	0.29	6.3
Dubrovnik-Neretva	5	4	80.0	0.00	0.0
Međimurje	1,920	2,887	150.4	2.44	30.5
City of Zagreb	993	1,946	196.0	0.25	20.6
TOTAL IN REPUBLIC OF CROATIA	6,695	9,463	141.3	0.21	100

brovnik-Neretva. In each of the mentioned counties, only four Roma are listed in the census. On the other hand, most Roma lived in the County of Međimurje where 2,887 make up 2.4% of the total county population. This is the only county where the Roma make up more 1% of the total county population. In comparison, the County of Sisak-Moslavina is in second place where the Roma constitute only 0.4% of the total county population. With regard to the share in the total number of Roma, most Roma (30.5%) live in the County of Međimurje according to the 2001 census. If the Roma in the City of Zagreb (20.6%) are added to this group - more than half of all Roma in Croatia live in these two counties (51.1%). In comparison, between 4 and 11 members of the Romani ethnic minority were listed in as many as nine counties which make an analysis of demographic features in these counties statistically unreliable.¹ It is interesting that all four Dalmatian counties are among these nine counties, where there are only 27 Roma.

Analysis of the census data reveals that the highest increase in the number of Roma between 1991 and 2001 was recorded in the County of Slavonski Brod-Posavina (a 162.8% increase) and in the County of Sisak-Moslavina (a 124.8% increase). Such a high increase in the number of Roma over a ten-year span is probably the result of high natural growth rates and better organised census-taking in the Romani settlement near Slavonski Brod and in Capraške Poljane, Sisak.

The Roma in settlements

While in 1991, the Roma lived in a total of 190 settlements, ten years later this number decreased to 171 settlements according to the censuses. This data also indicates that the Roma in particular settlements no longer declare their real ethnicity.

The only settlement in the 2001 census with more than a thousand Roma is Zagreb, with 1,406 inhabitants of Romani ethnicity. More than 100 Roma were found in 19 more settlements (the number of Roma is shown in brackets) Kuršanec (722), Slavonski Brod (582), Trnovec (523), Rijeka (478), Držimurec (430), Sesvete (407), Pribislavec (381), Donje Vratno (365), Crnac (357), Pula (301), Orešovica (237), Darda (210), Podturen (173), Vodnjan (168), Zebanec Selo (162), Kotoriba (156), Beli Manastir (146), Bistrinci (133) and Vinkovci (114).² A majority population of Romani inhabitants was only found in Donje Vratno where there are only 14 non-Roma inhabitants in the total population.

Division of Zagreb into town quarters shows that most Roma live in Peščenica-Žitnjak (726), which is more populated than Kuršanec – the most populated Romani settlement outside of Zagreb. More than a 100 Roma live in the quarters Trnje (163), Gornja Dubrava (131) and Donja Dubrava (126) of Zagreb.

Romani households

In Croatia, the total number of Romani households equalled 2,099 households in 2001. A total of 10,548 persons lived in these households, which means that one Romani household feasibly had exactly five members. Since 9,430 Roma were listed in the same year, this means that at least 1,118 non-Roma inhabitants lived in Romani households which made up 10.6% of the total population of these households.

COUNTY	Total number of Romani households	Average number of members in Romani households	Share in the total number of Romani households
Zagreb	37	7.2	1.8
Krapina-Zagorje	-	-	-
Sisak-Moslavina	152	5.0	7.2
Karlovac	3	3.3	0.1
Varaždin	85	5.3	4.0
Koprivnica-Križevci	25	5.8	1.2
Bjelovar-Bilogora	48	3.9	2.3
Primorje-Gorski kotar	139	4.9	6.6
Lika-Senj	4	5.5	0.2
Virovitica-Podravina	1	4.0	0.0
Požega-Slavonia	-	-	-
Brod-Posavina	123	5.1	5.9
Zadar	1	4.0	0.0
Osijek-Baranja	314	3.6	15.0
Šibenik-Knin	3	3.0	0.1
Vukovar-Sirmium	32	5.7	1.5
Split-Dalmatia	6	3.2	0.3
Istria	116	5.8	5.5
Dubrovnik-Neretva	1	4.0	0.0
Međimurje	598	5.1	28.5
City of Zagreb	410	5.6	19.5
TOTAL IN REPUBLIC OF CROATIA	2,099	5.0	100

Table 2

The total number of Romani households and members of Romani households in counties in 2001

In table 2, where Romani households are divided into counties, the data on the number of Roma somewhat differ compared to table 1. Even though both tables are from the Central Bureau of Statistics, it is unknown why the total number of Roma amounts to 9,430 based on data in table 2 while the official number of Roma in Croatia is 9,463 (table 1). The data also differs when Romani households are divided according to counties. Table 2 does not show a single inhabitant of Romani ethnicity in the Counties of Krapina-Zagorje and Požega-Slavonia (even though four and seven Roma have been listed in each county respectively). In the City of Zagreb, the difference is four persons while in the County of Sisak-Moslavina it is two persons.

The total number of Romani households in the County of Međimurje and the City of Zagreb amounts to 48% of all households. Even though more than half of all the Roma in Croatia (51.1%) live in these two counties (that have the most numbered Romani populations), there are a smaller share of households. This is because on average each Romani household in these counties has more members compared to the average across Croatia. Namely, across Croatia, the average number of members in a Romani house-

hold is 5.0 while in the County of Međimurje it is 5.1 and in the City of Zagreb it is 5.6 persons in each household. The County of Zagreb has the highest average (7.2), followed by the Counties of Koprivnica-Križevci and Istria with 5.8 members in each Romani household. Excluding the nine counties in which the number of Romani households is not pertinent, these indicators can reflect the wrong conclusion. The least Roma per household is in the County of Osijek-Baranja where the average number of members is 3.6, which is two times less than in the County of Zagreb.

The Roma by sex and age

In comparison to the total population of Croatia in which the sex ratio reveals that females are predominant (51.9%), the opposite situation is found among the Roma. Romani females make up 49.5% while Romani males make up 50.5% of the Romani population. In other words, among the Roma for every 1,000 men there are 981 females while at the state level for every 1,078 females there are 1,000 males. Among the Roma, females are in the majority only in the following age groups: 10 – 14, 55 – 59, 60 – 64, 70 – 74, 75 – 79 and 80 – 84 years.

Table 3
 The Roma by sex and
 age in 2001

Age group	Total		Male		Female	
	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.
0–4	1,769	18.7	901	18.9	868	18.5
5–9	1,390	14.7	704	14.7	686	14.6
10–14	1,105	11.7	534	11.2	571	12.2
15–19	976	10.3	510	10.7	466	9.9
20–24	834	8.8	438	9.2	396	8.5
25–29	727	7.7	363	7.6	364	7.8
30–34	609	6.4	297	6.2	312	6.7
35–39	543	5.7	283	5.9	260	5.5
40–44	421	4.4	223	4.7	198	4.2
45–49	306	3.2	154	3.2	152	3.2
50–54	209	2.2	112	2.3	97	2.1
55–59	156	1.6	63	1.3	93	2.0
60–64	138	1.5	65	1.4	73	1.6
65–69	67	0.7	36	0.8	31	0.7
70–74	54	0.6	19	0.4	35	0.7
75–79	20	0.2	5	0.1	15	0.3
80–84	6	0.1	1	0.0	5	0.1
85–89	3	0.0	3	0.1	–	–
90 and over	–	–	–	–	–	–
Unknown	130	1.5	66	1.4	64	1.4
TOTAL	9,463	100	4,777	100	4,686	100

It is evident from table 3 that not one person lived past ninety in 2001 while only nine members of this ethnic minority were more than eighty years old. This only confirms the generally known fact that the Roma rarely live to an old age and that their lifespan is considerably shorter than members of other ethnic groups.

Division of the population into five-year age groups shows that most of the Roma are in the youngest age group (0-4 years) and that their number gradually decreases as they get older. The progressive (expansive) pyramid (with larger bars at the bottom of the pyramid) corresponds to this population, which is characterised by a large share of children and dynamic development as well as a high rate of population growth, which is a result of high rates of natality and a somewhat slower declining rate of mortality.

County	Relative share of the population (%)			Index of aging
	0 - 19	20 - 59	60 and over	
Zagreb	51.9	37.7	4.3	8.3
Sisak-Moslavina	55.5	41.7	2.5	4.6
Varaždin	63.2	35.0	1.1	1.8
Koprivnica-Križevci	64.8	34.4	0.8	1.2
Bjelovar-Bilogora	35.7	55.0	9.3	26.0
Primorje-Gorski kotar	46.9	49.4	2.7	6.6
Brod-Posavina	55.8	40.3	2.0	3.7
Osijek-Baranja	45.0	47.3	7.1	15.7
Vukovar-Sirmium	51.5	35.3	5.4	10.5
Istria	53.2	44.3	1.7	3.1
Međimurje	64.8	33.1	1.3	2.0
City of Zagreb	50.0	43.4	4.2	8.4
Total in Croatia	55.4	40.2	3.0	5.5

* Differences up to 100% relate to the population of an unknown age.

Table 4

The relative share of Roma by large age groups and the index of aging by counties in which there are more than 100 Roma in 2001

Clearly, among the Roma there is a distinctly expansive type of age structure; in 2001, 55.4% were a part of the young population (0-19 years) and only 3% were persons older than sixty. Simultaneously at the state level, the young population constituted 23.7% while the old made up 21.5% of the total population. According to the index of aging, which is a better indicator of the level of aging, it can be noted that for every 100 Roma in the age group between 0-19 only 5.5 live to the age of sixty or more. This type of age structure is not only convincingly younger than average for the total Croatian population where the index of aging

in 2001 was 90.7 but the Romani population is far younger than any other ethnic minority in Croatia.

The youngest population was recorded in the County of Koprivnica-Križevci where only one person was over sixty out of 125 Roma (excluding the nine counties in which less than twelve Roma lived in 2001). A very young population also live in the County of Varaždin (index of aging 1.8) and the County of Međimurje (index of aging 2.0). Undisputedly, the members of this ethnic minority have the highest rate of natality (fertility). Comparatively, the oldest Romani population was recorded in the County of Bjelovar-Bilogora with an index of aging of 26.0. However, this is still a very young population since it is considered that a population enters the aging process once its index exceeds 40.0.

A considerable difference is noted in the age structures of three of the most northern and “youngest” counties (Međimurje, Varaždin and Koprivnica-Križevci) in comparison to two of the most eastern counties (Osijek-Baranja and Vukovar-Sirmium) where the index of aging exceeds 10 or when compared to Zagreb and its surroundings where the index of aging is 8.

Female Romani population by number of live-born children

Clearly, one of the reasons for the Romani population’s young age structure is certainly their high natality, that is, fertility. Table 5 shows the Romani female population aged 15 and over by number of live-born children according to census data in 2001. Analysis of this data shows that 21.8% of all Romani women in this period had not yet given birth to a live-born child. In the same year, at the national level, that share amounted to 25.7%, which at first sight does not appear to be a significant difference. However, inasmuch as the number of women who have given birth is multiplied by the number of live-born children in every category, on average Romani women give birth to four children while the rest of the female population on average gives birth to 2.2 children.³ If the female population in the fertile period i.e., in the most reproductive period (20–30 years) is considered separately, this average would be significantly larger in Romani women’s favour. Difference in favour of the latter is more marked if the youngest age group (15–19) is considered. As many as 9.9% of all Romani women belong to this age group while this share amounts to 6.3% among the total Croatian population. It is indicative that in 2001 Romani women with two live-born children were the most numbered. Those

who gave birth to three live-born children were in second place while at the national level 80.7% of women had one live-born child.

Considering only the counties with statistically significant numbers of women aged 15 and over, it can be noted that a relatively larger number of Romani women did not yet give birth in the County of Zagreb (31.7%). This is followed by the County of Primorje-Gorski kotar (28.8%) and the City of Zagreb (27.6%). In comparison, only 10.1% of Romani women did not give birth in the County of Varaždin in 2001. Moreover, in this county, there is record of 16.9% of Romani women who gave birth to 10 and more children. The County of Međimurje is in second place; 5.4% of Romani women in this county gave birth to 10 and more children. However, there is a significantly larger share of Romani women with 5, 6, 7, and 8 live-born children than in the County of Varaždin.

Table 5
 Female Romani population
 aged 15 and over by number
 of live-born children by
 counties 2001

County	Total	Have not given birth	Number of women by number of live-born children										Unknown 10 and over
			1	2	3	4	5	6	7	8	9		
1	63	20	7	5	5	5	7	5	5	-	1	2	1
2	2	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
3	192	37	16	24	26	32	13	11	9	7	5	7	5
4	3	-	1	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
5	89	9	10	20	11	8	5	2	3	3	3	15	-
6	28	4	4	3	2	3	3	5	2	1	-	1	-
7	44	12	7	4	5	4	2	7	1	1	1	-	-
8	191	55	22	24	24	21	14	12	5	3	2	4	5
9	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-
10	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
11	3	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	2
12	148	28	13	17	32	22	10	7	5	4	5	5	-
13	2	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
14	312	47	52	65	46	37	24	10	9	7	5	5	5
15	2	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
16	49	13	6	9	7	3	3	1	3	-	-	2	2
17	4	1	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-
18	169	41	19	17	27	23	14	11	5	6	1	3	2
19	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	666	124	90	98	61	59	60	43	43	31	14	36	7
21	590	163	69	81	77	58	41	20	26	21	8	11	15
Croatia	2561	558	317	371	326	278	197	134	116	84	45	91	44

The ordinal numbers of counties: 1 County of Zagreb, 2 County of Krapina-Zagorje, 3 County of Sisak-Moslavina, 4 County of Karlovac, 5 County of Varaždin, 6 County of Koprivnica-Križevci, 7 County of Bjelovar-Bilogora, 8 County of Primorje-Gorski kotar, 9 County of Lika-Senj, 10 County of Virovitica-Podravina, 11 County of Požeško-Slavonija, 12 County of Slavonski Brod-Posavina, 13 County of Zadar, 14 County of Osijek-Baranja, 15 County of Šibenik-Knin, 16 County of Vukovar-Sirmium, 17 County of Split-Dalmatia 18 County of Istria, 19 County of Dubrovnik-Neretva, 20 County of Međimurje, 21 City of Zagreb.

Table 6

Counties with more than 40 Romani women aged 15 and over by number of live-born children (share in %) 2001

County	Total	Have not given birth	Relative share of women by number of live-born children									
			1	2	3	4	5	6	7	8	9	10 and over
1	100	31.7	11.1	7.9	7.9	7.9	11.1	7.9	7.9	-	0.2	0.3
3	100	19.3	8.3	12.5	13.5	16.7	6.8	5.7	4.7	3.6	2.6	3.6
5	100	10.1	11.2	22.5	12.4	9.0	5.6	2.2	3.4	3.4	3.4	16.9
6	100	14.3	14.3	10.7	7.1	10.7	10.7	17.9	7.1	3.6	-	3.6
7	100	27.3	15.9	9.1	11.4	9.1	4.5	15.9	2.3	2.3	2.3	-
8	100	28.8	11.5	12.6	12.6	11.0	7.3	6.3	2.6	1.6	1.0	2.1
12	100	18.9	8.8	11.5	21.6	14.9	6.8	4.7	3.4	2.7	3.4	3.4
14	100	15.1	16.7	20.8	14.7	11.9	7.7	3.2	2.9	2.2	1.6	1.6
16	100	26.5	12.2	18.4	14.3	6.1	6.1	0.2	6.1	-	-	4.1
18	100	24.3	11.2	10.1	16.0	13.6	8.3	6.5	3.0	3.6	0.6	1.8
20	100	18.6	13.5	14.7	9.2	8.9	9.0	6.5	6.5	4.7	2.1	5.4
21	100	27.6	11.7	13.7	13.1	9.8	6.9	3.4	4.4	3.6	1.4	1.9
Croatia	100	21.8	12.4	14.5	12.7	10.9	7.7	5.2	4.5	3.3	1.8	3.6

The ordinal numbers of counties: 1 County of Zagreb, 3 County of Sisak-Moslavina, 5 County of Varaždin, 6 County of Koprivnica-Križevci, 7 County of Bjelovar-Bilogora, 8 County of Primorje-Gorski kotar, 12 County of Slavonski Brod-Posavina, 14 County of Osijek-Baranja, 16 County of Vukovar-Sirmium, 18 County of Istria, 20 County of Medimurje, 21 City of Zagreb.

The Roma according to marital status

Considering the Romani population aged 15 and over in 2001, it is evident that nearly half of the men and women were married although this was by one percent more among Romani men. Yet, there were more unmarried men than unmarried women during this period. This is understandable since women generally, not only among the Roma, enter marriages earlier than men. Thus, a larger share of men than women in marriages is a result of the relatively larger number of women that are widowed or divorced, which can be seen in table 7. The share of the population who are presently married or were once married among Romani women amounts to 58.9% and among Romani men it is 52.8%.

At the county level, the County of Zagreb is the only county where there is less than 30% unmarried persons, while convincingly the largest share of the population in this category lives in the County of Varaždin (72.5% of men compared to 64.0% of women). In the latter county, there is no record of one single widower or divorced man while the share of widows and divorced women in this county is the lowest of all counties (only one county has a smaller share in each category respectively). It is worth mentioning that comparatively the largest share of wid-

Table 7

The relative share of the Romani population aged 15 and over by marital status and sex in 2001

County	Male				Female			
	Unmarried	Married	Widower	Divorced	Unmarried	Married	Widow	Divorced
Zagreb	29.5	62.8	3.8	-	28.6	63.5	6.3	1.6
Sisak-Moslavina	47.6	48.6	2.7	1.1	41.1	48.4	7.3	1.6
Varaždin	72.5	27.5	-	-	64.0	31.5	3.4	1.1
Koprivnica-Križevci	32.3	67.7	-	-	32.1	60.7	7.1	-
Bjelovar-Bilogora	30.8	59.6	5.8	3.8	31.8	45.5	20.5	2.3
Primorje-Gorski kotar	40.9	57.0	1.0	0.5	36.1	52.9	7.9	3.2
Brod-Posavina	49.2	48.6	2.2	-	33.1	57.4	8.8	0.7
Osijek-Baranja	45.1	46.4	3.8	3.5	36.9	44.9	11.9	5.4
Vukovar-Sirmium	44.0	48.0	6.0	2.0	30.6	51.0	14.3	4.1
Istria	46.4	51.6	1.0	0.5	37.3	58.6	3.0	1.2
Međimurje	58.7	39.3	0.6	1.1	52.4	39.6	6.3	1.5
City of Zagreb	33.6	60.0	2.7	2.8	33.7	52.7	7.5	5.4
Total Croatia	46.6	49.2	2.0	1.6	40.6	48.2	7.7	3.0

owed persons was recorded in the Counties of Bjelovar-Bilogora and Vukovar-Sirmium and the largest number of divorced persons in the County of Osijek-Baranja. It is indicative that the "oldest" Romani populations live in these three counties and as a result it is more probable that more members will break off their marriages or lose a marital partner.

Migratory features of the Roma

The migratory features of the population based on census 2001 data are shown in table 7. According to this data, less than a third of the total number of Roma live in the same settlement from birth. According to this criterion, the "most autochthonous" Romani population was recorded in the County of Međimurje (84.6%) and the County of Varaždin (79.5%) in which no one came from abroad. In the same year, in the Counties of Zagreb and Istria, there were more immigrants from other regions in Croatia and abroad than autochthonous inhabitants. The main difference between these two counties is that a significant number of Roma immigrated to the County of Zagreb from other regions in Croatia while the Roma who immigrated to the County of Istria came from abroad, mostly from Kosovo (Štambuk, 2000). A significant share of Roma immigrated from abroad to the County of Primorje-Gorski kotar (from Serbia and Montenegro) and the City of Zagreb (mostly from Bosnia-Herzegovina).

Table 8

The Romani population in 2001 in relation to migratory features in counties in which there are more than 100 Roma

Total number Roma*	From birth in the same settlement		Immigrated to the settlement from				
			other regions in Croatia		Abroad		
	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.	
Zagreb	231	109	47.2	100	43.3	20	8.7
Sisak-Moslavina	708	467	66.0	137	19.4	104	14.7
Varaždin	448	448	79.5	91	20.0	-	-
Koprivnica-Križevci	125	71	56.8	45	36.0	9	7.2
Bjelovar-Bilogora	140	86	61.4	39	27.9	15	10.7
Primorje-Gorski kotar	589	308	52.3	35	4.2	246	41.8
Brod-Posavina	586	377	64.3	105	17.9	104	17.7
Osijek-Baranja	977	573	58.6	320	32.8	83	8.5
Vukovar-Sirmium	167	88	52.7	14	8.4	54	32.3
Istria	600	265	44.2	99	16.5	236	39.3
Međimurje	2,887	2,442	84.6	432	15.0	10	0.3
City of Zagreb	1,946	1,080	55.5	218	11.2	639	32.8
Total in Croatia**	9,463	6,236	65.9	1,665	17.6	1,534	16.2

* The difference to the total (horizontal) is related to unknown migration.

** The difference to the total (vertical) is related to the nine counties in which the Roma have less than 100 members.

The educational structure of the Roma

The educational structure is usually, and here as well, analysed according two basic features: "literacy" and "educational qualifications". It needs to be mentioned that data on literacy is based on the population aged 10 and over while data on educational qualifications is based on the population aged 15 and over.

Out of 6,304 Roma aged 10 and over as many as 1,400 (22.2%) were illiterate in 2001. According to sex, 12.1% of Romani men compared to 32.4% of Romani women were illiterate in 2001. The share of illiteracy can also be differentiated according to age groups: 13.9% in the 10-19 age group, 21.6% in the 30-39 age group and as many as 57.6% in the over 60 age group were illiterate. The range of illiteracy also varies between counties: in the County of Istria it was 8.9% while in the County of Vukovar-Sirmium it was 33.6% in 2001.

Out of the total number of Roma aged 15 and over, nearly a third of this population (32.6%) have no schooling. There is a significant difference between the sexes where Romani women are in a considerably worse position: this percentage climbs up to 44.2% among women while for men it is half as much (21.3%). Moreover, 41.7% of Roma did not finish primary school and as many as

74.3% have no or the most minimal education. For comparative purposes, at the state level, the share of the population with no schooling is 2.9% and the share that did not finish primary school is 15.7%. Thus, only a quarter of the Roma finish primary school while this share decreases to less than a fifth (18.1%) among the female Romani population. The number of Roma with two-year and university qualifications is particularly unfavourable: only 14 persons (0.3%) attained these educational qualifications (this is 11.9% at the state level). Among these 14 persons, one completed a doctoral degree (in the City of Zagreb) while no Roma obtained a Master's degree in 2001.

	Total		Men		Women	
	abs.	rel.	abs.	rel.	abs.	rel.
No schooling	1,695	32.6	563	21.3	1,132	44.2
1-3 grades prim.	820	15.8	436	16.5	384	15.0
4-7 grades prim.	1,345	25.9	775	29.4	570	22.3
Primary school	979	18.8	596	22.6	383	15.0
Secondary school	308	5.9	232	8.8	76	3.0
Two-year college	5	0.1	5	0.2	-	-
University	9	0.2	7	0.2	2	0.1
Unknown	38	0.7	24	0.9	14	0.5
TOTAL	5,199	100	2,638	100	2,561	100

Table 9

The Roma aged 15 and over by sex and highest educational attainment in 2001

The Roma and employment

Although 42.4% of the total population aged 15 and over was employed in 2001, only 17.7% of the Roma were employed. Among the Roma, there is also a very unfavourable relation of employment according to sex because men make up 79.4% of the employed while that average is 56.1% at a state level. By far, most Roma are employed in "Wholesale and retail trade" (38.8%). The Roma significantly stand out compared to the average number of persons employed in this activity (12.5%) at a state level. 10.8% of Roma were employed in manufacturing, the main activity at a state level based on the number of employed in Croatia while 6.5% of the Roma were employed in agriculture. In "other" activities 3.9% of Roma were employed while in the total population 29.3% were employed in these activities. Such a small share of employed Roma in tertiary sector activities such as public administration and defence (where only 3 Roma are employed) health care and social welfare (7 employed) or education (6 employed) is especially unfavourable.

Table 10

Activities in which there were at least 10 and more employed Roma aged 15 and over in 2001

Activity	Employed Roma		Total Employed in Croatia
	abs.	rel.	
Wholesale and retail trade*	358	38.8	12.5
Manufacturing	100	10.8	18.5
Other community, social and personal service activities**	81	8.8	3.3
Agriculture, hunting and forestry	60	6.5	11.0
Construction	56	6.1	6.0
Hotels and restaurants	15	1.6	5.2
Real estate***	14	1.5	4.8
Work abroad	96	10.4	8.0
Other	36	3.9	29.3
Unknown	106	11.5	1.4
TOTAL	922	100	100

* The full title of this activity is "Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles, motorcycles and personal and household goods"

** The full title of this activity is "Other community, social and personal service activities". "Public administration and defence; Compulsory social security", "Education" as well as "Health and social work" are not included.

*** The full title of this activity is "Real Estate, renting and business activities".

Dwellings in which the Roma live

The total number of dwellings with a Romani household head in 2001 was 1,714 while the average size of these dwellings was 56.8 m². Just below 40% of these dwellings had indoor toilets and bathrooms, exactly half had waterworks, 44.8% sewerage, 84.8% electricity and only 10% had central heating.

Convincingly, the Roma in the County of Vukovar-Sirmium had the largest average area of dwellings (111 m²). Not counting the counties with a minimal number of dwellings (less than 7) the dwellings in the County of Zagreb and the City of Zagreb have the next biggest areas while the smallest dwellings are in the Counties of Međimurje (34.2 m²) and Varaždin (38.6 m²). The most basic facilities such as toilets and bathrooms can be found in more than two thirds of the dwellings in the County of Istria and City of Zagreb. In comparison, the Counties of Međimurje and Varaždin are worse off because not even 10% of their dwellings have these facilities. A similar situation can be found with regard to the best installations in dwellings. Besides the County of Istria and City of Zagreb, the County of Primorje-Gorski kotar in which all Romani dwellings have electricity as well as the County of Vukovar-Sirmium in which dwellings have more installations than in the City of Zagreb can be included.

The most substandard dwellings can be found in the Counties of Međimurje and Varaždin where less than 10% of dwellings have sewerage. Only 16% that is 20.9% have waterworks and 73.3% or 58.1% have electricity respectively.

Table II
Permanent dwellings of the Roma in 2001

COUNTY	Total number of dwellings	Average area of dwellings (m ²)	Facilities in dwellings (%)			Installations in dwellings (%)		
			bathroom	toilet	water-works	sewerage	electricity	central heating
Zagreb	32	92.3	68.7	65.6	68.7	81.2	93.7	25.0
Krapina-Zagorje	-	-	-	-	-	-	-	-
Sisak-Moslavina	140	48.3	27.9	30.0	30.0	31.4	87.9	3.6
Karlovac	3	84.0	100	100	100	100	100	0
Varaždin	43	38.6	9.3	9.3	20.9	9.3	58.1	4.7
Koprivnica-Križevci	17	59.9	47.1	29.4	70.6	58.8	88.2	0
Bjelovar-Bilogora	48	76.0	41.7	41.7	47.9	45.8	93.7	20.8
Primorje-Gorski kotar	92	64.4	64.1	72.8	90.2	86.9	100	9.8
Lika-Senj	4	38.2	0	0	100	75.0	75.0	0
Virovitica-Podravina	1	70.0	100	100	100	100	100	0
Požega-Slavonia	-	-	-	-	-	-	-	-
Brod-Posavina	97	56.5	25.8	22.7	43.3	31.9	77.3	1.0
Zadar	1	90.0	0	0	0	0	0	0
Osijek-Baranja	268	45.6	17.2	16.4	41.8	24.6	82.1	0.7
Šibenik-Knin	3	53.3	33.3	100	100	100	100	0
Vukovar-Sirmium	26	111.0	73.1	73.1	96.2	88.5	92.3	26.9
Split-Dalmatia	6	60.0	66.7	83.3	83.3	83.3	83.3	0
Istria	93	70.8	79.6	82.8	97.8	95.7	97.8	7.5
Dubrovnik-Neretva	1	80.0	100	100	100	100	100	0
Međimurje	468	34.2	6.8	7.3	16.0	8.8	73.3	2.1
City of Zagreb	370	83.9	75.1	77.3	81.9	85.1	95.7	29.7
TOTAL in CROATIA	1,713	56.8	37.2	38.3	50	44.8	84.8	10.0

Conclusion

A detailed (and valid) demographic analysis of the Roma in Croatia is difficult because many members of this ethnic minority at censuses declare themselves like the non-Roma population. Thus, in 2001, officially the Roma population was made up of 9,463 inhabitants. According to the available census data, more than 50% of the Roma live in two counties (County of Međimurje and the City of Zagreb) while in nine counties their number is insignificant. Out of all the ethnic groups in Croatia, the number of Roma

increased the most in the period between 1991 and 2001 mainly because of their exceptionally high natural growth rates. The Roma have a distinctly young age structure in which the population aged 0-19 years makes up more than half of the total Romani population. In other words, for every 100 young persons there are 5.5 old persons aged over 60. With regard to schooling, the Roma are convincingly the most uneducated ethnic group in which a third have not finished not even one grade of school while only few (0.3%) have completed tertiary education. The quality of their dwellings is of special concern. Just over a third of Romani families have an indoor toilet and bathroom while half of their dwellings do not have waterworks and sewerage yet.

FOOTNOTES

- ¹ In these nine counties, there were only 59 Roma in 2001 which made up 0.6% of all listed Roma in Croatia
- ² It needs to be noted that the Romani settlement known as Strmec statistically comes under the settlement Donje Vratno while data for the settlement Capraške Poljane is statistically shown under the settlement Crnac.
- ³ For women that gave birth to 10 or more children, it is assumed here that they gave birth to the lowest number of children i.e., ten. In this way, Romani women are more "shortweighted" because in this category they make up 2.7% of the total population while in the total population of women in Croatia aged 15 and over they only make up 0.1%.

Ivan
ROGIĆ

SOME
SOCIO-ECOLOGICAL
DETERMINANTS OF
ROMANI SETTLEMENTS

A useful typology

Introductory barrier. The compilation of a typological scheme of Romani settlements comes up against two basic difficulties.

The first difficulty is that existing Romani settlements **physiognomically differ very little**. As far as it can be seen, three groups of factors have influenced the physiognomic “surface”. The first is rooted in the traditional Romani inclination of temporary residence at a chosen place. Even though, this tendency was markedly weakened in the second half of the 20th century, at least in the everyday life traditions in Croatia, it has left a trace in a kind of **lack of concern** towards the environment of the settlement. Clearly, the Roma now live in permanent settlements and that except for negligible examples, there is no longer data that supports the survival of the nomadic tradition (Pitomača – only settlement with temporary residence). However, on the other hand, traditional lack of concern for the environment of the settlement is clearly evident. The second group of factors that influences the physiognomy of Romani settlements is **endemic poverty**. Even though examples of successful families and individuals can be found in Romani groups, it is unarguable that the group, as a whole, are in the claws of endemic poverty. Against this background, indifference towards the habitat of the settlement is additionally amplified. The third group of factors that influences the physiognomy of Romani settlements is rooted in the fact the Romani builders are, in the main, **“wild” builders**. The adjective “wild” is not used here in passing (Rogić, 1990). This describes a method of building that threatens building norms in two ways: First, it breaks the laws that conventionally regulate building and property relations. When building is limited to this kind of transgression it is usually, although euphemistically called “irregular” building (or more precisely: illegal). However, “illegal” building is substandard and refers to the method of building. Thus, the used building mate-

rial and plan, functional organisation, access to infrastructure networks and similar determinants in this form of “wild” building are substandard, or exceedingly below building standards and so their constructions are “unlawful” or illegal. Thus, **the tradition of lack of concern, poverty and “wild” patterns of building** crucially determine the physiognomic surface of the Romani settlement. When applying measures of physiognomic difference, it is almost impossible to separate particular types of Romani settlement. Only one physiognomic type will be continually repeated.

The second difficulty is that **it is not possible to convincingly differentiate the economic basis**, which determines the status of the settlement. As far as the data shows, there is no special difference between the economic basis of Romani settlements in cities and Romani settlements in rural areas. Local differences are certainly present. However, they are not adequate for a sound typological scheme, compared to those that divide urban and rural settlements, tourist and industrial, etc. It is useful here to turn to the research results on the most important sources of income in Romani households.

Table I
 The most important sources
 of income in Romani
 households

Source of income	County in %									
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Agrarian economy (agriculture)	0.9	.0	3.8	.0	1.0	2.0	.0	1.8	.0	1.1
Breeding and sale of livestock	.0	.0	.0	.0	2.0	.0	.0	.0	.0	0.2
Employment	7.1	16.7	2.5	61.1	12.0	6.0	59.2	6.0	.0	17.6
Work abroad	2.7	1.0	.0	1.1	6.0	.0	2.0	.0	.0	1.3
Cottage industry	1.8	4.1	3.8	7.8	5.0	3.0	5.1	2.8	.0	3.6
Temporary, seasonal work	24.1	20.8	28.8	3.3	23.0	34.0	21.4	38.7	33.3	26.9
Transport (truck, horse, etc.)	0.9	1.0	.0	.0	.0	1.0	.0	.0	.0	0.3
Collection of raw materials (metal, glass, paper, etc.)	42.9	32.3	42.6	1.1	16.0	6.0	3.1	10.6	38.7	19.7
Odd jobs (washing windscreens, selling door-to-door)	13.4	4.2	7.5	5.5	5.0	3.0	4.1	6.9	6.6	6.4
Rent (renting of office space, flats, property, shares, etc.)	.0	.0	.0	.0	.0	.0	1.0	0.5	.0	0.2
Pension	2.7	5.2	2.6	1.1	15.0	2.0	11.2	3.2	1.3	4.8
Social welfare	59.8	79.2	88.8	45.6	69.0	89.0	52.0	83.4	97.3	74.2
Help from relatives	4.5	.0	1.3	10.0	1.0	1.0	3.1	2.8	2.7	2.9
Begging	4.5	.0	6.3	1.1	4.0	1.0	2.0	9.2	2.7	4.1
Fortune-telling	.0	.0	.0	.0	.0	.0	5.1	.0	.0	0.5

Source: Field study 2004

This distribution shows that the main source of income is **social welfare**, if we consider the total sample. It is well-known that this is not a “profitable” activity, which would help establish differences which are a consequence of work activities. In other words, it is not incorrect to say that the main source of income is non/activity. **Temporary seasonal work** is in second place. This is limited to particular seasons of the year. Considering the poor educational qualifications and professional competencies of the Romani population, it is evident that the work that they do is at the bottom of the economic pyramid. In short, these sources of income do not have the power to shape a specific economic foundation of a settlement. Income from formal employment and collection of waste and “scrap” raw materials are in third place. Evidently, formal employment is a more prominent source of income in two counties only: the County of Istria and County of Primorje-Gorski kotar. In other counties, it is noticeably inconspicuous. In these counties, important sources of income are from collection of raw materials (metal, glass, paper, etc.) in contrast to employment. Evidently, this is the most important source (except in the two counties mentioned above). The other sources of income are marginal, and are mainly related to “odd jobs”, begging and similar.

In short, the economic practices of Romani groups are not structurally connected to the use of specific developmental assets or with the shaping of a specific professional subculture. For this reason, there is no special generator of settlement differences according to which the Romani settlement could be classified in terms of their fixed connections with particular sectors of activity or particular professions. In this respect, on the contrary, they are similar. These are settlements **with economically dependent populations**. Dependency is, on the one hand, tormenting. However, on the other it is the source of a specific behaviour that is a result being a **rentier**. Since a suitable expression is lacking, the term **a rentier of poverty** is appropriate.

Thus far, it can be concluded that a conventional physiognomic and functional base for a typological classification of Romani settlements is not especially useful. Three **secondary** features remain. The first is **positional**. This allows us to differentiate where Romani structures are located: in the town, in the village, or in a rural area. The second feature is **the degree of separation**. There are clear differences between Romani settlements that are parts of existing settlements and Romani settlements that are detached structures. The third feature is **genetic**. According

to this feature, premises initially built for other purposes and housing built for family residence can be differentiated. Needless to say, the unassuming physiognomic or functional differences where they are indisputable need to be taken into account. A few types of settlement are apparent.

1. Town settlement structures. There are several settlement subtypes in the town area. It is useful to differentiate these types for basic orientation purposes in working out a suitable programme of renovation and renewal

1.1. A small group of houses or individual houses. There are many examples of this type. They are either a group of separate family houses sometimes built in harmony with the ambient or small groups (ten structures at the most). They can be found in Zaprešić, Sveti Ivan Želina, Jastrebarsko, Karlovac, Bjelovar, Garešnica, Grubišno Polje, Delnice, Gospić, Otočac, Virovitica, Šibenik, Vodice, Knin, Pula, Umag, Čakovec, Mursko Središće, and other cities. Strictly speaking, they are not especially a settlement phenomenon. Instead they are a conventional symbol of town differences, without which even the smallest towns cannot be imagined without these symbols.

1.2. Settlement structures that have come about by taking over premises that were initially built for other purposes. In the main, these are barracks or similar constructions. The Roma have taken over these premises gradually, depending on the local opportunities. Some of the well-known sites include the barracks in "Mario Gennari" in Rijeka, occupied since 1968 after being abandoned by construction workers; the barracks in Bakar, a similar outcome; army barracks in Gerova, in the town area of Čabar; the locality of Šijan in Pula; barracks in the suburb of Sopot (in New Zagreb) as well as the barracks in Plinarsko naselje, Zagreb. These are constructions with minimum sanitary conditions made up small units that are approximately 15–30m² in size. As a rule, roofs and walls of these constructions are problematic. Electricity is not even available in the suburb of Sopot, New Zagreb. According to an interviewer, the electricity pole is there, but they have no access to electricity. At these addresses, living conditions are markedly miserable. Moreover, it is apparent that the town's homeless persons, with the most modest needs, do not compete for these addresses.

1.3. Romani fragments in town settlements. This group is numbered. Well-known examples can be found in Varaždin, Čakovec, Bjelovar, Ludbreg, Koprivnica, Crikvenica, Virovitica, Garešnica, Slatina, Osijek, Beli Manastir, Pula, and Zagreb. The settlements Ferenčica, Kozari pu-

tovi, Savica, and Petruševac are well-known in Zagreb. The main feature of this group of Romani settlements is that they are **rooted in already existing or in structurally set up parts of the town**. Romani builders, as a rule, behave similarly as when they build their “own” detached settlements at the edge of the town or in an area outside town. Thus, Romani fragments come about at the margins of existing town areas, on “no one’s” land (that is owned by the town in the first place). Frequently, these sites are close to rubbish dumps or an industrial zone where waste originates. The main building unit is the family house, which cannot always be defined as such. The layout plan of the settlement is usually chaotic. However, data shows that, in these types of structures the basic technical infrastructure is **better** than in other Romani constructions. As a rule, the Romani parts of already existing suburbs have access to communal and social infrastructure **like the rest of the settlement**. Of course, this equality is not so geometrically balanced in all cases. The survey results obtained in this field study show how Romani inhabitants inadequately use the mechanisms of local government that are available in their settlements. It is therefore reasonable to assume that despite initial, normatively guaranteed possibilities, there are asymmetrical patterns of infrastructural privileges at work. Still, they are not endangered by this. Romani inhabitants, together with other inhabitants of this type of settlement share a common “infrastructural fate”. The statement of a local Romani inhabitant in Ferenčica illustrates this well. In response to a survey question on the quality of communal and social infrastructure, the respondent concisely concludes: we have everything (referring to the main infrastructure network), but there is a need to improve employment opportunities. The opportunities, in the towns mentioned above, are not all similar. However, it is evident that Romani fragments of an existing settlement have more difficulty aligning with the settlement’s environment. In their aspirational schemes, aspirations of an “average” citizen are most clearly reflected.

1.4. Detached Romani settlements in the town. Most of these settlements emerged in the “golden” years of socialist industrialisation and urbanisation between 1960–1975. This period is special according to many determinants that have been analysed elsewhere (see Rogić, 1990). One of these already mentioned determinants is “wild building”. This is not an exclusive building “style” of Romani groups. On the contrary, as a type of “grey” right to public assets (read as nationalised private land) the system generously divided this among the numerous participants of

the “egalitarian union” (Županov, 1995), and in this way shaped the legitimation of the system that “revolutionarily” protected the future of “employed people and the working class”. In different cyclical dramatisations of socialist social rights, always started **subsequently**, many of these settlements and constructions were labelled lawful because the “wild” builders had already carried out their plans. However, it was easier for buildings that were not erected in an extremely substandard way (i.e., buildings that were “only” illegal but met acceptable building standards) to change this label. It is not about resistance to the system. The system was continually trying to legitimate the system’s protector of society’s lowest stratum. Instead it is a fact that the substandardness of many “wild” structures was so evident that the most imaginative application of law, not even in socialist times, could not turn it into anything lawful. In the morphology of “wild” construction, at least in the initial stage during this period, **these structures are closest to the favela**. The Romani group had “bad luck” that structures were mainly built in this way. This could not have been different since they were only just marginally included in the newly formed group of industrial workers. It is worth asking: did the Romani “elite” back then want anything else? In short, Romani builders have remained the most consistent “wild” builders in Croatia. Of course, over the past few decades, circumstances have improved. Builders have obtained better building materials, houses have expanded, and the environment has become more ordered. However, some features of “wild” settlement have stubbornly “crossed” through time. There are five basic features. These are: the **chaoticness** of the settlement “plan” as a direct impression of the spontaneous approach used in building a settlement; **detachment** from the rest of the town, as a rule, adjacent to heavy traffic, industrial zones or rubbish dumps; **reduction** of infrastructural networks: electricity, water, the eventual removal of rubbish and telephone; **unlawful** house building, which hinders law regulation and the improvement of housing conditions; **predominance of detached family houses**, Romani settlements do not typologically differ significantly from other settlements with family builders, but there is a great difference in quality to the detriment of Romani houses. The term **para-urban settlement** is used for this type of settlement in the analytical literature. One more feature needs to be added: they emerged, as a rule, in town spaces as **negatively marked** in earlier territorial symbolic schemes of the town. (Or Romani “wild” builders have strengthened this latent aspiration.)

The territorial “portrait” of such settlements is determined by two main features. The first feature is a **clear aspiration for separate, detached settlements**. The second aspiration is a **marginal, peripheral position** independent of this or that side of sociality that describes and intersects existing town reality. Seizure of the town’s margins in urban clashes between particular town groups **is not** an ambiguous indicator of less or loss of social power.

The reason is simple: in the conception of many town groups, the town’s margins are desired areas among other groups e.g., the rich and powerful. In the struggle to acquire these town areas the periphery is **structurally divided** according to axles that determine contrasts: ecological/cultural oasis – zone of accumulated risks. Detached Romani settlements, in the main, are located where marginal town areas are predominantly risky. According to the drafted scheme, the genesis of the described Romani fragments in already existing town settlements can be explained. Respectively, the examples of Ferenčica or Kozari putovi in Zagreb are instructive. The mentioned settlements **were not** “model” settlements during the period of intensive socialist urbanisation; they are Trešnjevka, Trnje and Novi Zagreb. As a result, Ferenčica, Kozari putovi and related settlements are pressed “towards the bottom” on the hierarchical ladder of desirable/important settlements. In this context, the territorial path of Romani groups is predictable. Their work, professional and social aspirations only marginally correspond to the central political and ideological figures of the system. The Roma prefer to “wander about” than be under factory discipline. They prefer to be occasional crafts persons rather than full-time employees, etc. For this reason, they can only compete for settlements on the margins, that is, beyond the borders of “model” settlements. There, “no one’s” space is suitable for “wild” usurpation. There, with more spill over of “grey”, a specific informal union between the system and participants from the margins is shaped. On this basis, the **models of settlement – peripheral hybrid** are established, where “wild” builders and dual family economics, work on the side and craft initiatives, informer’s optimism and inn “folk” subculture are directly connected. In this wide circle, in which nuances determine **shadows of the system**, extension is to the area of the town’s margins. Undoubtedly, when socialist urbanisation lost its momentum, various participants “down below” who were not only the main favourites but considered ideally and typically as **unimportant, revolting, unappealing** had more possibility and a more important role. The

gradual improvement of these settlements is predominantly the result of decades of residue success and non-success of these participants. As a result there is a thin difference that does not disappear between these types of settlement and those that are more centred. In short, the presence of Romani settlements in former established town settlements can be interpreted using the same pattern of peripheral separation. The difference between them and marginal town areas with detached Romani settlements is that town settlements with Romani fragments were no longer positioned in the “strict” periphery. An almost exclusive form of Romani migration into Croatian towns can be found in places where detached Romani settlements are unmistakably maintained.

Detached Romani settlements appear predominantly in towns where other Romani settlements were set up before the formation of different town parts. Some of the well-known are: Capraške Poljane in Sisak; Palanjak in Sisak; Radićeva street in Kutina; a locality in Varaždin; Žlebic in Koprivnica; Rujevica and Mihačeva Draga, in Rijeka; a settlement near Barutane, in Delnica; Glogovica and “Josip Rimac” in Slavonski Brod; “At the Orthodox church” in Beli Manastir. As a rule, these are structures in groups that are the most numbered.

1.5. Conventional town settlements. Their main feature is that the Roma **did not** actively model them. They **did not model the settlement or the houses in which they live.** Moreover, the settlements and houses emerged during the town’s evolution in which the Roma were not even present. During a particular period, the Romani population moved into these settlements and acquired permanent residence there. A settlement called **Vodnjan** in Istria is a representative example of this group. Namely, a small Romani group moved into deserted houses where Italians and Croatians (who decided to be Italian citizens after World War II) had lived until the end of the 1940s. The Roma, of course, were not the only group that took over these deserted houses. They are integrated in a larger migratory contingent. Field research shows that these Roma have shaped their social survival according to patterns used by other groups. For example, family structures, professional styles, measures of personal and community welfare, work aspirations and territorial behaviour are related. For this reason, stereotypical misperceptions about the Roma are not projected onto them as a group whose lifestyle is incompatible with conventional styles of town/civil life in Croatian towns. The survey report on Romani parts of town settlements, where tendencies of forming detached

settlements have faded, shows that Romani aspirations are **most related** to aspirations that are based on social survival of the Roma in Vodnjan and similar settlements.

1.6. “Black holes”. If the hygienic, communal and building qualities of Romani settlements in their entirety are compared to other settlements where other Croatian inhabitants live, it is easy to see that only a small number of Romani settlements can successfully avoid this depressing label. Still, it is possible to separate some extreme examples. Clearly, most of them are outside of town and in rural areas. However, they can also be found in town areas. According to the available data, there are more of these examples; these are groups of Romani houses in Popovača, near the fairgrounds; a group of Romani houses in Orlovac, in Karlovac; a Romani group in Sveti Đurđ; a Romani group at the locality Vučja jama, in Brod on the Kupa; a Romani group in Slatina, in the settlement Kožica; and a Romani group in Glogovica in Slavonski Brod. A common definition of the mentioned places is not possible. The only thing that can be pointed out is that these structures are at the margins of town areas. Their ‘blackness’ is determined by two basic facts: the absence of technical and communal infrastructure, complete or partial electricity, as well as markedly poor building materials (sheet metal, cardboard, wood, trailers, nylon). At these sites, there are no larger Romani groups. However, this fact is not particularly comforting. Undoubtedly, their settlement practices are **conventional in homelessness**.

2. Romani settlements in rural areas. It already has been mentioned: from a structural perspective there is no adequate reason to expect settlement types that are not in town areas. The main difference, as in town settlements, can be attributed to different positions, distances and “genetic determinants of the settlement. Within this framework, of course, a specific ruralisation of lifestyle needs to be taken into account. However, it needs to be remembered that this is manifested in a context that is mainly resistant to profound differentiations according to the urban-rural scheme thanks to the manifold decline of conditions and styles. Ruralisation is vaulted in limited and marginal traces.

2.1. Small group of houses or individual houses. They are visible in many municipalities. For example, in the settlement Svinjarec, municipality of Dubrava; in the settlement Brezine, municipality of Farkaševac; in the settlement Pulska, municipality of Luka; in the settlements Donja Kupčina, Lijevo Sredičko, Dvoranci, Topolovec Pisarovinski; in Lesovac, municipality of Šandrovac, in De-

žanovac and Ivanska in the same municipality; in the settlement Domankuš municipality of Rovišće; in the settlement Narta, municipality of Štefanje; Konjsko Brdo, municipality of Perušić; Popovac; in the settlements Kneževi Vinogradi; Đevrske; Hlapčina; Štrukovec; Sveta Marija; and elsewhere. They are either individual houses or a smaller group of houses in the existing rural settlements. Similar to the town areas, they are not structures that are special phenomena as a result of their features. Simply, they are a part of the conventional varying context of rural settlements in particular regional areas. Larger social control, a characteristic of small settlements, certainly reduces the probability of scattered Romani inhabitation of small settlements. However, there are examples, where demographic exhaustion of these settlements has weakened the mechanisms of social control so that those groups with migratory intentions are more open than we think they are.

2.2. Settlement structures that have come about by occupying houses that were initially built for other purposes. In the available documentation, we could not find typical examples of this. It is reasonable to assume that there are examples, but they have not been documented. In a number of settlements, in different areas of Croatia, groups of Roma have occupied abandoned houses. As a rule, the state of these houses is problematic and it cannot be said that they are suitable for use. Strictly speaking, they do not completely belong to this group. However, it still can be said that this entails occupying a house intended for other purposes, more precisely, for demolition. Where it was possible – the Roma “occupied” these derelict houses.

2.3. Romani fragments in rural settlements. Examples of this have been noted in a smaller number of settlements. Examples can be found in the settlement Karlovec Ludbreški; in the settlement Lučice, in the town area Delnica; in the settlement Pribislavec, in the town area Čakovec; in the settlement Goričan in the municipality area Goričan; in the settlement Tenja (also known as Velika Bara or Šangaj). There are surely more, but the available data is limited to these examples. The relatively small number allows us to hypothesise that this pattern of territorial behaviour is **less suitable** for the Roma. Surely, the main reason is related to the fact that Romani builders, as a rule, build on land that does not belong to them, that is, municipality or town land and then lastly on privately owned land. In rural settlements, in between particular parts, there is simply less of “no one’s” land, especially

larger areas, suitable for building Romani streets or larger neighbourhoods. The “interpolation” of individual houses, or smaller groups of houses is easier. The data shows that there are more of these settlements. On the contrary, the “building” of larger Romani parts in a settlement is much harder, under the circumstances. The already mentioned data on an analogous type in town areas shows that the town area is more suitable for this type of territorial behaviour. There is a larger “offer” of “no one’s” /town land and the informal forms of social control are not tight.

2.4. Detached Romani settlements in rural areas.

Based on the insights presented in the previous section, it is reasonable to assume that the tendency of forming detached settlements is **strongest** in the territorial behaviour of Romani groups in rural areas. It is strong in the town area as well. As a rule, those town margins are markedly low on the ladder of desires. They are in fact **sociofugal**. In rural areas, the choice of place for detached settlements is not markedly connected to their sociofugality, as in towns. In other words, the adjective “separate” or “risky” cannot be used to describe these locations as in towns. However, on the other hand, the already drafted scheme related to the economic behaviour of the Roma shows that even in rural areas the Roma do not want to distance themselves from important waste areas, especially industrial as well as road and rail networks for different “initiatives” ranging from exchange to begging.

Orientating examples are the settlement Gračanica; settlement in the municipality of Velika Ludina; Puškarići near Ogulin; Gornje Selo near Oštarija; Strmec Podravski; Sveti Đurđ; Karlovec Ludbreški; Omišalj, on the island of Krk; Brod on the Kupa; Donja Dobra; Čandrlište; Pitomača; Lončarevo; Piškorovec; Kuršanec; Palanjak; Bistrinci; Bolman; Sitnice; Parag I and Parag II, next to the settlement Trnovec (along the border with Slovenia); Držimurc; Kotoriba; and others. Data shows that the patterns of settlement formation and infrastructural difficulties in these settlements are similar to those settlements in town areas. However, the general advantages of town settlements compared to rural ones needs to be taken into account. These include greater possibility of using technical, social and the communal infrastructure. If this **contextual** variable is considered, then the living conditions in this group of settlements are in the main of a dark grey spectrum colour.

2.5. Conventional Romani rural settlements. The available data shows that there are in fact none of these settlements. Nevertheless, the settlements in County of Vu-

kovar-Sirmium should be mentioned. The Romani rural population in this county is closest to the conventional living conditions of an average village.

2.6. "Black holes". When the living conditions in rural Romani settlements are compiled, the competition for membership in this sad group would be more than harsh. Nevertheless, it is possible to differentiate some completely marginal examples. According to our evaluations, they are: Strmec Podravski and Donja Dubrava. The ground is predominantly swampy in Strmec Podravski. The available data shows that a large number of "houses" have been built in a small area: 19 made out brick and 45 huts. Electricity is available in the settlement but the quality of water is a problem since it is pumped directly from the swamp.

The settlement Donja Dubrava is situated between the embankment and a bed of the Drava, on the border between the counties of Međimurje and Koprivnica-Križevci. Since this is a flood area, every water level change of the Drava is risky. These inhabitants can use a telephone, but there is no water or electricity. Even though the total number of "objects" is relatively small (about 15) this fact does diminish the discomfort: the settlement is simply unsustainable.

It is not incorrect to include a small Romani group near Brod on the Kupa into this group. Out of the three settlements, not one has basic technical infrastructure (electricity, water). In addition one of these settlements is built out of "cardboard barracks", that is, material that is characteristically found in favellas.

Three examples are on a list that is completely black. However, identification does not imply that the unmentioned examples deserve lighter coloured adjectives.

Size

There are four basic groups that were differentiated in the presented typological scheme that can reliably outline size. They are settlements that emerged like parts/fragments of town and rural settlements and those detached settlements. The other groups are marginal in terms of size. The **number of inhabitants** in a discussion on size offers orientation. Data on the surface area of Romani dwellings can also be found but this is unfortunately unsystematic. For this reason, this data is not used. Moreover, data on the number of inhabitants are based mainly on evaluations

As a rule, Romani settlements in town areas, like other town parts, or detached settlements are the largest

according to **number of inhabitants**. On the other hand, if the absolute size is taken into consideration a **picture of small /or smaller structures** is evident. Among the peak numbers, there are approximately 1,050 inhabitants in Ferenčica, a settlement in Zagreb. In the Romani settlement "Josip Rimac", in Slavonski Brod, it is estimated that there are 1,150 Roma. In Capraške Poljane, a settlement in Sisak, the Romani population is approximately 600. Estimations show that there are 650 Roma in Kutina. In other town settlements, the estimations indicate lesser numbers, in the range of 100–450 inhabitants. In smaller towns, the number is frequently less than a 100.

Why is the presented data important? This generally indicates the **scarcity** of Romani town settlements. In other words, the Roma cannot compete by relying on their statistical size. Small settlements such as these can hardly get labelled: crucial case or something similar, which would place them in a better position with regard to priorities in programmes of infrastructural renewal. Related to this is the already mentioned professional and economic base of these settlements; it is not difficult to anticipate how miserable a settlement's perspectives are in their struggle for a better future. Thus, it is clearly anticipated that Romani parts in larger town settlements will **have better chances**. To their benefit, (even though this is limited) units of local government, where they are established, are at work or the wider local lobby networks, according to territorial needs, attempt to meet Romani needs.

Romani settlements in rural areas are **smaller** compared to urban areas. Some examples include: Gračanica, with a population of 270; Strmec Podravski with 420 inhabitants; Kuršanec with 700 inhabitants; Parag I and Parag II with a total of 900 inhabitants; Bistrinci with 500 inhabitants; and Piškorovec with a population of 700. The range of settlement size is approximately between 100 – 700 inhabitants. Settlements with more than 700 inhabitants are very rare. Still, there are a few settlements with less than 100 inhabitants, but their number is relatively inconspicuous in the overall distribution. Thus, there are **small and very small settlements**. Considered from a socio-ecological perspective, it is more than evident that their size **per se** – is limited. They are, simply too small for successful and autonomous supervision of their own development. Two more factors also need to be added. The first is notorious: according to all measures in Croatian research **rural areas are "spaces beyond"** (see Štambuk, Rogić & Mišetić, 2002). Thus, as a whole, rural areas have difficult access to development (if at all). The second factor is, the

already mentioned professional and economic (in)competencies of the Romani group, especially in the village. This is simply of poor quality. For this reason, it is improbable that this type of settlement, even though there are clear aspirations to separate, as a whole, that they **will be able to support themselves as independent structures in the long-term**. The programmes of sanitation and regulation of the living conditions will have, in the main, occasional and limited effects.

Infrastructure in Romani settlements

Table 2
Evaluation of settlement
infrastructure quality

For discussion of the quality of the communal and social infrastructure in Romani settlements the provided data in the following tables is useful.

Infrastructure	Evaluations in counties in %								
	Zagreb			Sisak-Moslavina			Varaždin		
	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important
Electricity	39.3	8.0	52.7	21.9	9.4	68.8	12.5	7.5	80.0
Waterworks	36.6	7.1	56.3	33.3	16.7	50.0	13.8	5.0	81.3
Sewerage	34.8	8.9	56.3	2.1	12.5	85.4	2.5	3.8	93.8
Telephone network	49.1	18.8	32.1	46.9	30.2	22.9	47.5	30.0	22.5
Footpaths	31.3	19.6	49.1	.0	13.5	86.5	.0	17.5	82.5
Paved streets	30.4	19.6	50.0	1.0	4.2	94.8	.0	15.0	85.0
Grocery shop	55.4	14.3	30.4	20.8	26.0	53.1	26.3	37.5	36.3
Specialised shops	44.1	30.6	25.2	38.5	37.5	24.0	42.5	40.0	17.5
Kindergarten	49.1	12.5	38.4	9.4	20.8	69.8	18.8	36.3	45.0
Primary school	52.7	9.8	37.5	21.9	13.5	64.6	25.0	31.3	43.8
Health clinic or surgery	45.5	8.9	45.5	19.8	18.8	61.5	27.5	21.3	51.3
Social club	39.3	26.8	33.9	7.3	30.2	62.5	22.5	51.3	26.3
More jobs	5.4	11.6	83.0	3.2	10.8	86.0	5.2	14.3	80.5
Ordered settlement	19.6	17.9	62.5	1.1	15.8	83.2	.0	11.3	88.8
Religious institutions (church, mosque, etc.)	52.7	19.6	27.7	42.7	33.3	24.0	26.3	42.5	31.3
Cemetery	64.3	20.5	15.2	66.7	17.7	15.6	67.5	17.5	15.0
Public transport stop	58.9	8.9	32.1	38.5	24.0	37.5	21.3	30.0	48.8
Organised removal of rubbish	50.9	7.1	42.0	57.3	15.6	27.1	22.5	25.0	52.5

Table 2
(continued)

Infrastructure	Evaluation in counties in %								
	Primorje-Gorski kotar			Brod-Posavina			Osijek-Baranja		
	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important
Electricity	21.1	11.1	67.8	33.0	3.0	64.0	46.0	5.0	49.0
Waterworks	18.9	8.9	72.2	29.0	5.0	66.0	24.0	10.0	66.0
Sewerage	3.3	4.4	92.2	4.0	1.0	95.0	17.0	18.0	65.0
Telephone network	25.6	28.9	45.6	29.0	21.0	50.0	39.0	26.0	35.0
Footpaths	6.7	26.7	66.7	5.0	27.0	68.0	19.0	24.0	57.0
Paved streets	5.6	13.3	81.1	14.1	11.1	74.7	18.0	19.0	63.0
Grocery shop	28.9	18.9	52.2	42.0	22.0	36.0	26.0	24.0	50.0
Specialised shops	38.9	45.6	15.6	52.0	36.0	12.0	49.0	31.0	20.0
Kindergarten	15.6	15.6	68.9	11.0	23.0	66.0	16.0	26.0	58.0
Primary school	24.4	26.7	48.9	12.0	15.0	73.0	36.0	21.0	43.0
Health clinic or surgery	18.9	12.2	68.9	9.0	12.0	79.0	17.0	17.0	66.0
Social club	21.1	30.0	48.9	15.0	22.0	63.0	21.0	30.0	49.0
More jobs	1.1	10.0	88.9	3.0	.0	97.0	1.0	4.0	95.0
Ordered settlement	.0	12.2	87.8	.0	2.0	98.0	9.0	19.0	72.0
Religious institutions (church, mosque, etc.)	13.3	27.8	58.9	35.0	21.0	44.0	57.0	12.0	31.0
Cemetery	22.7	35.2	42.0	59.0	17.0	24.0	58.0	17.0	25.0
Public transport stop	28.9	33.3	37.8	15.0	15.0	70.0	33.0	19.0	48.0
Organised removal of rubbish	31.1	21.1	47.8	36.0	14.0	50.0	40.0	14.0	46.0

Table 2
(continued)

Infrastructure	Evaluations in counties in %											
	Istria			Međimurje			Other			Total sample		
	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important
Electricity	59.8	6.2	34.0	20.0	11.6	68.4	29.3	18.7	52.0	30.7	9.0	60.3
Waterworks	59.8	4.1	36.1	10.6	8.3	81.0	37.3	10.7	52.0	27.2	8.4	64.4
Sewerage	52.6	9.3	38.1	2.8	9.7	87.6	5.3	.0	94.7	13.2	8.1	78.7
Telephone network	44.3	34.0	21.6	32.6	26.0	41.4	46.7	8.0	45.3	39.1	25.1	35.9
Footpaths	58.8	23.7	17.5	9.3	29.6	61.1	2.7	9.3	88.0	14.9	22.6	62.5
Paved streets	61.7	17.0	21.3	12.0	20.8	67.1	2.7	4.0	93.3	16.4	15.0	68.6

Infrastructure	Evaluations in counties in %											
	Istria			Medimurje			Other			Total sample		
	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important	Not a problem	Somewhat important	Very important
Grocery shop	66.7	11.5	21.9	39.4	21.3	39.4	26.7	29.3	44.0	37.9	22.1	40.0
Specialised shops	74.0	18.8	7.3	46.8	27.3	25.9	56.0	24.0	20.0	48.8	31.6	19.6
Kindergarten	53.6	21.6	24.7	20.0	18.1	61.9	22.7	25.3	52.0	24.0	21.2	54.7
Primary school	57.3	11.5	31.3	29.6	18.5	51.9	45.3	25.3	29.3	33.5	18.5	48.0
Health clinic or surgery	45.8	9.4	44.8	19.0	14.4	66.7	48.0	18.7	33.3	26.5	14.4	59.1
Social club	49.5	29.9	20.6	25.5	38.9	35.6	26.7	22.7	50.7	25.6	32.0	42.4
More jobs	12.5	9.4	78.1	6.9	11.1	81.9	6.9	6.9	86.1	5.2	8.9	85.9
Ordered settlement	35.4	32.3	32.3	1.9	19.4	78.7	2.7	6.7	90.7	7.5	16.0	76.5
Religious institutions (church, mosque, etc.)	42.7	13.5	43.8	28.8	30.2	40.9	52.0	20.0	28.0	38.1	24.8	37.1
Cemetery	42.3	10.3	47.4	67.1	17.1	15.7	74.7	13.3	12.0	59.0	18.3	22.7
Public transport stop	51.5	23.7	24.7	31.6	26.5	41.9	44.0	18.7	37.3	35.8	22.3	42.0
Organised removal of rubbish	52.6	22.7	24.7	24.7	11.6	63.7	37.3	17.3	45.3	37.9	15.5	46.5

Source: Field study 2004

Some of the given data in the tables is instructive.

(a) Considering the survey sample as a whole, convincingly it can be seen how the smallest share of the sample (only a minor percent) stated that **more jobs and an ordered settlement** are not a problem. On the other hand, convincingly most expressed that more jobs (85.9%) and an ordered settlement (76.5%) are markedly important. The mentioned priorities hold a similar position in each county. It can be concluded that there is a **social potential** on the basis of which a long-term and stable mobilisation of the Roma in these settlements could be shaped. This possibility is challenged by a few relevant factors; some of these have already been mentioned. However, we should not "jump" to optimistic conclusions just on the basis of the presented findings and then establish how the mentioned potential can be linearly activated. In this respect, local developmental policies are important. Just how competent are local self-governing units (where there are Romani settlements) is an issue outside the framework of this analysis. It should be noted that towns – the size of Sisak have difficulties formulating these types of policies and more difficulty can be expected in smaller units in a predominantly rural network of settlements.

(b) Out of the three basic public utilities (electricity, waterworks, sewerage), most agreed that sewerage is clearly

important. Namely, as many as 79% claimed that this is very important in terms of further development of the settlement, while only 13.2% of the respondents claimed that this is not a problem. It is well-known that sewerage is the “torture” of many Croatian settlements. In comparison to the other mentioned public utilities, sewerage is the **slowest developed**. On the other hand, a number of Croatian addresses use septic tanks in the absence of a sewerage system. Thus, it is not obvious why the absence of a sewerage system, in view of the septic tank possibility, is a problem in Romani settlements. It seems that this reaction implies the expectation that this is someone else’s responsibility rather than one’s own, i.e., the use of a septic tank is a widespread practice among the non-Roma population. Still, the other two utilities are in a better state. Nearly a third of the respondents (30.7%) stated that electricity is not a problem in the settlement. On the other hand, as many as 60.3% respondents stated that electricity is an important priority with regard to orderliness in the settlement. This alludes to the fact that electricity is available in many Romani settlements, but the Roma cannot pay their electricity bills so they are the “victims” of disconnection. The available documentation shows that electricity is accessible in most Romani settlements.

Considering the basic models of public utility facilities, present in Croatian urbanisation, it is reasonable to anticipate that the percentage wise share of respondents that are satisfied with waterworks in the settlements will be less than the percentage wise share of respondents that are satisfied with electricity. The findings indicate that this is the case. Less (even though this is insignificantly less) 27.2% of the respondents claimed that waterworks are not a problem in the settlement. On the other hand, nearly 65% state that waterworks are very important and necessary. This percentage indicates a clear lagging of Romani settlements. This is also evident in the available town-planning documentation.

(c) The three basic institutions of social infrastructure: the kindergarten, primary school and health clinic are not a problem for 24–33% of the respondents. Approximately, the same share of respondents claims that electricity and water are not a problem. However, on the other hand, significantly less express the importance and urgency of their building – between 48–59%. The first percentage refers to a primary school. It can be concluded that this network is “closer” to Romani settlements. However, the percentage that refers to the health clinic (59%) and kindergarten (55%) indicates that the opportunities in

this perspective are, to put it very mildly, substandard. Besides the primary school network, the other networks of social infrastructure are completely unsuitable to meet needs of the community.

(d) Paved footpaths, paved streets and similar improvements **are at the very initial stage**. It is evident that their shortage is visible not only in rural settlements, where it is usual and more probable but also in town settlements.

(e) The telephone network is not a source of problems for, approximately 40% of respondents while public transport is not a problem for approximately 36% of respondents. Even though both data show, like all the others previously mentioned, the obvious substandardness, it is evident that the “softer” forms of technical services, with less obligatory investment in huge and expensive equipment, break through Romani settlements more easily. The same conclusion can be drawn for the share of respondents satisfied with the organisation of rubbish removal.

(f) The bad news also extends to the data on the remaining municipal services. Responses suggest how respondents have the least difficulty with – death. The respondents have the “least problem” with burial places. Similarly, they have the least difficulty with places of worship. Evidently, that ‘a Romani perspective of the other side’ is somewhat brighter than the perspective on this side.

(g) Thus, considered as a whole, Romani settlements according to the respondents’ perception are **markedly substandard in terms of infrastructure**. Of course, in this sense, a town settlement is somewhat better. However, just “townness” does not guarantee a better quality infrastructure. Greater differences are evident between settlements in particular county areas. Generally considered, the better ones are in the Counties of Istria and Osijek-Baranja as well as the City of Zagreb. However, despite this, the paramount conclusion is that Romani settlements are at the extreme margins as a result of their substandardness. In essence, there is a simple paradox at work. It can be schematically formulated in the following way: **it is more probable that settlements will be better equipped if they are of less Romani origin**. In the three mentioned areas, there are more of these settlements that are less Romani so the total picture has less black/grey tones.

Ideas about desirable settlements

simply, most of the respondents are not capable of clearly defining more important territorial aspirations. This statement does not only apply to the Romani group but also to other groups that are present in Croatian settlements. Nevertheless, it is possible to propose some basic ideas on a desirable settlement. These ideas have been reduced to a few **orientation** desires and thoughts. As they are, they certainly cannot be used as a completed plan of action. However, they undoubtedly contribute a clearer boundary determination between particular possibilities that define an action base of a renewal programme and settlement revitalisation.

The main descriptor of the settlement. For its identification, it is useful to consider the distribution of data in the following table.

Table 3
 Characteristic features of
 lifestyle in the settlement

Features	County in %								
	Zagreb			Sisak-Moslavina			Varaždin		
	Not at all	Somewhat	Clearly	Not at all	Somewhat	Clearly	Not at all	Somewhat	Clearly
Great role of tradition	23.1	33.7	43.3	31.8	43.5	24.7	29.9	35.8	34.3
Threatened by the polluted environment	30.9	16.4	52.7	1.0	15.6	83.3	5.1	8.9	86.1
The possibility of acquiring a good standard in a short time	51.4	21.9	26.7	58.2	32.9	8.9	56.8	27.0	16.2
Safe everyday life	29.7	30.6	39.6	19.4	35.5	45.2	13.9	46.8	39.2
The possibility of living according to one's own choice	25.2	31.8	43.0	20.5	46.6	33.0	16.0	36.0	48.0

Table 3
 (continued)

Features	County in %								
	Primorje-Gorski kotar			Brod-Posavina			Osijek-Baranja		
	Not at all	Somewhat	Clearly	Not at all	Somewhat	Clearly	Not at all	Somewhat	Clearly
Great role of tradition	3.8	28.2	67.9	26.6	40.4	33.0	29.3	34.8	35.9
Threatened by the polluted environment	13.7	27.4	58.9	5.3	14.7	80.0	23.2	31.6	45.3
The possibility of acquiring a good standard in a short time	81.8	7.8	10.4	59.1	20.4	20.4	57.6	21.7	20.7
Safe everyday life	39.2	22.8	38.0	10.3	41.2	48.5	13.0	37.0	50.0
The possibility of living according to one's own choice	33.3	24.0	42.7	22.6	25.8	51.6	18.0	31.5	50.6

Table 3
(continued)

Features	Counties in %											
	Istria			Medimurje			Other			Total sample		
	Not at all	Somewhat	Clearly	Not at all	Somewhat	Clearly	Not at all	Somewhat	Clearly	Not at all	Somewhat	Clearly
Great role of tradition	5.7	31.0	63.2	27.2	42.8	30.0	32.3	38.5	29.2	23.6	37.2	39.2
Threatened by the polluted environment	32.3	39.8	28.0	12.2	18.3	69.5	9.6	28.8	61.6	15.0	21.7	63.3
The possibility of acquiring a good standard in a short time	42.2	16.7	41.1	48.9	22.8	28.3	50.8	33.3	15.9	55.2	22.4	22.4
Safe everyday life	7.7	38.5	53.8	17.8	28.7	53.5	8.2	26.0	65.8	17.9	33.6	48.5
The possibility of living according to one's own choice	17.0	33.0	50.0	20.6	26.9	52.6	15.6	35.9	48.4	21.0	31.7	47.2

Source: Field study 2004

The given data shows in a convincing way that the majority of the respondents agree that the main distinguishing feature of the settlement in which they live is that their **life is endangered by conditions**. More than 60% of the respondents completely agree that this is a characteristic feature of their lifestyle while an additional 20% claim that the threat is “somewhat” present. On the other hand, only 15% of the respondents think that hazard is not a feature of life in the settlement in which they live. The **polluted environment** is the source of hazard in most cases. This is also due to the chaotic availability of municipal services. Moreover, many Romani settlements were set up near larger industrial polluters or larger rubbish dumps, which many Roma see as an important “resource”. Likewise, the majority convincingly agree that people in these settlements cannot count on fast life successes or on speedy improvements of life opportunities and welfare. In other words, according to the Roma, their settlements are dangerous places in terms of health and life where **only a minority** believe that they have the possibility to acquire a good standard in a short time and live according to their desires.

However, nearly 50% of the respondents maintain that the possibility of a safe everyday life is “obvious” in this, not especially enchanting context. This is like the possibility to live according to one's choice. Both findings need to be read as linked. Their more precise meaning is comprehensible in the context of endemic poverty and poor literacy, which as the data shows is paramount in these settlements. In these contexts, the mentioned state-

ments indicate a type of **social autarky**, which permeates their relation towards their settlement. The settlements, according to the respondents, are risky and dangerous. In the main, they are chaotic. However, on the other hand, in this **social isolation**, everyday life is relatively successfully monitored and lived with minimum external pressure. Since eventual external pressure would be targeted at change of the ecological configuration and technical systems as well as lifestyles on an independent income, the Roma think of this change in terms of its **limiting nature** with respect to their autonomy until now. Thus, dedication to the settlement, despite the negative main descriptor, is considerable. Paradoxically, minor deprivation enslaves, but it seems that major deprivation – liberates.

What type of settlement? The distribution of responses, which indicates their main needs is shown in table 4.

Table 4
 What type of settlement do the Roma want?

Features of the settlement	County in %									
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
An ordered and clean settlement with nice fronts/facades	31.3	50.0	42.6	17.8	33.0	17.0	1.0	52.5	58.7	35.3
A settlement with public utilities (gas, electricity, water, sewerage...)	6.3	26.1	35.0	26.6	12.0	18.0	1.0	23.5	14.7	18.2
A settlement with ordered traffic infrastructure	3.6	31.3	22.5	28.9	10.0	17.0	.0	24.5	28.1	18.5
A settlement with different social infrastructure (school, kindergarten, playground, cultural centre...)	1.8	7.2	6.3	6.7	4.0	4.0	.0	15.2	5.3	6.7
An urbanised settlement (building permit)	0.9	1.0	5.1	7.8	1.0	6.0	.0	1.9	5.4	2.9
A rural type of settlement	0.9	.0	1.3	.0	.0	2.0	.0	4.6	.0	1.4
Settlements like other “non-Roma” settlements, nothing special	43.8	29.2	26.3	27.8	42.0	40.0	32.7	18.4	21.3	30.3
Big, grouped settlements	4.5	.0	1.3	.0	1.0	.0	3.1	3.2	.0	1.8

Source: Field study 2004

In this table, two groups are evidently larger than others: the group of respondents that dream about an ordered/clean settlement and a group of respondents who want settlements that are similar to other “non-Roma” settlements – nothing special. At a level of meaning, it is not incorrect to assume how the respondents link these two responses. Ideas about a desirable settlement directly rest on

cleanliness and related ecological descriptors and on the non-Roma difference – more precisely on the similarity of Romani settlements with other non-Roma settlements. The possible confusion here may be caused by the use of the words: Romani and non-Romani settlement.

In this section, they do not denote specific determinants inseparable from ethnic or socio-cultural identity. They denote, on the contrary, the difference between settlements that are municipally and economically “normal” and settlements that are municipally and economically substandard, which in this research has operatively qualified as Romani. Thus, the aspirational reaching out of the respondents for non-Romani settlements indicates their yearning to snap out of sad/grey settlement neglect. In short, the central aspirations of the respondents can be understood as a wish for a settlement-that-is-like-every-other. They do not cease to be Romani with respect to the determinants of Romani identity. However, they cease to be Romani by erasing the configurations of neglect.

In light of this data, the insight mentioned earlier is not erased. The forces of social autarky are still effective. However, the functioning settlement framework is simply transferred to an existentially and municipally less dangerous/risky place. Only as much as it is “less” dangerous/risky, is it more similar to non-Romani settlements. Aspiration, in essence, only shows the main direction of desired settlement **position** of Romani inhabitants. It does not include the desire to change some limiting characteristics of the **inhabitants themselves**. In this respect, aspirations are not so unambiguous.

Configuration of desires up close. The concrete outline of desirable settlements can be seen in table 5

If the “Romani” results are compared to results obtained in other cases, it is evident that the basic pattern of housing aspirations is similar. Their main points of reference are: a house with a vegetable plot and yard; pedestrian zone; a low-rise building; and small town. Their expression among the Romani group does not distinguish them, but, on the contrary, **makes them similar** to the majority population.

However, there are three points of reference that are impossible to neglect. The surveyed Roma more often express that they wish to live in settlements **with town streets** (74%) and in **newer settlements** with **modern architecture** (63%). Still, **less** respondents 44.3% want to live in a Romani settlement with other Roma and **more** 55.7% want to live in another (non-Romani) settlement.

Table 5

Where would the Roma most prefer to live?

Determinant of the settlement	County in %										Total sample
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other		
Along a river	34.5	29.2	24.4	83.1	48.0	42.4	29.9	35.0	31.3	38.4	
Away from a river	65.5	70.8	75.6	16.9	52.0	57.6	70.1	65.0	68.7	61.6	
Close to the town centre	75.5	63.5	53.2	67.1	71.0	68.0	74.0	66.8	52.2	66.5	
Away from town centre	24.5	36.5	46.8	32.9	29.0	32.0	26.0	33.2	47.8	33.5	
In a settlement with town streets	68.2	71.9	75.9	63.8	67.0	82.0	86.8	75.5	73.1	73.9	
In a settlement without typical town streets	31.8	28.1	24.1	36.2	33.0	18.0	13.2	24.5	26.9	26.1	
In an older part of the town with classical (traditional) architecture	40.7	40.6	27.8	33.3	21.0	42.0	23.5	43.9	53.7	37.2	
In a newer settlement with modern architecture	59.3	59.4	72.2	66.7	79.0	58.0	76.5	56.1	46.3	62.8	
In a house with a vegetable plot and yard	94.5	96.9	94.9	96.4	90.0	96.0	87.9	93.5	91.0	93.5	
In an apartment building or family house without a vegetable plot and yard	5.5	3.1	5.1	3.6	10.0	4.0	12.1	6.5	9.0	6.5	
In a pedestrian zone	70.0	82.1	83.3	78.8	90.0	80.0	84.2	86.3	73.1	81.6	
In a zone with town traffic	30.0	17.9	16.7	21.2	10.0	20.0	15.8	13.7	26.9	18.4	
In a low-rise building	92.7	94.8	94.9	97.1	89.9	94.0	86.8	93.0	95.5	93.1	
In a high-rise building	7.3	5.2	5.1	2.9	10.1	6.0	13.2	7.0	4.5	6.9	
In a big town	57.0	29.2	29.1	72.6	37.0	18.2	44.3	30.0	21.2	36.5	
In a smaller or small town	43.0	70.8	70.9	27.4	63.0	81.8	55.7	70.0	78.8	63.5	
In a Romani settlement	22.9	45.8	57.0	55.3	47.0	46.0	19.2	48.1	56.7	44.3	
In another (non-Romani) settlement	77.1	54.2	43.0	44.7	53.0	54.0	80.8	51.9	43.3	55.7	
In a village	24.5	62.5	82.3	5.7	52.0	60.0	17.0	79.2	85.1	54.8	
In a town	75.5	37.5	17.7	94.3	48.0	40.0	83.0	20.8	14.9	45.2	

Source: Field Study 2004

The first two are related to the insights presented in previous sections. **Ground-plan order, new buildings and modernity** are features of a town-planning directive that resulted in the building of a number of settlements during the socialist period. These features were not threatened in the period following 1990. Romani desires **directly express a negation** of abandoned/"wild" settlements where most of them now live. In this respect, they want to live in settlements that are similar to other settlements.

However, the third determinant deserves a special comment. Over half of the respondents desire to live in a

settlement where there is **no** Romani community, at least where this community has a role in administration and the orienting development of the settlement. However, on the other hand, less than half of the respondents state that the already mentioned determinants of a desirable settlement are **directly connected to the presence of the Romani community** in that type of settlement. Two hypotheses are useful in the reading of the obtained differences.

The first hypothesis indicates that there is a strong sub-group in the Romani population in which the accumulation of life and social successes is connected to weaker “overriding” links with other members of the group. A number of insights, even though unsystematic, show that a number of Roma who have succeeded in life (whatever that means) socially represent their success by underlining similarities or affiliation to the majority/non-Romani population. In other words: they do not emphasise/dramatise their Romani roots. According to this scheme, the accumulation of life successes leads to the social and symbolic distancing from Romani groups. Of course, the mentioned 55% of the respondents that do not wish to live in Romani settlements cannot be classified into this group mechanically. We do not have the necessary data for this type of classification. However, it can be unambiguously maintained that the choice of a non-Romani settlement as desirable is related/connected to this type of orientation.

The second hypothesis shows that the Romani population live on an independent income more than they depend on economic opportunities. This, as other reliable data shows, is maintained in a context of limited functional literacy and reduced professional and social competency. *The rental of poverty*, thus, appears in the wider sub-cultural configuration; its strength is predominately absorbed from the social autarchy of the Romani group, where its marginal quality only can maintain it as a rational acceptable fact. It seems that the critical separation of Romani identity and social autarchy has not advanced. This means that some of the important patterns of Romani identity, especially traditional *lifestyles*, in Romani self-representation appear, as a rule, closely tied to the social autarchy of the group and living on social welfare. Indirectly, this structurally blocks the evolution of particular determinants of Romani identity and the possibility of directly linking socially successful behaviour and Romani identification. According to this scheme: to be a Roma means being at the social/sub-cultural margin. It needs to be noted that social overheads and reduction **is not** an exclusive product of a

global society. The Romani *rentiers of poverty* get the most from this; as a specific Romani "upper layer" they are interested, first of all, in rewarding dependence and only marginally in training the Romani group for roles as social participants capable of more than just living on an unearned income. It certainly needs to be mentioned that 44% of the respondents cannot be mechanically classified into this group dedicated to understanding the Romani identity as a skill of living on an independent income. However, it is unambiguous that the expression of these desires is related to the outlined orientation.

Both of these hypotheses imply that the Romani group is **not homogeneous** in comparison to the central developmental issue of the group: how to cross the margin and become a successful group, at least as much as the others and not repress or disintegrate traditional determinants of Romani identity?

Desirability of institutions. The desirability of a number of institutions of social infrastructure can be seen in the next table. It should be noted that the respondents were not asked to make choices but rather ranked the given list of institutions according to their desirability.

Table 6
The desirability of local institutions

Rating	County				
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina
1.	Health clinic, chemist's	School and kindergarten	School and kindergarten	Health clinic, chemist's	Health clinic, chemist's
2.	School and kindergarten	Health clinic, chemist's	Health clinic, chemist's	School and kindergarten	School and kindergarten
3.	Grocery shop	Grocery shop	Grocery shop	Grocery shop	Sport-recreational facilities
4.	Fair, market	Sport-recreational facilities	Sport-recreational facilities	Religious place of worship	Grocery shop
5.	Religious place of worship	Cultural-entertainment facilities	Religious place of worship	Sport-recreational facilities	Fair, market
6.	Sport-recreational facilities	Fair, market	Fair, market	Fair, market	Cultural-entertainment facilities
7.	Cultural-entertainment facilities	Religious place of worship	Cultural-entertainment facilities	Cultural-entertainment facilities	Religious place of worship
8.	Catering establishment (inn/café)				

Table 6
(continued)

Rating	County				
	Osijek-Baranja	Istria	Medimurje	Other	Total sample
1.	Health clinic, chemist's	School and kindergarten	School and kindergarten	School and kindergarten	School and kindergarten
2.	School and kindergarten	Health clinic, chemist's	Health clinic, chemist's	Grocery shop	Health clinic, chemist's
3.	Grocery shop	Religious place of worship	Grocery shop	Health clinic, chemist's	Grocery shop
4.	Sport-recreational facilities	Grocery shop	Sport-recreational facilities	Sport-recreational facilities	Sport-recreational facilities
5.	Fair, market	Fair, market	Religious place of worship	Fair, market	Fair, market
6.	Cultural- entertainment facilities	Sport-recreational facilities	Fair, market	Cultural- entertainment facilities	Religious place of worship
7.	Catering establishment (inn/café)	Cultural- entertainment facilities	Cultural- entertainment facilities	Religious place of worship	Cultural- entertainment facilities
8.	Religious place of worship	Catering establishment (inn/café)	Catering establishment (inn/café)	Catering establishment (inn/café)	Catering establishment (inn/café)

Source: Field study 2004

The obtained results clearly show/state the previously outlined findings. In all counties, as in Croatia as a whole, the first and second place was precisely taken up by three basic institutions of social infrastructure: the school, kindergarten and health clinic/chemist's. In short, these are institutions of education and health. On the other hand, in the whole surveyed area, like in most counties, except for the County of Osijek-Baranja, the catering establishment (inn/café) is last in terms of importance and desirability to the Roma. A religious place of worship is last on the list in the County of Osijek-Baranja. Considering that Romani settlements in this county were predominantly part of the existing settlement network, there is no need for religious places of worship because they already exist there.

Sport-recreational facilities and grocery shops are in the middle of the range. It is evident that there is less need for cultural-entertainment facilities. In the main, they are in second to last place (in five out of nine area groups), or in third to last place. The only exception is in the County of Sisak-Moslavina where these facilities are middle of the range.

These results reflect the existing circumstances that predominate in Romani settlements and the obtained distribution offers a useful general indicator of the aspirational

framework in which the idea of a desirable settlement is shaped. It is evident that the central aspirational forces are related to an ordered settlement, where it is comfortable to live and where the basic welfare of children and youth as well as health care is guaranteed. In general, the respondents express how they want to substitute para-urban improvised pressured living for settlements where there is visible/present systematic public welfare for a quality life of their inhabitants. Occasional municipal service investments and improvements in this respect are not adequate. An institutional network that can continually monitor and transform “wild” settlements is needed.

Who is the settlement?

A few special questions are masked behind this seemingly unusual heading. Their common link is with a certain “inventory-making” of the community which was shaped in the analysis of Romani settlements.

The authority of the community. A detailed analysis of the authority of a settlement community in survey research of this kind comes up against many practical difficulties. Thus, the analytical demands in this case are clearly reduced. The discussion is on two findings. The first is visible in the next table.

Table 7
 Sources of information in settlement

Source of information	County in %									
	Frequency of use									
	Zagreb			Sisak-Moslavina			Varaždin			
	Never	Sometimes	Often	Never	Sometimes	Often	Never	Sometimes	Often	Often
Croatian TV	10.7	29.5	59.8	10.4	21.9	67.7	15.0	30.0	55.0	
Local TV	33.0	33.9	33.0	20.8	35.4	43.8	40.0	38.8	21.3	
Foreign TV stations (satellite)	72.1	10.8	17.1	91.6	5.3	3.2	82.5	10.0	7.5	
Croatian radio	35.7	30.4	33.9	33.3	35.4	31.3	25.0	37.5	37.5	
Other radio stations	40.2	33.9	25.9	37.5	36.5	26.0	47.5	35.0	17.5	
Daily paper	44.6	29.5	25.9	66.7	22.9	10.4	57.5	32.5	10.0	
Weekly paper	66.1	24.1	9.8	71.9	19.8	8.3	68.8	26.3	5.0	
Talks with members of family or friends	.0	10.7	89.3	4.2	15.6	80.2	3.8	17.5	78.8	

Table 7
(continued)

Source of information	County in %									
	Frequency of use									
	Primorje-Gorski kotar			Brod-Posavina			Osijek-Baranja			
	Never	Someti-mes	Often	Never	Someti-mes	Often	Never	Someti-mes	Often	
Croatian TV	1.1	28.1	70.8	8.0	14.0	78.0	5.0	18.0	77.0	
Local TV	9.1	44.3	46.6	43.0	35.0	22.0	39.0	31.0	30.0	
Foreign TV stations (satellite)	25.0	46.6	28.4	65.0	19.0	16.0	79.0	12.0	9.0	
Croatian radio	31.5	36.0	32.6	18.0	36.0	46.0	14.0	30.0	56.0	
Other radio stations	34.8	40.4	24.7	41.0	34.0	25.0	13.0	32.0	55.0	
Daily paper	41.1	43.3	15.6	54.0	34.0	12.0	62.0	24.0	14.0	
Weekly paper	68.9	24.4	6.7	65.0	27.0	8.0	73.0	24.0	3.0	
Talks with members of family or friends	.0	2.3	97.7	4.0	12.0	84.0	.0	14.1	85.9	

Table 7
(continued)

Source of information	County in %											
	Frequency of use											
	Istria			Medimurje			Other			Total sample		
	Never	Someti-times	Often	Never	Someti-times	Often	Never	Someti-times	Often	Never	Someti-times	Often
Croatian TV	9.2	22.4	68.4	8.3	33.8	57.9	10.7	25.3	64.0	8.6	25.8	65.6
Local TV	34.7	37.8	27.6	43.5	31.5	25.0	28.0	30.7	41.3	34.0	34.8	31.2
Foreign TV stations (satellite)	43.9	33.7	22.4	85.6	8.8	5.6	90.7	6.7	2.7	72.2	16.0	11.8
Croatian radio	21.4	44.9	33.7	25.0	37.5	37.5	18.9	51.4	29.7	25.0	37.2	37.8
Other radio stations	33.7	40.8	25.5	44.4	28.7	26.9	42.7	32.0	25.3	37.8	34.1	28.2
Daily paper	39.2	38.1	22.7	63.4	29.6	6.9	56.0	37.3	6.7	54.9	31.8	13.4
Weekly paper	57.1	27.6	15.3	75.9	19.4	4.6	69.3	28.0	2.7	69.3	23.8	6.9
Talks with members of family or friends	.0	17.5	82.5	3.7	13.0	83.3	2.7	21.3	76.0	2.2	13.5	84.3

Source: Field study 2004

The given data shows that most respondents mention two sources of information most often: **Croatian TV and Talks with members of family or friends**. The first source, as it is known, is a public company; its main job is to inform. Since many studies have shown that television is the most effective public media, it is not especially surprising that the Roma watch it often. However, the other mentioned source: talks with members of family or friends, is

not, evidently a specialised source of information. Moreover, oral speech is the medium that this circle most often uses. Considering the level of literacy among the Roma, it is not incorrect to assume that oral speech is their only medium. However, despite the technical "simplicity" of their main medium, the informational authority of family/friend circle is based on the percentage of respondents who put this in first place. The group of respondents who "often" use the family/friend circle as a source of information is nearly **20% more** than the group that "often" watches Croatian TV. In other words, despite the strength of particular information companies, a particular strong source of information is the family/friend circle in Romani settlements. This is a **parallel type of informing** that directly depends on mutual communication that is predominately face-to-face. Clearly, the authority of the family/friend circle as a source of information would not be established, especially in light of competing professional television companies, if it were not **structurally dependent** on the authority of family/friend networks in other areas of everyday life. This indicates that the **network** of wider family units that are present in particular settlements is the basic mechanism and framework of differentiation of the settlement community. The network breaks up and "filters" external influences that range from simple pieces of information to far-reaching demands and limitations.

The role of the family/friend network, in light of the circumstances, is not extended to the duty of provoking change in the settlement. Its job is to define patterns that are obligatory for members more clearly. The duty of provoking change is addressed to those participants "outside". The data in the following table suggests this hypothesis.

Table 8
 Who needs to be the main initiator of improving the quality of housing?

Initiator	County in %									
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Municipality/town	80.2	90.4	80.0	92.0	78.7	79.8	90.1	80.3	90.1	83.8
Inhabitants of the quarter/settlement	19.8	9.6	20.0	8.0	21.3	20.2	9.9	19.7	9.9	16.2

Source: Field study 2004

It is visible that a convincing majority of the respondents consider that the town or municipal administration has the responsibility of provoking change/improvement.

If this considered practically, this response is not without foundation. The town and municipal authorities deal with money, technical matters and land anyway. In comparison to their potential, the possibilities of the Romani community are more than humble.

However, it needs to be remembered that the duties of improvement initiators are not directly dependent on the mentioned possibilities. They emerge out of a deeper circle of "ecological" duties where the local community itself knows best what "hurts" in the area and how to produce the main actors of change/improvement. The Romani responses "skip" this fact. The respondents' message reads: The initiator needs to be someone who has authority. The thought of a partnership between the settlement community and external initiators of change has just been announced.

Who is the "boss" in settlements? The distribution of responses to questions on the institutions or individuals who influence the development and living conditions of the settlement were obtained in the same basic way. This distribution is shown in the following table.

Table 9
 Who influences settlement
 development and living
 conditions?

Subject of influence	Counties in %								
	Degree of influence								
	Zagreb			Sisak-Moslavina			Varaždin		
	Not at all	To some degree	Noticeably	Not at all	To some degree	Noticeably	Not at all	To some degree	Noticeably
State, government	41.9	34.3	23.8	48.2	43.4	8.4	46.5	39.4	14.1
Town/municipal government	40.2	30.8	29.0	42.9	45.1	12.1	49.3	33.3	17.3
Experts	63.5	27.1	9.4	83.3	16.7	.0	78.6	17.1	4.3
Settlement inhabitants	30.0	39.1	30.9	18.9	58.9	22.2	19.5	45.5	35.1
NGOs that promote human rights and liberty	52.5	27.3	20.2	72.8	23.5	3.7	63.4	26.8	9.9
Romani associations	44.5	23.6	31.8	45.3	45.3	9.5	48.7	28.9	22.4
Political parties	74.0	13.0	13.0	85.2	12.5	2.3	87.1	7.1	5.7

Table 9
(continued)

Subject of influence	Counties in %								
	Degree of influence								
	Primorje-Gorski kotar			Brod-Posavina			Osijek-Baranja		
	Not at all	To some degree	Noticeably	Not at all	To some degree	Noticeably	Not at all	To some degree	Noticeably
State, government	52.1	28.2	19.7	25.3	45.3	29.5	50.5	31.2	18.3
Town/municipal government	45.8	34.7	19.4	18.4	48.0	33.7	26.8	43.3	29.9
Experts	63.5	27.1	9.4	83.3	16.7	.0	78.6	17.1	4.3
Settlement inhabitants	22.2	46.9	30.9	21.1	49.5	29.5	22.4	35.7	41.8
NGOs that promote human rights and liberty	53.3	25.0	21.7	38.2	40.4	21.3	49.4	31.5	19.1
Romani associations	14.5	34.2	51.3	35.5	36.6	28.0	27.8	33.0	39.2
Political parties	63.6	27.3	9.1	71.6	17.9	10.5	82.8	9.7	7.5

Table 9
(continued)

Subject of influence	Counties in %											
	Degree of influence											
	Istria			Medimurje			Other			Total sample		
	Not at all	To some degree	Noticeably	Not at all	To some degree	Noticeably	Not at all	To some degree	Noticeably	Not at all	To some degree	Noticeably
State, government	28.6	47.6	23.8	35.8	40.6	23.5	29.6	49.3	21.1	39.2	39.9	20.9
Town/municipal government	26.1	35.2	38.6	28.6	48.1	23.3	20.5	46.6	32.9	32.4	41.5	26.2
Experts	68.3	24.4	7.3	67.5	21.5	11.0	81.3	10.9	7.8	71.7	21.2	7.0
Settlement inhabitants	28.7	41.5	29.8	26.6	35.5	37.9	26.8	45.1	28.2	24.5	42.9	32.6
NGOs that promote human rights and liberty	48.2	32.5	19.3	59.4	29.1	11.5	73.5	13.2	13.2	56.4	28.3	15.3
Romani associations	24.1	27.6	48.3	42.9	45.0	12.2	61.6	19.2	19.2	38.7	34.2	27.1
Political parties	62.0	19.0	19.0	74.6	20.3	5.1	86.8	5.9	7.4	76.2	15.3	8.5

Source: Field study 2004

According to the respondents, **experts and political parties** are entirely marginal. Less than 10% of the respondents express their “distinct” influence respectively. On the other hand, a convincing majority, more than 70% of the respondents in the total sample, claim that experts and political parties do not have influence in Romani settle-

ments. Approximately 20% of the respondents claim that the State government has a “distinct” influence, while 40% claim that this influence is not strong, but present. **Town/municipal government and Romani associations** have a somewhat stronger influence in settlements than the State government. According to the Roma, non-governmental associations in the third civil sector **are not** especially successful (only 15% said that they have “distinct” influence) in their settlements compared to Romani associations. According to the respondents, the inhabitants of the settlement have the strongest influence. Closer inspection of the distribution of responses reveals that the main influence in the total sample can be divided into a triangle: **settlement inhabitants–Romani associations–town/municipal government**.

From the research results, an optimistic hypothesis can be put forward: that the inhabitants of Romani settlements are influential even within the triangle of main actors. However, on the other hand, the reality of Romani settlements directly challenges this hypothesis. Endemic neglect is not a special sign of power among the inhabitants of this type of settlement. At least, not of power that is required for long-term and deep-rooted improvement. In essence, both statements are not incorrect. The Romani inhabitants are really influential, more than any other entity in the settlement. However, on the other hand, the range of that influence is limited to “patching up” the holes in the landscape of neglect. In other words, they are influential, **but without power and they are incapable of “producing” settlement development**. For this reason, the responsibilities of stimulating local development are addressed to external participants; first of all to town/municipal government followed by Romani associations.

What can the community do? Answers to this question are in the next table.

According to the respondents, the distribution of responses show that settlement communities can only do **marginal jobs**, like putting settlement into order, cleaning, and rubbish removal. The response: **nothing** is in second place. In other words, the community cannot do anything. The groups of respondents who express the possibility of entrepreneurial behaviour or the building up of internal solidarity between settlement inhabitants or long-term investment in schooling are marginal. It is not difficult to see that the obtained results are compatible with the professional potential of the Romani population that live in the surveyed settlements. Considered from this perspective, the responses do not contradict some “realisticness”.

Table 10

What can the community of the settlement do to improve the settlement?

Community potential	County in %									
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Participate in putting settlement into order, cleaning, rubbish removal and similar	13.4	43.8	32.5	10.0	34.0	28.0	.0	30.0	42.7	25.9
Give suggestions/advice/initiatives	.9	.0	1.3	.0	.0	1.0	9.2	1.0	1.3	1.5
Be the work force in actions	2.7	3.1	1.3	18.9	.0	7.0	.0	5.0	.0	4.3
Invest in schooling	3.6	1.0	1.3	.0	2.0	.0	.0	6.9	1.3	2.5
Participate in building and maintaining the communal infrastructure	1.8	18.7	8.8	11.1	3.0	.0	.0	5.1	12.0	6.2
Nothing	8.9	11.5	15.0	5.6	16.0	15.0	2.0	6.5	10.7	9.6
Improve mutual relations, help financially	18.8	1.0	7.6	13.3	6.0	10.0	7.1	5.0	1.3	7.7
Invest in the opening of some facility (shopping, service, entertainment)	.9	3.1	1.3	.0	2.0	2.0	.0	.5	.0	1.0

Source: Field study 2004

However, on the other hand, that type of community, as can be seen, has considerable integration authority. **Incongruence** between developmental inability and integration authority is too evident to be a marginal fact. For its explanation, we do not have reliable empirical sources. For this reason, we are limited to a hypothesis that is supported by unsystematic insights only. According to this hypothesis, the size of the mentioned incongruence is a direct indicator of the strength of the Romani **parasitic elite** that monitors the main integration patterns of the Romani group. On the one hand, this influential group dramatises Romani inability for professional self-building and for collective development. Thanks to this, it **successfully absorbs** (even though limited) sources of social welfare of these marginal groups. In addition, it directly monitors "grey" activities such as odd jobs, begging and similar, where women and children are mostly "employed". On the other hand, it dramatises "internal" issues about authority and in this way widens the possibility of supervising the integration patterns of Romani community members. As far as it can be seen, the **main obstacle is internal – obstructing the modernisation of a Romani lifestyle**. Like all related modernisation events this is necessary to start the shifting of education/schooling values of young members – to the top. The **unconditional** investment in education in this way becomes the foothold of reconstruction of other fundamental objectives of the group and their lifestyles.

Table 11
 Past actions of putting
 settlement into order

Action	County in %									
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Putting into order, cleaning the settlement, rubbish removal	26.8	47.9	48.8	38.9	76.0	57.0	22.4	34.6	49.3	43.1
Building and maintaining traffic infrastructure	5.4	2.1	1.3	32.2	1.0	2.0	1.0	4.1	.0	5.3
Deratization	.0	.0	.0	.0	.0	.0	.0	1.9	.0	.4
House building	3.6	.0	.0	.0	.0	.0	.0	.9	.0	.6
Digging canals for electricity, water	.0	11.4	.0	4.4	.0	1.0	1.0	1.4	.0	2.1

Source: Field study 2004

Table 12
 Did the respondents participate in putting the settlement into order?

Participation	County in %									
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
No	48.0	31.1	31.7	35.9	32.6	48.9	87.2	35.3	43.4	43.3
Yes	52.0	68.9	68.3	64.1	67.4	51.1	12.8	64.7	56.6	56.7

Source: Field study 2004

The scope of being domiciled. A convincing majority of the respondents 92.3% consider themselves as “local” participants “at home” in the settlements in which they live. It is a fact that most settlements were set up on seized, predominantly town or municipal land, and that the history of these settlements do not extend beyond

forty years. This evidently does not affect assessments of feeling at home that can be seen in the following table.

Table 13
How do inhabitants feel in their settlement?

	County in %									
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Local	91.8	96.9	95.0	92.2	88.0	94.0	74.5	98.1	94.7	92.3
Newcomer	8.2	3.1	5.0	7.8	12.0	6.0	25.5	1.9	5.3	7.7

Source: Field study 2004

This finding is not atypical. Following a number migratory waves, the scope of being domiciled is not strictly dependent on place of birth. It depends, first of all, on the place of life investment and place where success has been accumulated. Considering the daily quality of life in Romani settlements, it is reasonable to assume that this does not secure an awareness of home. However, the facts show the reverse. The surveyed Roma report that they feel at home. This is clearly shown in the next table.

Table 14
Readiness to change address because of better life conditions

Counties	Degree of readiness to change address in %											
	Move to another quarter or location in place of living			Move to another place or town within region			Move to another region in Croatia			Move to another state		
	Not ready	Undecided	Ready	Not ready	Undecided	Ready	Not ready	Undecided	Ready	Not ready	Undecided	Ready
Zagreb	29.1	.9	70.0	51.4	3.6	45.0	67.9	2.7	29.5	78.4	3.6	18.0
Sisak-Moslavina	33.3	4.3	62.4	43.6	8.5	47.9	73.4	2.1	24.5	84.4	1.0	14.6
Varaždin	39.7	3.8	56.4	50.6	6.3	43.0	75.0	1.3	23.8	90.0	2.5	7.5
Primorje-Gorski kotar	24.7	10.1	65.2	51.7	12.4	36.0	83.9	8.0	8.0	89.7	2.3	8.0
Brod-Posavina	58.9	8.4	32.6	62.9	7.2	29.9	63.9	7.2	28.9	54.1	3.1	42.9
Osijek-Baranja	46.5	8.1	45.5	51.0	9.0	40.0	67.7	8.1	24.2	65.0	2.0	33.0
Istria	38.1	5.2	56.7	49.5	11.3	39.2	70.8	9.4	19.8	75.5	9.2	15.3
Međimurje	42.7	1.9	55.4	49.3	3.3	47.4	78.0	4.2	17.8	87.4	.0	12.6
Other	52.0	4.0	44.0	65.3	2.7	32.0	82.7	1.3	16.0	94.7	.0	5.3
Total sample	40.6	4.7	54.7	52.1	6.7	41.2	73.8	4.9	21.3	80.1	2.4	17.5

Source: Field study 2004

Generally speaking, inasmuch as the (eventual) place of residence is farther from the present place of living, the number of persons ready to move is less. Roughly, **every second respondent** is prepared to change address within

the framework of the same settlement. Nearly 40% are prepared to change their address within the same region. The share ready to move within Croatia and abroad is almost equal, varying around 20%. Thus, even though life in the settlements where they live is predominantly determined by endemic misery and municipal service neglect, the **majority** of the surveyed Roma are not ready to change address for better life conditions, **unless it is in the same settlement**. This fact describes them as a **realistic group**. Namely, their professional competencies and educational qualifications are already meagre for successful competition in the labour market. A change of address would not bring about perceptible improvement. However, on the other hand their “realisticness” cannot be interpreted partially like the impression of lifestyle that is shaped and monitored in Romani communities by the already mentioned parasitic elite. Since **living on an independent income** is predominant, the search for better life perspectives implies **separation from the paradoxically main development assets**. A type of closed vicious circle surfaces. Misery is necessary. Still, the “rent” is spent on the – removal of poverty. However, since poverty is a source of income its “removal” has to be monitored in the long-term so that it is not removed from the roots. Thus, besides temporary relief, support **has to** generate new actors of poverty. In this context, active territorial behaviour is simply not a rational behaviour. This implies a fundamental modernisation of Romani lifestyle. It is not necessary to caution that the successful and long-term benefits to the Romani community can only be shaped outside of the sketched pattern.

Table 15
 Is a change of address planned in the near future?

Similar insights are shown in the distribution of results in the next table.

Change of address	County in %									
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
In another part of the city/village	.9	5.2	6.3	3.4	1.0	5.0	7.1	7.4	5.5	4.9
In another settlement in the county area	6.3	1.0	11.3	.0	.0	3.0	1.0	5.6	4.1	3.7
In another part of Croatia	1.8	.0	.0	.0	.0	.0	1.0	.5	.0	.4
Abroad	.9	.0	.0	1.1	7.0	4.0	3.1	.5	.0	1.8
I intend to move but I still do not know where	9.8	10.4	6.3	23.6	13.0	8.0	18.4	12.0	2.7	11.8
I do not intend to move	80.4	83.3	76.3	71.9	79.0	80.0	69.4	74.1	87.7	77.4

Source: Field study 2004

The Roma, contrary to the ingrained representations **are not nomads**. At any rate, the inhabitants of present-day Romani settlements, where this study was conducted, are not nomads. Less opportunity to compete with other groups in terms of professional competency and education as well as their dependency on an independent income in Romani settlements determines their identification as a **reserve group**. It is not probable that this fatal position can change without the modernisation of Romani lifestyles. Compulsory schooling/education of the younger generations is significantly the first and certainly the starting point of future changes.

Responses in the following table show that the previously mentioned insight is slowly marking the experiences of the Roma themselves. Even though the largest group, with approximately 40% of respondents, stated that their children will stay on to live in the same settlements, every fifth expressed that they will leave, if they have not already, and every third is not sure.

Table 16
 According to respondents' opinion how many children will stay on in the settlement?

Evaluation	County in %									Total sample
	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	
I believe that they will stay	42.0	42.7	31.6	47.2	43.0	24.0	51.0	28.7	53.3	38.7
I think that they will move away	14.3	10.4	29.1	27.0	6.0	23.0	14.6	27.3	9.3	18.9
One or more children have already moved away	3.6	3.1	1.3	1.1	.0	8.0	4.2	6.5	2.7	3.8
I don't know, can't say	33.0	41.7	29.1	18.0	32.0	36.0	19.8	34.3	32.0	31.3
I don't have children	7.1	2.1	8.9	6.7	19.0	9.0	10.4	3.2	2.7	7.3

Source: Field study 2004

It is obvious that the share of the respondents who claim that their children will not move away is larger in counties where the total developmental perspectives are larger/more varied. In other words, where the possibilities of modernisation, at a principle level at least, are larger and more accessible to younger Roma, it is reasonable to expect a higher number of younger people. In the same way, in accordance with compulsory modernisation of the Romani way of life, new models of their integration into Croatian society certainly need to be formulated. The existing model is without perspective.

Maja
ŠTAMBUK

THE FEATURES OF ROMANI FAMILIES – HOUSEHOLDS

Introduction

Just as there is no unique type of family, there is no unique definition of it. This especially applies to the contemporary family, although there were many variants in the past. In some societies, it is still the foundation unit; in others individualism has pushed the family into the background.

As much as the family, definitions, social order, and immediate social environment have changed, Romani society has maintained the family as a fundamental (and) organisational unit. Apart from providing an emotional and social community of parents and children as well as other close relatives, the Romani family remains the base of Romani social organisation. In this way, the Roma differ from other nomadic groups. Perhaps some “delays” towards integration of the Roma into mainstream society is due to the strength of these preserved traditional families, particularly in relation to most of its functions (including socialisation/education). Accordingly, the family has preserved a high degree of autonomy, independence and even economic independence although a high dependence on the social welfare system has been noted. Thus, when poverty appears as one of the main socio-cultural elements of Romani (self)identity, the family succeeds to preserve its traditional meaning. Or perhaps it is because of this. Like in other social milieus, the family changes. It remains an emotional link between members, but it also can be realised “at a distance”. The economic interdependence of family members is perhaps that which sticks the family together. *It seems that among the Roma a type of economic activity adaptation and sources of income up to a point are at work, which do not disrupt the existing family system.* Activities that include a larger number of family members, from the youngest to the oldest, including women are chosen. This hypothesis, due to its probability, needs to be kept in mind when planning measures for the improvement of quality of life among the Romani population.

In addition, it needs to be noted that the Roma like to live in big families with lots of children. They like to socialise so a great importance is given to family events such as weddings, christenings, and funerals. Researchers have agreed that the home (among sedentary Roma) is the *only* point of stability, a place where the family meets (Coupry, 1999). Moreover, it is desirable that the immediate social environment, the area beyond, belongs to relatives.

Size of households

A big family is almost the rule in Romani tradition. Some authors think that a large number of children is a remnant from times when the mortality of children was high. And in Croatia, the Romani family is large; most probably with the highest averages. It should be noted that the process of nuclearisation (married couple with children) is evident in the Romani population. Namely, a third of all households have up to 4 members. Differences were noted in counties.

The least number of small households (with up to 4 members) can be found in the County of Istria (all in all, 17.3%). Similarly, only 18.8% of households in the County of Primorje-Gorski kotar are small. Averages were found in Counties of Slavonski Brod-Posavina (29.0%), Varaždin (32.6%) and Međimurje (32.8%) while above average representation of small households was found in County of Sisak-Moslavina (36.4%), in the City and County of Zagreb and surroundings (38.4% and by far the largest share in the County of Osijek-Baranja (57.0%).

Table I
Households according to number of members (%)

Number of members	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
1	2.7	1.0	1.3	2.2	5.0	4.0	0.0	1.4	4.0	2.3
2	5.4	9.4	10.0	1.1	6.0	19.0	5.1	8.3	6.7	8.0
3	9.8	12.5	6.3	12.2	4.0	11.0	5.1	8.3	12.0	8.9
4	20.5	13.5	15.0	3.3	14.0	23.0	7.1	14.8	16.0	14.4
5	16.1	21.9	13.8	18.9	12.0	17.0	26.5	15.7	17.3	17.5
6	17.0	17.7	8.8	23.3	24.0	12.0	7.1	12.0	13.3	14.8
7	11.6	11.5	18.8	18.9	15.0	3.0	15.3	14.8	16.0	13.8
8 and over	16.9	12.5	26.3	19.9	20.0	11.0	33.6	24.6	14.6	20.5

Source: Field study 2004

It is easy to read the other indicators – on large families and the counties in which they are represented to a smaller or larger degree.

Composition of households

Data on the composition of households shows that the process of reducing the family to a married couple with unmarried children has already “spread to” the Romani sphere. Nearly 53% of the households in this sample have this type of family structure. This process has affected a smaller number of Romani families in the Counties of Osijek-Baranja (37.8%), Istria (38.7%) and in the County and City of Zagreb (42.3%). In other “Romani” counties, this share is much larger (e.g., 71.2% in the County of Primorje-Gorski kotar).¹

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Single households	2.7	2.1	1.3	3.5	5.1	16.3	1.1	5.2	4.1	4.8
Married couples without children	4.5	5.3	7.6	2.4	4.0	10.2	2.2	6.6	5.5	5.5
Married couples with unmarried children	42.3	46.3	67.1	71.8	62.6	37.8	38.7	55.9	56.2	52.9
Single-parent households	9.9	5.3	10.1	8.2	3.0	11.2	16.1	6.1	2.7	7.9
“Complete” extended households	10.8	10.5	1.3	10.6	10.1	19.4	9.7	4.7	8.2	9.1
Incomplete extended households	6.3	1.1	5.1	0.0	5.1	3.1	32.3	3.8	1.4	6.2
Other extended households	23.4	29.5	7.6	3.5	10.1	2.0	0.0	17.8	21.9	13.6

Table 2
Households according to composition (%)

Source: Field study 2004

All other types of households are small in number. It needs to be emphasised that there are an insignificant share of single households (the largest share in the County of Osijek-Baranja – 16.3%, and the least in the County of Istria – 1.1%) and that there are few married couples without children (again the most in the County of Osijek-Baranja and the least in the County of Istria). There are a larger number of complete extended households (at least two married couples, with or without children), and the remaining extended households (in which there does not have to be close or any type of relative). Incomplete ex-

tended households (lacking at least one marital partner from at least two married couples in the household), was found in large numbers in the County of Istria. In the main, a small number of extended households in the Romani population can be attributed to the relatively small number of old Roma.

Composition of households by sex

Table 3
Households according to
number of female
members (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
No female members	3.6	1.0	1.3	2.2	3.0	2.0	0.0	1.8	0.0	1.8
1	22.3	22.9	25.0	14.4	18.0	38.0	7.1	19.8	26.7	21.3
2	22.3	26.0	12.5	24.4	29.0	29.0	33.7	26.7	30.7	26.2
3	24.1	27.1	23.8	24.4	21.0	16.0	23.5	24.0	29.3	23.6
4 and over	27.7	22.9	37.7	34.5	29.0	15.0	35.8	21.6	27.6	27.1
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Households without female members are rare, so we cannot expect them in a larger number among the Roma. Especially when we bear in mind that Romani households are on average large. Moreover, the number of single households is insignificant among the Roma. (Single households are prevalently female in most populations.)

Table 4
Households according to
number of male
members (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
No male members	1.8	1.0	1.3	2.2	3.0	7.0	1.0	2.8	5.3	2.8
1	12.5	17.7	26.3	10.0	13.0	20.0	9.2	14.7	14.7	15.1
2	28.6	34.4	27.5	16.7	28.0	34.0	28.6	26.3	25.3	27.7
3	33.9	28.1	18.8	37.8	21.0	27.0	19.4	20.3	24.0	25.1
4 and over	23.3	18.7	26.4	33.3	35.0	12.0	41.8	36.0	30.6	29.2
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

The largest share of households without male members is in the County of Osijek-Baranja. It should be re-

membered that a very high share of single households are in fact (and only) in this county. This county with its autochthonous Romani population shows more similarity to the majority population. A more detailed analysis would undoubtedly show this as well as a comparative analysis of other socio-demographic features.

Composition of households by age

The Romani population is younger. There are at least two reasons for this:

1. they give birth to a larger number of children (compared to the rest of the population)
2. the lifespan of the Romani population is shorter than the lifespan of the surrounding population.

In view of the aims of this study, it is important to stress precisely this fact. Namely, without enquiring about the health status of the population, medical check-ups, inclusion of children in vaccination programmes, tests on the level of hygiene in everyday life, specifics of work activity, quality of food, habits of hygiene and similar it is not possible not to mention the housing conditions in which the Roma live. In addition, this includes the level of equipment and facilities of dwellings, the technical and social infrastructure of the settlement that are all important (and deficient) prerequisites for a longer life. Thus, data on large numbers of youth, somewhat fewer numbers in the active (employment) age group and almost absence in the over 60 age group in this study on Romani households shows a generally complex picture of the Romani population.²

Like elsewhere, here it is shown that it is almost *impossible to circumvent the mentioned Romani picture of poverty and concentrate on one (given) problem in a research sense*. With regard to this population, everything is really related and it is pointless to look for a solution in one quality of life aspect. This also applies to the level of active participation to improve the life of the Roma.

Returning to the data and their eventual variation depending on the county – most households have **mostly young members**, in the age group under 18 (4 and over). These households are mostly found in the Counties of Međimurje and Varaždin (46.1% and 43.9% respectively).

Households **without young persons** from the age of 18 onwards can mostly be found in the County of Osijek-Baranja (32.0%) followed by the County of Slavonski Brod-Posavina (22.0%) and the County of Sisak-Moslavina (14.6%). It is worth noting that these spaces were de-

stroyed the most during the Homeland War. A more detailed analysis would surely reveal other reasons. In any case, these households, precisely because of a smaller number of younger persons are the oldest Romani households in Croatia.

Table 5
Households according to number of members aged 18 and over (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
None of these	13.4	14.6	10.0	10.0	22.0	32.0	8.2	11.5	13.3	14.8
1	18.8	18.8	7.5	16.7	9.0	13.0	17.3	11.5	12.0	13.7
2	25.9	10.4	25.0	14.4	17.0	25.0	12.2	14.7	20.0	17.9
3	17.9	20.8	13.8	22.2	15.0	14.0	24.5	16.1	22.7	18.2
4 and over	24.1	35.4	43.9	36.6	37.0	16.0	37.6	46.1	32.0	35.5
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Most of the households (60.5%) have two members of the working age group between 19–59 years. The Counties of Sisak-Moslavina, Međimurje, Varaždin and Osijek-Baranja have an above average number of these households. Households with a larger number of members in this age group (4 and over) are mostly in the Counties of Istria, Primorje-Gorski kotar, Slavonski Brod-Posavina followed by Zagreb and the City of Zagreb. In the main, these are richer counties, with more employment possibilities and other opportunities for this population.

Table 6
Households according to number of members aged between 19 and 59 years (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
None of these	3.6	3.1	7.5	3.3	4.0	9.0	0.0	5.1	5.3	4.5
1	4.5	4.2	7.5	8.9	3.0	4.0	1.0	8.8	5.3	5.6
2	54.5	69.8	67.5	44.4	50.0	63.0	48.0	68.7	73.3	60.5
3	14.3	14.6	11.3	11.1	11.0	13.0	12.2	9.7	5.3	11.4
4 and over	23.2	8.3	6.3	32.2	32.0	11.0	38.7	7.8	10.6	17.9
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Lastly, to complete this short overview of the age structure of Romani households, with a look at the popu-

lation aged over 60, it can be said once again that older Roma are a rarity. All in all, 11.2% of households in the sample have a member that is aged over 60 and most often this is one member (6.9%). The difference between counties is not large according to this indicator.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
None of these	82.1	90.6	90.0	93.3	85.0	83.0	86.7	92.2	96.0	88.8
1	7.1	5.2	6.3	4.4	13.0	8.0	8.2	6.0	4.0	6.9
2 and over	10.7	4.2	3.8	2.2	2.0	9.0	5.1	1.8	0.0	4.2
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Table 7

Households according to number of members over 60 years (%)

Most households with members aged over 60 were found in the Counties of Zageb, Osijek-Baranja and Slavonski Brod-Posavina. Fewer of these households with an elderly member were noted in the Counties of Primorje-Gorski kotar and Međimurje.

The socio-economic features of Romani households

Many will think that the Roma do not work and that they live "without an income". It is correct that few are employed in full-time jobs with exact working times among them. They can be seen on the streets at any time of the day. However, it is not true that they do not work. Often these jobs are not carried out in the places where they live; they are often outside of regular working times and in non-standard locations. Today they differ, as a rule, from the traditional frameworks. Traditional socio-professional structures included:

1. different trades (makers and "service persons" of metal containers or copper-smiths, knife sharpeners, umbrella repairers, basket-makers, producers of straw items, cane and similar);
2. musicians, dancers;
3. horse breeders; some still remember the bears that the Roma trained and exhibited at fairs.

Researchers of the Roma mainly agree that modernisation processes in the surrounding mainstream society (with emphasis on industrialisation and the significance of education) created larger differences at the socio-profes-

sional level between the Roma and majority population. Thus, traditional trades have gradually died out (at least in Croatia) and many Roma have abandoned their dominant nomadic lifestyle. A strong influence of tradition remains in all spheres of life but one that is not adaptable to new times, which additionally socially, culturally and economically burden the Romani group (Štambuk, 2000).

Today's work activities have little to do with tradition. Old trades are rarely found. Many are involved in the following:

1. collection and sale of raw materials (metal, materials);
2. some are involved in trade (which are often on the margins of the black market) although not in their own shops but at fairs close by or in the distant surroundings;
3. sale of souvenirs during the summer in tourist areas (at the seaside).

It is probable that the extinction of traditional occupations, which presupposed movement of those who provided these services is one of the reasons why the Roma have become sedentary.

The usual classification of the population into active working population, dependent population and persons with income was applied to members of the Romani household. The 'working active' is a group that are involved in some occupation and in this way earn a living. According to the definition, they are persons who work but do not receive a wage and those who temporarily do not work for various reasons (unemployed, sick, doing army service, etc.). Thus, working active is related to the professional status of the individual (whether that person works or not) (Štambuk, 2000).

Considering the low level of education and the low skilled competency of the Romani population, unemployment is high. However, there is also a large diversity of sporadic, temporary, seasonal activities that provide some income. The type of activities and the eventual amount of income is difficult to establish in this type of research so the researcher has to rely on the honesty of the respondent. And this is disputable when it comes to this data. Of course, this is the case in other populations that are researched.

Temporarily inactive members of the population, housewives and children are usually involved in work. This activity is almost impossible to precisely establish. It is relatively widespread and includes children, even younger ones in some suitable jobs. However, it is difficult to obtain precise data on their activities and eventual income.

For this reason, it could be said that the presented data is more illustrative than precise.

Active members

The central problem of the Romani population is their lack of education. Whatever is spoken about, planned, or organised with them is confronted with this problem. Many Roma are aware of this problem. Few Roma can come to terms with the fact that after eight years of primary school, children do not have a qualification of any kind. Everything seems to be a reason not to go to school and that everything else is more important than school.³

The situation is constantly alarming. On the one hand, the best solution is sought and in the end social benefits are the only way out. This is spent, and possible long-term solutions are always at the beginning.

The basic issue, the issue of all issues is education among the Romani population. And two very specific sub questions: Why do the Roma avoid school so much (when they are aware that any social and economic shift for the better is almost impossible without education) and why isn't the state in a position to implement its law on compulsory primary schooling when it comes to the Roma.

For this reason, a number of Roma families remain outside the economic life of the country as they do not have quality connections to this sphere. The number of potentially active members is large; many are young but because of the mentioned reasons they remain marginally utilised. Few are employed in full-time jobs, they wander from job-to-job and do not succeed not even informally (through experience) to specialise in some of these jobs. When they do work, it is often in jobs that are poorly paid, which additionally does not stimulate personal effort to advance in a job. On a scale of values, schooling and professional competency evidently are not highly valued and in this sense there is no great motivation to advance among the Roma.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
No employed	79.5	80.2	76.3	37.8	76.0	90.0	33.7	89.9	93.3	74.9
1	14.3	19.8	18.8	50.0	18.0	6.0	44.9	8.8	5.3	19.2
2 and over	4.5	0.0	5.0	12.2	6.0	4.0	17.4	1.4	1.3	5.2
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Table 8
Households according to
number of employed (%)

Even though, the interviewers were recommended to additionally consider every member that has been working actively for a longer period throughout the year as employed, i.e., who is not formally employed but does not exclusively work seasonally or temporarily, the number of employed persons is still disillusioning. At the level of the entire sample, 75% of all households do not have an employed person. The share of Romani households without an employed person is around a third only in the Counties of Istria and Primorje-Gorski kotar. In households that have an employed person, this is most commonly one person.

Dependent members

Members without an income (child endowment is not calculated as income) are supported by persons who work or in another way obtain an income. Most of the dependent members are children. This is followed by housewives and other adults who do not have an income.

35% of the households in the entire sample do not have preschool children. In comparison, there is by far an above average representation of households without preschool children (59%) in the County of Osijek-Baranja. On the other hand, there are considerably less households without preschool children in the Counties of Varaždin and Međimurje (26.3% and 27.2% respectively).⁴

Table 9
Households according to
number of pre-school
children (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Without	40.2	33.3	26.3	31.1	43.0	59.0	33.7	27.2	28.0	35.2
1	24.1	27.1	17.5	41.1	21.0	18.0	28.6	20.7	24.0	24.2
2	23.2	22.9	23.8	11.1	17.0	17.0	16.3	29.5	21.3	21.4
3	9.8	11.5	22.5	10.0	11.0	5.0	12.2	16.6	14.7	12.8
4 and over	2.7	5.2	10.1	6.7	8.0	1.0	9.2	6.1	11.9	6.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

46.5% of the households in the sample are without children in primary school. 17.5% are with one pupil in primary school, 19.4% with two while 16.5% are with three pupils.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Without	60.7	44.8	43.8	46.7	53.0	52.0	33.7	41.0	46.7	46.5
1	20.5	27.1	12.5	14.4	17.0	17.0	14.3	16.6	17.3	17.5
2	10.7	13.5	20.0	24.4	23.0	24.0	33.7	13.8	20.0	19.4
3 and over	8.1	14.5	23.9	14.4	7.0	7.0	18.3	28.4	15.9	16.5
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

94.2% of the households in the sample are without children in secondary school. In view of the number of children in Romani households, it is easy to conclude that the number of secondary school students is too small. Nevertheless, there are some differences between counties: as many as 10% of households have one or more children that attend secondary school in the Counties of Primorje-Gorski kotar and Osijek-Baranja. An above average share of households with secondary school students can also be found in the Counties of Istria and Međimurje.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Without	95.5	95.8	96.3	90.0	96.0	90.0	92.9	93.5	100.0	94.2
1 and over	4.5	4.1	3.8	10.0	4.0	10.0	7.1	6.5	0.0	5.7
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Table 10
Households according to
number of primary school
pupils (%)

Table 11
Households according to
number of secondary school
pupils (%)

Composition of households by educational attainment

Considering the (low) inclusion of Romani children in the formal education system that has been shown so far, it can be expected that data analysis on the level of education of all members of the Romani family (besides those who at the time of the survey go to school) will reflect a depressing situation.

Members without schooling were found in nearly 70% of all households.⁵ The differences between different counties, according to this feature, are almost insignificant. The households in the Counties of Varaždin and

Table 12
 Households according to number of members with no schooling (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Without	32.1	24.0	20.0	27.8	31.0	38.0	34.7	38.7	30.7	32.0
1	33.9	30.2	25.0	20.0	34.0	25.0	34.7	21.7	33.3	27.9
2	20.5	21.9	21.3	14.4	15.0	27.0	17.3	20.7	22.7	20.1
3 and over	13.4	23.9	34.0	37.7	20.0	10.0	13.2	18.9	13.3	19.9
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Sisak-Moslavina have a higher percentage of uneducated members, i.e., less members with schooling than elsewhere. Thus, it seems that the educational opportunities are more difficult in these counties. 28% of all households have one member without one grade of primary school while more than 20% have two members with no schooling. 20% of the surveyed households have three and more illiterate members.

Even if someone went to school, but did not finish, this can mean something relatively positive in the Romani population. However, we wanted to primarily gain more information on those persons that succeeded to finish primary school in a quite discouraging Romani milieu. Therefore this data (about unfinished primary school) can be read as a chance to note every attempt to go to school rather than a level of schooling.

32.6% of households have one member that started primary school but did not finish, 24% have two and 12.4% have three. In 30.9% of all households we did not find members with unfinished primary school (either they all finished or no one started).

Table 13
 Households according to number of members with an unfinished primary school education (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Without	47.3	31.3	37.5	25.6	21.0	28.0	31.6	28.6	28.0	30.9
1	26.8	43.8	28.8	25.6	41.0	33.0	30.6	30.4	37.3	32.6
2	14.3	21.9	22.5	24.4	21.0	33.0	22.4	27.2	26.7	24.0
3 and over	11.6	3.1	11.4	24.3	17.0	6.0	15.3	13.9	8.0	12.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

In nearly two thirds of all households not one member finished primary school. Most often one member of the household is like this. County differences are significant. On the positive side, one person has finished primary school in nearly 70% of all households in the County of Istria. This is followed by the Counties of Primorje-Gorski kotar, Osijek-Baranja, etc. A particularly dramatic situation in terms of education was noted in Counties of Međimurje and Varaždin.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Without	56.3	67.7	78.8	48.9	58.0	51.0	30.6	82.9	90.7	64.3
1	20.5	27.1	17.5	21.1	27.0	35.0	46.9	13.4	8.0	23.2
2	15.2	2.1	3.8	17.8	13.0	8.0	10.2	3.2	0.0	7.9
3 and over	8.1	3.1	0.0	12.2	2.0	6.0	12.2	0.5	1.3	4.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

The base for recruiting young persons who will continue with their schooling is evidently very “thin”. Thus, the number of secondary school or tertiary students in the Romani population is in accordance with this.

In 12.4% of all households, some child attends secondary school.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Without	75.0	90.6	92.5	82.2	84.0	86.0	85.7	93.5	96.0	87.6
1 and over	25.1	9.4	7.5	17.8	16.0	14.0	14.3	6.5	4.0	12.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Most of the households that have secondary school students are in Zagreb and its surroundings, followed by the Counties of Primorje-Gorski kotar, Slavonski Brod-Posavina and Istria, etc. Undoubtedly, one of the reasons is that there is easier accessibility to secondary schools in these counties (the sample included more urban than rural households in these counties). Moreover, these are richer

counties in which accessibility to employment or potential sources of income are greater than in other counties and this is a significantly influential variable at the level of school education.

Table 16
 Households according to number of members' tertiary education (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
0	99.1	99.0	100.0	100.0	100.0	99.0	95.9	100.0	100.0	99.3
1	0.9	1.0	0.0	0.0	0.0	1.0	4.1	0.0	0.0	0.7
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Finally, there are almost no members with a higher education in Romani families, except in the County of Istria (4.1%). This naturally does not mean that there are no highly educated Roma. However, in the introduction, we mentioned the problem of resistance towards integration among most of the Romani population. Thus, it seems that all members of the Romani minority who wish to join the working, educational, and social systems of the majority are in a way obliged to change their immediate life milieu and ethnicity.

Ethnic composition of the households

The Roma live in exclusively ethnic surroundings. Of course, there are Roma that move to non-Romani settlements or areas, but they are rare. This is clearly shown in the census. There are Roma in other counties besides the ones where this research was conducted, but they (those who declare to be Roma) are small in number and spatially dispersed.

Like others, the Roma like to live close to their country people, so they move in smaller-larger numbers to a particular territory. It needs to be mentioned that there are a relatively small number of settlements in which the Roma are considered as an autochthonous population. Most of them moved to where we found them during this study. Thus, this is not about a classical concept of home, as a place where they have deep roots. This is about a chosen home: and this is where they feel (relatively) good.⁶ There is an expressed self-containment of the Romani population towards other nationalities in some counties (Counties of Varaždin, Međimurje and Istria) which can partly explain (we did not research this) the reserved relation of the majority population towards the Roma in these parts.

Table 17

Households according to ethnic composition (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
All Roma	88.4	91.4	96.3	91.1	85.0	86.0	95.9	96.3	94.5	92.0
More Roma	7.1	1.1	0.0	1.1	3.0	3.0	2.0	1.9	1.4	2.4
Equal number of Roma and other	0.0	1.1	2.5	2.2	9.0	8.0	1.0	0.0	0.0	2.4
More of the other	4.5	6.5	1.3	5.6	3.0	3.0	1.0	1.9	4.1	3.2
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

The most ethnically mixed households can be found in the Counties of Slavonski Brod-Posavina, Osijek-Baranja and Zagreb as well as the City of Zagreb.

Religion of household members

The Roma are of different religions. Without thorough investigation into their religious behaviour, it is difficult to talk about their belonging to particular churches, what religion means to them and how they practice their religion. From field experience, which can be imprecise, it seems that their religious behaviour is not particularly important. But without any additional explanation, they differentiate religiously. There are only a small number of households in which members do not belong to any religion (4.1% all in all). Moreover, members of different religions live together only in a small number of households. It is difficult to conclude why this is the case. Possibly religion is an important criteria of marital partner choice and it also possible that they do not dramatise a change of religion.

Table 18
Households according to
religion of members (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Mostly Catholic	14.4	51.0	97.5	.0	5.0	52.5	1.0	91.7	100	49.1
Mostly Muslim	69.4	0.0	0.0	97.8	6.0	0.0	96.9	0.5	0.0	27.7
Mostly Orthodox	5.4	39.6	0.0	1.1	73.0	33.3	0.0	0.0	0.0	15.6
No one belongs to any religion	6.3	4.2	2.5	0.0	6.0	3.0	1.0	7.9	0.0	4.1
Members belong to different religions	4.5	5.2	0.0	1.1	10.0	11.1	1.0	0.0	0.0	3.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Almost half of the Roma are Catholic. This is followed by Muslims (27.7%) and Orthodox (15.6%).

Knowledge of Romani and Croatian languages among household members

Without analysing the quality of Croatian that is spoken among the Roma in Croatia, it is important to stress that most claim to speak Croatian. Based on this, it can be concluded that it should not be a problem for the Roma to communicate with the rest of the population. The counties with the largest share of households in which no one speaks Croatian are the Counties of Istria (a relatively “fresh” migration from Kosovo) Medimurje and Varaždin. The percentage of these households is not high, but indicates some possible communication blockades. Besides, knowledge of the spoken language, it is important to know how to read and write in contemporary communication. It is precisely in this segment of communication (not to mention computer literacy) the Roma significantly lag behind.

Table 19
Do members of the household speak Croatian? (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Medimurje	Other	Total sample
All speak	97.3	93.6	91.3	96.7	96.0	100	88.7	87.9	100	93.8
Only some speak	0.9	6.4	8.8	3.3	4.0	0.0	11.3	10.7	0.0	5.7
No one speaks	1.8	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	1.4	0.0	0.5
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Table 20
Do members of the household speak a Romani dialect? (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Medimurje	Other	Total sample
All speak	48.2	85.4	93.8	34.4	54.0	65.0	89.8	98.1	68.0	73.6
Only some speak	22.3	8.3	6.3	22.2	16.0	20.0	9.2	1.9	0.0	11.1
No one speaks	29.5	6.3	0.0	43.3	30.0	15.0	1.0	0.0	32.0	15.3
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

There are more Roma that do not speak a Romani language than Croatian. One form of Romani language is spo-

ken by all in 73.6% of all households. The differences are evident at the county level: there are a significant share of households in which all members speak a Romani language in the Counties of Međimurje, Varaždin and Istria. In comparison, households in which no one speaks a Romani language could be found in the Counties of Primorje-Gorski kotar (43.3%), Slavonski Brod-Posavina (30.0%) and Zagreb and its surroundings (29.5%).

The autochthony of household members

In 41.6% of all households in the sample, all members were born in the place where the research took place. It was mentioned in the introduction of the study that research was exclusively on sedentary Roma and not Roma travellers. This can be seen from the data. Along with mentioned households, in which all members are born in place of living, the second largest group comprise households in which most of the members were born in their place of living.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
All here from birth	20.5	56.3	62.5	15.6	39.0	48.0	3.1	53.7	73.3	41.6
Most are here from birth	29.5	31.3	27.5	55.6	21.0	20.0	46.9	32.2	17.3	31.5
Most have moved	25.9	5.2	6.3	23.3	14.0	12.0	31.6	10.3	5.3	14.8
All have moved	24.1	7.3	3.8	5.6	26.0	20.0	18.4	3.7	4.0	12.1
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Field study 2004

Table 21

Have the members of the household moved to the settlement or are they here from birth? (%)

Statistically significant differences were established between particular counties. Most households in which the majority or all members moved are in the County of Istria and the City of Zagreb and its surroundings (50% respectively). Following, according to this indicator, are the Counties of Slavonski Brod-Posavina (40% of all households), Osijek-Baranja (32.0%) and Primorje-Gorski kotar (28.9%).

The least number of households with migrant members were found in the Counties of Varaždin (10.1%), Sisak-Moslavina (12.5%) and Međimurje (14.0%).

Thus, the most autochthonous Romani population settled in northern Croatia as well as parts of central Croatia. In all other counties, most Roma have migrated. As we did not investigate migration routes, we cannot make any further detailed interpretations of the causes and reasons. Of course, larger towns such as Zagreb, Rijeka, Osijek and Pula with their economic and social advantages are more appealing to migrants and to the Roma as well. It is a well-known fact that migration is a selective process. But this is related to the individuals. The more capable, more ambitious and more entrepreneurial migrate. The extent, to which this rule can be applied to the Roma, remains to be researched because the Roma most often migrate in family groups, not individually.

FOOTNOTES

- ¹ In this county, research was conducted in a few locations within the City of Rijeka. The Roma in other, especially in the rural parts of the county do not declare themselves as Roma. For this reason, we did interview them. This is not only a problem in the County of Primorje-Gorski kotar. In other counties there is quite a number of Roma who do not declare their Romani heritage.
- ² In Spain, in 1990 it was established that the life span of "their" Roma is shorter by 8-9 years compared to the majority population. Thus, only 2% of Roma are over the age of 65. A large number of Roma live in Spain (estimates are between 650 and 800,000) (Gustierrez, 1995).
- ³ Children often do not attend class for up to a month because together with their mother, they accompany their father who works outside their place of living. These are not isolated examples.
- ⁴ As expected there is further strong pressure on Romani children at primary schools in these counties.
- ⁵ We construed a positive attitude about the necessity of primary school education at least when household members attempted to hide information about the level of illiteracy in the household.
- ⁶ The Roma themselves say that they leave areas that are not doing well.

Anka
MIŠETIĆ

THE SOCIO-CULTURAL FEATURES OF THE ROMANI POPULATION

Introduction

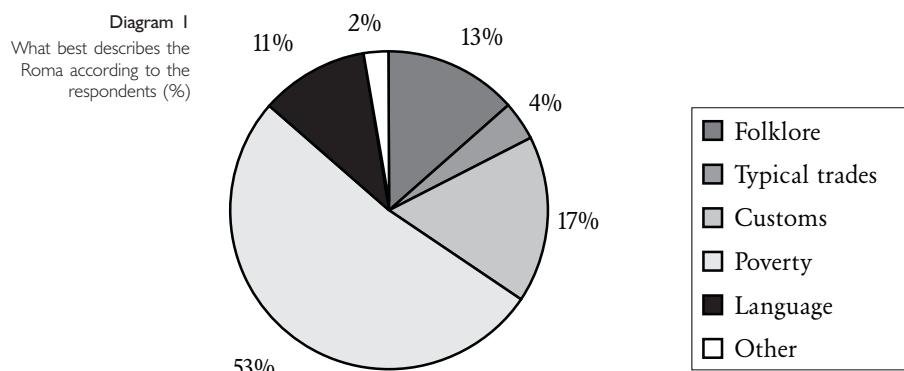
Romani culture is the topic of a number of studies, particularly today when cultural difference is a prime issue and majority/minority relations are considered to be a criterion of social relevancy. Collective identity and the culture of the Roma have been transmitted and preserved over the generations even though they are dynamic social constructions that are shaped in social contacts with other cultures and groups. In spite of the variations that appear and the specificity of a number of Romani subcultures, it is easy to observe a few stable markers. Nomadic life and the creation of the so-called "*imagined communities*" in the here and now regardless/despite of where they are at the forefront (Theodosiou, 2003). Do the Roma need some special place (territory, settlement) to construct a narrative about social identity? Do they develop a feeling of "dedication to a place" or the feeling of being domiciled and belonging to some region? Or is indifference towards spatial and physical frameworks of the community a durable component of their culture? As themes – Romani lifestyle and their socio-cultural profile undoubtedly exceed the scope of a few indicators obtained through empirical investigations of the Romani population in Croatia. Nevertheless, valuable empirical data about life in Romani settlements in Croatia, collected in a survey, make it possible for us, in one way, to gain insight into these aspects that are at the core of the research problem – state and perspective, especially the improvement and development of settlements inhabited by the Roma.

In light of the given objectives, an analysis of a few components of socio-cultural life aspects will be presented in this chapter: Romani identity features, assessment of Roma's social position, value profile of the respondents, some social characteristics of their lifestyle and everyday life in Romani settlements as well as the subjective evaluations of quality of life elements.

The components of Romani identity

In the empirical research that we conducted among the Roma population in Croatia, the respondents were asked to identify one feature out of the five listed that best described them as a special ethnic and social group. In other words, they were required to single out a feature that is central to Romani identity. Some recent research on Romani populations in Central and Eastern Europe, mainly in Hungary has shown that the Roma have a tendency to shape their identity by defining themselves in ways they differentiate from others through common elements of identity (or difference) "skin colour, descent, language and lifestyle/culture" (Szekelyi, Csepeli, & Orkeny, 2003). The features that were offered to respondents in this study were selected on the basis of traditional Romani culture (folklore, typical trades, customs, language). A dominant socio-economic feature, poverty, that designates them to the position of an economically marginalised group and as a group that is "excluded from the system of social stratification" (Šućur, 2000) was also included. Besides the mentioned features, the respondents were also given the opportunity to include some other feature, which according to their opinion, is typical for the Roma to the fullest extent.

In diagram 1, it is visible that the distribution of responses to this question above all point to the fact that the elements of socio-cultural Romani tradition (folklore, typical trades, customs, and language) are overshadowed by poverty in our study. In other words, the Roma, as a social group, see themselves primarily in the context of poverty. Thus, it can be said that this socio-economic aspect of identity has repressed the traditional socio-cultural components.

Source: Field study 2004

Following the majority of respondents who tend to describe the Roma in terms of "poverty", the second group of respondents claimed that specific Romani phenomena such as "customs and folklore" (in total 30.5%) best described the Roma. Thus, less than a third of the respondents link Romani identity to socio-cultural tradition. In other words, among this group of Roma, identity is determined, first of all, by traditional heritage which guarantees continuity with the past and in a symbolic way (what is characteristic for customs and folklore) makes it possible for them to join together as a community, to renew solidarity within the community and lastly, to revitalise their identity.

The special quality of language as a central determining feature of identity was identified by just over one tenth of the respondents. Interestingly, 82.2% of the respondents speak one of the Romani dialects and about half of the respondents stated that only Romani is spoken in their households (27.9%) or that everyday family communication is in Romani and Croatian (19.5%). Despite their minority position within the framework of Croatian society, in which they are required to use the Croatian language in public/social areas, it is evident that within everyday life frameworks, the symbolic shaping of the community is successfully first realised in the sphere of language. Moreover, this realisation is considerable (47.4% of families communicate in the Romani language and 82.2% of respondents speak one of the Romani dialects) and is more extensive than it is at a declarative level (11.1%). In this sense, language also successfully qualifies/is established as a determinant of Romani identity.

Traditional professions – especially trades are considered to be an important component of Romani identity. In recent times, a change of professions has taken place: "from traditional (horse traders, musicians, musical instrument makers, basket-makers, blacksmiths, broom-makers) towards new (sale of rugs, old metal, textiles and used cars, and similar) that are better adapted to the needs of the market..." (Posavec, 2000).

The disappearance of typical or traditional Romani trades (only 4% state that this is an important feature of their identity) not only had an impact on the identity framework of the Romani population but also on their overall socio-economic perspective. No other occupation successfully replaced the extinction of these activities mostly because of the extremely low levels of education among the Roma. Thus, as a result of their lack of qualifications, the Roma remain outside every socially acceptable chal-

lenge that is related to employment. The consequence of this, which can be read as poverty is so chronic that it is built into their social identity. This becomes a way of life.

The given data is related to the sample as a whole. However, it is worth noting that some differences are evident if the distribution of responses is considered at a county level (table 1).

Poverty as a dominant special quality of the Romani population is prominent in six of the eight counties that were part of the sample. This is stressed in the County of Varaždin (80%) and the County of Međimurje (75%) to the largest measure. Compared to the other counties in which poverty is in first place, the Counties of Istria and Primorje-Gorski kotar, for the most part, emphasise Romani customs as a component of Romani identity. Besides this, it is worth mentioning that typical trades in the County of Primorje-Gorski kotar (12.4%) and that language in the County of Slavonski Brod-Posavina (25%) were primarily identified and valued as components of Romani identity.

Table 1
What best describes the Roma according to the respondents (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Folklore	19.6	8.5	2.5	19.1	20.0	18.0	28.6	3.3	9.9	13.5
Typical trades	5.4	2.1	5.0	12.4	7.0	3.0	1.0	.9	2.8	4.0
Customs	24.1	9.6	7.5	41.6	11.0	8.0	46.9	6.5	7.0	17.0
Poverty	45.5	64.9	80.0	18.0	33.0	63.0	6.1	74.9	62.0	52.0
Language	3.6	13.8	5.0	3.4	25.0	6.0	17.3	11.6	12.7	11.1
Other	1.8	1.1	.0	5.6	4.0	2.0	.0	2.8	5.6	2.5

Source: Field study 2004

Survey responses were also compared according to sex, age, place of birth, employment status and Romani dialects.

In table 2, it is visible that there is a statistical significant difference between responses according to sex even though the range of responses is identical.

Table 2
What best describes the Roma according to the respondents (%) distribution by sex

	Folklore	Typical trades	Customs	Poverty	Language	Other	Total
Men	14.1	5.5	16.6	49.3	11.1	3.4	100
Women	12.8	2.2	17.5	55.3	10.6	1.5	100

Source: Field study 2004

p<0.05

Even though both of these groups mention poverty as the feature that best describes Romani identity, the share of respondents within the female group is significantly larger than the share of males who think this way. It is also evident that the share of women who link Romani identity to typical trades is two times smaller than the share of men in this category. It can be assumed that a larger share of women mention poverty as a consequence of their position in the family in which they are constantly confronted with everyday concerns for food, clothes and other items that are required by large families with young children. Furthermore, even though links with old trades are disappearing, it seems that male members of the Romani community (who traditionally were the bearers of these trades and skills) are inclined to identify typical trades as a component of their culture to a larger extent.

Moreover, a statistical significant difference was also found among different age groups (table 3).

	Folklore	Typical Trades	Customs	Poverty	Language	Other	Total
18-29 yrs	16.0	4.0	12.6	53.2	13.4	0.8	100
30-39 yrs	9.5	3.2	19.8	51.9	12.7	2.8	100
40-49 yrs	13.7	6.2	18.6	49.1	6.8	5.6	100
50 and over	15.5	3.1	23.3	48.8	6.2	3.1	100

Source: Field study 2004

p<0.05

Table 3
 What best describes the Roma according to the respondents (%) distribution by age

Differences in the category of poverty can also be seen here; it is more stressed among the younger generations (the majority of respondents are under 39 years of age). This group is in its most crucial period; members are burdened by problems of parenting and welfare for younger as well as older members of the community. However, this table shows some interesting differences with regard to the other components of socio-cultural identity. If customs and folklore are regarded as a category that represents Romani traditional heritage, it can be seen that the tendency to single out this feature as the best descriptor of Romani identity, compared to identification with poverty, increases with age. The importance of language, as a component of Romani identity, is more stressed among the younger age groups. Namely, language was emphasised among the youngest age group two times more than among the oldest age group. Generally, it can be said that younger respondents are more inclined to identify the Romani ethnic group with the aid of language. They are also more inclined to describe their own ethnic group by

Table 4
What best describes the Roma according to the respondents (%) distribution by place of birth

referring to poverty even though this is to a smaller extent while the older population characterise Romani identity by relying on traditions (customs and folklore). The stressed features of Roma, should be interpreted as a factor of difference compared to others here. The younger population as expected is a more open group that experiences difference compared to others in the field of communication, in language and through the dramatic experiences of poverty. It is a fact that older persons rely on traditional heritage to describe their ethnic group although it should be noted that customs and folklore also have a high rating among the younger Roma (2nd in the range).

	Folklore	Typical trades	Customs	Poverty	Language	Other	Total
Born in place of living or somewhere else in county	10.4	3.4	11.8	60.8	11.1	2.6	100
Born somewhere else in Croatia or abroad	19.2	4.4	27.5	35.2	10.9	2.7	100

Source: Field study 2004

p<0.01

Although nomadism is one of the most striking features of the Roma, it can be said that the Roma are less active in a migratory sense and that more Roma live in permanent settlements today (Štambuk, 2000). In line with these lifestyle changes, it can be expected that relations towards the places where they live will also change. In this case, data on place of birth serves as an indicator of "rootedness" to a place. We assumed that respondents who live in their place of birth or within the same county view their way of life and attitudes differently from those that are born elsewhere or have at least moved once. While it easier to imagine the development of "feeling at home" among the first group, for the other it can be said that they are more "mobile" and have a tendency to migrate. It should be noted that use of the concept "feeling at home" or "dedication to a place" has to be interpreted with caution in research of the Romani population. Research has shown that a place of living for the Roma "is a matter of convention after all; it does not contribute anything to their understanding of themselves" (Theodosiou, 2003). Moreover, it should be mentioned that it is difficult to clearly demarcate this type of division due to the special quality of Romani lifestyle. "Traditional, nomadic lifestyle still exists in a somewhat changed form. It is often difficult to speak about a sharp distinction between nomadic and a sedentary way of life because some nomads spend their winters in one place

while settled Roma often leave for longer periods to do seasonal work to earn a living." (Posavec, 2000). For this reason, this division of the Romani population – into indigenous inhabitants and newcomers has to be interpreted very carefully. Still, results show that there is reason to further investigate this theme. Namely, the two groups differ in the way they experience and describe the Romani population. Poverty overshadowed all the other features among those respondents for whom we assumed a strong "rootedness" to their home place. In comparison, respondents that we assumed are more mobile and less connected to a place appreciate customs and folklore as Romani features to a significantly larger measure. We can assume that this attitude among the latter is the result of frequent confrontations with other different social and cultural groups where precisely these socio-cultural elements of identity are expressed as elements of difference. This is especially probable among the Roma who live or lived in large (Croatian and European) towns where poverty is not an exclusive feature of one group and differentiation towards others unfolds in other features, especially those from the cultural sphere.

In response to this question on what feature best describes the Roma, there is no statistically significant difference with regard to level of education. However, a statistically significant difference was noted when the respondents were divided into the employed and unemployed (table 5). As expected, "poverty" is the dominant description among the unemployed of their own ethnic group, while customs are in first place and typical trades is mentioned two times more often among the employed.

	Folklore	Typical trades	Customs	Poverty	Language	Other	Total
Employed	15.7	7.2	33.7	28.9	12.0	2.4	100
Unemployed	13.2	3.7	15.5	54.3	10.9	2.5	100

Source: Field study 2004

p<0.01

Table 5

What best describes the Roma according to the respondents (%), unemployed and employed

Finally, between the two "dialect" groups there is also a statistically significant difference in response to this question.

In the first group of Roma that speak *Romani chib*, it is claimed that customs (together with folklore 59.7%) best describe the Roma to the largest extent. Poverty (65.2%) is identified in the second group that speaks *Ljimba d' bjaš* as a feature that best describes the Roma (table 6).

Anka Mišetić
**The Socio-cultural Features
of the Romani Population**

Table 6

What best describes the Roma according to the respondents (%) distribution by dialect

	Folklore	Typical trades	Customs	Poverty	Language	Other	Total
Romani chib	22.1	3.3	37.6	24.9	11.3	0.9	100
Ljimba d' bjaš	8.4	3.5	7.9	65.2	13.0	2.1	100

Source: Field study 2004

p<0.01

While the responses of the first group of Romani respondents reflects a more specific socio-cultural community in which poverty is one of the components, it is evident from the responses of the other group that these Roma experience themselves as a socio-economic group characterised by poverty.

For a somewhat clearer picture of the compared groups, it is necessary to point out that the difference between these two groups extends beyond the "language sphere". The analysis shows that respondents who belong to a particular dialect group statistically significantly differ according to religion, migratory habits (measured on the basis of birthplace, that is, immigration to a place) as well as territorial dispersal.

Table 6a
Dialect and religion

	Catholic	Islam	Orthodox	Not a believer	Other
Romani chib	10.8	84.0	3.3	0.9	0.9
Ljimba d' bjaš	74.1	0.7	17.1	7.6	0.5

Source: Field study 2004

p<0.01

Table 6b
Dialect and migration tendencies

	All here from birth	Most are here from birth	Most have immigrated	All have immigrated
Romani chib	14.6	47.6	25.6	12.7
Ljimba d' bjaš	56.4	27.0	9.2	7.4

Source: Field study 2004

p<0.01

Table 6c
Dialect and territorial dispersal

	Romani chib	Ljimba d' bjaš
Zagreb County/City	24.5	1.2
Sisak-Moslavina	3.3	10.6
Varaždin	1.4	16.1
Primorje-Gorski kotar	21.1	0.2
Brod-Posavina	3.8	9.0
Osijek-Baranja	2.8	14.5
Istria	39.9	-
Međimurje	2.3	38.7
Other	-	9.7

Source: Field study 2004

p<0.01

These language groups can be further differentiated on the basis of the data presented in tables 6a, 6b, and 6c. Members of the dialect group *Romani chib* are followers of the Islam religion and most often live in the Counties of Istria, Zagreb, and Primorje-Gorski kotar as well as the City of Zagreb. It can be said that they are more inclined to migrate and that they have richer migratory experiences. Members of the dialect group *Ljimba d' bjaš*, are mostly Christian (mainly Catholics, but there are Orthodox followers as well), and most often live in the County of Međimurje, generally in the continental part: in the Northwest area of Croatia as well as Eastern Croatia. Most of the respondents and members of their families in this group did not move but live permanently in their place of birth.

Personal experiences of social status: Are the Roma respected?

Social respect is certainly one of the indicators that we can use to analyse social integration or social exclusion of the Roma population in society. In this study, we were interested in the subjective evaluation of the Roma themselves about whether they, as Roma are respected in society. This question was asked directly and they had the possibility of responding in two ways: "yes" or "no". In spite of the fact that they are a marginal group, which in many respects (economically, politically, socially) is dangerously close to social exclusion, most of the respondents (84.7%) based on personal experience claimed that as members of the Romani minority they feel respected in society (table 7). Respondents in the County of Primorje-Gorski kotar felt that they were respected the most as a special ethnic group (95.6%) while respondents in the County of Međimurje (79%) and the City of Zagreb (79.3%) felt that the Roma were respected the least.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
No	20.7	17.4	10.0	4.4	12.2	16.0	16.7	21.0	7.4	15.3
Yes	79.3	82.6	90.0	95.6	87.8	84.0	83.3	79.0	92.6	84.7

Source: Field study 2004

Table 7
Do they feel, as Roma,
respected in society? (%)

Evaluation of respect that the Roma feel in society does not statistically significantly differ among respon-

dents with regard to sex, age, place of birth, employment or language (dialect) groups. However, the level of education variable showed a statistically significant difference (table 8).

Table 8
Do they feel, as Roma,
respected in society,
according to education (%)

	Yes	No	Total
no schooling	87.7	12.3	100
unfinished primary school	83.6	16.4	100
finished primary school	86.3	13.7	100
finished secondary school	71.7	28.3	100

Source: Field study 2004 p<0.05

Results show that respondents with a higher level of education feel less respected in society while those without schooling feel more respected. This is not entirely paradoxical. Namely, we can assume that respondents that have finished secondary school have more contact (at school or at work or of a private nature) with members of other social groups and that they are more exposed to eventual expressions of disrespect than the uneducated Roma whose social experience is limited to the same social and ethnic groups. Educated respondents, it can be assumed, more often and in many more different ways come into contact with members of the non-Roma group. Thus, in view of the total educational structure of the sample (17% finished primary school and 5.8% finished secondary school) this finding that optimistically expresses an attitude of respect that the respondents, as Roma, experience in society should be interpreted with caution.

Review of values

Generally speaking, values help us to behave properly. With their help, we determine what is good and what is bad, what is desirable and what is undesirable. Šućur (2000) considers that the cultural marginalisation of the Roma reflects in fact the level of a value system whose peaks have not broken through values of "western materialism". The respondents described the framework within which the shaping of their behaviour, as well as lifestyle can be expected by rating the importance of particular values of social and individual life. All together they rated 18 concepts (table 9) and consider that most of them are "important".

Namely, only one potential value (politics) in the total sample received an (average) negative rating ("mainly unimportant"). The respondents either answered positively

or negatively to all of the presented values and for this reason there are no responses in the category "I'm not sure" in the total sample. Even though, besides politics, it is useful to see how all values in the categories (mainly important" or "very important" are rated.

Results shown in table 9 point to a number of possible conclusions and they also indicate the desirable values of the Romani population.

	Rank	Total sample	Evaluation
Health	1	4.96	
Children	2	4.90	
Freedom	3	4.85	
Honesty	3	4.85	
Friendship	5	4.80	
Love	6	4.72	very important (5)
Marriage	7	4.71	
Work	8	4.70	
Money	9	4.69	
Knowledge and skill	10	4.52	
Protection of the environment	11	4.49	
Equality of the sexes	12	4.43	
Sex life	13	4.40	
Finished school	13	4.40	mainly important (4)
Leisure time	15	4.38	
Religion	16	4.26	
Nation	17	3.85	
Politics	18	2.14	mainly unimportant (2)

Table 9
 The importance respondents give to particular values of social and individual life (average rating)

Answers that were offered included: *not at all important* (1), *mainly unimportant* (2), *I'm not sure* (3), *mainly important* (4) and *very important* (5)

Source: Field study 2004

The values were divided into three larger groups on the basis of the ratings. The concepts that were given the largest rating (5) are in the first group. There is consensus around elementary values and general existential conditions of life and the group: health and children are very important. This attitude is compatible to statements that there is "an emphasis on sociability in the family and close relatives" in Romani populations (Štambuk, 2000). Two highly rated concepts from the ethical sphere follow: "freedom" and "honesty". Even though "freedom" associatively points to the traditional nomadic life of the Roma, which uncoils outside and regardless of established social institutions and

structure, a more high-quality interpretation requires further research along with the operationalisation of these general concepts. Friendship, love and marriage follow – values that regulate interpersonal relations in a narrower social group. The next subgroup comprises conditions of economic survival – work, money, knowledge and skills. Even though “protection of the environment” is the last of the most important, this gives rise to optimism, especially in terms of improvement and development of settlements and locations of settled Roma.

Values are rated as “mainly important” in the second group of values. However, it would not be correct to interpret them as priorities in the range of values. The most significant finding is that “finished school” is at the bottom of the scale of importance. Even though this is not unexpected, this attitude draws attention to additional subjective (as well as those objective) barriers in solving one of the biggest Romani problem – an exceptionally uneducated population. In a separate group, politics is considered to be a “mainly unimportant” aspect of life; this follows “nation” which was also rated lowly and reflects their lack of interest in state institutions. In short, to be healthy, to be free and surrounded by a good family, to be able to work and have money – are the most important values of social and individual life among this Roma population. On the other hand, it was confirmed that inclusion in state institutions and systems like the “school system, employment, acceptance of rights and duties from existing laws regulated by rules of the game” is less important (Štambuk, 2000). In other words, social integration is less important.

In these ratings, application of the t-test showed that there is a statistically significant difference between women and men for some values. Children, leisure time and equality of the sexes received a higher rating among women while marriage, love and sex life are more important among men (table 10).

Table 10
The importance respondents
give to particular values of
social and individual life
(average rating) – differences
according to sex

	Women	Men
Children	4.95	4.86
Love	4.65	4.78
Marriage	4.64	4.77
Equality of the sexes	4.52	4.35
Sex life	4.11	4.67
Leisure time	4.47	4.30

Source: Field study 2004 p<0.01

In addition, a statistically significant difference was found when different age groups were compared. Generally, it can be said that younger respondents on average consider love and sex life as more important than older respondents. The latter give more importance to children, politics and equality of the sexes (table 11).

	18-29	30-39	40-49	50 and over	
Children	4.82	4.95	4.95	4.96	p<0.01
Love	4.78	4.74	4.73	4.50	p<0.05
Knowledge, Skills	4.56	4.49	4.63	4.38	p<0.01
Equality of the sexes	4.33	4.46	4.56	4.55	p<0.01
Sex life	4.56	4.41	4.45	3.87	p<0.01
Politics	2.01	2.08	2.48	2.24	p<0.05

Source: Field study 2004

Table 11

The importance respondents give to particular values of social and individual life (average rating) – differences according to age

Verification of the differences between groups that are tentatively called “rooted in home place” and “migrationally active” or “weakly connected to place” also showed some statistically significant differences. In table 12, it is clear which values show differences.

	Born in settlement or somewhere else in the county	Born somewhere else in Croatia or abroad
Freedom	4.82	4.90
Work	4.65	4.78
Friendship	4.77	4.86
Politics	2.05	2.27
Nation	3.78	3.98

Source: Field study 2004

Table 12

The importance respondents give to particular values of social and individual life (average rating) – difference according to “place of birth”

The data shows that the Roma who are “more mobile” and have lived in different spaces usually place more worth on those values that are linked to the social dimension of life. Even though this is only difference in intensity of importance, this points to possible deeper social differences in lifestyle as well as aims and aspirations between these two groups.

There were more values that showed statistically significant differences between the two language (dialect) groups (table 13).

This finding points to how this group, besides at the language level, separates value orientations even though it is only in intensity. The biggest difference was in the rating of politics where a neutral attitude was expressed in one group while the other expressed a negative attitude.

The Roma who speak the *Romani chib* dialect on average are indecisive in their ratings of politics while members of the dialect group *Ljimba d' bjaš* on average claim that politics is "mainly unimportant" in their lives. It can be generally said that members of the *Romani chib* language group place more importance on social values than those that speak the *Ljimba d' bjaš* dialect. In this sense, it is probable that they can be counted on more in terms of social commitments. They are more mobile and have varied life experiences in more spaces that could increase their social sensitivity. However, it is interesting that, on average, the Roma who speak *Ljimba d' bjaš* were more sensitive to "the protection of the environment" issue.

Table 13
The importance respondents give to particular values of social and individual life (average rating) – differences according to "language groups"

	Romani chib	Ljimba d' bjaš	
Freedom	4.94	4.78	p<0.01
Work	4.82	4.63	p<0.01
Friendship	4.86	4.73	p<0.01
Protection of the environment	4.30	4.51	p<0.01
Equality of the sexes	4.52	4.34	p<0.05
Leisure time	4.49	4.21	p<0.01
Politics	2.51	1.97	p<0.01
Religion	4.48	4.14	p<0.01
Nation	4.24	3.66	p<0.01

Answers that were offered included: *not at all important* (1), *mainly unimportant* (2), *I'm not sure* (3), *mainly important* (4) and *very important* (5)

Source: Field study 2004

Way of life

The Romani way of life is in many ways special; the most important is their differentiation and separation from other social groups. This special quality is partly the result of Romani customs/traditions, value systems mentioned in the previous section as well as objective circumstances and interpersonal relations of the Romani population and the wider society in which they live. The following section will cover the Romani way of life in Croatia on the basis of their evaluations. This includes: to what extent are particular features characteristic of lifestyle in a settlement as well as their self-evaluation of aspects of quality of life and readiness to migrate.

Table 14 shows that two thirds of the respondents are definitely aware of how their lives are threatened by the polluted environment. On the other hand, they experience their everyday life as safe so it can be assumed that this

polluted environment threat is anticipated more as a long-term consequence of life in an unacceptable environment. This unsuitable life framework is probably compensated by the relatively large “possibilities to live according to one's choice” that is line with the already mentioned desires for freedom and its high value among the Roma. As expected, the great role of tradition is claimed by a large share while the “the possibility of acquiring a good standard in a short time” is the only feature that they claim is not typical for their settlements.

	Total sample		
	Not at all	Somewhat	Definitely
Threatened by the polluted environment	15.0	21.7	63.3
Safe everyday life	17.9	33.6	48.5
The possibility of living according to one's own choice	21.0	31.7	47.2
Great role of tradition	23.6	37.2	39.2
The possibility of acquiring a good standard in a short time	55.2	22.4	22.4

Source: Field study 2004

Table 14
 The characteristic features of lifestyle in the settlement (%)

Distribution by counties (tables in appendix) show that the life-threatening consequences of the polluted environment is particularly alarming in settlements that are in the Counties of Sisak-Moslavina, Varaždin, Slavonski Brod-Posavina where more than 80% of the respondents claimed that this is definitely a problem. Beyond doubt, these are places that require most urgent intervention to improve the quality of life in settlements. There is no statistically significant difference in the way these characteristics were evaluated with regard the respondents' age or level of education. Although a significant difference in evaluations was found between women and men in relation to “threatened by the polluted environment” where men to a larger degree (67.3% definitely) identified this problem compared to women (58.6% definitely). Besides, a difference was shown in the evaluation in the role of tradition among respondents who belong to the “indigenous population” or who were “born in settlement” as well as those who “immigrated” to the settlement. Namely, the indigenous population indicate the threatening polluted environment to a larger degree while the newcomers emphasise the role of tradition in the life of the settlement (table 15).

Table 15
The characteristic features of lifestyle in the settlement (%), according to place of birth

	Born in settlement or somewhere else in the county			Born somewhere else in Croatia or abroad		
	Not at all	Some-what	Defini-tely	Not at all	Some-what	Defini-tely
Great role of tradition	26.6	41.6	31.8	18.5	29.2	52.3
Threatened by a polluted environment	13.0	19.8	67.2	18.9	24.1	57.0

Source: Field study 2004 p<0.01

Evaluations of these settlement characteristics differ more substantially when the respondents are divided into two groups according to language criteria (table 16).

Table 16
The characteristic features of lifestyle in the settlement (%), according to dialect

	Romani chib			Ljimba d' bjaš		
	Not at all	Some-what	Defini-tely	Not at all	Some-what	Defini-tely
Great role of tradition	11.7	28.4	59.9	28.4	43.8	27.9
Threatened by a polluted environment	24.0	30.0	46.0	10.8	19.5	69.7
The possibility of acquiring a good standard in a short time	57.1	14.8	28.1	53.4	25.3	21.4

Source: Field study 2004 p<0.01

Like "place difference" among the Roma who speak different dialects the "possibility to acquire a good standard in a short time" is a little more promising, even though small, among the Roma who belong to the dialect group *Romani chib*. Nevertheless, twice as many respondents from this group indicate that life unfolds in a traditional way in their settlements while the threat of a polluted environment is expressed by a smaller share. The differences towards tradition are possible due to the connection of the language group with a religion, which in some segments, with more or less success determines a way of life.

A representation of life in Romani settlements certainly completes the ratings of the most important aspects of the quality of life (table 17).

Health, reputation, perspective and personal freedom - were best rated by the respondents. However, the items that are at the bottom of this list are of more interest than the ones at the top. Considering the worst components of a quality of life, (in this case: employment, material status, housing conditions and the general opportunities in the settlement) it can be seen that life in a Romani settlement was given a very low rating. This rating only changes in

Table 17

Average ratings of particular quality of life aspects

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Health of family members	3.7	3.9	4.0	3.7	3.9	4.1	3.6	3.7	3.6	3.8
Reputation among persons in the immediate environment (neighbours, work colleagues)	3.9	3.7	3.7	4.2	3.9	4.0	3.8	3.5	3.3	3.7
Diet	3.8	3.4	3.7	3.6	3.8	3.7	3.7	3.4	3.4	3.6
Personal health	3.3	3.5	3.7	3.5	3.5	3.7	3.6	3.4	3.5	3.5
Personal life perspective of young family members	3.5	3.7	3.8	3.4	3.3	3.4	3.6	3.5	3.5	3.5
Personal life perspective	3.3	3.2	3.4	3.0	3.2	3.0	3.3	3.1	3.2	3.2
Possibility of choosing a lifestyle according to own desires and standards	3.1	2.9	3.6	3.1	3.3	3.4	3.1	3.1	3.1	3.2
Housing conditions	2.8	2.6	2.8	2.5	3.3	3.1	2.9	2.7	2.6	2.8
General life opportunities in the settlement	2.9	2.4	2.4	2.2	3.0	2.9	3.0	2.5	2.7	2.7
Material state of the household	2.4	2.2	2.6	2.3	2.5	2.5	2.5	2.1	2.2	2.3
Employment	1.6	1.6	1.8	2.3	1.7	1.8	2.5	1.6	1.3	1.7

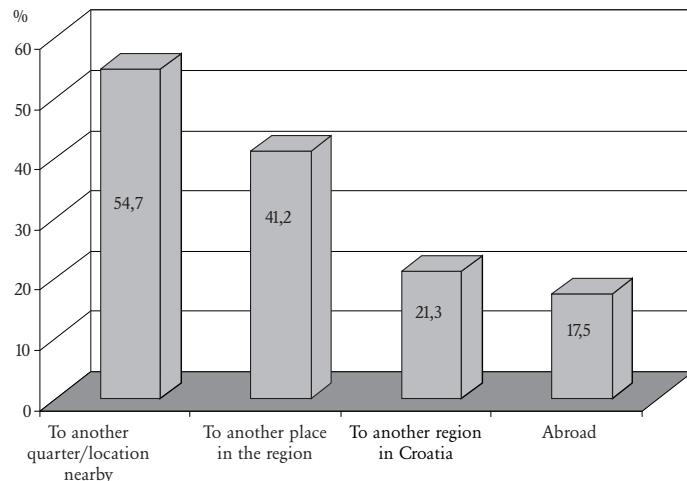
The offered ratings were from 1 (inadequate) to 5 (excellent)

Source: Field study 2004

nuances in different counties. The general impression is that the life standard is low. The worst rated aspect of life (employment) is probably the key to exiting this described situation. Even though 92.3% of the respondents consider themselves to be local and not newcomers to the settlements they are prepared to move because of better life conditions and work. However, their readiness to change address decreases as the distance of their "new home" increases from their present place of living (diagram 2). This highlights the need to improve their current settlements and locations bringing them closer to an acceptable standard of life.

Despite the general pessimistic picture, the state of affairs is not evaluated as "equally bad" in all the subgroups of the sample. Statistically significant differences were shown in all tested groups. Grouped into two dialect groups statistical significant differences were obtained to two questions when the respondents were grouped according to dialect. Members of the *Romani chib* dialect group are more satisfied with employment and gave this on average a rating of 2 in comparison to members of the *Ljimba d' bjaš* dialect group who on average rated this as 1.7. Sec-

Diagram 2
Are the respondents prepared
to move away to improve
work and life conditions

Source: Field study 2004

ondly, with regard to general opportunities within the settlement the first group rated this as 2.80 while the second gave this a rating of 2.55. The indigenous population compared to newcomers give higher ratings to the following: personal health (3.61 compared to 3.33); health of household members (3.89 compared to 3.57); and material status (2.34 compared to 2.28). Men compared to women gave higher ratings to the following: employment (1.81 compared to 1.61); personal health (3.64 compared to 3.35); personal life perspective (3.32 compared to 3.04); and the life perspectives of youth (3.60 compared to 3.41).

A larger number of items statistically differ when the ratings of the employed and unemployed are compared (table 18).

Table 18
Average ratings of particular
quality of life aspects

	Employed	Unemployed
Personal health	3.89	3.47
Life perspective of young family members	3.78	3.48
Personal life perspective	3.53	3.16
Housing conditions	3.21	2.76
Material state of the household	2.79	2.29
Employment	3.39	1.55

The offered ratings were from 1 (inadequate) to 5 (excellent)

Source: Field study 2004

As expected, employed respondents are satisfied with all the items that they rated and this is especially evident in those items that are more directly related to employment and material status. Statistically significant differ-

ences in ratings were shown for the largest number of items (shown in table 19 and 20) when respondents were compared according to different age groups and levels of education.

	18-29	30-39	40-49	50 and over
Health of family members	3.95	3.87	3.85	3.00
Possibility of choosing lifestyle according to own desires and standards	3.23	3.13	3.40	2.76
Diet	3.65	3.69	3.65	3.08
Personal health	4.06	3.48	3.25	2.27
Life perspectives of young family members	3.62	3.54	3.70	2.95
Personal life perspective	3.38	3.22	3.23	2.51
Housing conditions	2.79	2.90	2.98	2.42
Material state of household	2.38	2.36	2.51	1.86
Employment	1.65	1.75	2.00	1.50

Source: Field study 2004

Table 19
Average ratings of particular quality of life aspects, according to age

p<0.01

In most items, there is a larger degree of satisfaction in the younger age group but it is interesting that respondents in their forties are the most satisfied with employment while the youngest and oldest are the least satisfied. Related to this, the highest rating for material state of the household and employment is found in the 40-49 age group. It can be generally stated that this age group are more optimistic than others with regard to life perspectives of youth, housing conditions and the possibility to live according to one's own choice.

Table 20
Average ratings of particular quality of life aspects, according to schooling

	no schooling	unfinished primary school	primary school	secondary school
Health of family members	3.51	3.89	3.90	4.00
Reputation among persons in the immediate environment (neighbours, work colleagues)	3.63	3.69	3.93	4.11
Diet	3.35	3.62	3.74	4.02
Personal health	3.02	3.66	3.79	4.04
Life perspective of young family members	3.31	3.54	3.73	3.65
Personal life perspective	2.88	3.25	3.40	3.70
Housing conditions	2.58	2.80	3.00	3.36
Material state of household	2.12	2.35	2.53	2.76
Employment	1.57	1.63	2.10	2.26

Source: Field study 2004

p<0.01

In table 20 it is evident that educated members of the Romani population are, on average, the most satisfied with their own lives. However, since their total number is very small, the final evaluation about the quality of life is determined by less successful and less satisfied Roma to the largest degree.

Conclusion

The socio-cultural profile of the Romani population was analysed on the basis of a few indicators: identity, social position, values and quality of life. Beyond doubt, the Roma are a specific social group as indicated by many features and a lifestyle that are recognizable in society. However, it should be kept in mind that they are not a homogeneous group since within the Romani population multifarious stratification occurs. This study showed that this stratification occurs in the cultural sphere, shaping some subgroups with a special identity, lifestyle and values. Sometimes, they are not clearly defined; on the contrary, the Romani society shape and differentiate prevailing indispensable cultural specificities that distinguishes them from other societies. However, these analyses have “touched” below the surface, in which comparisons by sex, age, education, connection with place, belonging to a language/dialect circle – has shown that within the Romani population different groups are differentiated. Approaches to improvement and development of their settlements would surely need to take this into account.

There are a few substantial problems, which the Romani community faces and that consequently burden all aspects of life, including socio-cultural aspects. Objectively, a low level of education that diminishes chances for employment and improvement of their life standard is (not only among the Roma) recognised as a cause or key solution to their problems. Regardless, “finishing school” is at the bottom on the scale of values, while poverty is accepted as a feature of the group and is used as an identity marker that pushes other typical cultural features such as folklore, customs, language, trades, etc. into the background.

Along with poverty, they are more inclined to a larger degree to describe their lifestyle as “threatened by the polluted environment”, which additionally reflects their low level of satisfaction with housing conditions, general life opportunities in the settlement, the material state of the household and especially employment.

Based on this analysis, the general evaluation is that the traditional socio-cultural identity of the Roma is fad-

ing away and that the Roma to a large degree are socially identified and represented through the negative features or deficiencies: poverty and threat. In a society that is oriented towards multiculturalism and encouragement of an equal *Other*, deficiencies and absences cannot over the long-term be the basis of identity differentiation and subjectivity.

For the shaping of a recognizable socio-cultural profile of the Roma like for the revitalisation of their social identity there is more perspective if the foothold of their own identification rests on the living components of cultural heritage. It should be remembered that nearly half of the respondents claim that Romani customs, folklore, language and traditional trades best describe the Roma. Whether this percentage is large or small is perhaps not the issue. However, it is certainly adequate to be the foothold of an optimistic scenario of development for the Romani population.

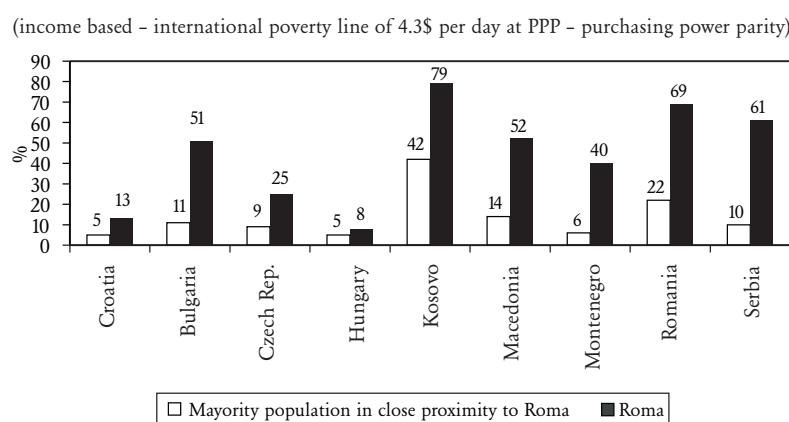
Zoran
ŠUĆUR

POVERTY AS
A COMPONENT OF
THE SOCIO-CULTURAL
IDENTITY OF
THE ROMA

The objective and subjective indicators of Romani poverty

There is a close connection between the Roma and poverty and this has lasted for centuries. Almost certainly, the Roma are a group with the highest risk of poverty in all societies in which they live. Romani poverty is specific in relation to poverty of other ethnic or social groups. First, poverty among the Roma is significantly more widespread compared to other groups. The rates of poverty among the Roma can be ten and more times larger than the rates of poverty among the non-Roma. In Romania, Bulgaria and Hungary (countries that are members or candidates for entry into the EU) between 40–80% of Roma live below a poverty threshold of 4.3\$ a day per person (Ringold et al., 2003). On the other hand, the Roma easily become poor and stay poor for longer periods (their whole lives for many). This means that Roma poverty is often characteristically deeply ingrained and permanent.

Diagram I
Share of the population below the internationally comparable poverty line (2004)

Source: <http://vulnerability.undp.sk>

Note: When calculating per capita household income the OECD 'equivalence scale' was used (this assigns the coefficient 1 to the first adult household member, 0.5 to other adult members and 0.3 to children under 14). This means that per capita household income is not obtained by dividing the total income by the number of members, but with the "an equalized number of household members". For example, if the total income of a household consisting of a married couple with two children amounts to 1,200kn, the equivalised household income is not 300kn ($1,200 \div 4$), but 571.43kn ($1,200 \div 2.1$).

Zoran Šućur

**Poverty as a Component of
the Socio-cultural Identity of
the Roma**

A large majority of the Roma in Croatia are also absorbed by the problems of poverty, indicated by both the objective and subjective indicators of poverty. As can be seen in diagram 1, the rate of poverty among the Roma in Croatia is approximately two and a half times larger than the rate of poverty among the majority population who live with the Roma in the same settlements or close by. It is certain that the difference between the poverty of the Roma and the non-Roma majority in general would be substantially larger. When compared to other countries, Croatia belongs to the group of countries where there is less difference between the rate of poverty among the Roma and non-Roma who live in Romani neighbourhoods. It is evident that the material and financial circumstances of the Romani populations are far worse than the financial circumstances of Croatian citizens that live in absolute poverty (Table 1).

Table I
The Living Conditions of the
total population, the poor and
Roma in Croatia

Life Standard Indicators	Total population (%)	The poor (%)	Roma (%)
< 10m ² of housing space per household member	8.1	25.0	67.2*
No electricity	0.3	2.1	26.0
No indoor toilet	8.8	37.2	66.0
No indoor bathroom	7.9	38.1	63.3
No running water	5.7	22.0	48.9
No sewerage	24.0	45.2	78.8
No telephone	10.7	40.1	61.1
No fridge or freezer	5.9	16.6	20.9
No washing machine	8.9	32.6	49.9
No car	37.0	89.2	67.5

Source: Field study 2004

Note: The life standard indicators for all citizens and the poor are based on Luttmmer (2000). The threshold of poverty has been determined on the basis of minimum expenditure on food and other necessities.

* It needs to be mentioned that we did not have precise data on the floor space of Romani households, as household responses were classified into different categories of housing space. To calculate the size of housing spaces for each household member, it was supposed that all households in a particular category have the average amount of the mentioned category. This means that data on the size of housing spaces for each person in a household is not entirely precise.

When certain elements of the infrastructure and living standard are compared, for which a large part of household expenditure is spent in Croatia, then it is evident that more than a quarter of the Roma do not have electricity, while the share of these types of households among the overall poor population is around 2%. Almost a half of the Romani households do not have a washing

machine, which is considered to be a component of a minimum life standard in Croatia. The Roma have a significantly higher level of deprivation with regard to all life standard elements compared to the poor in general, with the exception of car possession. Research on poverty until now has shown that car possession is a relatively good rough indicator of poverty in Croatia. Approximately 90% of the poor and 95% of social welfare recipients do not own a car (Šućur, 2001; World Bank, 2000). It seems that the car has an additional function for the Roma. For a large number of Romani families, a car is very important in terms of livelihood, considering their livelihood activities to ensure existence (collection of scrap metal, small-scale trade and resale). For other citizens, a car in this respect is not existentially indispensable.

When we compare the present-day life standard of Romani households with those of six or twenty years ago, then it is evident that the standard of living has improved (measured by the possession of durable consumer goods) (Table 2).

Durable consumer goods	1982 study	1988 study	2004 study
No electricity	48.1	14.3*	26.0
No fridge	72.9	40.0	37.1
No TV	61.9	20.2	15.0
No washing machine	92.2	65.9	49.9
No car	83.1	72.9	67.5

Source: Hodžić, 1985: 30-31 (for 1982 study), Štambuk, 2000: 307 (for 1998 study) and field research in 2004.

Note: The samples in these studies were different, which may have affected the obtained results. The 1982 study included 20 Romani settlements, compared to the study in 1998 that included 5 settlements while the most recent study in 2004 included 43 settlements.

* Of the five settlements that were included in this study, the percent of households without electricity was between 0-11.5% in four of them, while in the fifth more than half of the households had no electricity.

The number of households without electricity has been halved in twenty years. Compared to 1998, the percentage of households without washing machines has mostly decreased (even though it is still relatively high). Still, the obtained results need to be considered carefully because there could be large differences in the standards of living between inhabitants of particular Romani settlements.

The subjective Romani perception of their own material position does not differ greatly from the objective indicators (Table 3). On a scale of 1 to 5, more than a third of the respondents graded their material position as 1, i.e.,

Table 2
 Changes in the living standard
 of the Roma

Zoran Šućur

**Poverty as a Component of
the Socio-cultural Identity of
the Roma**

unsatisfactory. Moreover, if we add the number of respondents who evaluated their material position as 2 to this figure, then almost 60% of all households live in unsatisfactory or hardly bearable material conditions. In addition, the standard the Roma used while grading their material position also needs to be considered. Romani perception of an acceptable or decent living standard is likely to be more modest compared to the perception of other social and ethnic groups.

Table 3

The material conditions of households according to subjective evaluations of respondents* (N=962)

	%
1	35.1
2	24.3
3	22.6
4	8.4
5	9.6

Source: Field study 2004

* The rating is on a scale of 1-5, where 1 is unsatisfactory and 5 is excellent.

In addition, in table 4 it is evident that by far the biggest problem that Romani households face, based on respondents' opinion, is poverty and shortage of goods. Since the respondents could list up to two problems, it is indicative that there is a huge difference between poverty and all the other problems mentioned as first. Namely, 64.7% of the respondents first and foremost stressed the problem of poverty while 11.3% mentioned poor housing conditions, which as a rule, are closely related to poverty. When all the problems are ranked according to importance, regardless of whether they were mentioned first or second, poverty remains at the top of the list, followed by unemployment and poor housing conditions. All those who mentioned poverty as a problem, stated it exclusively first.

Table 4

The biggest problems of Romani households* (N=958)

Problem	% of respondents who list problem as first	% of respondents who list problem as first or as second
Poor material status (shortage, poverty)	64.7	64.7
Poor family health	8.6	19.9
Difficulty with schooling of children	4.4	8.1
Poor housing conditions	11.3	33.4
Long distance to place of work	1.3	2.6
Unemployment	8.5	47.0
Overburdened women (job, family obligations)	0.3	4.0
Other	1.0	1.8

Source: Field study 2004

* Two problems could be listed

Not only is poverty a key problem for the Roma but a “trade mark” or recognisable feature of the Roma (table 5). More than half of the respondents (52%) consider that poverty best describes the Roma as an ethnic group.

	%
Poverty	52.0
Customs	17.0
Folklore	13.5
Language	11.1
Typical trades	4.0
Other	2.4

Source: Field study 2004

Table 5
 What best describes the
 Roma (N=959)

The Roma and the “culture of poverty”

The Roma are traditionally perceived through different stereotypes. The community perceives them as beggars and vagabonds or as thieves. They are often marked as the “undeserving poor” (Katz, 1989), that is, like people who are lazy, avoid work, have uncontrolled reproduction, are irresponsible and immature, who do not accept modern values and live off social welfare, etc. In other words, the Roma are blamed for their own poverty. There is a widespread image of the Roma as those who live in misery and poverty. However, the Roma are also perceived as those who excessively and unacceptably use state welfare, which promotes frustration and rivalry among Roma and non-Roma groups. Therefore the following question can be asked: Is Romani poverty “situational” or “cultural”? Is poverty an intrinsic part of Romani culture, such that the wider public in that respect cannot do anything or very little?

Some authors have the tendency to see elements of pathology and culturalism in Romani poverty. The “pathological” approach suggests that the sole responsibility for poverty lies with the individual, that is, that poverty is the result of social and personal disadvantages of the individual. The word pathology alludes to the active role of the individual in the “creation” of poverty such that individuals actively and consciously create their own misery. Moreover, it can be concluded from this approach that the poor are predisposed to be criminals and deviants and that any social intervention will not be successful due to the character of these people.

Nevertheless, authors more often endeavour to explain Romani poverty with the “culture of poverty” theory (Lewis, 1965; 1968), because culturalism does not allude to

the “genetic” code of the Roma but to their culture that encourages them, in accordance with stereotypes, to avoid work, to have lots of children or to accept a criminal way of life. According to this theory, the poor use life strategies, which are a result of culturally conditioned practices. They develop their own culture with peculiar norms and values that is completely different from the culture of wider society. According to Lewis’s findings, culture of poverty features can be analysed at the individual, family and community levels (table 6).

Table 6
 Culture of poverty features

Individual level	Family level	Community level
• marginality	• free unions and consensual marriages	• Non-membership and non-participation in social institutions (economic organisations, unions, political parties, etc.)
• helplessness	• early initiation into sex	• Weak use of social services (health, cultural, educational, bank, etc.)
• fatalism	• absence of childhood as a specific protective period of life	• Social disorganisation and chronic instability
• present-time orientation	• lack of privacy	
• lack of impulse control	• matrifocal family	
• weak ego-structure	• high divorce rate	
• belief in male superiority	• abandonment of children and mothers by men	
• high tolerance for psychopathologies of all types		

Theft, begging, petty fraud, prostitution, loan-sharking, drugs, teenage pregnancies and other deviations are also included as features of the culture of poverty. The poor are caught up in an endemic persistent vicious circle, because they do not have the strength to stop the processes that cause and maintain their poverty. At first glance, the intergenerational poverty transmission argument can be “easily” illustrated using examples from Romani life. Lewis maintained that the culture of poverty is internalised and learned in socialisation processes, and for this reason has a great impact on children. Lewis (1968: 50) claims that: “By the time slum children are age six or seven they have usually absorbed the basic values and attitudes of their subculture and are not psychologically geared to take full advantage of changing conditions or increased opportunities which may occur in their lifetime.” In addition, new theories emphasise that the poor transmit beliefs, practices, ambitions and expectations from one generation to the next as a form of “heritage”. For example, if a poor (Romani) family have developed the practices of begging and fraud, these “skills” will be transmitted to the younger members of the family, because they present a mechanism

through which the poor can cope with social and economic marginalisation. Similar to the rich who transfer their wealth to descendants, the poor transfer their family "heritage" to the young, who internalise and use it later in life. In the same way, low educational aspirations or life ambitions among the young in these circumstances can be explained. This would mean that the poor contribute to their impoverishment by collecting, preserving and transmitting behaviour connected to poverty.

If a Romani culture of poverty exists, what is its content? It is true that some of the features of Lewis's culture of poverty are present among the Roma (feeling of marginality and helplessness, orientation towards the present, free unions, early sexual relations, absence of childhood as a specific protective period, and poor participation in social institutions, etc.) However, some components of the culture of poverty have become characteristic not only for the Roma and the poor but for other social strata in Croatia today. Many feel helpless and uncertain in situations of economic recession and limited employment opportunities. How is it possible at all to plan a future in a situation when individuals do not have influence whatsoever on the social environment. Cohabitation and a high divorce rate are not specific for the poor, but are already general trends in contemporary society. The same can also be said about the birth of children out of wedlock. In the most developed countries, more than half of the children are born outside of marriage. Early sexual relations are not a particularity of the poor or the Roma either. Following the sexual revolution, young people from different social strata had earlier sexual relations. However, there is a big difference between the Roma and non-Roma with regard to entry into a first marriage. "Macho cultures" or beliefs in the superiority of men are not especially linked to the Roma but with a patriarchal culture, which is still present in Croatian society. It is also true that Romani parents expect their children to "grow up" considerably earlier (to get married, earn a living or become independent) compared to non-Roma children (Šućur, 2004), while the Roma are simultaneously "accused" of having an overprotective relation towards children (i.e., too lenient and spontaneous upbringing).

If the Roma upheld the culture of poverty, this means that they would accept different values to those in society. However, table 7 shows that their system of values in all probability does not differ greatly from a non-Roma one (unfortunately, we do not have a sample control group to check this).

Zoran Šućur
Poverty as a Component of the Socio-cultural Identity of the Roma

Table 7
 System of Values among the Roma*

Values	Not important at all	Very important	Average	Rank towards category "very important"
Marriage	1.6	82.0	4.71	7
Children	1.3	95.2	4.90	2
Work	1.3	79.5	4.70	8
Knowledge	0.8	67.8	4.52	13
Education	4.6	68.2	4.40	12
Honesty	0.4	88.6	4.85	3
Friendship	0.4	85.1	4.80	5
Leisure time	1.0	59.0	4.38	16
Love	1.6	83.6	4.72	6
Sex life	4.3	70.7	4.40	10
Environmental protection	2.5	68.4	4.49	11
Politics	48.3	11.7	2.14	18
Religion	6.0	62.9	4.26	15
Nation	12.9	49.7	3.85	17
Money	1.2	79.0	4.69	9
Freedom	0.2	88.4	4.85	4
Sex equality	3.0	67.1	4.43	14
Health	0.1	96.6	4.96	1

Source: Field study 2004

* The importance of each value is evaluated on a scale of 1-5 (1 - not important at all, 2 - mostly unimportant, 3 - I am not sure, 4 - mostly important, 5 - very important).

Family values, personal values and liberties (health, children, honesty, freedom, friendship, love, marriage) are at the top of the scale. These are followed by work-material values (work and money), while traditional and political values (politics, nation, religion) are at the bottom of the scale. It can be concluded from the represented hierarchy of values that life in poverty is not a way of life that the Roma prefer.

Work also occupies a high place on the scale of values, as a means of realising many other values. Thus, the value system of the Roma is not imperatively different from the value system of society as a whole. However, it is questionable to what extent these obtained value orientations are the result of the Roma's efforts to alter their responses to match general social expectations. There is a discrepancy between so-called explicit and implicit values among the Roma (Županov, 1995). Explicit (publicly recognised) values can be only declarations according to which people do not follow in real life, while implicit values are real values from which behaviour follows. This discrepancy between explicit and implicit values is not only particular to the Roma, but it is most noticeable among the Roma because they often do not have the possibilities to realise the values that they declaratively uphold. As the Roma are not in a

position to realise the goals of the culture of society, they create norms that are more appropriate to the situations in which they live ("value stretch") (Mitrović, 1990). Through their actions and behaviour the Roma and the poor can violate their own moral norms and values.

How can we explain the presence of some culture of poverty elements among the Roma? It needs to be noted that Lewis emphasised that the culture of poverty is simultaneously an adaptation and reaction of the poor to their marginal position in a highly individualised capitalist society. The culture of poverty represents poor people's attempt to grapple with feelings of hopelessness and despair, which come from knowing that the achievement of success consistent with the values and aims of wider society is impossible. That which some call "culture" in fact represents mechanisms of survival; the adaptation of the poor to life's difficulties. For example, are social disorganisation or instability really features of the Roma community?

A number of investigations have shown that the living conditions in Romani communities are not the same: in some they are stable, some communities struggle with life problems and misfortunes, and some are poorly organised and unstable. The Roma can organise their community activities successfully in a way that is different from the non-Roma. The Roma have their own models for solving problems. In this way, kinship networks can be understood as a form of "cultural capital", and not something that hinders cooperation and enterprise. Multigenerational family networks present a means of survival for different generations because they ensure the regular inflow of finances (child endowment, family allowances, pensions and unemployment benefits). These family networks also serve as information networks about the labour market, the possibilities of making money, gains and losses of leaving the local area and similar.

It needs to be acknowledged that life in poverty affects the development of those forms of behaviour that are more of a situational character, but there is no need to exclude the possibility that poverty creates long-term patterns of behaviour (Gans, 1968) that can negatively influence the pace of change leading to the cessation of poverty. The adopted patterns of behaviour can lead to a "cultural lag", that is, they can prevent or obstruct an easy and quick "comeback" to society, even though it is believed that a cultural lag is of a temporary character. Thus, it is important during research on Romani poverty to establish which patterns of their behaviour are situational and which are internalised and have features of "culture". Situational behaviour changes in ac-

Zoran Šućur

**Poverty as a Component of
the Socio-cultural Identity of
the Roma**

cordance with changes in life circumstances (without social intervention) while internalised behaviour can be changed mainly through organised activities.

A shortcoming in the culture of poverty theory is its implication that the poor and the Roma do not have their “own culture”, but that their economic position determines their values in a predictable way. Moreover, it is not clear whether the Roma have one culture or two: their ethnic culture and the culture of poverty. To what extent is the ethnic culture of the Roma compatible to the culture of poverty? The Roma are an ethnic minority in Croatia and other countries, which means that they have particular culture specificities in relation to the majority group. For example, early marriages are characteristic for the Romani ethnic group. They are a part of Romani tradition and Romani socialisation (Šućur, 2004). Early marriages, *per se*, do not have to lead to poverty. They are more an indicator of low level educational aspirations, early drop-out rate from school, which is related to low qualifications and poorly developed work skills that in the end decrease their chances in the labour market.

Here it is important to ask which traditional patterns of Romani culture prevent or obstruct the modernisation of the Romani community. It is possible to improve the material position of the Roma by holding onto past cultural patterns. Vašečka and Radičova (2001) claim that the following features of the Romani family, which differ from the non-Roma majority, can be related to problems of modernisation and poverty:

- life in extended families (there is still no dominant orientation towards nuclear families),
- community oriented life style,
- an absence of boundaries between what is private and what is public (privacy does not exist not only because of their way of life but also because of their relationship to property),
- considering the present housing as temporary and provisional,
- a clear division of sex roles in the family (the man is the breadwinner and the woman is responsible for household maintenance and bringing up the children),
- specific demographic features (young population with many children).

Thus, it needs to be recognised that the culture of poverty is based on unproved assumptions that there is only one functional model of adaptation to long-term deprivation. However, among the Roma and the poor we come across complex and various strategies of adaptation

to similar social circumstances. For example, the Roma can plan mass migration abroad as a form of political protest against discriminating local conditions or they can individually go abroad as illegal immigrants or migrate to countries in which there are more favourable conditions for the development of "small business" (Stewart, 2002).

The causes of Romani poverty

All research shows that the Roma are more vulnerable with respect to poverty compared to other social or ethnic groups. Some advocate the notion "the racialization of poverty" (Emigh, Fodor and Szelenyi, 2000) namely, that members of minority groups begin to abound among the poor, changing the profile of the poor. First of all, poverty is generally connected to some socio-demographic features like sex, age, employment status, education, the size and structure of the household and similar. However, the connection of poverty with these features varies between societies as well as between the Roma and non-Roma.

There are a number of factors that influence the increasing vulnerability of the Romani population. First, it is known that the Roma have low levels of education and poorly developed professional skills, which determines their position on the changing (transitional) labour market. The risk of poverty is generally high if the head of the household is unemployed or without an education or has three or more children. The connection between poverty and these three features (unemployment, low educational achievements, and a large number of children) among the Roma is considerably stronger than among the non-Roma. Non-Roma households with the mentioned features do not have to necessarily prevail among the poor. For example, most of the poor in Croatia with regard to their employment status are not unemployed but pensioners (Šućur, 2001; World Bank, 2000). According to one study (Ringsold et al., 2003), the rates of poverty among non-Roma families headed by persons without any education are several times higher than those among non-Roma families headed by persons with a secondary school education. There is a similar ratio between the rates of poverty of non-Roma households who are run by unemployed and employed persons. In comparison, there is a relatively high level of poverty among Romani families regardless of the household heads' educational or employment status. The risk of poverty is high among the Roma even when the head of the household is employed. Data on the evaluations of material status show that the subjective evalua-

Table 8
 Subjective evaluations of the material conditions of the household (on a scale 1–5) with regard to education of household head

Education	1	2	3	4	5	Total
No schooling	77 41.2%	48 25.7%	37 19.8%	11 5.9%	14 7.5%	187 100.0%
1–4 grades primary	54 33.5%	47 29.2%	30 18.6%	15 9.3%	15 9.3%	161 100.0%
Unfinished primary	41 34.5%	29 24.4%	29 24.4%	13 10.9%	7 5.9%	119 100.0%
Primary school	31 34.8%	19 21.3%	25 28.1%	6 6.7%	8 9.0%	89 100.0%
Secondary school	9 25.0%	6 16.7%	16 44.4%	3 8.3%	2 5.6%	36 100.0%
Total	212 35.8%	149 25.2%	137 23.1%	48 8.1%	46 7.8%	592 100.0%

$hi^2=20,94$ df=16 $p\leq .207$

Source: Field study 2004

Table 9
 Subjective evaluations of the material conditions of the household (on a scale 1–5) with regard to employment of household head

Employment status	1	2	3	4	5	Total
Employed	16 28.6%	14 25.0%	18 32.1%	4 7.1%	4 7.1%	56 100.0%
Unemployed	196 36.6%	135 25.2%	119 22.2%	44 8.2%	42 7.8%	536 100.0%
Total	212 35.8%	149 25.2%	137 23.1%	48 8.1%	46 7.8%	592 100.0%

$hi^2=3,17$ df=4 $p\leq .529$

Source: Field study 2004

Table 10
 Subjective evaluations of the material conditions of the household (on a scale 1–5) with regard to structure of household

Structure of household	1	2	3	4	5	Total
Single HH	21 47.7%	12 27.3%	6 13.6%	3 6.8%	2 4.5%	44 100.0%
Married couple without children in HH	26 50.0%	12 23.1%	10 19.2%	2 3.8%	2 3.8%	52 100.0%
Married couple with unmarried children in HH	163 32.8%	121 24.3%	108 21.7%	52 10.5%	53 10.7%	497 100.0%
Incomplete one-family HH	33 44.0%	14 18.7%	17 22.7%	4 5.3%	7 9.3%	75 100.0%
“Complete” extended HHs	23 26.7%	23 26.7%	22 25.6%	6 7.0%	12 14.0%	86 100.0%
Incomplete extended HHs	17 29.3%	12 20.7%	16 27.6%	5 8.6%	8 13.8%	58 100.0%
Other extended HHs	45 35.2%	35 27.3%	35 27.3%	7 5.5%	6 4.7%	128 100.0%
Total	328 34.9%	229 24.4%	214 22.8%	79 8.4%	90 9.6%	940 100.0%

$hi^2=32,27$ df=24 $p\leq .121$

Source: Field study 2004

tions of material status do not significantly differ with regard to the educational and employment status of the household head or with regard to the structure of the household (tables 8, 9, and 10).

The sole breadwinner model of the Romani family (the role of the man as the breadwinner, while the woman is reserved a place in the home with lots of children) amplifies Romani poverty. It is evident in table 11 that in nearly half of the Romani households only one person obtains a means for livelihood, while in 64% of the households there are no women among the "earners". If we count the number of households in which only one person earns a living (49.2%) and households in which no one obtains a means for livelihood (15.6%), then in 65% of households one person at the most ensures a means for livelihood.

The number of members who obtain a means for livelihood	%	The number of women among members who obtain a means for livelihood	%
0	15.6	0	63.8
1	49.2	1	32.2
2	25.6	2 and more	4.0
3 and more	9.6		

Source: Field study 2004

Table 11

The total number of family members who obtain means for livelihood and the share of women among them (N=968)

Second, the post-socialist transition amplified the old and created new problems, which confront the Roma. In the formation of new inequalities, the Roma appear to be the "losers of transition". Besides the already mentioned problems related to the labour market, transition has negatively affected Romani housing in many countries. It is clear that the Roma did not benefit from privatisation or property restitution. Moreover, the fiscal problems of post-socialist states resulted in the reduction of public funds for building or the maintenance of council housing which a part of the Roma population live in. Generally, changes in the market did not facilitate access to accommodation for the poor and low-income groups.

Third, the political transformation in post-socialist countries resulted in increased discrimination and aggression towards the Roma. Political liberation represented a "mixed blessing" for the Roma. Namely, opportunities for free expression of ethnic and cultural identities were created as well as chances to participate in society. However, new challenges and difficulties appeared as extremist groups entered the political scene, which opened new avenues for the expression of intolerance towards the Roma. Anti-Roma aggression was intensified in nearly all transition countries (skinhead attacks on the Roma occur in Croatia).

Fourth, the Roma also faced restricted access to social services because of a growth in the need for these services

Zoran Šućur

**Poverty as a Component of
the Socio-cultural Identity of
the Roma**

and budget cuts. Most services were free-of-charge in socialism. Today, the use of these services requires formal or informal payment, and the quality of services has been reduced. Geographically isolated Roma communities are distant from the offices that offer these services. In view of their distance from these social services and illegal residence, a number of Roma do not have the required documents for school enrolment or to use health services. The over-representation of the Roma in the informal economy also reduces their rights in the social security system (i.e., their right to an unemployment benefit).

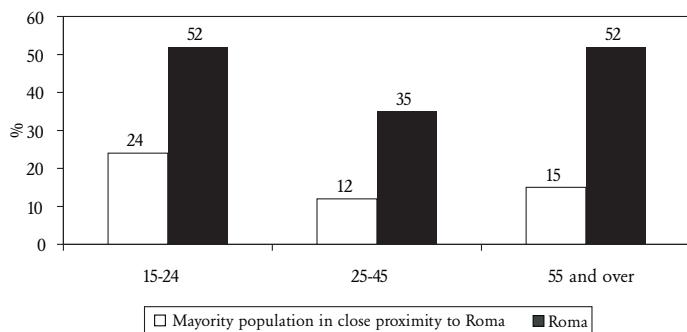
*Romani ethno economy, sources of income and changes
in the labour market*

Throughout history, the Roma have been mostly excluded from formal types of employment. There were high rates of formal employment (especially in some countries) among the Roma during socialism, when socialist ideology decreed that unemployment was considered to be a form of pathology (Human Rights Watch 1992; 1993). However, even when they were employed, the Roma most often did low-status, physically demanding and poorly paid jobs. The professions of the Roma today are also low-status and without significant social prestige. There are very few Roma who are in professions that are high prestige, which are linked to high economic rewards and power.

Changes in the labour market certainly did not help the Roma. The Roma, as a rule, are the first to lose their jobs (not only because of low qualifications). They are confronted with considerable problems when they attempt to return to the labour market, which influences their material well-being. During the socialist period, the Roma were employed in labour-intensive and unqualified jobs, which only existed because of the egalitarian-redistributive logic of the socialist economy. Many of the jobs that the Roma do are threatened by technological progress, since scientific-technological development generally decreases the need for low-skilled work. Considering the low level of human capital, the Roma have exceptionally high rates of (long-term) unemployment (diagram 2). This reveals the chronic instability of Romani formal employment. The data in table 12 shows the diminishing role of formal employment in ensuring livelihood since 1998. It is important to stress that the absence of formal employment means the absence of social status that mainly comes from formally paid work. Besides this, it implies exclusion from the social security system (Šućur, 2000).

Diagram 2

The rate of unemployment among the Roma and non-Roma according to age categories (2004)

Source: <http://vulnerability.undp.sk>

Note: The rate of unemployment means the share of the unemployed in the workforce, where the notion "workforce" includes all persons of working age (over the age of 15), excluding pensioners, persons at school and persons who do domestic duties.

On the other hand, the Roma have been connected to some traditional occupation throughout their history (Clébert, 1967), but those links have disappeared today. It is well-known that traditionally the Roma were not landowners, which means that they rarely participated in farming or livestock-raising. The Romani non-agrarian community are not able to support themselves with their own resources. Moreover, the Roma as a non-agrarian culture had an indifferent relation towards land so they never established mechanisms and institutions connected to an agrarian type of ownership. The Roma mainly did not "belong" to a specific territory, nor did they give importance to the acquisition of ownership. On the contrary, their traditional trades gave them flexibility in relation to the territory. They often resorted to trades that guaranteed them independence from the majority population and those jobs that fitted into their way of life. As is the case with other nomadic peoples, the Roma had a different relation towards work and a different relation towards time. They worked as much as was needed to satisfy momentary needs. However, many traditional Romani occupations disappeared in the last century or have become seriously weakened as a result of industrialisation (the processing of metal and wood) so the Roma have turned to other economic activities. It is evident from table 5 that only 4% of the respondents perceive symbols of Romani identity in former Romani trades, which means that those occupations are no longer significant as a source of income.

The situation in the formal labour market illustrates only one side of the Roma's material status. For the Roma, activities in the informal ("grey") economy are a very im-

Table I2
 Sources of income for the
 Roma*

	1998 study	2004 study**
Agriculture	4.8	1.1
Livestock raising	2.4	0.2
Employment	23.0	17.6
Work abroad	...	1.3
Cottage industry	...	3.6
Temporary, seasonal work	31.0	26.9
Transport (truck, horse, etc.)	...	0.3
Collection of raw materials (metal, glass, paper, etc.)	20.6	19.7
Odd jobs (washing windscreens, selling door-to-door, etc.)	2.4	6.4
Rent (renting of office space, flats, property, shares, etc.)	...	0.2
Pension	15.9	4.8
Social welfare	46.8	74.2
Help from relatives	6.3	2.9
Begging	11.1	4.1
Fortune-telling	...	0.5
Other	...	4.2

Source: Štambuk, 2000: 309 (from 1998 study)

* It was possible to specify two sources **N=697

portant source of income, which is to be expected if one considers their sporadic presence in formal employment. In general, the relation towards the informal sector is not identical in all countries or at all times. In periods of economic stagnation or recession, this sector can even play the role of a social shock-absorber. However, since they are not regulated by societal institutions, informal activities sometimes become part of the "black economy" in which criminal and deviant activities dominate. The public believes that a significant part of Romani economic activity takes place on the border of what is permitted or on the other side of legality. The Roma are often not able to obtain licences for trade or for any other jobs that they do (Danova and Russinov, 1998).

The Roma obtain a means for livelihood in different ways and these ways of ensuring an existence can significantly change even during the lifetime of an individual. The Roma combine a number of income sources in ensuring their material existence. Even when they are formally employed, the Roma supplement their wage with other income. It needs to be mentioned that non-Roma also supplement their formal earnings with work on the side or production on their own property. Considering the non-agrarian features of Romani culture, the Roma rarely satisfy their needs with their own food production (because they

do not have their own land and/or they do not have a tradition of working the land). Therefore, it is not surprising that the Roma adapt to state paternalism in situations when the communities in which they live can hardly meet their needs.

The following occupations are widespread among the Roma: small trade and resale, work abroad, temporary and seasonal work for a wage in farming, small services (which are primarily related to repair work), the collection and sale of waste materials, the collection of medicinal herbs (table 12). Some old occupations have been kept, primarily as an additional source of income (music, entertainment, fortune-telling, begging, etc.). The inclinations of the Roma towards particular occupations and jobs (which as a rule have low prestige) have led some authors to suppose that a Romani "ethno economy" exists (Šućur, 2000).

The data from table 12 verifies that social welfare is most often a source of income for the Roma (in nearly three quarters of the households social welfare is a first or second source of income). In comparison with the 1998 study, the number of households that depend on social welfare as a source of income has significantly increased. With reference to state social benefits, a significant number of the Roma receive child endowment, which is not visible in table 12. Child endowment and social welfare do not collide because child endowment payments are disregarded as income in claims for social welfare benefits. Since the share of Roma among the recipients of social welfare is considerably larger than their share in the population this continually arouses public attention. These figures are often interpreted as an indicator of the mentality of dependency and shameless use of the state's funds. It is generally thought that people are ashamed of being poor or receiving social welfare, but this does not apply to the Roma, who are always ready to seek state aid. There is a prevailing stereotype that the Roma are shameless because they seek whatever they can take from the state, while the non-Roma seek help because they live in poor living conditions. One can conclude that the Roma do not always live in undesirable living conditions. Or that they intentionally live in poverty so that they can get help from the state. The Roma are accused of living "from one benefit to the next", even though it is recognised that those benefits are not adequate to cover the basic life costs. This type of accusation occurs in situations when a large part of the population perceives themselves as poor, that is, when "victims" compete for meagre state resources ("competitive victimisation").

The Roma as an “underclass”

The Roma have always been poor and have occupied the lowest position in the stratification system. Following the collapse of socialism, the Anglo-Saxon concept “underclass” has been used more frequently to describe the social position of the Roma (see Katz, 1993; Mincy, 1996; Wilson, 1987; Gans, 1995). Some authors have endeavoured to show that the so-called transition led to the deterioration of the Roma’s social position and their constitution as an “underclass” (Emigh and Szelenyi, 2000; Szelenyi, 2001; Vašečka and Radičová, 2001). In pre-socialist times, the Roma were marked as “under-caste”, “pariah” and as “untouchables”. They were poor and discriminated against, but they lived in their traditional communities and carried out their socio-economic function that was neither prestigious nor socially “rewarded” (playing musical instruments, entertaining, repair work, etc.). They were considered important for the social functioning of society. Socialism, in many ways, wanted to integrate the Roma into society, but left them at the bottom of the social ladder. The Roma had to carry out physical, dirty and poorly paid jobs along with the discrimination that continued. They constituted a part of society (the lowest level in the stratification system), even though some positive results during socialism were achieved by forced measures, without Romani participation and acceptance. Post-socialist transition pushed the Roma back “beyond” the borders of society and intensified processes of their social exclusion. The Roma are no longer only poor; they are now “useless” and socially “superfluous”.

By applying the underclass concept to the Roma, social scientists emphasise their discrimination and isolation from the rest of society in such a way that they as an underclass have almost no chance of finding their roles in the new divisions of labour or of having a “normal” jobs, incomes, housing, security or access to better education for their children (Stewart, 2002). An underclass would then be made up of persons who have a high probability of staying unemployed and poor their whole lives as a result of inadequate education and work skills and whose children are “trapped” in a similar social world, detached from the rest of society as the “undeserving poor” or “no-hoppers”.¹

By merging different definitions of underclass Mac-Donald (1997: 3-4) understands underclass as “a social group or class of people located at the bottom of the class structure who, over time, have become structurally sepa-

rate and culturally distinct from the regularly employed working class and society in general through processes of social and economic change (particularly deindustrialisation) and/or through patterns of cultural behaviour, who are now persistently reliant on state benefits and almost permanently confined to living in poorer conditions and neighbourhoods". From this definition it follows: 1) that underclass is a level below the lowest class in the population of the employed, 2) that the unfavourable situation of an underclass member is long-term and permanent (lasts a lifetime or for generations), 3) that an underclass is socially, culturally and spatially separated from the unemployed or other poor groups and 4) that the "culture" of the underclass can be a barrier to renewed inclusion in the regular work force.

J. Wilson (1987) also insists on the difference between "lower class" and "underclass". Wilson claims that their community or social milieu that contributes to their marginal position or their weak connection with the labour force market distinguishes members of an underclass from other economically deprived groups. In other words, the problems of marginal economic position and social isolation in areas of concentrated poverty present a dysfunction, which cannot be explained by using the standard concept of "lower class". Areas of concentrated poverty have a drastically high level of dependency on social benefits ("dependency culture"). Moreover, large shares of people living in areas of concentrated poverty are excluded from the workforce and a high percentage leaves the educational process (Hajnal, 1995). These three features are present in a large number of Romani communities. The underclass approach singles out social isolation; one of the key problems of Romani life.

From a historical point of view, the concept of underclass is similar to Marx's concept – lumpenproletariat (Stewart, 2000), as an aggregate of individuals on the margins of the social structure, who are not integrated in the social division of labour, who do not have a systematic approach to professional training, who mainly do marginal or seasonal jobs that do not guarantee an income or a career, and who live on the outskirts of society as well as depend on help from the social services. Besides, while other classes are constituted through relations (conflict or cooperation) with other classes, the formation of an underclass is due to the absence of relations with other classes.

Some have warned of the dangers, which are related to using the underclass concept when discussing the Roma

Zoran Šućur

**Poverty as a Component of
the Socio-cultural Identity of
the Roma**

(Stewart, 2002). First, there is a fear that members of an underclass are attacked by right-wingers as “social parasites” and persons “in the grip of crime”. There is also a trend among researchers to avoid concepts that could contribute to “blaming the victim” (Wilson, 1987). However, it needs to be mentioned that G. Myrdal, who coined the term of underclass, used this concept in a structural sense (underclass as a group of individuals who did not participate in post-war economic growth because they did not acquire an education and skills required in a modern economy). Cultural and behavioural components are not the focus of structural approaches to underclass. It is absolutely unacceptable to relate the concept of underclass to concepts such as “asociality” or “criminality”. The term – underclass, per se does not relate to pathology. For example, in comparison to underclass, the term underworld refers to a more pathological social space that has its own rules and norms.

Perhaps underclass overemphasises a real social separation of the Roma and there is a danger that the Roma are blamed for their situation. This is one of the reasons why M. Stewart (2002) prefers the concept “social exclusion” to underclass. The term – social exclusion is milder. However, does a concept need to be rejected just because there is a possibility that it will be used differently or abused? The underclass approach suggests that the key theoretical concept “is not a culture of poverty but social isolation” (Wilson, 1987: 6). The culture of poverty implies that the basic values and attitudes of that culture are internalised and in this way influence the behaviour of the poor. This means that improvement of their life’s opportunities presupposes social policies that are directed towards changing the sub cultural features of the poor. On the other hand, social isolation does not only imply the absence of contact between classes and ethnic groups, but that the nature of this contact influences the life of those that live in areas of concentrated poverty. Social isolation implies limited opportunities with regard to: the ecological conditions of life, access to jobs and information concerning the labour market, choice of suitable marriage partner, inclusion into a quality school, and adoption of conventional role models.

In comparison to poor members of the lower class, whose poverty is a result of low income, family characteristics, as well as shorter and longer absences from the labour market, poverty and unemployment among members of an underclass (the Roma) infrequently are a permanent state (many Roma are never formally employed). Besides,

when they are registered as unemployed, there is suspicion around the motive of their application (registration at an unemployment office may be motivated by an interest to receive social benefits, and less by a desire to find a job). The concept of underclass cannot be applied to all Roma, but to some Romani communities or to parts of these communities.

Is it possible to break out of the “vicious circle” of poverty?

When planning measures to alleviate Romani poverty, the multidimensional roots of Romani poverty and the heterogeneity of Romani population (the Roma differ according to their ethnic, professional, religious and economic characteristics) need to be considered. The different causes of Romani deprivation influence one another in a vicious circle of poverty and social exclusion. Romani poverty is indeed partly linked to low levels of education, limited opportunities to participate in work and large families, but it is also connected to a minority status, that is a number of social exclusion dimensions. For the Roma, to be poor does not only mean to be without money, but to have a poor work situation and education, inadequate accommodation and a long history of problematic relations with the majority group. The level of poverty is infrequently linked to the marginalisation of Romani settlements (the problem of space segregation). The Roma who live in distant and segregated communities have considerably less possibility of participating in the formal economy or using the social services (educational, health). Geographical and social exclusion are important correlates of Romani poverty.

An efficient campaign against Romani poverty is necessarily directed towards different areas and would include a wide range of activities, among which the following should be selected:

- Improve housing conditions through the building of infrastructure and development of public services especially in distant and isolated Romani settlements (development of roads and telecommunications). The advancement of housing conditions also implies the clarification of ownership rights to land where the Roma live and stimulates the local authorities to offer services in these Romani settlements.
- To increase employment and earning opportunities among the Roma through their inclusion in training programmes, consistent with anti-discriminatory legislation and stimulating employers to employ the Roma. It

Zoran Šućur

**Poverty as a Component of
the Socio-cultural Identity of
the Roma**

certainly will be difficult to reduce the high unemployment rates among the Roma not only because of Romani employees' unfavourableness among employers but because the motive of some Roma for registering as unemployed. It is well-known that some Roma register at employment offices to take advantage of their social rights.

- Encourage schooling among Romani children by reducing or eliminating the barriers that discourage Romani children from entering or staying in the educational system (sometimes Romani children do not have enough food, clothes or support to continue their education). To increase inclusion of Romani children in preschool institutions or to facilitate their attendance at secondary schools.
- To improve access to health services through information on health, health campaigns, and more frequent presence of health workers in Romani settlements. In view of their living conditions, the Roma are more susceptible to some diseases than non-Roma, which means that it is necessary to systematically monitor their health status. Moreover, the average lifespan of the Roma is a third shorter than the average lifespan of non-Roma. It is necessary to raise awareness of the importance of health, especially reproductive. The promotion of different activities linked to health is necessary especially among children.
- To deal with problems of social exclusion of the Roma through anti-discriminatory legislation and practices. To inform the non-Roma public of the life problems that the Roma face through multicultural education and information on Romani history and culture. Socio-cultural factors influence Roma's access to social services or their communication with those who offer these services. The Roma can have difficulties in communications with teachers, doctors, local or state employees as a result of their poor language knowledge. Weak communication and deep-rooted stereotypes nourish interpersonal distrust between the Roma and non-Roma. There is a distinct absence of Roma who work in the social services; this would contribute to the bridging of the gap between cultures.
- To transform social welfare programmes in such a way that they do not create a "dependency culture" and "poverty trap" (not to discourage the work initiative of the user). It has already been mentioned that social welfare benefits provide an important source of income among the Roma and that the Roma are over-repre-

sented among the recipients of these benefits. It is necessary, to a greater extent, to include a component of work in aid programmes (public works) to improve and gain work skills to increase the level of employment. In addition, it is necessary to monitor how these social benefits are spent, as in many Romani settlements alcoholism and other forms of unacceptable behaviour are linked to poverty.

- To integrate the Roma into institutions of wider society (educational, economic, social, and political). As some authors have warned (Šporer, 2004), exclusion from the community and group in which members belong needs to be differentiated from exclusion from society and social institutions. Participation in social institutions is the foundation of social status and ensures the material conditions of life. Besides, inclusion in institutions of wider society facilitates interaction with members of non-Roma and other Romani groups and participation in the dominant values of society. Intervention needs to be directed towards offering more opportunities for Romani initiative as well as reducing their isolation and social exclusion. A different relation and responsibility of the Roma towards ownership as well as different cultural patterns have created a specific social structure based on kinship ties. Vašečka and Radičova (2001) call the specific normative and cultural system of the Roma “the strategy of permanent provisory”. Education in its institutional form puts limits on the Roma strategy of provisory. As the authors claim, the educational and economic institutions do not have an equivalent in the institutional structure of the Roma community. This refers to two types of organisation and social functioning. Inclusion into the world of work and education presents an “asymmetrical” process, because it requires the Roma to adjust to institutions in which they have played no part. The traditional (dominant) patterns of behaviour create more problems in urban areas.
- To ensure the inclusion of the Roma in projects which in turn will have an impact on their lives. It is necessary for the Roma to actively participate in programmes that are intended for them. “Rescue” from poverty and isolation cannot be realised without their involvement.

The social exclusion of the Roma is obvious, first of all, in the absence of material security, which implies the availability of food, clothes, housing and other basic needs. However, the achievement of material security is only a

Zoran Šućur

**Poverty as a Component of
the Socio-cultural Identity of
the Roma**

pre-condition for social security and to fulfil secondary needs (educational, cultural, needs for self-fulfilment, etc.). Modernisation processes of the Romani community cannot only be oriented towards the material aspects of life. The basic prerequisites for social security are social contacts, as the only means of inclusion into the social organisations of society. The Roma, who under the circumstances are oriented towards material security, are not in the position to organise participation in informal social networks on their own so they need help for different social activists.

FOOTNOTE

¹ Vašečka and Radičova (2001) mention the following features of an underclass: long-term unemployment, disrupted or non-existent career, exclusive presence on the secondary labour force market, dependency on welfare benefits and activities of the shadow economy, general resignation, low respect for authorities, low level of social self-control, poor labour ethics.

Geran – Marko
MILETIĆ

HOUSING
CONDITIONS
AND RESIDENTIAL
ASPIRATIONS OF
THE ROMA

Introduction

Among the Roma, marginality is a basic feature and problem, which more or less encumbers almost all Romani communities on the European continent. Marginality is a concept that implies the exclusion of the Roma from important social processes – economic, cultural, and political (Šućur, 2000). It is very difficult to distinguish what the cause is – it seems to be a type of “vicious” circle in which distinct cultural patterns interfere with education. Subsequently, this blocks access to employment and encourages marginality and stigmatisation that results in particular cultural patterns and a no-win situation (Macura et al., 1997). Thus, the space within which Romani life unfolds is greatly determined by poverty, social exclusion and cultural specificity – the result is life that is frequently beneath human dignity.

There are many elements that relate to the social marginalisation of the Roma in Croatia (Štambuk, 2000). The necessity to change this state of affairs stimulated the state to invest additional effort and to become more actively involved in the solution of accumulated Romani problems. For this reason, the *National Programme for the Roma* was implemented. This proposes to “help the Roma in a systematic way to improve their living conditions and to be a part of social life and decision-making processes in the local and wider community while preserving their identity, culture and tradition in the process” (National Programme for the Roma 2003: 3). The success of the programme can only be anticipated if the solution of all three dimensions (economic, spatial and socio-cultural) of marginalisation is approached in a parallel way (Šućur, 2000). In this context, the improvement and development of Romani settlements becomes one of the priority objectives.

“Wild residence” is one of the basic problems and simultaneously a feature of the locations where Roma have settled. Rogić includes two different forms of residence

“outside of the law” in this term. On the one hand, this is in flats/houses that meet civilisation standards but are not compatible to positive legal regulations and on the other hand, this is residence that is predominantly below existing civilisation standards (Rogić, 1990). Residence in Romani settlements unites both forms of “wild” – since this is most often a combination of different forms of illegal building and unsuitable housing.

Residence in this type of setting that is remote from civilisation standards, especially in light of the unhygienic life conditions produces many risky situations both in the environment and in terms of health for the inhabitants of the settlement. Precisely, health risk is frequently the base of stigmatisation and marginalisation and serves, for example, as an argument for separating Romani and non-Romani children that are included in educational programmes. Thus, solving deficiencies primarily at the level of the settlement and improvement of the living standard of Romani households seem to be a priority. Since, in the end, a dwelling is a place where most human beings carry out essential activities and for this reason must adequately fulfil its function; first of all, this is undoubtedly the insurance of health and welfare of individuals and their families (King, 1996 according to Clapham, 2002). Solving settlement and residential problems would speed up processes for the Roma to get closer to the average life standard of the majority population. In other words, by raising quality of life, the Roma could be more easily integrated into mainstream society.

Thus, it is difficult to anticipate social integration without town-planning in Romani settlements. Accordingly, urbanisation and improving the quality of life received a very important place in the *National Programme for the Roma*. For this purpose, it is necessary to obtain an insight into the existing state of affairs in Romani settlements. This is related to the aims of this chapter. This includes showing the basic features of existing residential practices of Romani households; primarily features of housing through the examination of particular objective indicators. It also encompasses reviewing the residential aspirations of the Roma i.e., their subjective experience of housing problems.

This paper is based on data obtained in a field survey study conducted within the framework of the scientific project “The locations of settled Roma – the state and improvement of settlement development as well as aspirations for types of housing”. The survey was carried out in ten counties in summer-autumn 2004 and consisted of a

random sample of an adult Romani population who live in separate locations that are predominantly or exclusively inhabited by the Roma (N=968). Results from counties with extensively unordered and unequipped (illegal) settlements that have a larger share of Romani population will be highlighted. These include the Counties of Sisak-Moslavina, Varaždin, Primorje-Gorski kotar, Slavonski Brod-Po-savina, Osijek-Baranja, Istria, and Međimurje and Zagreb.¹

Features of housing

Types of residential space. Survey results show that most respondents live in flats and houses; structures that nominally should guarantee an adequate standard of housing (see table 1). Barracks, board huts, shacks (from sheet metal, wood, and cardboard) as well as those structures in the *Other* category are home for 20% of the surveyed Romani households. These are constructions that do not meet standard housing norms; they cannot offer household members an environment in which, at least, the basic human needs (protection, food, and sleep) can be adequately met. The analysis shows that these types of structures (barracks, board hut, shack and other) are more frequent in the City of Zagreb and the County of Zagreb, where 33% of the respondents in these areas live. Similarly, in the County of Primorje-Gorski kotar just over 36% of the respondents live in barracks, board huts, and shacks.

Table 1
 Types of residential space (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Flat	8.9	.0	2.5	.0	2.0	16.0	26.5	.9	6.0
House	58.0	88.5	78.8	62.2	96.0	80.0	50.0	77.9	74.5
Barracks (abandoned at building sites)	14.3	5.2	5.0	16.7	1.0	4.0	23.5	8.3	9.1
Board hut - shack (from sheet metal, wood, cardboard)	16.1	4.2	10.0	20.0	1.0	.0	.0	12.9	9.5
Other	2.7	2.1	3.8	1.1	.0	.0	.0	.0	.9

Source: Field study 2004

On the other hand, survey results show that 75% live in houses while 6% live in flats. Living in either a house or flat is considerably more frequent in the Counties of

Slavonski Brod-Posavina and Osijek-Baranja; in both counties over 95% of the households are either houses or flats. As was mentioned, household members that live in a house or flat should be in a better position. However, it became evident during fieldwork that there is a considerable difference in housing standard between different residential spaces. In a similar way, this applies to the building material – even though they are mostly built from durable material (bricks, stone, concrete blocks) their construction is often of very questionable quality. Thus, better building material does not necessarily guarantee better housing conditions.

Space standard. With regard to housing space, it can be said that the space standard of Romani households is very low (see table 2). Nearly half of the surveyed households live in no more than 35 m² and 11% of these households have living spaces that are less than 10 m². The situation is by far the worst in the Counties of Međimurje and Varaždin; around 45% of the respondents live in spaces that are less than 20 m², while not one respondent in the County of Istria lives in such a small living space.

Table 2
 Area of residential space (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Up to 10 m ²	20.5	5.3	26.3	3.3	7.0	3.0	.0	17.1	11.3
10–20 m ²	10.7	24.2	18.8	5.6	8.0	17.2	.0	28.6	17.6
20–35 m ²	15.2	26.3	18.8	12.2	17.0	34.3	9.2	25.3	20.4
35–50 m ²	17.0	14.7	12.5	22.2	12.0	17.2	31.6	10.6	16.6
50–75 m ²	20.5	18.9	11.3	15.6	38.0	8.1	24.5	8.3	16.6
75 m ² and over	16.1	10.5	12.5	41.1	18.0	20.2	34.7	10.1	17.6

Source: Field study 2004

It is important to mention that scientific studies have pointed out the negative health, psychological and social effects of living in a crowded space (for example, Housing-health indicators, 2004; The social report, 2004). The mentioned studies suggest that the minimum living space area threshold is 14 m² a person. Thus, anything below this is often linked to the mentioned negative effects (Housing-health indicators, 2004). The most optimal variants here do not seem to be too applicable but for illustrative purposes, increasing the living space standard to 20 m² a person for every inhabitant of Croatia is suggested as a long-term objective of housing reproduction (Rogić, 1990).

In table 3, the average size of the household is shown with regard to the surface area of living space. The average household in this sample has around 6 members while a household with a living space of less than 10 m² has an average of 5 members. Alarmingly, this is only 2 m² a person. Beyond doubt, it is highly improbable that this provides adequate housing to all members. Substandardness does not adequately describe this housing as these conditions are far from humane.

Area of residential space	Average number of household members
Up to 10 m ²	5
10-20 m ²	4
20-35 m ²	5
35-50 m ²	5
50-75 m ²	6
75 m ² and over	6
Total sample	5

Source: Field study 2004

Table 3

The average size of household with regard to the area of their dwelling

Even though we highlighted the group of households that live in less than 10 m², not a large majority of remaining households live in conditions that provide the essential 14 m² of living space for each person of the household. Only about 17% of the surveyed households (flats/houses larger than 75 m²) ensure a space standard that crosses the mentioned pathological threshold for their members.

The crowded nature of these living spaces is indicated by the fact that in 21% of cases these are spaces without functional divisions e.g., these homes do not have separate bedrooms (see table 4). The remaining constructions most often have only one to two bedrooms (64% of surveyed households) while only 14% have three or more bedrooms. The fact that household members do not have their own bed in 45% of the surveyed households is additional confirmation of the inhumane crowdedness of Romani living spaces (see table 5).

Not one	21.6
One	38.5
Two	25.9
Three	8.6
Four and over	5.5

Source: Field study 2004

Table 4

Number of bedrooms (%)

No	45.0
Yes	55.0

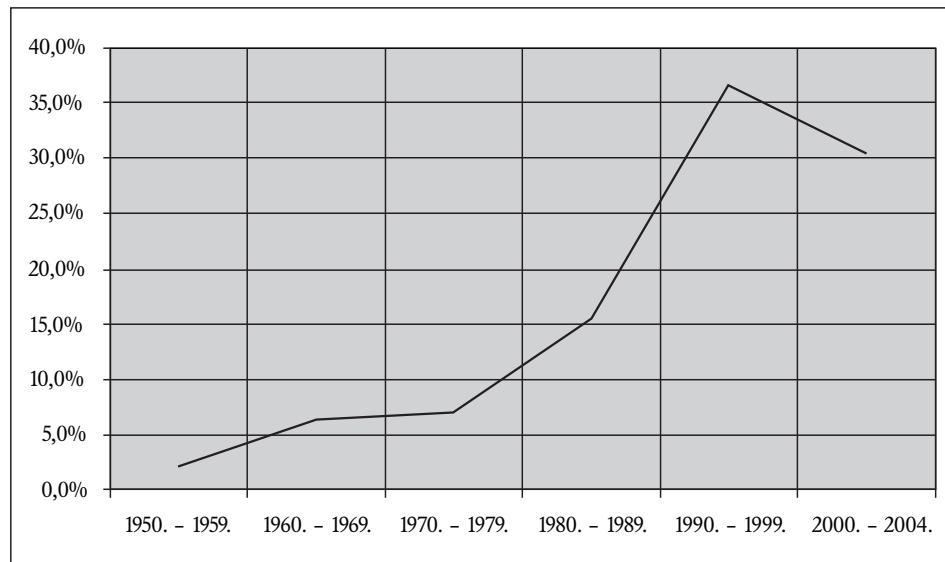
Source: Field study 2004

Table 5

Does each member of the household have their own bed? (%)

Diagram I
The dynamics of
construction/adaptation of
housing objects

Age of housing. The year of construction or last adaptation shows that the housing in this sample is relatively new. Two thirds of the structures were built or had their last major adaptation in the period following 1990 and almost 30% of these were in last five years (see diagram 1). New buildings are more common in the County of Istria where 83% of structures have been built or thoroughly renovated since 1990. The oldest examples of housing can be found in the County of Osijek-Baranja (see table 6). However, to a large extent, new structures are less than 20 m²; alarmingly, almost a third of this *new construction* is this size (see table 7).

Source: Field study 2004

Table 6
Year of construction (or last
alteration) of housing
structure (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Until 1949	8.2	2.2	.0	.0	.0	5.5	5.0	.0	2.2
1950 - 1959	2.1	2.2	1.3	.0	.0	11.0	1.7	.0	2.1
1960 - 1969	8.2	2.2	2.7	5.1	10.8	25.3	.0	2.0	6.4
1970 - 1979	4.1	7.7	5.3	10.3	8.6	12.1	.0	5.4	7.0
1980 - 1989	19.6	12.1	10.7	26.9	18.3	15.4	10.0	14.4	15.4
1990 - 1999	41.2	38.5	30.7	26.9	32.3	15.4	51.7	43.6	36.5
2000 - 2004	16.5	35.2	49.3	30.8	30.1	15.4	31.7	34.7	30.4

Source: Field study 2004

Area of residential space	%
Up to 10 m ²	11.9
10-20 m ²	19.8
20-35 m ²	18.8
35-50 m ²	16.0
50-75 m ²	16.3
75 m ² and over	17.2

Source: Field study 2004

Geran – Marko Miletic
**Housing Conditions and
Residential Aspirations of the
Roma**

Table 7

Construction from 1990 in
relation to housing space area

Equipment and facilities of living spaces. Access to public utilities such as electricity, waterworks and sewerage are definitely among the most important services that facilitate proper functioning of dwellings. 74% of households have electricity, 51% have running water and 21% have sewerage in the sample (see table 8). It needs to be noted that sewerage is not a common public utility in rural villages in Croatia and a considerable number of locations where this survey was conducted are in fact of a rural character. In these situations, rural households have septic tanks but this is not common in Romani settlements. If they do exist, they are rarely built properly.

Water supply is very poor; 49% of the surveyed households do not have running water in their homes. Some households (precisely half of the households that do not have connections to waterworks) compensate this deficiency by using wells or water pumps in their yards. Moreover, the surroundings of these Romani settlements is extremely polluted, which puts the Roma at risk, especially in terms of their health.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varazdin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Electricity	79.5	67.7	51.3	91.1	80.0	91.9	76.5	61.8	73.9
Waterworks	57.1	60.4	13.8	82.2	59.0	52.5	76.5	24.9	51.1
Well or pump in yard	25.2	42.7	60.0	4.4	32.0	45.5	13.4	51.6	35.3
Sewerage	53.6	6.3	8.8	13.3	8.0	25.0	77.6	3.7	21.2
Kitchen	67.0	65.3	57.5	85.6	63.6	85.0	86.7	52.5	66.8
Bathroom	58.9	22.9	17.5	65.6	32.0	38.0	77.6	18.0	36.7
Indoor toilet	57.1	16.7	7.5	70.0	32.0	41.0	76.0	12.4	33.9
Outdoor toilet	33.9	72.9	60.0	41.1	88.0	86.0	36.5	59.5	59.4
Fridge	76.8	40.6	49.4	95.5	81.0	83.0	90.8	34.7	63.0
Freezer	46.4	66.7	58.8	48.9	66.0	51.0	67.0	66.8	58.7

Table 8
Level of household equipment/facilities by counties (%)

Table 8
 (continued)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Washing machine	58.9	16.7	25.0	73.3	62.0	55.0	71.4	48.8	50.1
Television	83.9	81.3	80.0	96.7	96.0	90.0	87.8	79.3	85.0
Video or DVD	53.6	25.0	12.5	59.6	55.0	31.0	62.2	14.3	36.0
Bicycle	47.3	74.0	63.8	20.2	90.0	74.0	44.8	73.7	63.5
Motorcycle	5.4	2.1	2.5	2.2	6.1	2.0	8.2	2.8	3.6
Car	46.4	46.9	35.0	37.1	32.0	22.0	39.8	19.4	32.5
Holiday house	.9	.0	5.1	.0	3.0	5.0	8.2	.0	2.2
PC	9.8	.0	.0	5.7	7.1	3.0	15.6	.5	4.4
Satellite antenna	30.4	5.2	15.0	65.2	31.0	14.0	57.1	6.5	23.5
Telephone	36.9	40.6	43.8	58.9	37.0	52.0	30.2	27.6	38.8
Mobile phone	68.8	25.0	28.8	65.6	41.0	39.0	79.6	21.7	42.4
Radio	64.9	60.4	62.5	73.0	81.0	85.0	84.5	55.8	69.1

Source: Field study 2004

Only 18% of all surveyed households have all three public utilities (electricity, running water and sewerage) – in other words, they live in minimum hygienic conditions (see table 9). On the other hand, as many as 21% of the surveyed households live in conditions that are anachronic to say in the least – they do not have one single public utility. Romani households with no public utilities are mostly in the Counties of Varaždin (approx. 42%) and Međimurje (approx. 34%).

Table 9
 Share of households that
 have connections to
 electricity, running water
 and sewerage (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Households with all three connections	46.4	4.2	3.8	13.3	8.0	23.2	70.4	2.8	18.6
Households without one connection	15.2	21.9	42.5	6.7	17.0	6.1	16.3	34.6	20.9

Source: Field study 2004

This aforementioned data reveals the poor hygienic conditions that a significant number of Romani households live in. Additional proof of this is the following: only 36% of households have a bathroom and 33% have an indoor toilet. Outdoor toilets are more common: 56%

of households in the sample have outdoor facilities. However, these types of toilets are often improvised and accomplish the opposite effect – pollute the environment and are often the source of disease. Moreover, it needs to be emphasised that 17% of Romani households do not have an indoor or outdoor toilet. All this indicates a lack of sanitary-hygienic conditions essential for a normal life. A distinct lack of these facilities was noted once again in the Counties of Međimurje and Varaždin.

It needs to be emphasised that the analysis shows that only 4% of households in the sample have facilities that guarantee a hygienic standard necessary for a normal life, that is, a household equipped with all the essential public utilities (running water, electricity, and sewerage) as well as a bathroom and indoor toilet.

Results also show that a significant share of households (between 50% and 63%) own a fridge, freezer and washing machine. 85% of the surveyed households have a television, even more than those households that have connections to electricity. This is not rare because Romani households that do not have their own electricity often access their neighbour's with an extension cord. Most often they do not have their own connection or they cannot afford to pay their electricity bills. On the other hand, their homes may have been unlawfully built and lack the necessary documentation for connection to public utilities.

Out of transport means, the bicycle is the most represented; 63% of households have a bicycle while 32% of the surveyed households have a car. It is interesting to note that the mobile phone is more common (42%) than the telephone (38% of the households in this sample have a connection). Holiday houses, motorcycles and personal computers are 'luxuries' to most of the respondents.

Perception of housing conditions among respondents

The subjective perception of their own situation, especially in the case of specific communities that have special cultural patterns, seems to be an important aspect worth examining. The previous analysis of objective indicators shows that the state of housing in the sample is devastating and it is difficult to expect that respondents are satisfied with the existing housing situation. However, in response to a question on the biggest problems of the household, poor housing conditions were in third place (see table 10). This per se should not be so surprising because poverty and unemployment are most often considered to be the biggest problems of the household. In a sense, they objectively are the major

problems because they in many ways generate all other problems. However, what is surprising is that only 33% of the respondents perceive poor housing conditions as a big problem of their household. This is particularly unusual since 95% of households live in housing conditions that are spatially and in terms of equipment and facilities or in some other way – substandard.

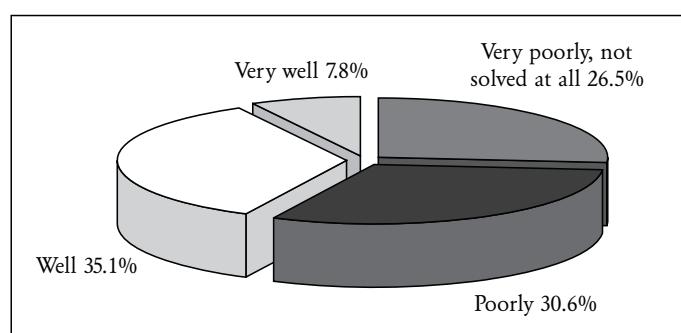
Table 10
 The biggest problems of the
 household (%)

	%
Poor material status (shortage, poverty)	64.1
Poor family health	19.6
Difficulty with schooling of children	8.0
Poor housing conditions	33.1
Long distance to work	2.5
Unemployment	46.5
Overburdened women (job, family obligations)	3.9

* two responses were possible

Source: Field study 2004

Diagram 2
 How have housing problems
 been solved according to
 respondents?

Source: Field study 2004

Results show that 57% of the respondents rated that their housing problems had been solved poorly and very poorly. Moreover, even though it was estimated that 17% of households have adequate living surface area and that only 4% have adequately equipped homes to ensure the requisite sanitary conditions, nearly 43% of respondents think their housing problems were solved well and very well. It can be concluded from these results that 'a roof over one's head' it seems is enough for satisfaction. This is confirmed by the data in table 11 that shows that almost a quarter of the respondents (that live in households that are less than 20 m²) consider that their housing problems have been solved.

Area of residential space	Well and very well
Up to 10 m ²	24.1
10-20 m ²	23.6
20-35 m ²	33.0
35-50 m ²	42.5
50-75 m ²	65.4
75 m ² and over	65.7

Source: Field study 2004

Geran – Marko Miletic
**Housing Conditions and
Residential Aspirations of the
Roma**

Table 11

How have housing problems been solved with regard to the area of their dwelling (%)

Research results show that respondents most often mention that a lack of equipment and facilities in a dwelling is a big problem; 63% of the respondents claimed that a poorly equipped dwelling (lack of water, gas and electricity) is a definite housing problem (see table 12). However, excluding the mentioned dissatisfaction, respondents more often link the main housing problems with the setting and atmosphere of their settlement rather than features of their housing. Thus, the polluted air and environment, ugly appearance of the settlement and its poor maintenance as well poor conditions for marginal groups (children, the elderly...) are perceived more frequently as definite problems rather than particular housing conditions. The location of these settlements is considered by 36% of the respondents as definitely problematic. One would expect more dissatisfaction since their homes are often on other people's land, spatially isolated and located in dangerous zones.

Table 12
Definite housing problems according to the respondents

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varazdin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Too small living space	47.3	49.0	62.5	54.4	41.0	47.0	43.9	64.5	53.6
Unsuitable interior arrangement	44.6	45.3	57.5	63.3	41.0	34.0	42.9	53.0	49.0
Poorly equipped dwelling (lack of water, gas and electricity)	51.8	68.4	78.8	73.3	60.0	53.0	29.6	77.0	62.9
Dampness and dilapidated condition of dwelling	46.8	36.8	47.5	67.8	43.0	49.0	46.9	51.6	49.1
Difficult accessibility to dwelling (awkward location)	25.0	18.9	25.0	66.7	33.0	29.3	16.7	29.0	30.4
Ugly or abandoned residential building	30.4	20.0	28.8	62.2	13.1	26.0	28.6	24.9	28.9
High expenditures for dwelling (high rent, overheads)	42.9	46.3	22.5	46.7	33.0	41.0	58.2	38.6	41.6
Unpleasant neighbours	15.5	11.6	22.8	6.7	17.0	7.0	14.4	15.7	14.7
Poorly equipped settlement (lack of shops, school)	25.9	77.1	65.0	55.6	69.0	49.0	15.3	56.7	51.9

Table 12
(continued)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Ugly appearance and poorly maintained settlement	40.2	77.1	87.5	76.7	71.0	43.0	21.4	52.1	57.2
Polluted air and environment		50.9	88.5	86.3	55.6	75.0	38.0	19.4	56.5
Unsuitable location			25.0	41.7	46.8	56.7	41.0	25.3	14.4
Poor conditions for children in the settlement				42.0	77.1	77.5	71.1	74.0	77.0
Poor conditions for women					36.6	71.9	72.5	70.0	64.6
Poor conditions for the elderly						43.8	76.0	77.2	70.0
							69.0	71.7	26.8
								55.3	61.1
									62.4
									54.7
									50.0
									60.1

Source: Field study 2004

Besides poorly equipped dwellings, living spaces that are too small are frequently perceived as another deficiency. 53% of respondents perceive this as a definite problem followed by dampness and a dilapidated condition of the dwelling as well as unsuitable interior arrangement, which are perceived as big problems to half of the respondents. Around 40% of the respondents mention high expenditures as a definite problem. Difficult accessibility to dwellings (within the settlement) and the ugly appearance of buildings/houses are problems that are mentioned by about 30% of respondents. Only 15% of respondents in this sample have problems with unpleasant neighbours. Problems related to housing are considerably more frequent in the Counties of Primorje-Gorski kotar and Međimurje while in the Counties of Sisak-Moslavina and Varaždin, the main housing problems are linked to the features of the settlement.

The residential aspirations of the respondents

Analysis showed that the most desirable type of dwelling is a house with a vegetable plot and yard. This was first choice among 93% of respondents (see table 13). Respondents almost equally have aspirations to live in either a village or town, although the rural setting was somewhat more appealing (55%). With regard to distribution by county, the choice of a rural or urban settling was linked to current place of living. A more frequently expressed aspiration to live in a town was expressed by respondents who now live at locations within town settlements in the Counties of Istria, Primorje-Gorski kotar and Zagreb.

Table 13

Where would respondents from different counties like to live? (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Total sample
Close to the town centre*	83.1	86.1	85.7	67.2	83.3	77.5	77.6	81.8	79.1
Away from town centre*	16.9	13.9	14.3	32.8	16.7	22.5	22.4	18.2	20.9
In an older part of the town with classical (traditional) architecture*	31.7	38.9	21.4	35.5	14.6	32.5	22.2	27.9	28.5
In a newer settlement with modern architecture*	68.3	61.1	78.6	64.5	85.4	67.5	77.8	72.1	71.5
In a house with a vegetable plot and yard	94.5	96.9	94.9	96.4	90.0	96.0	87.9	93.5	93.5
In a residential building or family house without a vegetable plot and yard	5.5	3.1	5.1	3.6	10.0	4.0	12.1	6.5	6.5
In a big town*	90.4	91.7	92.9	96.9	80.9	92.5	85.1	84.1	90.4
In a smaller or small town*	9.6	8.3	7.1	3.1	19.1	7.5	14.9	15.9	9.6
In a Romani settlement	22.9	45.8	57.0	55.3	47.0	46.0	19.2	48.1	44.3
In some other (non-Romani) settlement	77.1	54.2	43.0	44.7	53.0	54.0	80.8	51.9	55.7
In a village	24.5	62.5	82.3	5.7	52.0	60.0	17.0	79.2	54.8
In a town	75.5	37.5	17.7	94.3	48.0	40.0	83.0	20.8	45.2

* Only respondents that expressed that they would like to live in towns are included in the analysis.

Source: Field study 2004

Respondents who are more inclined to live in an urban setting (58%) would more often choose a big rather than a small town. While there seems to be some uncertainty about living in a big or small town that cannot be said about living on the periphery or in the centre of a town – nearly 80% of the respondents that would prefer to live in a town would also prefer to live closer to the centre. In addition, these *urbanites* would prefer to live in a newer settlement as confirmed by 72% of the respondents. Based on these ratings, it can be concluded that there is a group among the Roma, even though this is a minority group, whose residential aspirations tell us that their desired place of living is considerably different from where they now live.

A desire for change is confirmed by the fact that more than half of the respondents (55%) who now live in settlements that are predominantly inhabited by the Roma are willing to live in a non-Romani settlement. Town, a non-Romani settlement, newer settlements with modern architecture, closer to the centre of the town – these are all images and motives that reflect that this

Table 14
Living preferences among
respondents with different
levels of education

group of respondents would like to live in another place; a place where life is lived in a totally different way from what they are accustomed to. It was shown that these residential aspirations from which desires to change their lifestyle as well as social integration can be read are linked to level of education. The chi-square test confirmed that respondents that finished primary and secondary school more often desire to live in a non-Romani settlement, in a town and in a newer settlement with newer architecture (see table 14).

	No schooling	1-4 grades	Unfinished primary school	Primary school	Secondary school	Total sample	P
Close to the town centre*	65.7	59.6	69.0	72.7	71.2	66.4	.074
Away from town centre*	34.3	40.4	31.0	27.3	28.8	33.6	
In an older part of the town with classical (traditional) architecture*	44.0	41.3	29.6	31.6	28.8	37.2	.004
In a newer settlement with modern architecture*	56.0	58.7	70.4	68.4	71.2	62.8	
In a Romani settlement	54.7	46.7	46.0	26.0	25.9	44.4	
In some other (non-Romani) settlement	45.3	53.3	54.0	74.0	74.1	55.6	.000
In a village	60.0	67.3	51.7	37.2	38.5	54.9	
In a town	40.0	32.7	48.3	62.8	61.5	45.1	.000

Source: Field study 2004

Concluding remarks

This analysis has shown that the housing conditions at locations where the Roma have settled are exceptionally poor. First, there is a lack of housing units, which indicates that a large share of households live in barracks and huts. Poverty is evident since 29% of surveyed households accommodate several families. Thus, it can be assumed that many of them cannot realise basic housing aspirations, especially younger members who cannot live on their own (Bežovan, 1987). However, besides the fact that the existing housing is inadequate, the space standard is very low; there is a lack of living space and rooms. Dwellings are very poorly equipped and a lack of public utilities (electricity, running water) and facilities (bathroom and toilet) is evident. Residential structures often have earth floors. Moreover, walls even if they are made of proper building materials often do not provide insulation. All in all, housing conditions are so poor that they are often below the level of human dignity.

In the Counties of Varaždin and Međimurje, it was shown that housing in Romani settlements most often does not have features that are not compatible with standards of civilisation. Evidently, these locations of settled Roma are poorly equipped and to a greater measure have been abandoned in these counties. Settlements that stand out are Donja Dubrava (County of Međimurje) and Sveti Durd (County of Varaždin).

In summary, existing housing is inadequate, the space standard is very low and the level of equipment is very poor. All this indicates that these households, in most cases, do not fulfil the required functions of a normal life, for example eating and sleeping. This is commonly housing that, apart from the mentioned deficiencies does not offer the most basic need – security – and in this way does not fulfil conditions of being a shelter let alone a living space. On the other hand, according to the subjective evaluations of the respondents, although they voiced dissatisfaction with the housing situation, it is often not that dramatic as would be expected considering the mentioned features of their housing. This reflects a particular resignation that is present among the respondents. However, in a similar way, *in light of the expressed residential aspirations, it is evident that there is a group of respondents who would like to live differently.* Ideas about a desirable lifestyle are opposite to the housing practices and the scenery that Romani settlements offer. Moreover, it was shown that these aspirations are often linked to a higher level of education.

In this way, it was shown that raising the level of education is imperative and the only guarantee of modernisation of the Romani community. Abandonment of traditional patterns of behaviour is necessary since these habits often threaten the health and welfare of the individual, family and the whole community. *Therefore it is difficult to expect a better life standard without a change within the Romani cultural code. Thus, it is necessary to include the Roma in modernisation processes and in this way ensure the necessary preconditions to boost the general quality of life in the settlements where they live.*

¹ Locations in the City of Zagreb as well as the County of Zagreb are included.

FOOTNOTE

Neven
HRVATIĆ

THE EDUCATION OF THE ROMA IN CROATIA: PREREQUISITES FOR A BETTER QUALITY OF LIFE?

Introduction

In this study, since lifestyle and housing of the Roma are closely related to education (schooling), the importance of a systematic approach to education is emphasised.

The Roma even after more than a thousand years of migration¹ have maintained a distinctive culture, lifestyle and habitation. They have also more or less managed to successfully adjust to the local social, economic and religious environment. Two characteristic forms of coexistence have determined the life of the Roma today. If they lived isolated in separate rural (or suburban) settlements they preserved an original awareness of their ethno-cultural identity but with permanent underdevelopment and poverty in comparison to the rest of society. In cases where they lived together or mixed with the majority, the local population gradually lost determinants of their ethnic identity, were almost assimilated and improved their life standard.²

The Romani people have maintained these basic lifestyle characteristics since the beginning of migration until today. Even though there are smaller differences between particular tribal groups, they have common characteristics of social relations. The Romani lifestyle is a collection of distinctive approaches; a style developed in continual conflict between isolation and assimilation. For the Roma, life in the group meant real social, economic and psychological security regardless of the low life standard. Independence from the social surroundings determined mutual solidarity within the group as well as a global oppositional attitude towards external factors (local population, milieu).

This lifestyle, typical in their original homeland, India was hardly acceptable to Europeans who, since their arrival, have wanted to get rid of them or make them adjust to an ordinary sedentary lifestyle, somewhere on the outskirts of the village or city.

The nomadic lifestyle is not only a reality for the Roma but a state of spirit, which produces some advan-

tages: the possibility to choose and do different jobs, space mobility-dynamic, adaptability, and connection in the work and living community.

Regarding education of the Roma, these advantages still need to be identified and structured in the entire school system. This should include all segments and the majority of Romani children who today are both in reality and formally outside the processes of education.

The Roma as a nomadic people – social structure and forms of housing

The Roma have resided in the Republic of Croatia for more than six centuries. The first written document that mentions the Roma comes from Dubrovnik and is dated 1362. Ten years later (1373) the Roma are mentioned in Zagreb in the “*Poviestnoj spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*” (*Historical charter of the free royal city of Zagreb*) written by I. K. Tkalčić in 1885. The first Roma came to Croatia with the largest groups that arrived in Europe between the 10th and 14th century across Asia Minor and South East Europe.

The position of the Roma in the Austrian empire in the 18th century (that relates to the area of Croatia as well) is demonstrated by the orders of Empress Maria Theresa (the first in 13th November 1761 and the second “a(lle) h(öchste) Entschliessung” on 28th November 1767) as well as Emperor Joseph II’s order in 1783.

The latter order relates to the structure of everyday life of the Roma.³ Along with the prohibition on nomadic migration (except to fairs), the Roma had to accept the folk costume of the village, official language, one personal name and surname, and house numbers in the settlement. They were allowed to work in the blacksmiths trade (in those districts where this was useful and necessary), as well as to a limited extent, in music. Begging and intermarriage was forbidden to the Roma and abandoned Romani children needed to be looked after like orphans (Matasović, 1928).

Large Romani groups came to Croatia in the 19th century from Romania (slavery of the Roma in Romania was abolished in 1855). They belonged to the Romani Koritar group, worked with wood and settled in the areas of Međimurje and Podravina. They speak *Ljimba d' bjaš*, one of the Romanian dialects (*vlax-dialect*), *Romani chib* and the present-day *Kalderashi* and *Lovari* constitute the core of today’s Romani population in Croatia.⁴

The Roma were an autochthonous ethnic minority in Croatia, but since they lived in cities (Dubrovnik, Zagreb,

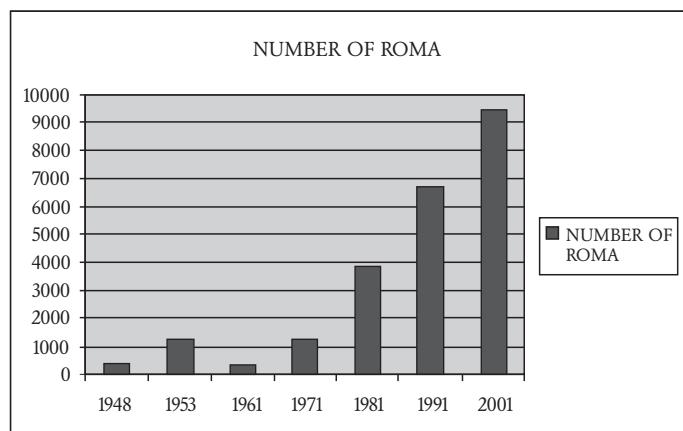
Šibenik...) and integrated quickly in medieval life doing useful jobs for the rest of the population, they lost their basic Romani characteristics within 100 years (i.e., did not speak the Romani language, abandoned their original customs and nearly "disappeared"). The first Romani groups that came to Croatia did not survive as a separate community (Romani ethnic characteristics are rarely prominent in historical sources throughout the century), and a similar process is characteristic today in urban spaces and places where the Roma live in better conditions. Romani groups that lived in isolated settlements or a difficult nomadic life were successful in preserving their ethnic identity.

Although the number of Roma according to the censuses from 1948 to 2001 grew, matching the situation in Europe (the estimation is around 7 to 8.5 million Roma) it can be assumed that the number of Roma in Croatia is significantly higher than the official statistics (2001 - 9,463 Roma - table 1). This number is somewhere between 30,000 and 40,000, even though the estimations, in view of the different methodologies, considerably differ.

Census year	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2001
No. of Roma	405	1,261	313	1,257	3,858	6,695	9,463

The Census of Population, Households, Dwellings and Agricultural Economy 1991, Zagreb, Central Bureau of Statistics, (1992); Statistical Yearbook of Croatian Counties, Zagreb, Central Bureau of Statistics (1995); Statistical Yearbook, Zagreb, Central Bureau of Statistics (1995); The Census of Population, Households and Dwellings 2001, Zagreb, Central Bureau of Statistics.

Table I
 The number of Roma
 according to the censuses
 1948–2001

Graph I
 The number of Roma
 according to the censuses
 1948–2001

The continuation and formation of tribal and economic systems among the Roma was parallel during migration. Although social structure has its starting point in the family, the tribe was in fact a characteristic form for

the Roma. The nomadic way of life shaped a strong feeling of belonging among the Roma, who are a homogeneous whole, despite their dispersion. The tribal community was connected through kinship ties, customs, and language and economic interests (Barthélémy, 1990), as well as lifestyle and housing.

The description of this complex process of social structure development depends on established criteria, but the central component is common and characteristic:

1. *family (nuclear)* - father, mother and small children.
Similar to the tent (the caravan) is home for the Romani family;
2. *extended family - vitsa* (clan) - a community of relatives made up of a few families (brothers with their families);
3. *communal family - big vitsa* (clan) - usually has a few dozen members and common ancestors by which they are called. The surnames are the same regardless of the departure of individuals from the big *vitsa* and dispersion;
4. *tribal group* - is made up of two or more big *vitsa* (clan), and can be from ten to more than a hundred tents. They usually recognise the "authority" of the tribal leader (*Lovari, Kalderashi, Arlje...*). They rarely exist in this form if they are mobile, due to organisational difficulties and economic reasons (involvement in work connected to a trade in some area).

The Roma who live in settlements to a certain extent differ from nomads, but elements of this structure exist today. This is most evident in Međimurje, where the Roma live in fourteen satellite settlements according to related rules. The number is between a few dozen to a few hundred (Trnovec).

Today, the Roma live as "**inhabitants**" in **permanent settlements** (more than 50% of the Roma in Europe live in a sedentary way), as **half-nomads** who temporarily take cover during the winter or as **nomads** in tents. Romani settlements have taken on an urban form but some have not changed over the centuries.⁵

The migration of the Roma and/or forms of housing to a large degree depended on the dominant occupations within the tribal group. Since these trades were the basic economic activity that the Roma "maintained" over the centuries, their role was crucial in structuring their lifestyle (residence). In recent times, when these trades do not have primary importance (blacksmithery, woodwork, horse trade, music, collection of scrap metal), the Roma more frequently engage in different types of work, which to a certain extent, determines a different type of habitation.

Since trades are vital for economic support of the Roma, it needs to be stressed that work activity also caused the dispersion of the tribal groups, because their services in particular areas (villages and cities) were limited and their search for work was continual. Some Romani groups, who specialised in particular trades and accepted a sedentary way of life, have almost completely lost some of the essential determinants of ethnic identity (language, customs...) in their continual contact with the local population.

Migration, as a global process, is especially characteristic for the Roma and their lifestyle. Some Romani groups have an absurd position because their sheer poverty hinders their inclusion in nomadic movements, so they remain forgotten, even though migration is the foundation of their lives.

Romani migration is unique, specific and original, since the Roma, in comparison to other nomads whose space for expansion is limited and reduced, are the only people that "wander" throughout the world within a coherent and clearly structured civilisation. The Romani lifestyle emerges from complex historical and social opportunities at the beginning of migration, which later became a way of life, even for groups of half-nomads and for the Roma who continually live in some area.

Besides the migration process, the place and position of the Roma in particular states depends on many other factors such as: the absolute and relative number of Roma in comparison to the majority population, the attained degree of democracy, the historical experiences of coexistence, and the length of residence in the country. Clearly, the full realisation of human and minority rights is the basis for modelling a specific school system for the Roma such that education will become a part of the affirmative policies towards the Romani population.

The status, lifestyle and housing of the Roma in Croatia and the relation towards education – research results

The real-life situation of the Roma in Croatia and their marginal position (demographic data, social and economic structures, lifestyle and migration, and education of Romani children) cannot be read unambiguously from statistics.

The project "The social and developmental position of the Roma in Croatia" – 1998–1999 carried out by the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*, Zagreb was implemented to cover these themes. In the latest project, "The locations of settled Roma – the state and improvement of

Neven Hrvatić

**The Education of the Roma
in Croatia: Prerequisites for
a Better Quality of Life?**

settlement development as well as aspirations for types of housing”, emphasis is on housing as an important determinant of position and lifestyle of the Roma (socio-ecological features of the Romani settlement). Some of the results are also significant in the area of education. Namely, low levels of education, a lifestyle that was (or still is) predominantly nomadic, customs, a lack of concern or long-term insufficient concern on the part of the authorities all caused the Roma in Croatia, regardless of different occupations, languages, religions or other characteristics to be more or less socially marginalised.

Spatial marginalisation of the Roma matches other types of marginalisation: economic, cultural and political:

- The Roma are mainly located at the peripheries of cities (and of villages), partly because they do certain types of work;
- A part of the Romani settlement in cities is clearly separated and spatially isolated, which results in reduced contact with the non-Roma population (spatial segregation);
- Most Romani settlements do not have the basic technical infrastructure and the quality of social services is extremely low (lack of kindergartens, schools, health clinics, public transport...).

The consequences of spatial marginalisation are evident in many different areas and to a large measure obstruct the integration of the Roma into society (the community).

Since every coherent strategy of improving the position of the Roma in Croatia includes many relevant components, the area of housing not only presents a starting-point, but a permanent activity in various directions:

- ensure full-time employment among the Roma who are part of the potential work force;
- to make it possible for Romani groups to share residence (urbanisation of the settlement, measures against aggressive and concealed assimilation), along with gradual inclusions into the local community and the promotion of social measures;
- support for the cultural and traditional achievements of the Roma (education, language, artistic works...).

Their specific housing conditions, as already mentioned, to a large measure influence the position of the Romani ethnic minority in Croatia.

The Roma mainly live isolated on the periphery of a settlement. When they live close to an inhabited place they are often separated by some barrier, like a stream or river or railway tracks from their neighbours.

Our research was conducted in 43 Romani settlements (with 968 participants) in ten counties where a considerable number of Roma live.

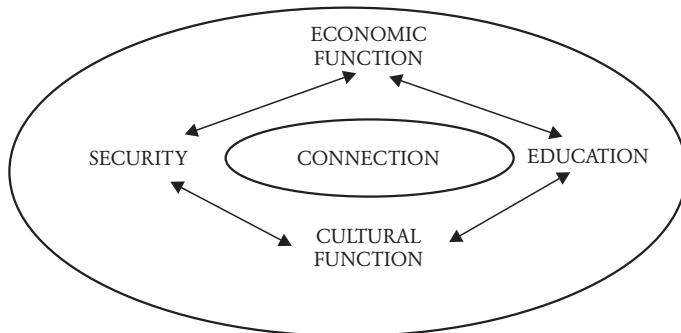
With regard to education of Romani children, especially important are the obtained results that are related to: *characteristics of the Romani family, educational qualifications, which Romani dialect is spoken, the biggest problems of the household and settlement, the perception of needs (the most needed) in settlements, and social distance*.

Since features of the Romani family/household are dealt with in another section of this book, the characteristics of the Romani family that are important for the conceptualisation of specific points of the education system are outlined here.

The structure of existence and functioning of the Romani family is connected with a pre-Indian tradition, original elements that emerged during migration, the adopted archetypal behaviours from the east and peoples where they lived for longer periods, as well as contemporary relations. There were two almost obsolete ways of family formation among the Roma: purchase (exchange) and kidnapping of girls, which are now more or less a symbolical custom. As a rule, marriage takes place between members of the same tribal group. A large number of children is a common feature of the Romani family, though an improvement in the standard of living decreases this number. Children are the main preoccupation in the family; the mother mainly looks after children as well as the household. Through family relations, status in the tribe is regulated; relatives are connected regardless of whether they live in the same area. The position of women is often marginalised, which creates real and psychological problems with regard to the functioning of the family. Children between 10 and 12 years of age often have an important role with regard to the work activities of their parents, which disqualifies them in regular schooling. However, it needs to be emphasised that a child, regardless of age, is protected and secure in a family. The contemporary Romani family has multiple functions: security (biological function), upbringing function, economic function, cultural function, and connection (cohesion).

There is no doubt that the family is a fundamental element of the social structure of the Roma, with a specificity that emerges from a tradition of tribal authority and law. The relations between individual families within a tribal group are regulated by a "judicial" system called the *kris*, which means justice, as well as institutions, councils,

Diagram I
The wider functions of the
contemporary Romani family

and advice. The competencies of this system are wide: in the resolution of disagreements, arguments, kidnapping of girls, and disrespect for Romani laws. The social structure (tribal and economic system) and the functioning of the Romani family are the basis for shaping an ethnic Romani identity: names, worldview, historical symbols, cultural features and language. Considering the components of social structure among the Roma, a wealth of forms is observed as well as a clear structure of special laws, traditional norms and codes of behaviour.

The new educational function of the Romani family includes aspirations for schooling as well. Earlier, the family was the only place for learning and instruction because the work of the Roma was connected to particular trades in which they continually had to change their places of living. Today, this role is changing since a sedentary lifestyle among the Roma is predominant; this creates suitable conditions for learning and cooperation with school institutions.

Not going to school and/or early dropping out is one of the basic problems of education among the Roma in Croatia (and Europe), which assumes the inauguration of a new approach and implemented models. Since the standard of housing and urbanisation of Romani settlements is one of the important factors that give meaning to educational policies in this area, the possible interventions are necessary.

Knowledge of the Croatian language and Romani dialects

Knowledge of the Croatian language is one of the prerequisites for the inclusion of Romani children into kindergarten/primary school. Even though the number of household members that speak Croatian is relatively high (93.8%), this data does not refer to the degree or level of language knowledge.

Bilingualism among the Roma is most often the case,⁶ since almost all of them speak some dialect of the Romani language (*Romani chib, Ljimba d' bjaš*), as well as Croatian.

The experiences of schools in which there are enrolled Romani pupils have shown that the knowledge of the spoken Romani language is good among these pupils, but their writing skills are poor. In addition, although Romani pupils can understand Croatian, they do not speak it well, which is a problem with regard to the inclusion of these children in primary school.

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Romani dialects										
Romani chib	48.2	8.0	.0	3.8	50.0	8.0	6.1	87.6	2.3	22.3
Ljimba d' bjaš	4.5	52.3	56.0	87.5	1.1	39.0	63.6	.0	77.8	45.4
Other	7.1	28.4	13.3	2.5	4.4	31.0	15.2	9.3	16.7	14.6
Does not speak any dialect	40.2	11.4	30.7	6.3	44.4	22.0	15.2	3.1	3.2	17.8

Source: Field study 2004

Table 2
 Which Romani dialect do you speak? (%)

At the beginning of primary school (first and second grade) Romani pupils reach receptive levels of bilingualism, while only a part of the population masters a reproductive degree (independent thinking in the non-native Croatian language, use of a larger number of words and grammatical rules, and repetition of complex sentence forms) at the end of fourth grade. Since a productive degree of bilingualism is a precondition for successful acquisition of the syllabus in higher grades, it is evident why there is a low success rate. Since the Roma are bilingual (multilingual) throughout Croatia, as shown in the results of the research (table 2), this by all means needs to be respected.

The biggest problems of the household and settlement

Education (schooling) of the Roma is undoubtedly an important area with respect to the functioning of the Romani family, as well as the entire settlement, since preschool and school-aged children are the most numbered group. One way of alleviating this problem is by setting up/building a kindergarten and school in the framework of (larger) settlements. It is not realistic to expect that with the sum of all (possible) existential, health, and housing

circumstances that education will specifically occupy the place that it really deserves. In the segment related to evaluations of the importance of particular problems in the settlement, research results show that around half of the participants consider that a kindergarten (54.7%) and a primary school (48%) are definitely important, while only a small number think that this is not a problem. There are marked differences in particular counties (comparison between Zagreb, Istria and Međimurje) (see table 3) that surface as a result of the different degrees of access, the level of development and proximity of the schools, like the quality of equipment in the settlement.

Since the biggest problems of Romani families stem from poor material conditions (poverty), many consider the availability of more jobs (85.9%) and tidying up the settlement (76.5%) as very important. Poor living conditions and communal standards (spatial segregation exists) are related.

One of the most important life issues for the Roma is poor and inaccessible health protection and services (especially for children) – 59.1% of the participants consider it markedly important to build a health clinic or surgery. A smaller number consider it clearly important to have a social club (42.4%) and religious institutions (37.1%) in Romani settlements. Even though the Roma, in this study, principally claimed to believe in a religion (49% Catholic, 27.9% Islam and 15.6% Orthodox), they are often “temporary” and “occasional” believers. By all means, this can be attributed to their adoption of the religion of the area and even the combination of elements of particular religious beliefs.

Table 3
 Evaluation of the importance
 of solving particular problems
 in the settlement (%)

County problem	County of Istria			County of Međimurje			Zagreb			Total sample		
	Not a problem	Somewhat important	Definitely important	Not a problem	Somewhat important	Definitely important	Not a problem	Somewhat important	Definitely important	Not a problem	Somewhat important	Definitely important
Kindergarten	53.6	21.6	24.7	20.0	18.1	61.9	49.1	12.5	38.4	24.0	21.2	54.7
Primary school	57.3	11.5	31.3	29.6	18.5	51.9	52.7	9.8	37.5	33.5	18.5	48.0
Health clinic or surgery	45.8	9.4	44.8	19.0	14.4	66.7	45.5	8.9	45.5	26.5	14.4	59.1
Social club	49.5	29.9	20.6	25.5	38.9	35.6	39.3	26.8	33.9	25.6	32.0	42.4
More jobs	12.5	9.4	78.1	6.9	11.1	81.9	5.4	11.6	83.0	5.2	8.9	85.9
Tidy/organised settlement	35.4	32.3	32.3	1.9	19.4	78.7	19.6	17.9	62.5	7.5	16.0	76.5
Religious institutions (church, mosques, etc.)	42.7	13.5	43.8	28.8	30.2	40.9	52.7	19.6	27.7	38.1	24.8	37.1

Source: Field study 2004

More indicative are the results related to the biggest problems of the household, where difficulty with schooling of children is expressed by only 4.3% of the participants (table 4).

Education - (kindergarten and primary school) in situations when Romani children do poorly in class, are often absent or disrupt their schooling, have difficult finding employment..., *this is not recognised as a clearly important need, or a real problem by the majority of parents.* And especially not in a supportive role in the social and economic sense, which would have a decisive role in integration processes.

Table 4
 The biggest problems of the
 household (%)^{*}

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
Poor material status (shortage poverty)	47.3	69.8	82.5	72.2	60.0	50.0	55.1	71.0	68.0	64.0
Poor family health	51.8	27.1	12.5	23.4	27.0	32.0	36.7	21.2	20.0	28.0
Difficulty with schooling of children	2.7	6.3	2.5	0.0	5.0	10.0	1.0	5.5	4.0	4.3
Poor housing conditions	23.2	28.1	21.3	20.0	22.0	18.0	11.2	29.0	18.7	22.4
Long distance to place of work	2.7	6.3	3.8	6.6	7.0	3.0	5.1	4.6	5.3	4.8
Unemployment	41.0	33.4	21.3	54.4	23.0	21.0	38.8	22.6	24.0	30.3
Overburdened women (job, family obligations)	0.0	0.0	2.5	1.1	1.0	2.0	4.0	1.8	1.3	1.5
Other	24.1	27.1	48.8	21.1	54.0	60.0	29.6	39.7	52.0	39.1

two answers were possible

Source: Field study 2004

*Social distance*⁷

The integration of the Roma in Croatia (cultural \Rightarrow structural \Rightarrow citizen) has a range of specific difficulties. Particular parts of the culture have different influences in the integration process. Extrinsic culture (dress code, patterns of expressing emotion, fixed habits, spoken dialects...) is more often a barrier to integration among the Roma than intrinsic culture (language, beliefs, traditional values, musical taste...).

Reversed acculturation occurred among the Roma; they adapted the customs, religion, tradition and sometimes the language of the majority, but maintained their specific way of life (tribal organisation) and external symbols of difference.

Consequently, the Roma did not even have a chance to selectively integrate (cultural pluralism) or to assimilate. On the one hand, (until today) they have been under pres-

sure to reject their culture, while on the other their structural integration has been simultaneously prevented or restricted (because of social distance, isolation, prejudice, stereotypes...).

Even though the social distance towards different national and ethnic groups in Croatia has been longitudinally traced in the past 15 years, this is one of the first to investigate the social distance of the Roma towards the non-Roma. The obtained results show a minimal social distance – when we take into account the categories – *marriage and close friend*, as many as 78.9% of the Roma would accept a person that is not of Romani nationality (table 5).

Table 5

I would accept a person that is not of Romani nationality as: (%) (social distance)

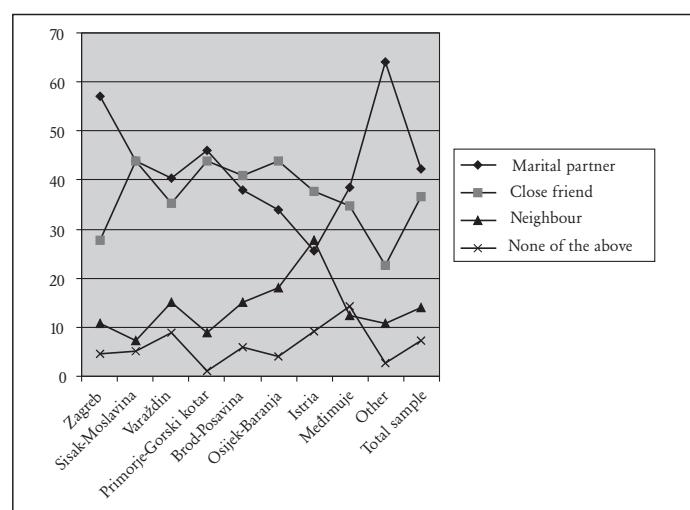
Social distance	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Medimurje	Other	Total sample
Marital partner	57.1	43.8	40.5	46.1	38.0	34.0	25.5	38.4	64.0	42.2
Close friend	27.7	43.8	35.4	43.8	41.0	44.0	37.8	34.7	22.7	36.7
Neighbour	10.7	7.3	15.2	9.0	15.0	18.0	27.6	12.5	10.7	13.9
None of the above	4.5	5.2	8.9	1.1	6.0	4.0	9.2	14.4	2.7	7.3

Source: Field study 2004

These results can be a significant indicator of intercultural orientation since the participants with reference to social distance express attitudes based on specific life situations that they personally experienced, consistent with the norms of the group in which they belong and a general understanding of some national and ethnic groups' reputation (stereotypes, prejudice...).

Graph 2

I would accept a person that is not of Romani nationality as: (%) (social distance)

Secondary school pupils' social distance towards the Roma, in earlier studies,⁸ was considerably large in comparison to other national and ethnic groups (table 6), which could have been the result of a number factors: reduced contact between the Romani and non-Romani populations, prejudices towards the Roma (encounters most often with Romani beggars and resellers), and lack of familiarity with Romani culture (insignificant representation in the media and syllabus).

NATIONAL AND ETHNIC GROUPS	PUPILS - in 1998							N=3970
	As a marriage partner	As a friend	As a neighbour	As a classmate	As a citizen of Croatia	As a visitor to Croatia	As someone banned from Croatia	
1 Albanians	10.2	54.8	47.9	52.1	50.2	36.1	11.2	
2 Americans	62.8	80.7	68.1	65.2	61.5	27.3	2.7	
3 Bosnians (Muslims)	10.8	47.7	42.0	4.7	41.6	35.8	20.3	
4 Montenegrins	10.3	39.2	35.3	37.5	34.9	36.9	24.1	
5 Croatians	87.7	83.9	79.1	78.4	78.7	17.0	2.7	
6 Hungarians	21.3	63.5	55.3	52.0	48.4	33.6	5.7	
7 Germans	48.6	76.1	65.8	61.2	56.1	30.2	3.9	
8 Roma	9.1	40.1	33.4	37.3	38.0	36.2	22.0	
9 Russians	16.2	50.0	42.9	43.2	39.3	38.1	15.0	
10 Slovenians	32.4	66.2	58.0	54.3	50.0	31.5	8.3	
11 Serbians	11.3	33.0	28.1	30.5	27.9	26.9	45.4	
12 Italians	52.7	73.7	62.8	69.6	54.2	30.3	4.6	
13 Jews	15.7	56.1	48.2	47.7	46.0	33.6	14.1	

Source: Research study 1991-2001

Table 6

The social distance towards
 national and ethnic groups

Social distance was less noticeable in areas where the Roma have lived for longer periods and are more represented in the total population (Međimurje) as well as areas where they are more integrated (Podravina, Istria). Nevertheless, our research results showed the opposite. Social closeness towards the non-Roma was the least in the Counties of Istria, Međimurje and Osijek-Baranja which suggests the complexity of social relations between the Roma and non-Roma.

Besides the possible interventions in media space (impact on parents) and the shaping of social zones in which interethnic (and interconfessional) dialogue, cooperation, intercultural relations will be specially valued, schools will

undoubtedly also have important tasks concerning the full acknowledgement of human, national and religious rights as well as the culture of peace.

The complete research results within the framework of the research project “The locations of settled Roma – the state and improvement of settlement development as well as aspirations for types of housing”, especially those related to education provide a real base for the conceptualisation of a specific school/class form and model for Romani children.

The education of the Roma in Croatia: Prerequisites for a better quality of life?

The multicultural features of European society are characteristic for Croatia as well. The intercultural approach is especially significant in relations towards the Roma, since contact until now has been burdened by stereotypes, inadequate knowledge of the Romani culture and rare encounters.

The place of the Roma in Europe (and Croatia) can be observed in two ways: like a minority meaning a lifestyle or the culture of a socially marginalised group, which as a result of their specific lifestyle and position are not able to equally participate in the distribution of awards in society (Ogbu, 1978) or like a “ethnic minority” whose members do not belong by birth to the dominant group, in which the Constitution and Laws guarantees all civil rights (and a right to cultural independence) (Spajić, 1996: 288). The position of the minority (ethnic community) for the Roma in Croatia means: dispersion throughout the whole state area; periodical, seasonal migration for work reasons; and life in small isolated communities in settlements or undeveloped sites on the outskirts of the city. The migration of the Roma had different consequences compared to the migration of other peoples; it has not brought them to significant changes in the cultural milieu of immigrant societies. One of the consequences of this position (cultural and ethnic identity) and attitudes towards the Roma in Europe is a relatively low level of tolerance for group plurality and culture (Castles, 1995: 294-301) as well as the existence of different models.

- a) complete exclusion (prevention of migrant entry into country);
- b) differential exclusion (the participation of ethnic groups and migrants in the totality of social life is most often reduced to the labour market through for-

- mal and informal mechanisms) or finding ways of transferring the Roma to other countries (return), with financial support to open up the labour market there for the Roma;
- c) assimilation model: inclusion in society through the loss of cultural, language and social qualities, where most activities related to cultural autonomy and education of the Roma is oriented towards their quicker inclusion into the regular educational system without interventions oriented towards their adaptation or supplementary contents and forms specific for Romani identity;
 - d) pluralistic model: along with acceptance of the local environment's fundamental values, ethnic communities maintain all specific aspects of their identity and work towards the preservation of Romani culture and ethnic qualities through the intercultural approach.

Many studies have shown that an increase in the number of Romani school pupils does not improve a quality adaptation to the environment. One of the basic problems related to access of Romani children to schooling is the impossibility of establishing contact.

Success at school ⇒ better economic or social status

Traditional Romani trades do not require long-term schooling (trades), but early specialisation with instruction from elders (parents) in the tribal group. Moreover, separation from the environment for schooling disrupts the internal integrative dynamics of the group.

The conceptualisation of an education system for the Roma by all means needs to acknowledge the demands of the environment (within the framework of the regular school system) and the Roma. This needs to entail the construction of a new integrative school and not the mechanical reconstruction of the existing. The phenomenon of double marginalisation of Romani children in school and within the environment as well as their insignificant school results often lead to fatigue among both the teachers and children. The schooling of Romani children is immanently a social (in a socio-political context), and not a narrow pedagogical issue. The emphasis is on respecting the compulsoriness of a larger number of Romani children at school, to create a suitable social climate that decreases the possible conflicts (aggression and rejection) between the environment and the Roma.

In comparison to other ethnic minorities in Croatia, there are specific *socio-cultural factors* that hinder the conceptualisation of the education system among the Roma:

Neven Hrvatić

**The Education of the Roma
in Croatia: Prerequisites for
a Better Quality of Life?**

- ensuring an existence is a primary task for a part of the Roma population in Croatia, so they do not even think about the possible positive effects of an education for their children;
- the urbanisation of the settlement – Romani settlements are mainly located on the periphery of cities or outside villages (spatial segregation). Urbanisation issues include the creation of more suitable life conditions as well as acknowledging Romani desires;
- the employment of the Roma – since almost a half of the Roma population belongs the below 20 age group, employment is a crucial step towards economic independence of young parents, which by all means has an impact on family upbringing and schooling of children. The Roma do not even have a formal possibility of finding employment since a relatively small number of Romani pupils finish primary school and only some individuals continue their schooling in a secondary school. Only a small number of Roma have succeeded to adapt to the changes (or they already did similar work in countries from which they migrated) and completely solve their existential problems. A potential possibility for a part of the Roma population (along with a larger number of pupils that finish primary and secondary school to ensure more employment opportunities) is the encouragement of old trades and cottage industries in a new sense (production of souvenirs, hand-made articles, use of products that are not industrially produced...). In this way the Roma can earn a living in ways that they are accustomed to. Perhaps in the next period so-called positive discrimination of the Roma with regard to employment will be necessary to improve integration and diminish marginalisation.
- Programme of social welfare – along with the existing measure that the Roma use, *it would be worthwhile to target schooling and the urbanisation of settlements in the programme of social welfare*;
- the self-organisation of the Roma – even though the Roma have been in Croatia for more than six centuries, they have not (in entirety) built up their national community, which hinders the realisation of some of their rights and they have not found a common activity programme. *Most Roma are still actually and formally outside of associations and organisations.*

The social integration of the Roma (that does not imply neglecting identity, culture, tradition and the past) assumes, first of all, the prevention of Romani population ghettoisation. The Roma themselves in choosing social dis-

tance as a mode of “communication” with the non-Roma population have preserved their special qualities and relatively successfully procrastinated or slowed down assimilation processes towards integration processes in Croatian society. Superficial and rare contacts of the Roma with members of the majority group often have created and maintained prejudices and stereotypes about the Roma, as well as noticeable social distance. One of the social objectives is to help the Roma break away from ghettoised marginal communities. Social integration is not a negation of Romani special qualities and erasure of their socio-cultural identity. The concept of integration should be understood as acceptance and inclusion in the ordinary processes that occur in the social environment. In this context, it is very important to improve the socio-economic status of the Roma, especially their housing conditions, which is not possible without state and societal support (urbanisation and the building of standard Romani settlements). The experience of some countries has shown the usefulness of establishing a common entity (representatives of local government and the Roma), that would analyse and monitor the state of affairs (housing, health and social welfare, employment, education...) of the Romani population in particular areas. First, the concept of social integration implies acceptance of rights and duties in existing legal documents, including those related to the education system (formal and real), employment and the realisation of specific minority rights (Štambuk, 2000: 198).

With regard to outlining the elements or the structure of specific forms of education for the Roma the authorities and the Romani ethnic minority community have to acknowledge the following:

1. The special quality of the Romani ethnic and cultural identity (language, tribal and economic structure, culture and art, religious affiliation, lifestyle...);
2. The theoretical framework of particular aspects of education of the Roma in the world and Croatia;
3. Actual number, dispersion and way of life/housing of the Romani population in Croatia;
4. Guidelines and models of European associations (like the national programmes of education of the Roma throughout the world), the possibilities within legislation in Croatia as well as the experience of other ethnic minorities in Croatia with developed specific elements of the school system;
5. Realistic possibilities within existing school system and organisation of classes in the language of the ethnic minority;

6. An intercultural approach, on the basis of research results and implementation of specific schools and classes for the Roma;
7. Evaluation of future progress in the area of housing for the Roma and/or aspirations towards particular forms of housing.

One of the possible indicators is perception/opinion about housing for future generations within present-day settlements. If we exclude the factor of unrealistic expectations or nice wishes for our children, brought about by general dissatisfaction with the present way of housing (57.1% of respondents consider that their housing issue is not solved or solved very poorly and poorly) and it can be assumed that this situation will continue for some time. At least 38.7% of parents think that their children will stay on in their present-day places of living, and 31.3% do not know (cannot foresee whether their children will stay or move away). 18.9% of Romani parents envisage that their children will leave the settlement, while one or more children have already moved away in only 3.8% of families (table 7).

Table 7
 Do you think that your
 children will stay on in the
 settlement or move
 away? (%)

	Zagreb	Sisak-Moslavina	Varaždin	Primorje-Gorski kotar	Brod-Posavina	Osijek-Baranja	Istria	Međimurje	Other	Total sample
I believe that they will stay	42.0	42.7	31.6	47.2	43.0	24.0	51.0	28.7	53.3	38.7
I believe that they will move away	14.3	10.4	29.1	27.0	6.0	23.0	14.6	27.3	9.3	18.9
One or more children have already moved away	3.6	3.1	1.3	1.1	.0	8.0	4.2	6.5	2.7	3.8
I don't know, can't say	33.0	41.7	29.1	18.0	32.0	36.0	19.8	34.3	32.0	31.3
I don't have children	7.1	2.1	8.9	6.7	19.0	9.0	10.4	3.2	2.7	7.3

Source: Field study 2004

The existing education system in the Republic of Croatia, even though it offers equal opportunities to all children, is not flexible enough to suit the specific needs of Romani pupils and does not respect the Romani way of life and forms of housing. We can conclude that innovations, like the *gradual establishment of the complete and a specific education system for the Roma* are indispensable given the following: a small number of Romani children are included in preschool education; that schools are not based on the Romani language and writing system (bilingual classes, content on the special quality of the Roma); that there are no Romani teachers or someone who knows

Romani in the regular school system; that the success rate in primary school is very low (and that only a small number of students pass in secondary school); that there are no textbooks and handbooks for classes in the Romani language (except a beginner's book on *Romani chib*). The experience of other countries in Europe⁹ can in any case be significant in the area of housing as well as schooling of the Roma.

Acknowledging the differences in approaches, education of the Roma in Europe has some common characteristics. Along with becoming familiar with the mutual relations between Romani and European culture, an important element in the conception of education of the Roma is the relation and preparations for communication in a multicultural environment, which implies the realisation of cooperative connections between: pupils, parents, school, (local) authorities, scientific institutions, non-governmental organisations, and the Romani community. Teaching and activities towards preserving human rights and democratic values is the basis for an intercultural approach at school.

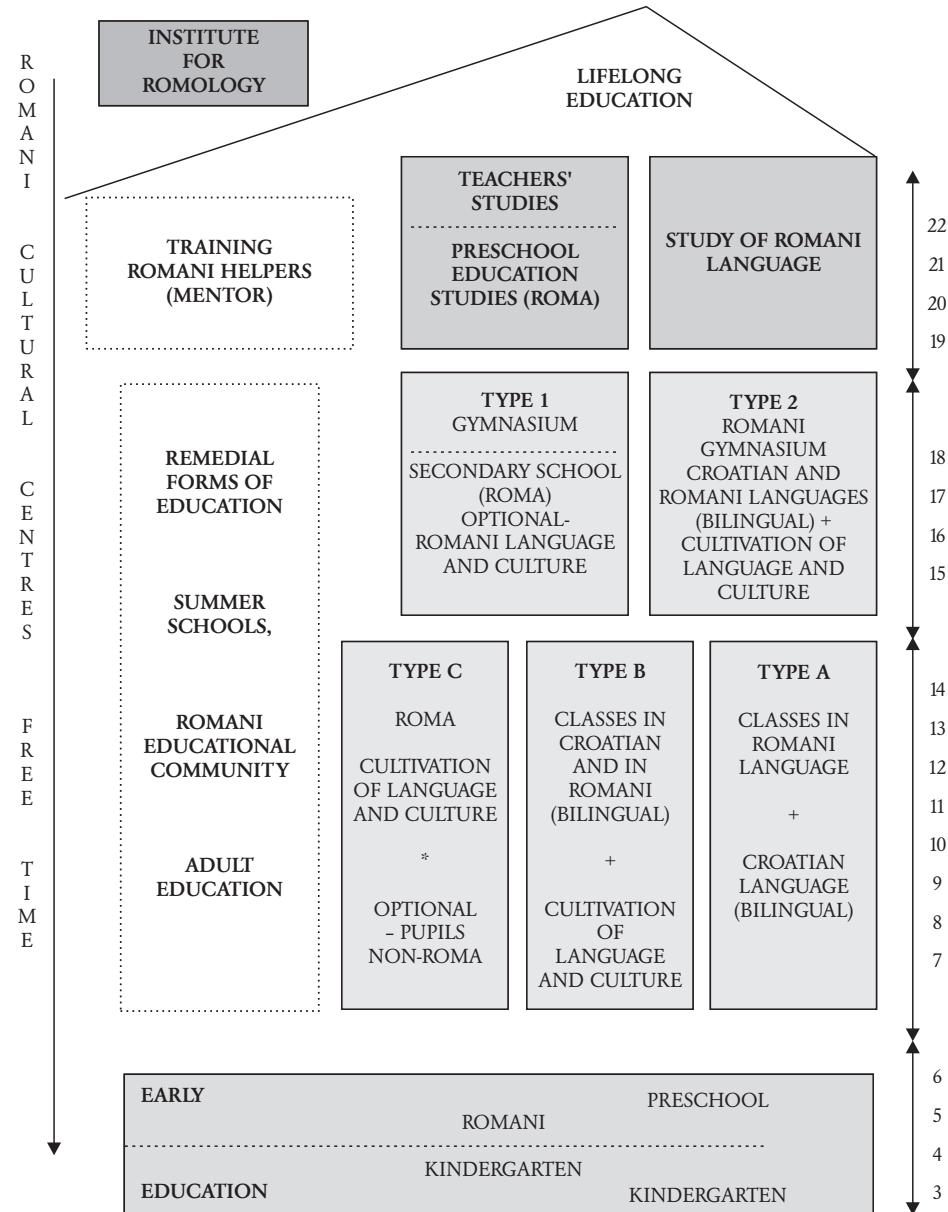
By all means, the entire proposal needs to fully acknowledge the original assumption to expect future development (scheme 2). In this wider context, early and primary school education will be described only, while the complete system includes all segments: secondary school, the schooling of Romani kindergarten teachers and school teachers, the training of Romani helpers (mentors), and different remedial forms of education.

Preschool education - The Romani kindergarten¹⁰ (within the framework of the Romani settlement or outside of it) in which Romani along with Croatian would be the spoken languages could be the basic type of institution for the education of Romani children of preschool age. Considering the current impossibility of including more Romani children in kindergartens (3–7 years), solutions are possible in two directions: *to intensify the building of kindergartens in Romani settlements*, or in places near the settlement (bilingual groups) or to consistently *carry out a pre-school education programme* (as compulsory for all children who are not part of a basic kindergarten programme).

Primary school is the most important segment (in present-day conditions) for the Roma, since a large number of pupils do not finish school and do not have possibilities to continue their schooling. Subsequently, they can only find employment in simple, seasonal and poorly valued jobs. For Romani pupils, the anticipated forms of classes in the language and writing system of the ethnic

Scheme 2

Proposal of the croatian model of education for the Roma

minority have not been realised. Acknowledging the actual language status of Romani pupils, it would be necessary to organise three basic type-models (forms) of classes in the Romani language.

Type A - primary school: anticipated for areas where there are a considerable number of Romani pupils and where *Romani language* is predominantly used by Romani

children. A lack of knowledge (or inadequate knowledge) of the Croatian language presents a clear difficulty in the realisation of a syllabus. All classes would be held in the Romani language and writing system. Supplementary class material on the special qualities of the Romani ethnic minority (Romani language and literature, history, geography...) would be realised throughout the primary school years.

Romani pupils would also compulsorily learn the Croatian language in this programme of Romani language and writing system.

Type-A primary school is more suitable for the lower grades, within the framework of Romani settlements, where pupils upon completion could continue their schooling in a type-A school or in higher grades or transfer to a type-B primary school. The importance of organising schools with classes in the Romani language (four or eight grades) or in large Romani settlements (which would also go together with the process of urbanisation) is exceptional – as a place of education as well as the cultivation of the Romani language and culture. A “Romani” primary school supplements the activities of a Romani cultural centre, as a meeting place and a place where pupils can spend their free time: library, reading room, clubs, associations...

Type - B primary school: would be realised in areas where there are a significant number of Romani pupils (like in type-A and in parts of Romani settlements or in larger cities), where they know Romani and Croatian well enough to follow classes in both languages—bilingual, multilingual areas.

Both the Roma and non-Roma can attend bilingual classes, which would be especially significant in mixed areas for mutual understanding and better integration of the Roma.

Type - C primary school: realisation of a type-C primary school and associated organisational forms make its wider application possible in different areas: majority Romani population (Romani language-spoken), mixed, Romani population (Romani language is not in daily use), particular schools in larger cities that would be attended by Romani pupils (and non-Roma) from schools in the wider area. The syllabus is identical to classes in Croatian, but Romani pupils choose optional classes related to the special quality of the Romani ethnic minority (Romani language and literature, history, geography...) to preserve ethnic and cultural identity.

Conclusion

Without diminishing the importance of a complete, systematic study of numerous phenomena connected to the Roma: language, ethnic culture and art, social and economic structure, marginalisation, social integration... in fact, housing like education are a special synthesis of different starting points and uniqueness in approach.

Integration in all segments of society and the indisputable need to preserve culture, tradition and lifestyle for the Romani ethnic community is crucial, along with improvement of their socio-economic position.

A qualitative advancement in the social integration and cultural autonomy of the Roma in Croatia is only possible to achieve by acknowledging all the specific qualities and through prompt but systematic activity according to consistent implementation of the achieved standards of other ethnic minorities. The initial results commit state institutions and the Romani ethnic community to cooperate and to be realistic so that Croatian Roma can preserve their ethnic identity, realise their minority rights, stop living in ghettoised, non-urban settlements as unemployed persons on social welfare. In this context, urbanisation, the improvement of living spaces and settlements (locations of settled Roma) presents a priority task especially since Romani settlements/localities are often outside of building zone areas that as a rule have unsuitable/poor public utilities and facilities and where the Roma do not have ownership.

Every further improvisation and lack of initiative further marginalises the Roma, who in Croatia, on the basis of historical experiences and events, can be valuable and recognisable parts of a multicultural environment.

Although the structural conceptualisation of specific school and class types in Romani language at the very beginning is on the basis of a research theoretical framework, research project results, experimental programmes, etc. it can be assumed that the structural process of specific forms of education for members of the Romani ethnic minority will be realised on a scientific basis and pedagogically in a competent way.

FOOTNOTES

¹ The beginning of migration of the Roma dates back to the period of the Persian Shah, I. Ardashira (224–241). The reasons for migration include lack of security in the northern areas of India where the Roma lived as well as internal social differences (caste), which can be established by comparing religious symbols and beliefs of the period,

which the Roma brought into Europe from India and Persia (Kenrick, 1994: 17).

² Throughout history, the migration of the Roma has been regularly accompanied by distrust, repulsion, and different forms of discrimination and injury, largely due to the indisputable attitude of the community and not as a reflection of Roma's undesirable, traditional lifestyle in closed Romani settlements or continuous (temporary) migrations.

³ "Gypsy settlements" are not permitted in forests (*partibus sylvosis*) – in gypsy tents, but rather Gypsies should settle in areas where there are no forests, in sections of arable land, so that they can get used to farming. Gypsies do not need any other head except for the local leader, which means that they lose the right to have their own leader (*cassatis jam alioquin Vajvodis*). Gypsy children from the age of four onwards need to disperse to nearby places every two years (*per gremialia loca*). Parish priests will take care of their educational welfare. Gypsy wandering is forbidden and "regular" sedentary gypsies can exceptionally, in cases of need, be given passports to go to the fairs, but these needs have to be monitored (Matasović, 1928: 3).

⁴ The last major migration of the Roma to Croatia was about twenty years ago: from Kosovo (894), Bosnia-Herzegovina (421), Serbia (202) and Macedonia (178). At this time, the *Arlje*, *Gurbeti* and *Čergari* groups arrived, which today are mainly concentrated in urban populations (Zagreb, Rijeka, Pula...). In total, 1,888 Roma migrated, while 1,180 migrated to the interiors of Croatia. During the Homeland War, some Romani groups came from Bosnia-Herzegovina to Croatia, stayed for a short period and then left for another European country.

⁵ Until recently in Croatia, it was possible to find homes that were dug half underground, while upper parts were made out of clay and wood (e.g., in the Romani settlement, *Stiska* – Đurđevački pijesci Đurđevac and some settlements in Medimurje). The huts were covered with materials such as cardboard or sheet metal and were 3 x 3.5m in size. Mattresses for sleeping, meagre "furniture" and a fireplace or stove could be found inside these huts. Family life often including many generations and lots of children took place in these huts. The level and hygienic standards of these living conditions are very low, as in bands where people sleep in tents or in caravans. Begging, collection of herbs and scrap metal are often the compatible "occupations" of people that live in this way.

⁶ Bilingualism – in a narrow sense: a person who has more or less command over two languages; – in a wider sense: a social phenomenon when an individual, a part or the entire ethnic minority systematically use their native language and the language of another people (Rosandić, 1983: 15).

⁷ Social distance is a concept that measures our personal attitude towards members of other groups: national, religious, sexual... (a group that behaves differently from the group that we belong to). Social distance "social gap" tells us to what degree some groups are close or further from other (Mijatović and Previšić, 1999: 18).

⁸ A part of the research within the framework of the scientific research projects "Genealogy and the transfer model of interculturalism" and "School syllabus and features of Croatian national culture" in the period 1991–2001. Participants included: Vlatko Previšić, project coordinator, Vlatka Domović, Zlata Godler, Stjepan Jagić, Đurđa Jureša-Per-

Neven Hrvatić

**The Education of the Roma
in Croatia: Prerequisites for
a Better Quality of Life?**

soglio, Vjeran Katunarić, Antun Mijatović, Elvi Piršl, Koraljka Posavec, Gordana Uzelac, Dijana Vican, Vinko Zidarić, Amzi Zimberi, Ante Žužul and Neven Hrvatić.

⁹ An interesting example can be found in *Italy* where education of the Roma is approached from different perspectives between traditional and new pedagogical projects. According to data from the Centre for nomads, some of the first schools for the Roma opened up in the surroundings of Torin in 1973/74. Romani children had to be picked up from camps in the area and taken to school. The basic precondition of success was the establishment of trust and continual contact with parents (teachers started to learn Romani chib). At the beginning, little Romani children adopted hygienic practices, participated in the preparation of food (traditional Romani food), and the classes were individualised with no grades. Achievement, activity as well as acknowledgement of capability and previous knowledge were valued. Romani pupils learned to read and write, read Romani newspapers and they often visited other schools and institutions to intensify the process of socialisation. Classes were held periodically (*Roma-Sinta* families travel in autumn), and in spring the teachers held classes in the Romani camps, out in the open in the context of life of Romani group. Research on the possibilities of organising a primary school in Piacenzi in which Romani children from six surrounding settlements would attend confirmed the need for and intercultural approach in class. Marginality, a specific life style and socio-cultural specificity shape the programme, form of education and class methods. Namely, the percentage of Romani children in the first two grades was more than 30%, but by the fifth grade this (often) falls to 7.5%. Moreover, out of the enrolled Romani pupils, only 55% regularly attend class, while just 25% successfully master the syllabus (Novara, 1990, 10-11).

¹⁰ In the last five years, since the implementation of the Law, the inclusion of Romani children in preschool and different programmes has been growing. In 2002, 512 children in 21 groups were included in programmes of preschool education.

Lynette
ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ

ROMANI WOMEN AND THEIR LIVING CONDITIONS

Introduction

The Roma population has been described as “a people on the brink” whose lifestyle differs considerably from their surrounding cultural and social environment. Since they often live at the fringes of society in economically deprived and socially isolated settlements, it is likely that their vulnerability will be even greater than the rest of the population. Studies have consistently shown that the Roma are over-represented in all categories in need of social protection: the very poor, the long-term unemployed, the unskilled, the uneducated, members of large families, individuals without residence permits/citizenship, etc. One of the aims of this study is to analyse gender differences in the living conditions and to understand the nature and causes of these differences. Romani women often suffer *triple discrimination: for being poor, for being Romani and for being women*. Early marriage, multiple child-birth, and their central role in domestic work and child-care as well as reproducing traditional Romani cultural norms often prematurely determines the fate of many Romani women. Consequently, Romani women have inferior access to different forms of capital¹ that in turn determines their marginalised position.

While the Roma share origins, history and a common culture, they are not a homogeneous group. Frequently, they are falsely perceived as a group rather than many little groups. In other words, Roma communities are indisputably diverse and this diversity applies to the experiences of Romani women too. Bitu (1999: 6) attributes this diversity to Romani women’s varied experiences as members of different groups:

The whole debate is complicated by the fact that the experience of Romani women can differ substantially, according to which Roma group they belong to, which country (the specificities of the culture of the majority population) and which social conditions they live in (nomadic/settled, urban or rural area, social group, etc.),

and/or which religion they follow (Roma can be Catholic, Orthodox Christians or Muslims).

Accordingly, it is not my intention in this paper to generalise and presume that the role of women and their gendered experiences in all Romani communities are identical as these communities are very diverse.

Romani women

In any case, Romani women are in a particularly difficult position as they are at the intersection of traditional culture and modernity. It has been reported that Romani women are often excluded from educational opportunities, either through outright social discrimination or because traditional Romani values provide other priorities for Romani girls (Report on Romani Women from Central and Eastern Europe 2002). Studies have shown that Romani women bear a lot of responsibility for the preservation of a Romani culture and identity, both as women and as child bearers (see Fonseca, 1995; Pomykala & Holt, 2002). Being a mother is regarded as a woman's single most important task; if she is childless she is not considered to be an adult female. Along with this strong family orientation comes the appreciation of a large number of children in the family, because the more children the family has, the happier it is. Children are considered to be signs of prestige and good luck. According to the Refugee Women's Resource Report (2002), women are expected to be virgins when they marry and to be faithful to their husband until death. School education for girls is often restricted as a way of controlling female sexuality and soon after the onset of puberty; Romani girls are often married to prevent sexual experimentation. Romani girls and women have little power, little control over their sexual or married life, the number of children they have and the time between births. Any attempt made by Romani women to change such a role (e.g., higher levels of education, formal employment, contraception) can sometimes be seen as "giving away" the Romani identity. Some foresee the complete disappearance of the Roma culture if their women are going to live like all other women.

Research with Romani women

Research for this study included interviews with 20 women and fieldwork in five different counties.² It also draws on the results of the national survey that included 968 households in Romani settlements throughout Croatia. Although

women were willing to participate, my access to them had been occasionally impeded by Roma males. Moreover, it was almost impossible to conduct a “private” interview without the presence of other women and children who frequently walked in and out of each other’s houses and participated in the discussion.

Prior to discussing Romani women’s living conditions, the following section briefly outlines their backgrounds, gender roles and fieldwork observations. Analysis of the research interviews shows that early marriage and/or social responsibilities (childcare and domestic duties) contribute to the high levels of illiteracy among Romani girls and women. Interviews with Romani women indicated that their age of “marriage” ranged between 12 and 21 (the average age was 16.5). However, only six of these women are officially married, the rest are in de facto relationships in which they use their own surnames which they subsequently pass onto their children. In accordance with virilocal patterns of residence, only 6 women now live in their places of birth compared to 14 who moved to their “husband’s”. As expected, they had their first-born as early as 12 and only two women were as “old” as 21 when they had their first child (the average age was 17.5).³ Most of the women (12) in this sample had three or four children while one even had six children.⁴ Three women did not have any children at all (one was pregnant, and the other two were planning to have children). It was easy to mistake girls (who often look much older) for grown women. In most cases, they were children themselves, in every respect, when they started to have children.

Quite alarmingly, their levels of education are extremely low: Nine women had no schooling at all; seven women had only attended 1–4 grades of primary school; three did not manage to finish primary school and only two finished high school. This became clearly evident during our interviews because many had difficulty recalling years and the ages of their children. Some admitted that they only knew how to sign their names and produced their ID cards and certificates of citizenship, etc. as soon as I started to ask questions. Many could not even understand or reply to my questions without a translator/interpreter. Most explained (13) that they did not go to school or stopped going to school early because they had to look after siblings while their own mothers worked or that they had to work themselves (e.g., begging, collecting herbs). These social responsibilities mean that many girls were deprived of education; this reflects a strong patriarchal culture of Roma commu-

nities and expectations of female children to work rather than attend school. Many girls accept this inequality and justify this by saying that they had no desire to go to school anyway or that they had had enough after a few grades. Contrastingly, one particular women, aged 30 with 4 children told me that she desperately wanted to go to school and that she successfully finished secondary school (with the help of the school) even though both her parents were alcoholics who sold her for a crate of beer to her husband's parents when she was 15.

Discussions with these women revealed that gender roles in these communities are dominated by patriarchal norms such that the roles of women and men are clearly divided: they are still expected to fulfil traditional functions such as domestic work and childcare even though they substantially contribute to the household budget. Thus, Romani women, regardless of what their husbands do are ultimately charged with supporting and feeding their children. They are deeply resistant to being separated from their children under any circumstances. For this reason, they rarely leave their home spaces and why they prefer the irregular nature of work in the grey economy. They often engage in seasonal farm work, collecting herbs and scrap metal, but only Romani women and children beg – for whom begging is not generally felt to be shameful (as it would be for men).

Women in many ways resemble indentured servants, with no place of their own, who rarely go out or leave the home area. Hardly anyone and certainly not any of the women I spoke to, considered it remotely unfair that they did most of the work. Only 1.5% of the national sample participants agreed that the large workloads of women (work, family obligations) were the main problem of the household. This inability to recognise discriminatory practices, on the one hand, reflects the strength of patriarchal norms in these communities but also point to how they regard this as insignificant compared to more pressing problems. Accordingly, most participants (64%) claimed that the poor economic circumstances (shortage, poverty) were the main problem of the household. Clearly, this shows that they are more concerned about survival problems caused by common causes (poverty, discrimination), which then does not leave much space for “separate” problems like gender issues.⁵

Typically, the most presentable or more substantial homes that make an impression are usually at the front or centre of a Roma settlement (e.g., Kuršanec and Piškrovec in the County of Međimurje) and conveniently con-

ceal the real slums at the rear.⁶ Purposely, I usually headed for the areas that disintegrated into squalor but nevertheless spaces that were constantly churned by children. Surprisingly, the interiors of the households I visited were relatively tidy (considering the number of people who all lived together in these cramped spaces and the rivers of mud outside). Nonetheless, outside these living spaces, the setting beyond the front door was invariably a dump with piles of rubbish, broken furniture and fixtures, as well as huge mounds of metal scraps.

Pregnant, aged 15,
no schooling...

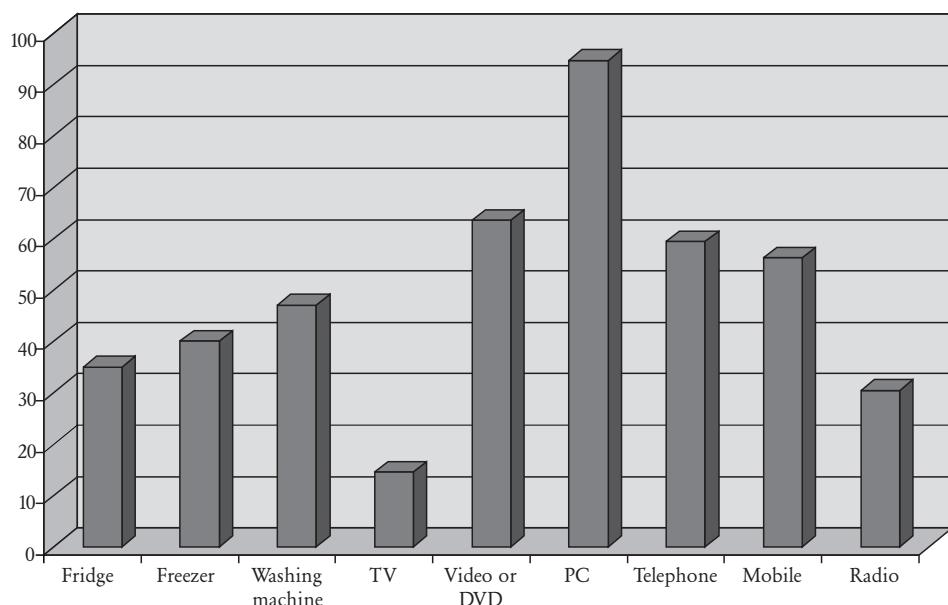
Romani women and their living conditions

A basic premise of this paper is that living conditions are multi dimensional. This means that the situation that individuals (specifically women) and households experience have to be seen as consisting of several factors simultaneously. These factors include housing, education, access to infrastructure, income, social support, rights, etc. They all make up a complex picture and can be accessed by using measures of well-being. Living conditions can considerably affect the ways in which Romani women are able to care for their families and themselves.

Measures of Well-being⁷

1) The possession of common types of appliances and electrical goods within a household is an important measure of well-being (e.g., fridges, TV, washing machines, dishwashers, telephone, computers, etc.). Noticeably, Romani households in most cases do not have a “full set of consumer durables” that would undoubtedly alleviate the burdens of domestic duties for women. Many households lack “ordinary” household items such as washing machines (47%), fridges (35%), and freezers (40%) that would considerably ease women’s domestic work that often entails washing and feeding large households.⁸ In addition, most households do not have computers (94.7%) and (mobile) phones (56.2% & 59.4%), which reflects their lack of (computer) literacy skills and contributes to their isolation.

Diagram I
The percentage of households
that do not have appliances
and electrical goods N=968

Source: Field study 2004

2) Household conditions are also an important measure of well-being and a safe and comfortable house is a basic condition for any family life (McLoyd and Wilson, 1991). Results indicate that most of the national sample participants live in houses (74.5%) and that their homes are mostly made out of brick, stone, or concrete blocks (85.7%). At a glance, these statistics appear optimistic but it should be noted that they can be very misleading. Many of the “houses” I saw are in substantial disrepair and provide impoverished substandard accommodation to the

Romani population. While not completely unfit for habitation, many have broken windows, leaking/unsatisfactory roofs, structural instability (visual external evidence of structural movement – fractures/bulges within the external walls), dampness, pests (i.e., rats, cockroaches), lack of adequate heating⁹/lighting, lack of ventilation, and no plumbing or running water that make family life very difficult. Nearly half of the national sample participants (49.1%) are dissatisfied with the dampness and the run-down condition of their homes.

Durdevac – Stiska

Over crowdedness is another perpetual problem; in almost half the national sample households (45%), family members do not have their own beds. Moreover, 21.6% of the households in the national sample do not have more than one living space, which means that all the activities of the household (i.e., cooking, eating, bathing, sleeping, homework, leisure activities, etc.) are most probably all carried out in the one room. This undoubtedly disrupts and complicates most of what women are required to do as “wives” and mothers. Results also indicate that national sample participants are also dissatisfied with the size of their living spaces (53.6%) as well the arrangement (49%).

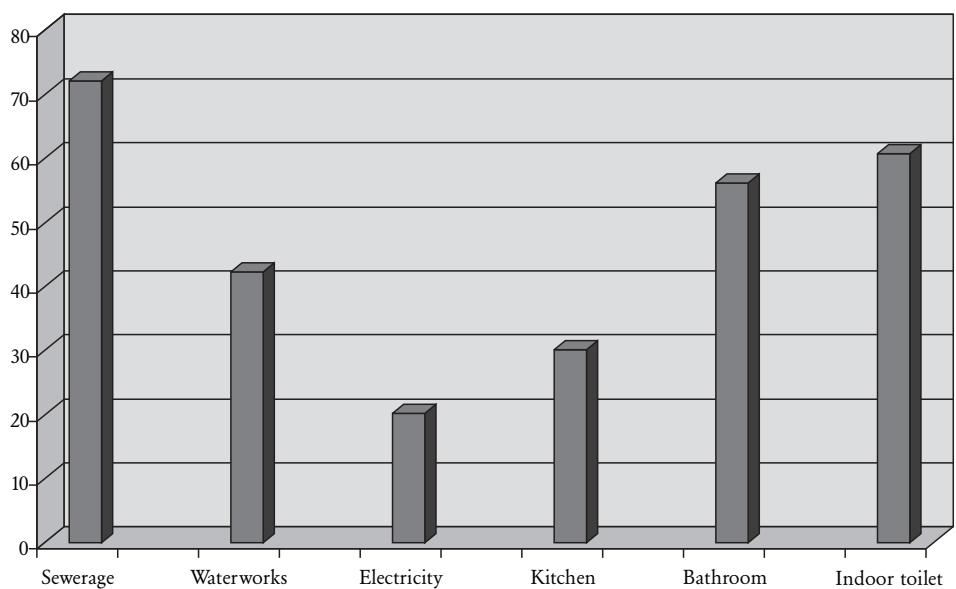
Results indicate that sanitation services, running water and electricity do not extend to quite a number of Romani neighbourhoods/households (see Diagram 2).

Sveti Đurd, home for six

Clearly, lack of access to public services and utilities is a significant problem in many Roma neighbourhoods. Moreover, the Roma themselves see this as a problem; 62.9% of the national sample participants are dissatisfied with the absence of water, gas and electricity in their settlements. Besides these deficiencies, in 30% of all households women do not have kitchens (including a sink with running hot and cold water) where they can prepare and cook food for their families. A large number of households do not have bathrooms (56.1%) with a satisfactory supply of hot and cold water which mostly disadvantages women who are solely responsible for washing their children.¹⁰ 60.7% of households do not have indoor toilets while 17.5% of households have no toilet facilities (indoor or outdoor) whatsoever.

Beyond doubt, all of these disadvantages (especially if their cumulative effects are taken into account) influence the health and safety of all household members which is unavoidably linked to Romani women. The household is often the locus of Romani women's employment, childcare and social interaction and all the activities that take place in the household are her responsibility (e.g., she is solely accountable for making sure that her children are clean, fed, rested, and have done their homework, etc.). Sherman (1994) has noted that overcrowding, utility

Source: Field study 2004

Diagram 2
Lack of facilities in the household (%) N=968

shutoffs, inadequate heating and other housing quality problems may disrupt children's ability to rest or do homework and may also contribute to stress and depression in adults. Undoubtedly, the Roma endure more extreme hardships as a result of their poor living conditions which inevitably cause more anxiety and despair among this population. For example, a family (with three children all under the age of five with another child on the way) in Sveti Đurd (no electricity, sanitation services, etc.) described to me the terrifying fear of sleeping at night in the dark because rats run rampant and bite their children. Another woman that lives in Capraške Poljane explained to me that she has to sleep with the lights on because her home is infested with cockroaches. During fieldwork, it also became evident that many children do not have suitable conditions (tables/desks, lighting, peace and quiet) for learning in the home environment. Consequently, addressing a problem behaviour at school e.g., sleepy, inattentive children with soiled clothes may be futile without addressing the multiple poverty factors in family environments (e.g., no bed, no washing facilities and lack of paved roads) that are contributing and maintaining the problem behaviour. Thus, low achievement among Romani children needs to be linked to their home environment, problems of overcrowding, lack of furniture, and suitable lighting. Clearly, adequate housing conditions are indispensable to ensure the well-being of all household members.

Clearly, poor housing conditions are one of the major manifestations of poverty but environmental problems also exacerbate poverty. Since “better” locations are unaffordable, Romani settlements are often in highly polluted, unsafe areas adjacent to railway lines, rubbish tips or in the middle of industrial zones that are unattractive to others. Even though many depend on these areas for their livelihood,¹¹ 63.3% of the national sample participants said that their lives were threatened by the polluted environment and 58.1% claimed that they are dissatisfied with this. Although there is less fear of eviction among the Roma who live in these marginal areas, they (including children) are often at greater risk (e.g., accidents on railway tracks and at rubbish tips).¹² Unsurprisingly, these areas are often pest infested (e.g., Capraške Poljane, Sveti Đurđ, Đurđevac – Stiska) or swamps (e.g., Lončarevo) and do not make it feasible for women to grow home grown vegetables and fruits for their families that would in turn greatly improve their families’ otherwise poor diets. Many women told me that they cannot afford to buy fruits for their families and that they live on cheaper foods such as potatoes and beans. Home-grown produce would place fewer burdens on the household budget and make it easier to feed so many children that appear to show signs of malnourishment. In any case, communal neighbourhood

Đurđevac – Stiska

space that is often cramped with no dividing boundary markers is unusable for gardening because it is most often cluttered with abandoned pieces of furniture, appliances, and scrap metal.

3) Neighbourhood and community conditions are also important aspects of well-being. These include: (access to and quality of schools, access to medical services, and other local public services; neighbourhood quality – threat of crime, traffic problems, neighbour relations, police and fire protection). Over half of the national sample participants (51.9%) indicated that they were dissatisfied with the lack of facilities in their settlements (i.e., shops, schools, etc.). In addition, many claimed that living conditions are poor for children (62.4%), as well as for women (54.7%) and the elderly (60.1%). Consistently in all counties, the national sample participants indicated that the following (listed in order of importance) would improve the well-being of life in their neighbourhoods: school and kindergarten; health clinic, chemist's; shops; sport-recreational facilities, etc.¹³ Educational and health facilities are needed in Romani communities and these suggestions may hint at their poor educational and health status.¹⁴ Inevitably, an absence of these facilities also points to a distinct lack of accessible positive role models who might encourage a higher quality of life among the Roma. For the Roma, the effects of inadequate healthcare and education often impact disproportionately on women who frequently bear principal responsibility for family healthcare and education. Romani women also often provide the point of contact between Romani communities and public health services as well as educational institutions. By improving access to healthcare/education for Romani women this would in turn improve the health/education and overall welfare of entire Romani communities. With regard to neighbourhood quality, many women also expressed to me that they often feared for their children's safety as there are "no traffic-free" areas or playgrounds for children in their neighbourhoods. Despair, as a result of isolation was often voiced by women (e.g., medical services are reluctant to respond to emergency calls from Piškorovec because the journey along the long unpaved, potholed road leading to this Romani settlement is too time consuming and expensive in terms of ambulance repairs). Paradoxically, although Romani communities are far from ideal and neighbourhood and community conditions at some locations seriously affect their well-being, as many as 77.4% of the national sample participants do not intend to move away in the near future.

4) **Making ends meet** is a central challenge to well-being since financial instability is a direct source of stress.¹⁵ Only 17.6% of the national sample participants stated that employment in the formal economy provided the main sources of income in the household while over 50% claimed that work in the grey economy supplied the household with some earnings. Beyond doubt, the quality, security and the longevity of jobs in the shadow economy is lower than in the formal sector. However, they (especially women with large numbers of children) may be in favour of self-employment and more independent flexible kinds of work rather than regimented wage labour. An alarmingly high number of national sample participants said that their households also relied on social benefits (74.2%) (excluding child endowment). Some Roma during fieldwork explained to me that the State has turned them into "social welfare addicts" in the sense that many young Roma get married as soon as they can, have children (child endowment increases with the number of children) and then retire. However, Romani women are powerless to retire so quickly since girls/women are primarily responsible for both the biological and cultural reproduction of Romani tradition and values. Thus, apart from their never-ending tasks related to child-bearing, childcare and domestic duties, as guardians of "culture" they are also responsible for transmitting Romani values to their children.

This may be their only alternative since mothers often cannot provide intellectually stimulating experiences for their children as a result of their own bleak educational backgrounds. Alarmingly, nearly half of the female participants (over 18 years of age) in the national sample are illiterate (45.8%), while more than a third (39.7%) did not finish primary school. Discouragingly, 12.3% finished primary school and only 2.2% finished secondary school while none of the women in this sample completed tertiary studies. These statistics show that even compared to Romani men, women fare poorly and evidently have poor access to education (see Table 1), which in turn disadvantages them to gaining access to economic forms of capital (i.e., employment opportunities) as well as other forms of capital.

Table I
Educational attainment (%)
among Romani women and
men over 18 years of age

	No schooling	1-4 grades	Unfinished pri- mary school	Primary school	Secondary school	Total
Women	45.8	21.5	18.2	12.3	2.2	456
Men	18.9	26.9	23.8	21.4	9.0	509

Source: Field study 2004

Unfortunately, even though their children may have more opportunities to attend school now compared to when they were young, poverty also affects children's learning because parents cannot afford toys, books, quality childcare, school supplies, extracurricular activities, or private lessons. Poverty also limits families' choices for recreation and leisure which is also important to well-being. This often encourages high-risk and unhealthy habits – such as smoking and drinking because they have an over-supply of unstructured time (Park, Turnbull & Turnbull, 2002). As a rule, Romani women do not leave their neighbourhoods and certainly do not play sports or participate in any type of recreational programme; this is related to social expectations and traditional norms, limited mobility as well as their abject poverty. This has certainly encouraged harmful and high-risk habits as smoking among Romani women is rife, even among pregnant and breast-feeding women.

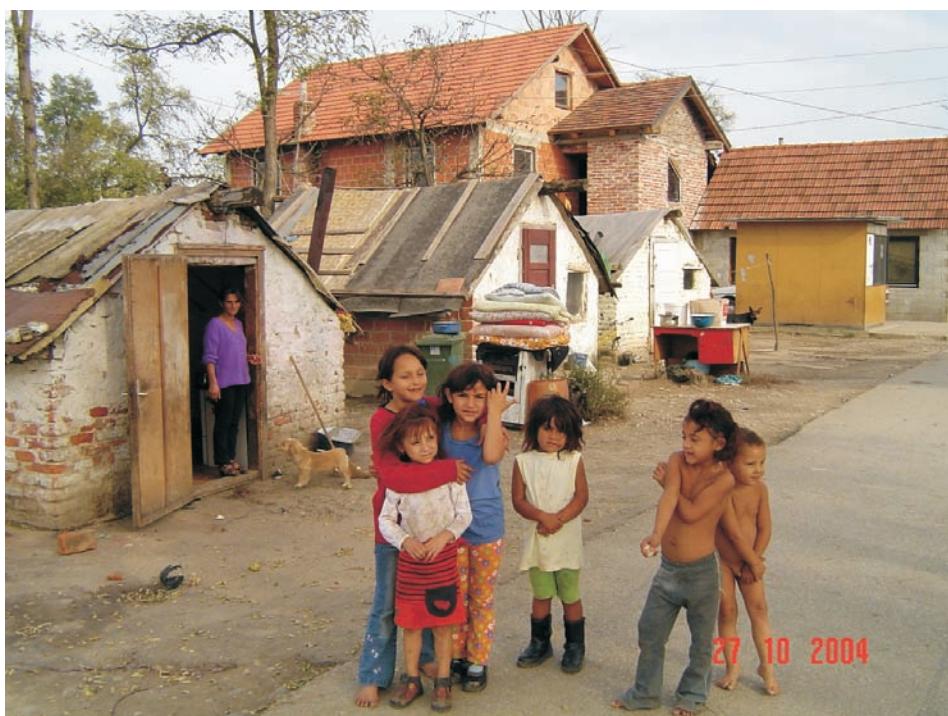
Since most household incomes are irregular (e.g., scrap metal can only be collected between March and December depending on the weather conditions or working on farms is seasonal work) and hardly sufficient to satisfy their basic family needs, households in the lowest echelons of income distribution cannot save. As a result they have less access to housing credits and experience more fear of eviction. A very high number of participants (57.1%) rated their living arrangements as unsolved, substandard and very poor. Expulsion from their homes can entail loss of physical capital, separation from their support networks, disruption of daily and childcare routines, separation of children from families, as well as the breakdown of existing links with health care services and educational institutions that all have severe repercussions for women especially.¹⁶

5) Social capital¹⁷ consists of help from family, friends and other sources and is also a measure of well-being. One would expect Romani women to fare better in kinship and friendship relationships, but this is yet another way they are marginalised. Their relationship networks are usually small since most of them had to leave their natal households upon "marriage" based on rules of virilocal residence.¹⁸ Moreover, getting help when in need from family and friends is often impossible in their present neighbourhoods since other women are often in the same predicament. For example, many women told me that they cannot ask other women (mother-in-law/kin/friends) to help out in childcare because these women have their own children to look after. In addition, an individual's social capital is determined by the sum of its cumulated resources

(both cultural capital and economic capital) in which Romani women fare very poorly. Undoubtedly, Romani women's reproductive as well as social expectations (i.e., their prescribed role as women as well as the social control mechanisms – gossip, physical punishment) that are at work in a Romani community limit their mobility and time availability and thus considerably limit the size of their network, which is almost always comprised of women who have in all probability less cumulated cultural and economic resources. Overall, national sample participants claimed that their main sources of information come from talks with family members or friends (84.3%). Although more than a third of the women (36.1%) according to the national sample data participate in work outside the home, this is in the informal sector doing seasonal farm work, helping out in a (farm) household, collecting herbs and scrap metal, begging, etc. Wider support from wider community groups, social services and educational/religious institutions is not within Romani women's reach as a result of their low educational attainment levels and lack of employment in the formal economy outside their Roma communities.

All in all, the Roma fare poorly on all of these measures of well-being (household appliances, housing condi-

Kuršanec

tions, neighbourhood and community conditions making ends meet, and social capital) which makes life to a large extent more difficult for Roma women. These poor living conditions significantly adversely affect the ways in which Roma women can look after their families and themselves.

Concluding remarks

There is a conspicuous absence of the elderly in Roma communities that seems to have everything to do with the difficulty of Romani life (88.8% of all household members in the national sample are under 60 years of age). Poor living conditions (inadequate housing/conditions, poor infrastructure, low income levels, and weak social capital networks) almost certainly have a negative impact on their health. Undisputedly, a population who has low levels of education have probably not acquired the tools to take control over their own health, since schools are a key source of information on hygiene, nutrition, disease prevention and access to the health system. Women, in particular, often do not acquire the literacy and critical thinking skills to care for themselves and their families as well as to modify cultural practices which adversely impact their well-being (Pomykala & Holt, 2002). Many women expressed feelings of helplessness: this was related to their inability to read instructions on medicine bottles, to decipher bills, to understand their children's homework, to comprehend road signs, to figure out bureaucratic procedures, etc. People who cannot read are helplessly disadvantaged in their everyday lives but also powerless before governments.

Recommendations

- Since the Roma are a semi-illiterate population and have limited chances of representing themselves properly,¹⁹ non-governmental organisations with the aim of improving all social, cultural and economic opportunities for the Roma population should ensure that all Roma are included in their programmes and initiatives. Special consideration should be given to Romani women so that they are not overlooked in policies devised on behalf of Roma at the non-governmental and governmental levels.
- Children (both girls and boys) from diverse circumstances should be able and encouraged to equally participate in the education system. As a way of developing the country's human capital, attention should be on the critical periods: early childhood (pre-school) and

secondary levels. Early childhood programmes are crucial to eliminate language barriers and to familiarise children with a school environment. Following primary level, higher levels of education are important to improve children's access to different forms of capital and to amend their marginalised position. Women are crucial for this integration. As they are primarily responsible for their children, they also have important roles as mediators between their children and the school (e.g., parent-teacher meetings, school events, educational programmes).

- Home-learning programmes could also be developed specifically for Romani women to improve their skills since most adult women have been deprived of education. By improving their knowledge this would in turn improve the health, education and welfare of the entire Romani community.
- There is also a strong need to raise awareness, education and understanding as well as infrastructures and programmes to address problems that directly and indirectly impact women so that they are not so vulnerable. For example, to protect Romani women against domestic violence who are more vulnerable in poor social and economic situations exacerbated by high unemployment rates and alcoholism problems.²⁰

FOOTNOTES

¹ According to Bourdieu (1986) who was particularly interested in the reproduction of inequalities, an individual's position in a social space is defined not by class, but by the amounts of capital they have access to. He distinguished four different forms of capital (economic, cultural, social and symbolic) that are all interconnected, context-specific and together constitute advantage and disadvantage in society.

² The Romani settlements included: Capraške Poljane, Palanjak, Kutina-Radićeva (County of Sisak-Moslavina); Ludbreg, Sveti Đurđ (County of Varaždin); Kursanec, Lončarevo, Piškorovec (County of Međimurje); Đurđevac - Stiska (County of Koprivnica-Križevci); and Puškarići, Oštarije (County of Karlovac).

³ These figures show that processes of traditionalisation are at work among the Roma population. In comparison, according to the 2001 census, women in Croatia marry at a later age (25.1 years) and have their first-born at 25.4 years.

⁴ Participants in the national sample ranked children as one of the most important values of social and individual life.

⁵ Mršević (2000) has noted similar practices in Serbia.

⁶ Although these Romani settlements never failed to shock me, in some way, I was taken aback by a small impoverished settlement called Sveti Đurđ in the Varaždin County; a slum in its entirety.

⁷ These extended measures of well-being are based on Kurt J. Bauman's report (2003).

- ⁸ Based on statistics from the national sample over half of the households have between 5 to 8 members.
- ⁹ In many homes it was wet and cold enough to see your breath and even though they are one of the groups most vulnerable to the effects of cold indoor temperatures (dampness and condensation) they often cannot afford a suitable/efficient system of heating.
- ¹⁰ Poor living conditions including overcrowding and inadequate sanitation make Gypsy communities more susceptible to communicable diseases – for example, hepatitis and tuberculosis and skin diseases such as eczema; Ringold (2000).
- ¹¹ This not only includes scrap metal collection but collection of anything that has some value, including food for pigs. A woman (mother of three children in her early thirties) from Ludbreg told me that she often goes to the nearby dump (in her backyard) in search of food and clothes because begging for her would be shameful.
- ¹² Over the last year, several accidents have been reported at various hazardous sites: A thirteen year old was tragically killed when he was run over by a waste disposal truck while collecting scraps at the rubbish dump in Kutina; A father (50) and son (17) were killed in an accident when a train hit the truck they were in. The other two persons in the truck are in a critical condition. They were looking for scrap metal.
- ¹³ Encouragingly, catering establishment (inn/café) was last on their list.
- ¹⁴ Participants from the national sample rated finished school (4.96) and health (4.40) as very important on a scale of 1-5.
- ¹⁵ Studies have shown that adequate family financial resources are linked with self-esteem in mothers (see Brody and Flor, 1997).
- ¹⁶ A number of Romani communities are currently facing eviction. 1) About three hundred Roma are facing eviction from Plinarsko naselje in the City of Zagreb after living there for 15 years. Since no alternative accommodation has been offered, Romani children will be separated from parents and placed in homes. 2) The resettlement of the Roma from Rujevica, a settlement that the Roma have been building for about 40 years. This particular group of Roma do not want to be ghettoised in barracks that do not offer minimal living conditions compared to their present homes. 3) The eviction of displaced Roma from different parts of Croatia who have been living in Luka-vec for the past 14 years.
- ¹⁷ Bourdieu points out that an individual's social capital is determined by the size of their relationship network, the sum of its cumulated resources (both cultural and economic) and how successful (quickly) the individual can set them into motion in that these networks must be continuously maintained and fostered over time to be called upon quickly in the future.
- ¹⁸ Results from the national sample indicate that more Romani men (60.6%) still live in their places of birth compared to women (39.4%), who left their natal households.
- ¹⁹ It became evident during fieldwork that even between two neighbouring counties such as Međimurje and Varaždin that the Roma in the former have more privileges (e.g., food stamps, local kindergarten) and perhaps more representation.

²⁰ Only one Romani women spoke openly about domestic violence that was initiated by her refusal to partake in two arranged marriages during her youth. Nevertheless, some of the men that were present at the interviews besides interrupting frequently, degraded their “wives” without shame by saying that they were ignorant and referred to them in derogatory ways despite my efforts encouraging women to speak.

Maja
ŠTAMBUK
and collaborators

CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

Inadequate knowledge about the lifestyle and living conditions of the Roma

First, it is important to emphasise or to repeat the following: *It is necessary to be well acquainted with the Roma and their lifestyle to help them. Thus, every study and every action to improve the quality of their lives must take into account the social, economic and cultural aspects of their numerous problems and the unknown nature of their status, especially in Croatian society.* Even though a number of (social science) studies have been conducted, we still do not know the Roma population well.¹

What are the direct consequences of lack of good insight?

- Inevitably activities on the part of the state (and civil associations that deal with the identification and solving of problems, which, among other things, afflicts the Roma) as well as those joint activities with (a number) of Romani associations, do not succeed or do not succeed in the expected way because they were not adequately prepared;
- In addition, it is not impossible that particular activities undertaken with the best intentions cause more harm than good because the possible as well as the unexpected consequences were not foreseen in the preparatory stages.

Besides knowing the circumstances well, it is important to mutually agree on the steps of development with the respective population from the beginning. Namely, many studies and development project analyses in smaller societies or communities (just like rural) have shown that progress was more successful in those places *where the local population was included from the very beginning. These persons know what to expect in the long-term from particular activities or projects as well as the nature and extent of their role in them.*

Identification

Research of the Roma in Croatia is hindered by the fact that a significant number of persons that belong to this national minority declare themselves as non-Roma at censuses. In 2001 census, their official number was 9,463. According to census data, somewhat more than 50% of Roma live in only two counties (County of Međimurje and the City of Zagreb), while their number is insignificant in nine counties. Out of all national groups in Croatia, in the period 1991–2001 the Roma had the largest growth rate. The sample in this study was to a great extent adjusted to this “census situation”.

1. The Roma are the most nomadic people among the peoples of Europe. However, their greater attachment to space can be noted, and today they are less nomadic compared to recent times. Their social organisation has always been based on the family and in this way they significantly differ from other nomadic groups. Today, there are more Roma that are sedentary than those without addresses. The process of becoming sedentary is also at work in Croatia. The Roma are not a unique group since they differ in many ways. Unfortunately, research of the Roma in Croatia, in this sense, has not been carried out so we can only guess the differences. More of them permanently live in settlements and houses (barracks, huts) or flats.
2. It is often thought that the “nomadic” component of Romani identity facilitates their movement from place to place even when there is no special reason for this. However, results from this study show that they are very attached to spaces and that their eventual spatial aspirations are not far from their present locations. This finding directly shows that (for different reasons) the relocation of the Roma is an extremely traumatic experience and that it would be worthwhile to prevent the beginning of new wild “Romani settlements”.
3. The traditional socio-cultural identity of the Roma is fading so the Roma are to a large extent socially identified and presented through negative features or deficiencies: such as poverty and threat. In a society oriented towards multiculturalism and encouragement of an equal *Other*, deficiencies and absences cannot be the long-term basis of identity differences that the subjectivity of the group is based on. There is more potential if the basis of their identification depends on the existing components of their cultural heritage for the shaping of a recognisable socio-cultural profile of the Roma as well as the revitalisation of their social identity.

4. The transition period did not favour the Roma population. Moreover, it is clear that the Roma did not reap any benefits from privatisation or ownership restitution. Similarly, the fiscal problems of the post-socialist state reduced public funds for construction or the maintenance of council housing, and we know that a part of the Roma population live in council housing.
5. Political transformation in post-socialist countries resulted in increased discrimination and violence towards the Roma. Political liberalisation created opportunities for the free expression of ethnic and cultural identities and for participation in society. Nevertheless, new challenges and difficulties appeared, because extremist groups gained political power and dominated the political sphere via which intolerance towards the Roma could be expressed. Moreover, the Roma were confronted with limited access to social services, as a result of the overall increased need for these services as well as budget cuts.
6. Although the Roma are a marginal group that in many ways (economic, political, social) dangerously come close to social exclusion, most of the respondents as members of the Romani minority (84.7%) said that based on personal experiences they feel respected in society.

The structure of communities

7. Since the Roma are undoubtedly a specific social group according to many features that are identifiable in society, it is worthwhile keeping in mind that they are not a homogeneous socio-cultural group but that within the Romani population there is diverse stratification. This study showed that stratification also occurs in the cultural sphere, shaping subgroups with special identities, lifestyles, and values. Sometimes these are not clearly defined; on the contrary, they remain canopied by unavoidable cultural specificities that make Romani society different to other societies.
8. The *absence* of a distinguished, autochthonous, social, cultural elite that would mediate in relations between "global" society and their small, minority society *makes it difficult to solve all the different sorts of problems that confront this minority*. The existence of a mediator that belongs to both sides would facilitate communication between the Romani local community and state i.e., state institutions.
9. The Roma population is young. There are two reasons for this: they have a larger number of children and the

life span of the Roma population is shorter compared to the surrounding populations. Data on a large number of youth, somewhat fewer numbers in the active workforce age group and almost absence in the over 60 age group in the researched households clearly indicates a very complex picture of the Romani population.

10. Modernisation processes in the surrounding majority society (industrialisation and the significance of education should be emphasised) create larger differences at the socio-professional level between the Roma and the majority of people. There is weak interest for their traditional services and products. Further, they did not manage to successfully “retrain” on time. Thus, traditional trades are gradually dying. Since there is still a strong influence of tradition in all social areas of life, a lack of adjustment to new times also socially, culturally and economically threatens Romani groups.
11. Unemployment within this population is high due to the low level of education and low skilled competency of the Romani population. On the other hand, sporadic, temporary, seasonal activities that bring in an income are widespread.
12. The low level of education among the Roma is recognisable as a cause or the key to the solution of their problems. On the scale of values “finished school” is at the bottom while poverty is accepted as a feature of the group and typical cultural features of the Roma such as folklore, customs, language and trades, etc. are belittled. Commonly, the nature of Romani poverty is extreme and permanent.
13. The roots of Romani poverty and heterogeneity of the Romani population are multi-dimensional. The different causes of Romani deprivation influence one another in a vicious circle of poverty and social exclusion. Romani poverty is indeed partly related to low education attainment, limited possibilities of participation in the workforce and large families, but it is also connected to minority status, i.e., with minority status and many dimensions of *social exclusion*. The level of poverty is frequently linked to the marginalisation of Romani settlements (the problem of spatial segregation). The Roma who live in distant and segregated communities have less chance of participating in the formal economy or of using the social services (educational, health). *Geographical and social exclusion* are important correlates of Romani poverty.

Economic base

14. The main source of income in Romani settlements is social welfare and not from “profitable” activity. Thus, it is not incorrect to say that this is non/activity. Temporary seasonal work is in second place. This is limited to particular seasons of the year. Considering the low education levels and poor professional competency of the Romani population, the jobs that they get are usually poorly paid ones. *The locations of settled Roma* are exclusively, first of all, provides their *sphere of life* because the settlement most often, in most cases, is not a place of work. They live there but do not work there and in this way the “Romani settlement” is “cheated” of a form of sociability.
15. Insight into this feature with regard to *locations of settled Roma* can serve as a guide to improve the housing conditions towards the installation of suitable activities within or at the edge of localities, especially those with a larger number of permanent inhabitants. Namely, the absence of employment/work in the settlement or somewhere nearby forces those who are educated and more entrepreneurial to seek work elsewhere. This essentially weakens the potential of the community to shape a complex social structure in the settlement that is necessary to make the life of the local community more dynamic and creates a level of solidarity and community that transcends the family. There is a distinct absence of roles that are based on “status in professions” or some special function in Romani settlements.

Family

16. The Romani family has mostly maintained two traditional functions (upbringing and education) and in this way preserved a high level of autonomy, independence and even economic independence as well as high inclusion especially in the social welfare system. Thus, when poverty appears as one of the main socio-cultural elements of Romani (self) identity, the family succeeds to preserve its traditional significance. Or perhaps it is because of this. *It seems that among the Roma a type of adaptation is at work with regard to economic activity and sources of income to the point that this does not disrupt the existing family system.* They choose activities that will include most family members, from the youngest to the oldest, including women.

17. The Roma like to live in large families with many children. They like to socialise, so a great importance is given to family occasions. The home (among sedentary Roma) is the *only* point of stability; it is the place where the family gathers. It is also desirable that the immediate social milieu (the external space) belongs to relatives.
18. The process of reducing the family to a married couple with unmarried children has already “migrated” into the Romani milieu. Almost 53% of the households in this study have these types of family. Single households are rare among the Romani population.
19. Family values, personal values and freedom are at the top of the list (health, children, respect, freedom, friendship, love, marriage) followed by work-materialistic values (work and money) while traditional and political values (politics, nation, religion) are at the bottom of the list. Based on these hierarchies, it can be concluded that life in poverty is not a lifestyle that the Roma prefer. Work is also rated highly on the scale of values, like as a means of creating many other values. Thus, the value system of the Roma is not importantly different from the value systems of society as a whole. However, it is questionable whether the Roma are able to realise the values that they declaratively support.
20. Extended family networks present a means of survival because they ensure a regular flow of finances (child endowment, family benefits, pensions, unemployment benefits). These family networks also serve as an information network on the labour market, possibilities of earning money, gains and losses of leaving the local community, etc.
21. Early marriages are also characteristic for the Romani ethnic group. These marriages, per se do not necessarily lead to poverty. They are more an indicator of poor educational aspirations and an early dropout rate that is further linked to low qualifications and poorly developed work skills.

Education

22. Education is the fundamental issue of the Romani population. Two sub-questions are imperative: why do the Roma avoid school so much (when they know that any social and economic shift is impossible without education) and why the state is not prepared to implement its law on compulsory primary education among

the Roma. Many Romani families do not have access to the economic life of the country. The number of potential active members in the Romani population is great. However, many are young whose skills are only marginally used.

23. Ideas about better lives are contrary to the housing practices and landscapes that the Romani settlement offers. It was shown that these types of aspirations were frequently related to higher levels of education. Thus, raising the level of education is imperative and the only guarantee of modernising Romani communities. The abandonment of some traditional types of behaviour is necessary since they threaten the health as well as the welfare of the individual, family and the whole community. *Thus, it is difficult to expect an improvement of life standard without change within the Romani cultural code.*
24. *Education is not recognised as an important need or as an actual problem among most parents.* Moreover, the role of education is not seen in a social and an economic sense, which could have a decisive role in integration processes in society.
25. The conceptualisation of an education system for the Roma needs to recognise the needs of the surrounding environment (within the framework of the regular school system) and the Roma. This should be towards the construction of a new integrative school and not a mechanical reconstruction of the existing. *The phenomena of dual marginalisation of Romani children at school and in the environment as well as poor results often bring about fatigue among both teachers and children. The schooling of Romani children is immanently a social issue.*
26. The most common sources of information are *Croatian television and the family/ friends.*

Settlements

27. In an analysis of Romani settlements, it is difficult to discover elements that are necessary for a credible and practical utilisable typology. Nevertheless, it is worth noting the following features: The first is *positional*. This allows us to differentiate where Romani structures are located: in the town, in the village, or in a rural area. The second feature is *the degree of separation*. There are clear differences between Romani settlements that are parts of existing settlements and Romani settlements that are detached structures. The third feature is *genetic*. According to this feature, pre-

- mises initially built for other purposes and housing built for family residence can be differentiated.
28. Ideas about a desirable settlement directly rest on *cleanliness and related ecological descriptors* and on the *non-Roma difference* – more precisely on the similarity of Romani settlements with other non-Roma settlements. The use of the words: Romani and non-Romani settlements mean the difference between settlements that are municipally and economically “normal” and settlements that are municipally and economically substandard, which in this research has operatively qualified as Romani. Thus, the aspirational reaching out of the respondents for non-Romani settlements indicates their yearning for equipped and unneglected settlements. This is a wish for a settlement-that-is-like-every-other. The Roma, in this way, do not cease to be Romani with regard to the determinants of Romani identity.
 29. It is worthwhile to *activate* the Roma and to motivate them to do more things together. Traditional neglect towards the settlement environment is clearly evident. An influential factor on the physiognomy of Romani settlements is rooted in the fact that Romani builders are, in the main, *“wild” builders*. Thus, their transformation in the community is necessary in which it will not be indifferent to where how and where they live.
 30. We consider it interesting to caution state actors of development that more than half of the respondents state that they desire to live in a settlement where there is *no* Romani community, at least not as a decisive factor in administration and the orienting development of the settlement. However, on the other hand, less than half of the respondents state that the already mentioned determinants of a desirable settlement are *directly connected to the presence of the Romani community* in that type of settlement. It is possible to interpret this as a sign that sub-group has now appeared in the Romani population whose accumulation of life and social successes has loosened ties with other members of the Romani group. The choice of a non-Romani settlement as desirable is undoubtedly linked to an orientation towards social success. This suggests that the Romani group is *not homogeneous* in comparison to the central developmental issue of the group: how to cross the margin and become a successful group and not repress or disintegrate traditional determinants of Romani identity?
 31. Distinct influences on the life of the community can be divided into a triangle: *settlement-inhabitants-Romani*

associations-town/municipal government. Civil associations, political parties, experts, the government and others, according to the respondents only marginally influence the situation in the Romani settlement. However, response to the question as to what the community can do for itself only discloses *marginal jobs* like rubbish removal, cleaning, tidying up and similar. In second place, responses indicate that the community cannot do anything.

32. The existing housing is inadequate; the standard is very low; there is a marked lack of housing space and rooms. Dwellings are very poorly equipped and a lack of public utilities (electricity, running water) and facilities (bathroom and toilet) is evident. Residential structures often have earth floors. Moreover, walls even if they are made of proper building materials often do not provide insulation. All in all, housing conditions are so poor that they are often below the level of human dignity.
33. According to the subjective evaluations of the respondents, even though there is considerable dissatisfaction with the existing housing situation, it is often not as dramatic as one would expect considering the mentioned features of housing. *However, it is evident that among the respondents there is a group who would like to live differently.*

Recommendations

It is possible to combat Romani poverty in a number of ways among which the following should be included:

1. *Improve housing conditions* through the construction of infrastructure and development of public services especially in removed and distant Romani settlements (development of roads and telecommunications). The improvement of housing conditions also presupposes the clarification of ownership rights with regard to the land on which the Roma live and the encouragement of the local authorities to offer their services in Romani communities.
2. *Increase employment and earning opportunities* for the Roma through their inclusion in training programmes, consistent with anti-discrimination legislature and stimulating employers to employ the Roma. It is difficult to reduce high Romani unemployment rates not only because employers' disinclination towards the Romani employees but due to the motive of some Roma to register as unemployed. It is well-known that some Roma

- register at employment bureaus to realise particular social rights
3. *Encourage schooling among Romani children* through reducing or eliminating the barriers that discourage Romani children to enter or stay in the education system (sometimes Romani children do not have enough food, clothes, or family support to continue their education). An important objective is to increase the inclusion of Romani children in pre-school institutions and to facilitate a secondary school education). A real possibility for some Roma (along with a larger number of students that finish primary and secondary school who are them more likely to find employment) is the encouragement of old trades, cottage industries in new ways (making souvenirs, handicrafts, useful products that are not manufactured) to earn a living in ways that are familiar to them.
 4. *Improve access to health care* through information on health, health campaigns, and more frequent presence of health care workers in Romani settlements. Considering their living conditions, the Roma are more exposed to some illnesses compared to the non-Roma population, which means that it is necessary to systematically monitor their health. Moreover, the average lifespan of the Roma is one third shorter than the average lifespan of a non-Roma. *It is necessary to increase awareness on the importance of health, especially reproductive.* The promotion of different activities linked to health is necessary, especially among children.
 5. *Deal with problems of social exclusion of the Roma* through anti-discriminatory legislature and practice. Raise awareness among the non-Roma through multi-cultural education and teaching about Romani history and culture. Socio-cultural factors influence the Roma's access to social services or on their communication with the providers of these services. As a result of poor knowledge of the language or poor communication skills, the Roma can have difficulty communication to teachers, doctors, local and state employees. Poor communication and deep-rooted stereotypes on the part of the Roma and non-Roma foster interpersonal mistrust. There are almost no Roma that work in the public services that would bridge the two cultures.
 6. *Transform social welfare programmes* in such a way that they do not create a "dependency culture" and "poverty trap" (not to discourage the work initiative of the user). Social welfare benefits provide an important source of income among the Roma and the Roma are *over-repre-*

sented among the recipients of these benefits. It is necessary, to a greater extent, to include a component of work in aid programmes (public works) to improve and gain work skills to increase the level of employment. In addition, it is necessary to monitor how these social benefits are spent, as in many Romani settlements alcoholism and other forms of unacceptable behaviour are linked to poverty.

7. *Integrate the Roma into institutions of wider society* (educational, economic, social, and political). As some authors have warned exclusion from the community and group in which members belong needs to be differentiated from exclusion from society and social institutions. Participation in social institutions is the foundation of social status and ensures the material conditions of life. Besides, inclusion in institutions of wider society facilitates interaction with members of non-Roma and other Romani groups and participation in the dominant values of society. Intervention needs to be directed towards offering more opportunities for Romani initiative as well as reducing their isolation and social exclusion.
8. *Inclusion of the Roma in projects that have an impact on their lives. It is necessary for the Roma to actively participate in programmes that are intended for them.* “Rescue” from poverty and isolation cannot be realised without their involvement.
9. *Programmes of social protection* – along with the existing measures that the Roma use, assistance should be towards *schooling and projects of settlement urbanisation*.
10. *Find suitable ways of helping the Roma in self-organisation.* Namely, they have not (completely) built their national community, which hinders the realisation of their rights. In addition, they have not found a common plan of action. *Most of the Roma in Croatia are still formally outside of associations and organisations.*
11. It is absolutely necessary to *improve the existing educational system*, as well as the gradually establish a whole and specific education system for the Roma (setting up of kindergartens in Romani settlements, better organisation of preschool education...).
12. The initial results exist and they commit state institutions and the Romani national community to *cooperate and to be real in their approach* so that the Roma can preserve their national identity and cease living in ghettoised suburbanised settlements, without employment and on social benefits. Within the framework of all the problems related to the advancement of the Romani minority, *space planning, urbanisation and or-*

ganising the settlement in which the Roma live is a priority task. On the other hand, Romani settlements/localities of settled Roma are most often outside of city areas, often on somebody else's land and frequently without suitable/poor public utilities.

13. *Romani women have a central role in the dynamics of the household and in improving the quality of life.* The household is often the locus of their work, childcare, and social interactions and all the activities that occur in the household are her responsibility (e.g., she is solely accountable for making sure that her children are clean, fed, rested, and have done their homework, etc.). All public utility deficiencies and a lack of facilities in the household (especially if their cumulative effects are taken into account) influence the health and safety of all household members *which especially burdens Romani women.* Researchers noted that overcrowding, utility shutoffs, inadequate heating and other housing quality problems *may disrupt children's ability to rest or do homework and may also contribute to stress and depression in adults.* Addressing problem behaviour at school e.g., sleepy, inattentive children with soiled clothes may be futile without addressing the multiple poverty factors in family environments (e.g., no bed, no washing facilities and lack of paved roads...).
14. *Absence of educational and health facilities* also points to a distinct lack of accessible positive role models (e.g., doctors, child care workers, teachers) who might encourage a higher quality of life among the Roma. The effects of inadequate healthcare and education often impact disproportionately on women who frequently bear principal responsibility for family healthcare and education. Romani women also often provide the point of contact between Romani communities and public health services as well as educational institutions. *By improving access to healthcare/education for Romani women this would in turn improve the health/education and overall welfare of entire Romani communities.*
15. *Home-learning programmes* could also be developed specifically for Romani women to improve their skills since most adult women have been deprived of education. By improving their knowledge this would in turn improve the health, education and welfare of the entire Romani community.

FOOTNOTE

¹ It should be noted that not even Croatian society has been entirely researched yet.

LITERATURA

REFERENCES

- Akoun, A. i Ansart, P. (Ed/Ur.) (1999.), *Dictionnaire de sociologie*. / Le petit Robert, Paris, Le Seuil.
- Arayici, A. (1998.), The Gypsy minority in Europe - some considerations. *International Social Science Journal*, br. 156.
- Avsec, T. (1998.), Problem integracije Roma leži u predrasudama, stereotipima i netoleranciji većinskog stanovništva. (The problem of integration lies in the prejudices, stereotypes and intolerance of the majority population). U: Romi u Hrvatskoj danas. (The Roma in Croatia today). Zagreb: Centar za direktnu zaštitu ljudskih prava (Centre for direct protection of human rights).
- Barthélémy, A. (1990.), Vocation et Mission des Tsiganes dans le Monde et dans l'Eglise U: *People on the move: apostolatus maris aeris migrantium exsulum nomadum itinerantium*, Vatican: Pontificium Consilium de Spirituali Migrantium atque Itinerantium Cura (str. 34–61).
- Bauman, K. J. (2003.), Extended Measures of Well-Being: Living Conditions in the United States' Household Economic Studies – Current Population Reports. US Census Bureau US Department of Commerce, Economics and Statistics Administration. <http://www.census.gov/prod/2003pubs/p70-80.pdf>
- Bežovan, G. (1987.), *Stanovanje i stambena kriza: stambene potrebe mladih radnika*. (*Living and the housing crisis: housing needs of young employees*), Radna zajednica RK SSOH, Zagreb.
- Bitu, N. (1999.), The Situation of Roma/Gypsy Women in Europe', Co-council of Europe, Strasbourg, 17 September 1999.
- Bourdieu, P. (1986.), *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge.
- Brody, G. H. i Flor, D. L. (1997.), Maternal Psychological Functioning, Family Processes and Child Adjustment in Rural Single-Parent African-American Families. *Developmental Psychology*, 33 (6): 1000-1011.
- Castles, S. (1995.), How nation-states respond to immigration and ethnic diversity. *New Community*, 21 (3): 293-308.
- Cifrić, I. (1998.), Pravo na životni prostor i ekološki suverenitet. (Right to a living space and ecological sovereignty) *Socijalno ekologija (Social ecology)*, 1-2: 35-53.
- Clapham, D. (2002.), Housing Pathways: A post-modern analytical approach, *Housing and Social Theory*, 19 (2).
- Clébert, J. P. (1967.), *Cigani (Gypsies)*. Zagreb: Stvarnost.
- Coupry, F. (1999.), *Les Gitans*. Editions Milan: Toulouse.
- Danova, S. i Russinov, R. (1998.), The ERRC in Croatia, *Roma Rights* summer: 49-57.

- Emigh, J. R. i Szelenyi, I. (Ur.) (2000.), *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*. Westport: Greenwood Press.
- Emigh, J. R., Fodor, E. i Szelenyi, I. (2000.), The Racialization and Feminization of Poverty? U: Emigh, J. R & Szelenyi, I. (Ur.), *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe during the Market Transition*. Westport: Greenwood Press.
- Fernandez-Armesto, F. (Ed./Prir.) (1997.), The Times: *Narodi Europe*. Zagreb, Naklada Zadro.
- Fonseca, I. (1995.), *Bury me Standing: The Gypsies and their Journey*. Vintage Books.
- Gans, H. (1968.), Culture and Class in the Study of Poverty: An Approach to Anti-Poverty Research. U: Moynihan, D. P. (Ur.), *On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Sciences*. New York: Basic Books.
- Gans, H. (1995.), *The War against the Poor*. New York: Basic Books.
- Gheorghe, N. (1991.), Roma-Gypsy Ethnicity in Eastern Europe, *Social Research*, Vol. 58, No. 4.
- Gustierrez, A. L. S. (1995.), Spain. School Provision for Gitano Children, *Interface*, 19: 8-15.
- Hajnal, Z. (1995.), The Nature of Concentrated Urban Poverty in Canada and the United States, *Canadian Journal of Sociology*, 4: 497-528.
- Hodžić, A. (1985.), Životni standard romskih domaćinstava. (The life standard of Romani households) *Sociologija sela (Rural sociology)*, 87/90: 27-34.
- Housing-Health Indicators (2004.) - WHO technical meeting on Housing-Health Indicators *Summary report*, WHO Regional Office for Europe, http://www.euro.who.int/Document/NOH/house_indic_rep.pdf
- Hrvatić, N. i Ivančić, S. (2000.), Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj. (Historical-social features of the Roma in Croatia) *Društvena istraživanja (Journal for General Social Issues)*, 9 (46-47): 251-266.
- Human Rights Watch (1992.), *Struggling for Ethnic Identity: Czechoslovakia's Endangered Gypsies*. New York. <http://www.hrw.org/reports/1992/Czechoslovakia>
- Human Rights Watch (1993.), *Gypsies of Hungary*. New York. <http://www.hrw.org/doc?t=europw&c=hungar>
- Katz, M. B. (1989.), *The Undeserving Poor*. New York: Pantheon Books.
- Katz, M. B. (Ur.) (1993.), *The 'Underclass' Debate*. Princeton: Princeton University Press.
- Kenrick, D. (1994.), *Gypsies: From India to the Mediterranean*, Toulouse, CRDP Midi-Pyrénées.
- Lewis, O. (1965.), *The Children of Sanchez*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Lewis, O. (1968.), *La Vida*. London: Panther Books.
- Luttmer, E. (2000.), Poverty and Inequality in Croatia, U: *Croatia Economic Vulnerability and Welfare Study*, Volume II: Technical Papers. Washington, D.C.: World Bank.
- MacDonald, R. (Ur.) (1997.), *Youth, the "Underclass" and Social Exclusion*. London and New York: Routledge.
- Macura, V., Cvejić, J., Ferenčak, M. i Petovar, K. (1997.), *Romska enklava Orlovske naselje*. (The Concept of Sustainable Renewal of the Eagle

- Nest Gypsy Enclave and Results), Beograd: Društvo za unapređivanje romskih naselja.
- Magdalenić, I. (1995.), Seoska i gradska maloljetnička delinkvencija u Međimurju. *Sociologija sela*, br. 1-4.
- Magdalenić, I. (1998.), Asimilacija, integracija, mimikrija - o društvenom položaju Roma. (Assimilation, Integration, and Mimicry - on the social position of the Roma). U: Romi u Hrvatskoj danas (In: The Roma in Croatia today), Zagreb: Centre for direct protection of Human Rights.
- Matasović, J. (1928.), *Cigani u doba terezijanstva i jozefinizma. (Gypsies during Theresa's and Joseph's rule)*, Zagreb, Narodna starina.
- Mendras, H. (1986.), *Seljačka društva. Elementi za jednu teoriju seljaštva*, Zagreb, Globus.
- McLoyd, V. i Wilson, L. (1991.), The Strain of Living Poor: Parenting, Social Support and Child Mental Health. U: A. C. Huston (Ur.), *Children in Poverty*, str. 105-135, NY: Cambridge University Press.
- Mijatović, A. i Previšić, V. (Ur.) (1999.), *Demokratska i interkulturna obilježja srednjoškolaca u Hrvatskoj*. (Democratic and intercultural features of secondary school students in Croatia), Zagreb: Interkultura.
- Mincy, R. B. (1996.), The Underclass: Concept, Controversy, and Evidence. U: Danziger, S., Sandefur, G., Weinberg, D. (Ur.), *Confronting poverty: Prescriptions for change*, New York: Russell Sage Foundation, Cambridge: Harvard University Press.
- Mitrović, A. (1990.), *Na dnu: Romi na granicama siromaštva*. (At the bottom: The Roma at the edge of poverty), Beograd: Naučna knjiga.
- Mršević, Z. (2000.), Filthy, Old and Ugly Gypsy Women from Serbia. U: *Global Critical Race Feminism: An International Reader*, NY: New York University Press.
- Nacionalni program za Rome (The National Programme for the Roma) (2003.), Vlada Republike Hrvatske (The Government of the Republic of Croatia).
- Novara, D. (1990.), Scolarizzazione, *Zingari oggi*, Torino, 6: 10-11.
- Ogbu, J. (1978.), *Minority Education and Caste: The American System in Cross-Cultural Perspective*, New York: Academic Press.
- Park, J., Turnbull, A. P. & Turnbull III, M. R. (2002.), Impacts of Poverty on the Quality of Life in Families of Children with Disabilities. 68 (2): 151-70. http://journals.sped.org/EC/Archive_Articles/VOL68NUMBER2WINTER2002_EC_Article-1.pdf
- Pomykala, A. i Holt, S. (2002.), Romani Women – A Priority for European Public Health Policy. Monitoring human rights and the rule of law in Europe eumap.org <http://www.eumap.org/journal/features/2002/sep02/romowomenprior/>
- Posavec, K. (1996.), Odgoj i izobrazba Roma – Prema demokratizaciji i interkulturnom učenju. (The education of the Roma – Towards democratisation and intercultural learning), *Nevo drom - Novi put*, Zagreb, 1: 24-25.
- Posavec, K. (2000.), Sociokulturna obilježja i položaj Roma u Evropi – od izgona do integracije. (The socio-cultural features and status of the Roma in Europe – from exile to integration), *Društvena istraživanja*, 9 (46-47): 229-250.
- Refugee Women's Resource Project, Asylum Aid, March (2002.), "Romani Women from Central and Eastern Europe: A 'Fourth World', or Experience of Multiple Discrimination." <http://www.asylumaids.org.uk/Publication/Roma%20reports>

- Ringold, D. (2000.), Roma and the Transition in Central and Eastern Europe: Trends and Challenges. Washington, DC: World Bank <http://Inweb18.worldbank.org/>
- Ringold, D., Orenstein, M. A. i Wilkens, E. (2003.), *Roma in an Expanding Europe: Breaking the Poverty Cycle*. Washington, D.C.: World Bank.
- Rogić, I. (1990.), *Stanovati i biti - Rasprave iz sociologije stanovanja. (Living and Being - Discussions from the sociology of living)*, Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.
- Rosandić, D. (1983.), *Riječ materinska. (The Mother-Tongue)*, Zagreb, Školske novine.
- Sherman, A. (1994.), *Wasting America's Future: The Children's Defence Fund Report on the Costs of Child Poverty*. Boston: Beacon Press.
- Spajić, V. (1996.), Antropološko konstruiranje etniciteta. (The anthropological constitution of ethnicity) *Društvena istraživanja (Journal for General Social Issues)*, 2 (22): 273-292.
- Statistički ljetopis (Statistical Yearbook) Republike Hrvatske (2001.), Zagreb: Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske (Central Bureau of Statistics Republic of Croatia).
- Stewart, M. (2000.), Spectres of the Underclass. U: Emigh, J. R i Szelenyi, I. (Ur.), *Poverty, Ethnicity, and Gender in Eastern Europe During the Market Transition*. Westport: Greenwood Press.
- Stewart, M. (2002.), Deprivation, the Roma and 'the underclass', U: Hann, C. M. (Ur.), *Postsocialism: Ideas, Ideologies and Practices in Eurasia*. London: Routledge.
- Szekelyi, M., Csepeli, G. i Orkeny, A. (2003.), Ambitious education: the role of family, school and friends in the development of successful Romany life courses, *Romani Studies* 5, Vol. 13, No. 1. str. 53-72.
- Szelenyi, I. (2001.), *Poverty under Post-Communist Capitalism - The Effects of Class and Ethnicity in a Cross National Comparison*, paper presented at workshop "Culture and Poverty", Central European University, November 30 - December 2.
- Šporer, Ž. (2004.), Koncept društvene isključenosti. (The concept of social exclusion) *Društvena istraživanja (Journal for General Social Issues)*, 1-2: 171-193.
- Štambuk, M. (2000.), Romi u Hrvatskoj devedesetih. (The Roma in Croatia during the nineties) *Društvena istraživanja (Journal for General Social Issues)*, 9 (46-47): 291-315.
- Štambuk, M. (2000.), Romi u društvenom prostoru Hrvatske. (The Roma in social spaces of Croatia) *Društvena istraživanja (Journal for General Social Issues)*, 9 (46-47): 197-210.
- Štambuk, M., Rogić, I. i Mišetić, A. (2002.), *Prostor iza. (The space beyond)*, Zagreb: Institut Pilar.
- Šućur, Z. (2000.), Romi kao marginalna skupina. (The Roma as a marginal group) *Društvena istraživanja (Journal for General Social Issues)*, 9 (46-47): 211-227.
- Šućur, Z. (2001.), *Siromaštvo: teorije, koncepti i pokazatelji. (Poverty: theory, concepts and indicators)*, Zagreb: Pravni fakultet.
- Šućur, Z. (2004.), Utjecaj sociodemografskih čimbenika na poimanje romskog roditeljstva i odrastanja. (The influence of socio-demographic factors on the conception of Romani parenting and growing up), *Društvena istraživanja (Journal for General Social Issues)*, 4-5: 843-865.

- Theodosiou, A. (2003.), "Be-longing" in a "doubly occupied place": The Parakalamos Gypsy musicians, *Romani Studies* 5, Vol. 13, No. 2, str. 25–58.
- The social report (2004.) - Indicators of social wellbeing in New Zealand, Ministry of Social Development, <http://www.socialreport.msd.govt.nz/2004/documents/social-report-2004.pdf>
- Vašečka, M. i Radičova, I. (2001.), Problems of Social Exclusion and Double Marginalization of Romania Slovakia after 1989. www.euintegration.net/data/doc_publications/33/Social%Exclusion_Roma_Slovakia_Vasecka.pdf
- Wilson, W. J. (1987.), *The Truly Disadvantaged*. Chicago: The University of Chicago Press.
- World Bank (2000.), *Croatia Economic Vulnerability and Welfare Study*. Washington, D.C.: World Bank.
- Žerjavić, V. (1989.), Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu. (Population losses: Yugoslavia in the Second World War), Zagreb.
- Županov, J. (1995.), *Poslijе potopa*. (After deluge), Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Izvori (Sources)

- *** (2002.), Lokaliteti naseljeni Romima 1, 2 (The localities of settled Roma 1, 2) Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja, Zagreb (polupublikacija).
- Popisi stanovništva i kućanstava, Državni zavod za statistiku, Zagreb.

TABLIČNI
PREGLED
REZULTATA
ANKETNOG
ISTRAŽIVANJA

REVIEW OF TABLES
WITH SURVEY
RESEARCH RESULTS

Tablica I. Lokacije na kojima su obavljena anketiranja te veličina uzorka
Table I Locations at which surveys were conducted and the size of samples

Županija / County	Lokacije / Locations	N	%
Zagreb i Zagrebačka županija / City of Zagreb and County of Zagreb	Kozari Bok		
	Borongaj		
	Ferenščica		
	Plinarsko naselje		
	Livadarski odvojak		
	Petruševac		
	Peščenica	112	11,6
	Dubrava		
	Struge		
	Sopot		
	Savica		
	Sopnica		
Sisačko-moslavačka / County of Sisak-Moslavina	Požarinje		
	Lukavec		
	Capraške Poljane		
	Palanjak	96	9,9
	Kutina - Radićeva		
	Strmec Podravski		
	Ludbreg	80	8,3
	Sveti Đurđ		
	Škurinje	90	9,3
	Rujevica		
	Slavonski Brod	100	10,3
	Bolman		
Osječko-baranjska / County of Osijek-Baranja	Darda		
	Tordinci		
	Tenja	100	10,3
	Beli Manastir		
	Velika Bara (Šangaj)		
	Bistrinci		

Tablica 1. (nastavak) Lokacije na kojima su obavljena anketiranja te veličina uzorka
Table 1 (continued) Locations at which surveys were conducted and the size of samples

Županija / County	Lokacije / Locations	N	%
Istarska / County of Istria	Pula - Šijana	98	10,1
	Pula - Centar		
	Pula - Monte Zaro		
Međimurska / County of Međimurje	Vodnjan	217	22,4
	Kotoriba		
	Donja Dubrava		
	Goričan		
	Kuršanec		
Ostalo (Koprivničko-križevačka i Karlovačka) / Other (Counties of Koprivnica-Križevci and Karlovac)	Lončarevo	75	7,7
	Piškorevec		
	Durđevac - Stiska		
	Puškarići		
Oštarije			
UKUPNO / TOTAL		968	100,0

Tablica 2. Sociodemografska obilježja ispitanika (%)
Table 2 The socio-demographic features of the respondents (%)

		Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Kućedomačin / Household head	Da / Yes	62,2	88,5	83,8	74,2	66,0	64,0	29,6	83,1	90,7	71,7
	Ne / No	37,8	11,5	16,3	25,8	34,0	36,0	70,4	16,9	9,3	28,3
Spol / Sex	Muški / Male	57,1	59,4	67,5	45,6	71,0	43,0	40,8	45,4	56,8	52,8
	Ženski / Female	42,9	40,6	32,5	54,4	29,0	57,0	59,2	54,6	43,2	47,2
Dob / Age	18-29	39,3	37,9	48,7	35,6	53,0	28,0	34,7	41,1	36,5	39,5
	30-39	34,8	29,5	26,9	23,3	22,0	31,0	28,6	32,1	35,1	29,6
	40-49	11,6	22,1	7,7	32,2	11,0	25,0	18,4	12,9	17,6	17,1
	50 i više / 50 and over	14,3	10,5	16,7	8,9	14,0	16,0	18,4	13,9	10,8	13,8
Bračni status / Marital status	U braku / Married	54,1	62,5	46,3	74,4	69,0	65,0	69,1	38,9	48,0	56,5
	Izvanbračna zajednica / Out of wedlock	24,3	31,3	41,3	8,9	4,0	15,0	11,3	45,8	41,3	26,7
	Razveden(a) / Divorced	2,7	1,0	0,0	4,4	0,0	3,0	0,0	1,9	1,3	1,7
	Uдовac (udovica) / Widowed	6,3	4,2	6,3	2,2	5,0	7,0	6,2	7,9	5,3	5,9
	Neoženjen/neudana / Unmarried	12,6	1,0	6,3	10,0	22,0	10,0	13,4	5,6	4,0	9,2

Tablica 2. (nastavak) Sociodemografska obilježja ispitanika (%)
 Table 2 (continued) The socio-demographic features of the respondents (%)

	Zagreb	Sisacko- -moslavacka	Varazdinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Ospecko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample		
Mjesto rođenja / Place of birth	U mjestu boravka / In place of residence	47,7	41,9	42,5	36,4	43,2	46,0	13,3	49,5	54,3	42,3	
	U županiji (u kojoj ima mjesto boravka) / In county (where they now reside)	0,0	37,6	30,1	0,0	0,0	48,0	4,1	32,8	34,3	21,5	
	U regiji (u kojoj ima mjesto boravka) / In the region (where they now reside)	2,7	3,2	15,1	0,0	13,7	1,0	0,0	3,4	5,7	4,5	
	Negdje drugdje u Hrvatskoj / Somewhere else in Croatia	13,5	3,2	5,5	0,0	14,7	1,0	4,1	13,2	5,7	7,7	
Obrazovanje / Education	U inozemstvu / Abroad	36,0	14,0	6,8	63,6	28,4	4,0	78,6	1,0	0,0	24,0	
	Bez škole / No schooling	35,7	40,6	30,0	27,8	28,0	23,0	20,4	34,3	42,7	31,5	
	1-4 razr. OŠ / 1-4 primary school	18,8	16,7	31,3	13,3	20,0	21,0	14,3	38,9	30,7	24,4	
	Nepotpuna OŠ / Unfinished primary school	11,6	20,8	21,3	25,6	29,0	24,0	29,6	16,7	18,7	21,2	
	OŠ / Primary school	24,1	15,6	15,0	23,3	18,0	24,0	31,6	6,0	5,3	17,1	
Vjeroispovijed / Religion	Srednja škola / Secondary school	9,8	6,3	2,5	10,0	5,0	8,0	4,1	4,2	2,7	5,8	
	Zaposlen / Employed	Da / Yes	1,8	11,5	5,0	22,2	9,0	4,0	27,6	3,7	0,0	8,8
	Ne / No	98,2	88,5	95,0	77,8	91,0	96,0	72,4	96,3	100	91,2	
	Nacionalnost / Nationality	Rom	96,4	90,6	100	92,2	90,9	90,0	100	97,2	89,3	94,5
Govore li hrvatski / Speaks Croatian	Ostalo / Other	3,6	9,4	0,0	7,8	9,1	10,0	0,0	2,8	10,7	5,5	
	Katolička / Catholic	16,1	51,0	93,8	1,1	8,0	55,0	1,0	89,4	98,7	49,0	
	Islamska / Islam	71,4	0,0	0,0	96,7	7,0	0,0	96,9	0,5	0,0	27,9	
	Pravoslavna / Orthodox	7,1	42,7	0,0	0,0	64,0	38,0	0,0	0,0	0,0	15,6	
Romski dijalekt / Romani dialect	Ne pripada ni jednoj vjeroispovijedi / Does not belong to a religion	5,4	6,3	6,3	2,2	15,0	5,0	2,0	10,2	1,3	6,6	
	Ostalo / Other	0,0	0,0	0,0	0,0	6,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,8	
	Ne / No	3,6	0,0	8,8	2,2	3,0	4,0	6,1	9,2	0,0	4,8	
Porodaj / Birth	Da / Yes	96,4	100	91,3	97,8	97,0	96,0	93,9	90,8	100	95,2	
	Romani chib	48,2	8,0	3,8	50,0	8,0	6,1	87,6	2,3	0,0	22,3	
	Ljimba d' bjaš	4,5	52,3	87,5	1,1	39,0	63,6	0,0	77,8	56,0	45,4	
	Ostalo / Other	7,1	28,4	2,5	4,4	31,0	15,2	9,3	16,7	13,3	14,6	
	Ne govori ni jedan / Does not speak any	40,2	11,4	6,3	44,4	22,0	15,2	3,1	3,2	30,7	17,8	
	U medicinskoj ustanovi / In a health institution	56,8	73,4	70,9	53,3	75,0	47,0	62,2	63,3	81,3	64,7	
	Doma, u kući / At home	43,2	22,3	27,8	46,7	24,0	51,0	37,8	36,1	18,7	34,2	
	Drugdje / Elsewhere	0,0	4,3	1,3	0,0	1,0	2,0	0,0	0,7	0,0	1,1	

Tablica 3. Povjerenje u institucije (srednje ocjene)

Table 3 Trust in institutions (average ratings)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osičko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Vojska / Army	3,71	3,94	4,01	3,96	3,62	3,64	3,74	3,80	4,12	3,82
Znanstvene institucije / Scientific institutions	3,34	3,41	3,60	3,75	3,18	3,17	3,35	3,52	3,76	3,45
Pravni sustav/sudstvo / Legal system/courts	3,13	3,40	3,68	3,69	3,17	3,22	3,12	3,32	3,68	3,35
Tisk / Press	2,59	3,25	3,50	3,57	2,93	2,91	2,85	3,18	3,47	3,12
Televizija / Television	3,31	3,70	4,09	3,82	3,38	3,25	3,26	3,72	4,00	3,60
Policija / Police	3,06	3,94	3,91	3,89	3,68	3,59	3,48	3,30	3,85	3,57
Vlada / Government	3,10	3,31	3,39	3,52	3,29	3,13	2,75	3,39	3,69	3,28
Sabor / Parliament	3,08	3,34	3,24	3,58	3,16	2,97	2,71	3,37	3,61	3,23
Lokalna samouprava / Local self-government	3,11	3,27	3,18	3,63	3,15	3,21	3,12	3,18	3,71	3,26
Romske udruge / Romani associations	3,05	2,96	3,28	4,31	3,01	3,30	3,86	3,07	3,17	3,29
Vijeće romske nacionalne manjine / Council of Romani national minorities	2,86	2,89	3,39	4,28	3,08	3,44	3,81	3,09	3,28	3,30
Nevladine organizacije / Non-governmental organisations	2,76	2,76	2,68	3,69	2,72	3,03	3,01	2,90	3,20	2,95
Crkva / Church	3,81	3,70	3,96	4,18	3,31	3,82	3,52	4,17	4,55	3,90

Ponudeni su bili odgovori: *uopće nemam povjerenja* (1), *uglavnom nemam povjerenja* (2), *nisam siguran* (3), *uglavnom imam povjerenja* (4) te *imam potpuno povjerenje* (5)

Answers that were offered included: *I don't trust at all* (1), *I mainly don't trust* (2), *I'm not sure* (3), *I mainly trust* (4) and *I completely trust* (5)

Tablica 4. Važnost koju ispitanici pridaju pojedinim vrijednostima društvenoga i individualnoga života (srednje ocjene)

Table 4 The importance respondents give to particular values related to social and individual life (average ratings)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osičko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Brak / Marriage	4,56	4,78	4,60	4,89	4,84	4,85	4,78	4,55	4,73	4,71
Djeca / Children	4,89	4,96	4,85	4,98	4,70	4,91	4,94	4,94	4,92	4,90
Rad / Work	4,73	4,60	4,65	4,91	4,78	4,76	4,83	4,49	4,79	4,70
Znanje i vještine / Knowledge and skills	4,55	4,52	4,39	4,79	4,57	4,57	4,42	4,38	4,73	4,52
Završena škola / Finished school	4,44	4,58	4,38	4,70	4,32	4,37	3,96	4,35	4,64	4,40
Poštjenje / Honesty	4,85	4,83	4,84	4,99	4,84	4,87	4,87	4,82	4,81	4,85
Prijateljstvo / Friendship	4,78	4,74	4,74	4,97	4,92	4,86	4,89	4,64	4,85	4,80
Slobodno vrijeme / Leisure time	4,58	4,19	4,02	4,83	4,46	4,31	4,33	4,28	4,57	4,38
Ljubav / Love	4,64	4,68	4,77	4,96	4,83	4,85	4,80	4,50	4,77	4,72
Seksualni život / Sex life	4,34	4,58	4,49	4,88	4,58	4,49	4,20	4,08	4,46	4,40
Zaštita okoliša / Protection of environment	4,37	4,66	4,46	4,72	4,72	4,51	3,95	4,47	4,69	4,49

Tablica 4. (nastavak) Važnost koju ispitanici pridaju pojedinim vrijednostima društvenoga i individualnoga života (*srednje ocjene*)
Table 4 (continued) The importance respondents give to particular values related to social and individual life (*average ratings*)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Politika / Politics	1,58	1,74	1,86	3,64	1,95	2,35	2,44	2,05	1,89	2,14
Vjera / Religion	4,08	4,03	4,10	4,71	4,13	3,96	4,60	4,25	4,55	4,26
Nacija / Nation	4,03	3,85	3,41	4,77	3,67	3,55	4,16	3,59	3,99	3,85
Novac / Money	4,64	4,75	4,60	4,85	4,64	4,63	4,85	4,65	4,67	4,69
Sloboda / Freedom	4,90	4,77	4,77	4,99	4,93	4,87	4,92	4,73	4,89	4,85
Ravnopravnost spolova / Equality of the sexes	4,38	4,32	4,00	4,94	4,56	4,54	4,39	4,25	4,77	4,43
Zdravlje / Health	4,97	5,00	4,84	5,00	4,98	4,95	4,99	4,94	4,99	4,96

Ponuđeni su bili odgovori: *uopće nije važno* (1), *uglavnom nevažno* (2), *nisam siguran* (3), *uglavnom važno* (4) te *vrlo važno* (5)

Answers that were offered included: *not important at all* (1), *mainly unimportant* (2), *I'm not sure* (3), *mainly important* (4) and *very important* (5)

Tablica 5. Osjećaju li se ispitanici, kao Romi, poštovani u društvu? (%)

Table 5 Do the respondents, as Roma, feel respected in society?(%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Ne / No	20,7	17,4	10,0	4,4	12,2	16,0	16,7	21,0	7,4	15,3
Da / Yes	79,3	82,6	90,0	95,6	87,8	84,0	83,3	79,0	92,6	84,7

Tablica 6. Što po mišljenju ispitanika najbolje opisuje Rome (%)

Table 6 What best describes the Roma according to the respondents (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Folklor / Folklore	19,6	8,5	2,5	19,1	20,0	18,0	28,6	3,3	9,9	13,5
Tipični obrti / Typical trades	5,4	2,1	5,0	12,4	7,0	3,0	1,0	,9	2,8	4,0
Običaji / Customs	24,1	9,6	7,5	41,6	11,0	8,0	46,9	6,5	7,0	17,0
Siromaštvo / Poverty	45,5	64,9	80,0	18,0	33,0	63,0	6,1	74,9	62,0	52,0
Jezik / Language	3,6	13,8	5,0	3,4	25,0	6,0	17,3	11,6	12,7	11,1
Ostalo / Other	1,8	1,1	,0	5,6	4,0	2,0	,0	2,8	5,6	2,5

Tablica 7. Domaćinstvo živi u: (%)
Table 7 The household lives in: (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Stan / Flat	8,9	,0	2,5	,0	2,0	16,0	26,5	,9	,0	6,0
Kuća / House	58,0	88,5	78,8	62,2	96,0	80,0	50,0	77,9	77,3	74,5
Baraka (napuštena na gradilištu) / Barracks (abandoned at building sites)	14,3	5,2	5,0	16,7	1,0	4,0	23,5	8,3	2,7	9,1
Daščara - koliba (od lima, drva, kartona) / Board hut - shack (from sheet metal, wood, cardboard)	16,1	4,2	10,0	20,0	1,0	,0	,0	12,9	20,0	9,5
Ostalo / Other	2,7	2,1	3,8	1,1	,0	,0	,0	,0	,0	,9

Tablica 8. Godina izgradnje (ili zadnjega preuređenja) stambenog objekta (%)
Table 8 Year of construction (or last alteration) of dwelling (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
do 1949. / until 1949	8,2	2,2	,0	,0	,0	5,5	5,0	,0	1,5	2,2
1950. – 1959.	2,1	2,2	1,3	,0	,0	11,0	1,7	,0	3,0	2,1
1960. – 1969.	8,2	2,2	2,7	5,1	10,8	25,3	,0	2,0	3,0	6,4
1970. – 1979.	4,1	7,7	5,3	10,3	8,6	12,1	,0	5,4	10,6	7,0
1980. – 1989.	19,6	12,1	10,7	26,9	18,3	15,4	10,0	14,4	9,1	15,4
1990. – 1999.	41,2	38,5	30,7	26,9	32,3	15,4	51,7	43,6	43,9	36,5
2000. – 2004.	16,5	35,2	49,3	30,8	30,1	15,4	31,7	34,7	28,8	30,4

Tablica 9. Površina kuće/stana (%)
Table 9 Area of dwelling (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
do 10 m ² / up to 10 m ²	20,5	5,3	26,3	3,3	7,0	3,0	,0	17,1	13,3	11,3
10-20 m ²	10,7	24,2	18,8	5,6	8,0	17,2	,0	28,6	37,3	17,6
20-35 m ²	15,2	26,3	18,8	12,2	17,0	34,3	9,2	25,3	18,7	20,4
35-50 m ²	17,0	14,7	12,5	22,2	12,0	17,2	31,6	10,6	18,7	16,6
50-75 m ²	20,5	18,9	11,3	15,6	38,0	8,1	24,5	8,3	10,7	16,6
75 m ² i više / 75 m ² and over	16,1	10,5	12,5	41,1	18,0	20,2	34,7	10,1	1,3	17,6

Tablica 10. Broj spavačih soba (%)
Table 10 Number of bedrooms (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Ni jedna / Not one	29,5	22,1	20,0	13,3	8,0	8,0	11,2	35,5	30,7	21,6
Jedna / One	30,4	36,8	52,5	16,7	33,0	50,0	36,7	40,6	52,0	38,5
Dvije / Two	19,6	33,7	17,5	50,0	36,0	27,0	24,5	18,4	13,3	25,9
Tri / Three	8,9	6,3	7,5	15,6	19,0	10,0	9,2	3,2	2,7	8,6
Četiri i više / Four and over	11,6	1,1	2,5	4,4	4,0	5,0	18,4	2,3	1,3	5,5

Tablica 11. Ima li svaki član domaćinstva svoju postelju? (%)
Table 11 Does each member of the household have their own bed? (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Ne / No	42,9	41,1	53,8	53,3	21,0	23,0	39,8	64,1	46,7	45,0
Da / Yes	57,1	58,9	46,3	46,7	79,0	77,0	60,2	35,9	53,3	55,0

Tablica 12. Vrsta materijala od kojeg je kuća građena (%)
Table 12 Type of building materials (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Drvo / Wood	21,4	12,6	2,5	30,0	1,0	,0	,0	3,7	34,7	10,3
Cigla, kamen, betonski blokovi / Bricks, stone, concrete blocks	73,2	86,3	92,5	57,8	99,0	87,0	100	94,9	65,3	85,7
Karton, lim / Cardboard, sheet metal	1,8	1,1	2,5	4,4	,0	,0	,0	1,4	,0	1,2
Ostalo / Other	3,6	,0	2,5	7,8	,0	13,0	,0	,0	,0	2,7

Tablica 13. Vlasnički status (%)
Table 13 Ownership status (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Vlasnik stana / Owner of dwelling	58,0	87,4	91,3	63,3	76,0	59,0	29,4	91,2	92,0	73,9
Ostalo / Other	42,0	12,6	8,8	36,7	24,0	41,0	70,6	8,8	8,0	26,1

Tablica 14. Opremljenost domaćinstva (%)
Table 14 Level of equipment and facilities in the household (%)

	Zagreb			Sisačko-moslavačka			Varaždinska		
	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain
Električnu struju / Electricity	79,5	17,0	3,6	67,7	28,1	4,2	51,3	32,5	16,3
Vodovod / Waterworks	57,1	38,4	4,5	60,4	38,5	1,0	13,8	66,3	20,0
Bunar ili pumpu u dvorištu / Well or pump in yard	25,2	74,8	,0	42,7	56,3	1,0	60,0	40,0	,0
Kanalizaciju / Sewerage	53,6	42,9	3,6	6,3	90,6	3,1	8,8	76,3	15,0
Kuhinju / Kitchen	67,0	32,1	,9	65,3	34,7	,0	57,5	33,8	8,8
Kupaonicu / Bathroom	58,9	40,2	,9	22,9	74,0	3,1	17,5	66,3	16,3
WC u kući / Indoor toilet	57,1	42,0	,9	16,7	80,2	3,1	7,5	78,8	13,8
WC u dvorištu / Outdoor toilet	33,9	66,1	,0	72,9	27,1	,0	60,0	33,8	6,3
Hladnjak / Fridge	76,8	22,3	,9	40,6	58,3	1,0	49,4	48,1	2,5
Ledenicu / Freezer	46,4	51,8	1,8	66,7	33,3	,0	58,8	40,0	1,3
Perilicu rublja / Washing machine	58,9	38,4	2,7	16,7	80,2	3,1	25,0	67,5	7,5
Televizor / Television	83,9	14,3	1,8	81,3	18,8	,0	80,0	18,8	1,3
Video ili DVD / Video or DVD	53,6	45,5	,9	25,0	75,0	,0	12,5	87,5	,0
Bicikl / Bicycle	47,3	50,9	1,8	74,0	26,0	,0	63,8	33,8	2,5
Motorkotač / Motorcycle	5,4	92,8	1,8	2,1	97,9	,0	2,5	97,5	,0
Automobil / Car	46,4	52,7	,9	46,9	53,1	,0	35,0	62,5	2,5
Kuću za odmor / Holiday house	,9	99,1	,0	,0	100	,0	5,1	94,9	,0
Osobno računalo / PC	9,8	89,3	,9	,0	100	,0	,0	100	,0
Satelitsku antenu / Satellite antenna	30,4	67,9	1,8	5,2	94,8	,0	15,0	83,8	1,3
Telefon / Telephone	36,9	62,2	,9	40,6	59,4	,0	43,8	53,8	2,5
Mobilni telefon / Mobile phone	68,8	30,4	,9	25,0	75,0	,0	28,8	71,3	,0
Radio / Radio	64,9	35,1	,0	60,4	38,5	1,0	62,5	37,5	,0

Tablica 14. (nastavak) Opremljenost domaćinstva (%)
Table 14 (continued) Level of equipment and facilities in the household (%)

	Primorsko-goranska		Brodsko-posavska		Osječko-baranjska				
	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain
Električnu struju / Electricity	91,1	8,9	,0	80,0	9,0	11,0	91,9	8,1	,0
Vodovod / Waterworks	82,2	17,8	,0	59,0	19,0	22,0	52,5	46,5	1,0
Bunar ili pumpu u dvorištu / Well or pump in yard	4,4	93,3	2,2	32,0	61,0	7,0	45,5	52,5	2,0
Kanalizaciju / Sewerage	13,3	86,7	,0	8,0	70,0	22,0	25,0	72,0	3,0
Kuhinju / Kitchen	85,6	13,3	1,1	63,6	26,3	10,1	85,0	13,0	2,0
Kupaonicu / Bathroom	65,6	33,3	1,1	32,0	48,0	20,0	38,0	57,0	5,0
WC u kući / Indoor toilet	70,0	28,9	1,1	32,0	55,0	13,0	41,0	54,0	5,0
WC u dvorištu / Outdoor toilet	41,1	57,8	1,1	88,0	11,0	1,0	86,0	14,0	,0
Hladnjak / Fridge	95,5	4,5	,0	81,0	15,0	4,0	83,0	17,0	,0
Ledenicu / Freezer	48,9	50,0	1,1	66,0	32,0	2,0	51,0	49,0	,0
Perilicu rublja / Washing machine	73,3	26,7	,0	62,0	33,0	5,0	55,0	42,0	3,0
Televizor / Television	96,7	3,3	,0	96,0	3,0	1,0	90,0	10,0	,0
Video ili DVD / Video or DVD	59,6	40,4	,0	55,0	43,0	2,0	31,0	69,0	,0
Bicikl / Bicycle	20,2	78,7	1,1	90,0	10,0	,0	74,0	26,0	,0
Motorkotač / Motorcycle	2,2	97,8	,0	6,1	92,9	1,0	2,0	98,0	,0
Automobil / Car	37,1	61,8	1,1	32,0	61,0	7,0	22,0	78,0	,0
Kuću za odmor / Holiday house	,0	98,9	1,1	3,0	95,0	2,0	5,0	94,0	1,0
Osobno računalo / PC	5,7	93,2	1,1	7,1	87,9	5,1	3,0	96,0	1,0
Satelitsku antenu / Satellite antenna	65,2	33,7	1,1	31,0	66,0	3,0	14,0	86,0	,0
Telefon / Telephone	58,9	41,1	,0	37,0	60,0	3,0	52,0	44,0	4,0
Mobilni telefon / Mobile phone	65,6	34,4	,0	41,0	55,0	4,0	39,0	56,0	5,0
Radio / Radio	73,0	27,0	,0	81,0	18,0	1,0	85,0	14,0	1,0

Tablica 14. (nastavak) Opremljenost domaćinstva (%)
Table 14 (continued) Level of equipment and facilities in the household (%)

	Istarska		Međimurska		Ostalo / Other		Ukupno uzorak / Total sample		
	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain	Da / Yes	Ne / No	Namjerava nabaviti / Intends to obtain
Električnu struju / Electricity	76,5	23,5	,0	61,8	28,6	9,7	77,3	17,3	5,3
Vodovod / Waterworks	76,5	23,5	,0	24,9	66,8	8,3	62,7	36,0	1,3
Bunar ili pumpu u dvorištu / Well or pump in yard	13,4	86,6	,0	51,6	48,4	,0	24,0	76,0	,0
Kanalizaciju / Sewerage	77,6	20,4	2,0	3,7	88,9	7,4	4,0	92,0	4,0
Kuhinju / Kitchen	86,7	13,3	,0	52,5	44,7	2,8	50,7	45,3	4,0
Kupaonicu / Bathroom	77,6	22,4	,0	18,0	71,4	10,6	12,0	82,7	5,3
WC u kući / Indoor toilet	76,0	24,0	,0	12,4	80,2	7,4	6,7	89,3	4,0
WC u dvorištu / Outdoor toilet	36,5	63,5	,0	59,5	38,6	1,9	57,3	42,7	,0
Hladnjak / Fridge	90,8	9,2	,0	34,7	60,2	5,1	40,5	58,1	1,4
Ledenicu / Freezer	67,0	33,0	,0	66,8	30,9	2,3	45,3	53,3	1,3
Perilicu rublja / Washing machine	71,4	27,6	1,0	48,8	47,9	3,2	32,0	68,0	,0
Televizor / Television	87,8	12,2	,0	79,3	20,3	,5	74,7	25,3	,0
Video ili DVD / Video or DVD	62,2	37,8	,0	14,3	83,4	2,3	30,7	69,3	,0
Bicikl / Bicycle	44,8	55,2	,0	73,7	25,3	,9	70,7	29,3	,0
Motorkotač / Motorcycle	8,2	91,8	,0	2,8	96,8	,5	1,3	98,7	,0
Automobil / Car	39,8	60,2	,0	19,4	77,4	3,2	28,0	72,0	,0
Kuću za odmor / Holiday house	8,2	91,8	,0	,0	100	,0	,0	100	,0
Osobno računalo / PC	15,6	84,4	,0	,5	99,1	,5	,0	100	,0
Satelitsku antenu / Satellite antenna	57,1	39,8	3,1	6,5	93,5	,0	4,0	96,0	,0
Telefon / Telephone	30,2	67,7	2,1	27,6	70,0	2,3	37,3	61,3	1,3
Mobilni telefon / Mobile phone	79,6	20,4	,0	21,7	76,5	1,8	29,7	70,3	,0
Radio / Radio	84,5	15,5	,0	55,8	43,3	,9	70,7	29,3	,0
									,5

Tablica 15. Najveći problemi domaćinstva (%)
Table 15 The biggest problems of the household (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Slab materijalni položaj (oskudica, siromaštvo) / Poor material status (shortage, poverty)	47,7	69,8	83,5	72,2	60,0	50,0	58,1	72,0	68,0	64,7
Slabo zdravlje članova obitelji / Poor family health	22,4	20,8	16,3	14,5	17,0	20,0	11,6	26,3	18,7	19,8
Poteškoće u školovanju djece / Difficulty with schooling of children	4,5	12,6	5,0	2,2	10,0	11,0	4,2	10,2	9,3	8,0
Loši stambeni uvjeti / Poor housing conditions	35,8	39,6	26,4	61,1	30,0	19,0	31,0	30,1	29,4	33,2
Velika udaljenost od posla za zaposlene članove / Long distance to work	0,9	0,0	3,8	5,5	3,0	3,0	4,2	1,8	1,3	2,5
Nezaposlenost / Unemployment	43,0	33,4	51,3	23,3	62,0	73,0	40,6	42,5	56,0	46,6
Velika opterećenost žena (poslom, obiteljskim obvezama) / Overburdened women (job, family obligations)	4,5	2,1	2,5	1,1	1,0	4,0	14,4	2,8	4,0	3,9
Ostalo / Other	2,7	0,0	1,3	2,2	0,0	1,0	6,4	1,0	4,0	1,8

* moguća su bila dva odgovora

* two responses were possible

Tablica 16. Broj članova obitelji koji sudjeluju u pribavljanju sredstava za život (%)
Table 16 The number of family members that participate in making a living (%)

Broj / Number	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	16,1	10,4	1,3	27,8	15,0	33,0	20,4	10,1	9,3	15,6
1	44,6	51,0	50,0	53,3	57,0	31,0	50,0	53,5	48,0	49,2
2	28,6	33,3	40,0	14,4	18,0	16,0	18,4	26,7	38,7	25,6
3	4,5	2,1	3,8	2,2	4,0	4,0	7,1	2,8	1,3	3,5
4	1,8	2,1	1,3	2,2	2,0	6,0	,0	1,8	1,3	2,1
5	2,7	1,0	,0	,0	1,0	4,0	2,0	1,4	,0	1,4
6	,0	,0	,0	,0	2,0	2,0	1,0	1,4	,0	,8
7	,9	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,9	1,3	,4
8	,9	,0	3,8	,0	1,0	4,0	1,0	,5	,0	1,1
9	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,9	,0	,2

Tablica 16. (nastavak) Broj članova obitelji koji sudjeluju u pribavljanju sredstava za život (%)
Table 16 (continued) The number of family members that participate in making a living (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Od toga djeca / Share of children										
0	99,1	99,0	91,3	98,9	97,0	87,0	99,0	93,5	97,3	95,6
1	,0	,0	1,3	1,1	,0	6,0	,0	,5	,0	,9
2	,9	1,0	2,5	,0	,0	2,0	1,0	1,8	1,3	1,2
3	,0	,0	1,3	,0	,0	2,0	,0	,9	,0	,5
4	,0	,0	,0	,0	1,0	3,0	,0	,9	,0	,6
5	,0	,0	1,3	,0	1,0	,0	,0	,5	1,3	,4
6	,0	,0	2,5	,0	1,0	,0	,0	,9	,0	,5
7	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,5	,0	,1
8	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0
9	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,5	,0	,1
Od toga žene / Share of women										
0	57,1	53,1	43,8	91,1	71,0	60,0	81,6	59,4	61,3	63,8
1	36,6	43,8	52,5	8,9	28,0	28,0	12,2	38,2	37,3	32,2
2	3,6	3,1	1,3	,0	1,0	7,0	5,1	1,8	1,3	2,7
3	2,7	,0	1,3	,0	,0	4,0	1,0	,5	,0	1,0
4	,0	,0	1,3	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,1
5	,0	,0	,0	,0	,0	1,0	,0	,0	,0	,1

Tablica 17. Najvažniji prihodi domaćinstva (%)
Table 17 The most important income to the household (%)*

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Poljoprivredno gospodarstvo (ratarstvo) / Agrarian economy (agriculture)	0,9	0,0	3,8	0,0	1,0	2,0	0,0	1,8	0,0	1,1
Uzgoj i prodaja stoke (stočarstvo) / Raising and sale of livestock	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
Radni odnos / Employment	7,1	16,7	2,5	61,1	12,0	6,0	59,8	6,0	0,0	17,6
Rad u inozemstvu / Work abroad	2,7	1,0	0,0	1,1	6,0	0,0	2,1	0,0	0,0	1,3
Kućna radinost / Cottage industry	1,8	4,1	3,8	7,8	5,0	3,0	5,1	2,8	0,0	3,6
Povremeni i sezonski rad, nadnjičenje / Temporary, seasonal work	24,1	20,8	28,8	3,3	23,0	34,0	21,5	38,7	33,3	26,9
Prijevozništvo (kamionom, konjem i sl.) / Transport (truck, horse, etc.)	0,9	1,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,3
Prikupljanje sekundarnih sirovina / Collection of raw materials (metal, glass, paper, etc.)	42,9	32,3	42,6	1,1	16,0	6,0	3,1	10,6	38,7	19,7

Tablica 17. (nastavak) Najvažniji prihodi domaćinstva (%)*

Table 17 (continued) The most important income to the household (%)*

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Sitni uslužni poslovi (pranje automobilskih stakala, prodaja sitne robe) / Odd jobs (washing windscreens, selling door-to-door, etc.)	13,4	4,2	7,5	5,5	5,0	3,0	4,1	6,9	6,6	6,4
Renta (iznajmljivanje poslovnoga prostora, stana, imanja) / Rent (renting of office space, flats, property)	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,5	0,0	0,2
Mirovina / Pension	2,7	5,2	2,6	1,1	15,0	2,0	11,3	3,2	1,3	4,8
Socijalna pomoć / Social welfare	59,8	79,2	88,8	45,6	69,0	89,0	52,1	83,4	97,3	74,2
Pomoć rodbine / Help from relatives	4,5	0,0	1,3	10,0	1,0	1,0	3,1	2,8	2,7	2,9
Prosjačenje / Begging	4,5	0,0	6,3	1,1	4,0	1,0	2,0	9,2	2,7	4,1
Gatanje / Fortune-telling	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	5,2	0,0	0,0	0,5

* moguća su bila dva odgovora

* two responses were possible

Tablica 18. Procjena važnosti rješavanja pojedinih problema u naselju (%)

Table 18 Evaluation of the importance of solving particular problems in the settlement (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska
Nije problem / Not a problem			
Donekle važno / Somewhat important			
Izrazito važno / Very important			
Nije problem / Not a problem			
Donekle važno / Somewhat important			
Izrazito važno / Very important			
Nije problem / Not a problem			
Donekle važno / Somewhat important			
Izrazito važno / Very important			
Električna struja / Electricity	39,3	8,0	52,7
Vodovod / Waterworks	36,6	7,1	56,3
Kanalizacija / Sewerage	34,8	8,9	56,3
Telefonska mreža / Telephone network	49,1	18,8	32,1
Uređeni nogostupi / Footpath	31,3	19,6	49,1
Asfaltirane ulice / Paved streets	30,4	19,6	50,0
Trgovina prehrambenim proizvodima / Grocery shop	55,4	14,3	30,4
Specijalizirane trgovine / Specialised shops	44,1	30,6	25,2
Dječji vrtić / Kindergarten	49,1	12,5	38,4
Osnovna škola / Primary school	52,7	9,8	37,5
Zdravstveni dom ili ambulanta / Health clinic or surgery	45,5	8,9	45,5

	Zagreb			Sisačko-moslavačka			Varaždinska		
Društveni dom / Social club	39,3	26,8	33,9	7,3	30,2	62,5	22,5	51,3	26,3
Otvaranje radnih mjesta / More jobs	5,4	11,6	83,0	3,2	10,8	86,0	5,2	14,3	80,5
Uredeno naselje / Ordered settlement	19,6	17,9	62,5	1,1	15,8	83,2	,0	11,3	88,8
Vjerska institucija (crkva, džamija i sl.) / Religious institutions (church, mosque, etc.)	52,7	19,6	27,7	42,7	33,3	24,0	26,3	42,5	31,3
Groblje / Cemetery	64,3	20,5	15,2	66,7	17,7	15,6	67,5	17,5	15,0
Postaja javnoga prijevoza / Public transport stop	58,9	8,9	32,1	38,5	24,0	37,5	21,3	30,0	48,8
Organizirani odvoz smeća / Organised rubbish removal	50,9	7,1	42,0	57,3	15,6	27,1	22,5	25,0	52,5

Tablica 18. (nastavak) Procjena važnosti rješavanja pojedinih problema u naselju (%)

Table 18 (continued) Evaluation of the importance of solving particular problems in the settlement (%)

	Primorsko-goranska			Brodsko-posavska			Osječko-baranjska		
	Nije problem / Not a problem	Donekle važno / Somewhat important	Izrazito važno / Very important	Nije problem / Not a problem	Donekle važno / Somewhat important	Izrazito važno / Very important	Nije problem / Not a problem	Donekle važno / Somewhat important	Izrazito važno / Very important
Električna struja / Electricity	21,1	11,1	67,8	33,0	3,0	64,0	46,0	5,0	49,0
Vodovod / Waterworks	18,9	8,9	72,2	29,0	5,0	66,0	24,0	10,0	66,0
Kanalizacija / Sewerage	3,3	4,4	92,2	4,0	1,0	95,0	17,0	18,0	65,0
Telefonska mreža / Telephone network	25,6	28,9	45,6	29,0	21,0	50,0	39,0	26,0	35,0
Uređeni nogostupi / Footpaths	6,7	26,7	66,7	5,0	27,0	68,0	19,0	24,0	57,0
Asfaltirane ulice / Paved streets	5,6	13,3	81,1	14,1	11,1	74,7	18,0	19,0	63,0
Trgovina prehrambenim proizvodima / Grocery shop	28,9	18,9	52,2	42,0	22,0	36,0	26,0	24,0	50,0
Specijalizirane trgovine / Specialised shops	38,9	45,6	15,6	52,0	36,0	12,0	49,0	31,0	20,0
Dječiji vrtić / Kindergarten	15,6	15,6	68,9	11,0	23,0	66,0	16,0	26,0	58,0
Osnovna škola / Primary school	24,4	26,7	48,9	12,0	15,0	73,0	36,0	21,0	43,0
Zdravstveni dom ili ambulanta / Health clinic or surgery	18,9	12,2	68,9	9,0	12,0	79,0	17,0	17,0	66,0
Društveni dom / Social club	21,1	30,0	48,9	15,0	22,0	63,0	21,0	30,0	49,0
Otvaranje radnih mjesta / More jobs	1,1	10,0	88,9	3,0	,0	97,0	1,0	4,0	95,0
Uredeno naselje / Ordered settlement	,0	12,2	87,8	,0	2,0	98,0	9,0	19,0	72,0
Vjerska institucija (crkva, džamija i sl.) / Religious institutions (church, mosque, etc.)	13,3	27,8	58,9	35,0	21,0	44,0	57,0	12,0	31,0
Groblje / Cemetery	22,7	35,2	42,0	59,0	17,0	24,0	58,0	17,0	25,0
Postaja javnoga prijevoza / Public transport stop	28,9	33,3	37,8	15,0	15,0	70,0	33,0	19,0	48,0
Organizirani odvoz smeća / Organised rubbish removal	31,1	21,1	47,8	36,0	14,0	50,0	40,0	14,0	46,0

Tablica 18. (nastavak) Procjena važnosti rješavanja pojedinih problema u naselju (%)
Table 18 (continued) Evaluation of the importance of solving particular problems in the settlement (%)

	Istarska			Međimurska			Ostalo / Other			Ukupno uzorak / Total sample		
	Nije problem / Not a problem	Donekle važno / Somewhat important	Izrazito važno / Very important	Nije problem / Not a problem	Donekle važno / Somewhat important	Izrazito važno / Very important	Nije problem / Not a problem	Donekle važno / Somewhat important	Izrazito važno / Very important	Nije problem / Not a problem	Donekle važno / Somewhat important	Izrazito važno / Very important
Električna struja / Electricity	59,8	6,2	34,0	20,0	11,6	68,4	29,3	18,7	52,0	30,7	9,0	60,3
Vodovod / Waterworks	59,8	4,1	36,1	10,6	8,3	81,0	37,3	10,7	52,0	27,2	8,4	64,4
Kanalizacija / Sewerage	52,6	9,3	38,1	2,8	9,7	87,6	5,3	,0	94,7	13,2	8,1	78,7
Telefonska mreža / Telephone network	44,3	34,0	21,6	32,6	26,0	41,4	46,7	8,0	45,3	39,1	25,1	35,9
Uređeni nogostupi / Footpaths	58,8	23,7	17,5	9,3	29,6	61,1	2,7	9,3	88,0	14,9	22,6	62,5
Asfaltirane ulice / Paved streets	61,7	17,0	21,3	12,0	20,8	67,1	2,7	4,0	93,3	16,4	15,0	68,6
Trgovina prehrambenim proizvodima / Grocery shop	66,7	11,5	21,9	39,4	21,3	39,4	26,7	29,3	44,0	37,9	22,1	40,0
Specijalizirane trgovine / Specialised shops	74,0	18,8	7,3	46,8	27,3	25,9	56,0	24,0	20,0	48,8	31,6	19,6
Dječji vrtić / Kindergarten	53,6	21,6	24,7	20,0	18,1	61,9	22,7	25,3	52,0	24,0	21,2	54,7
Osnovna škola / Primary school	57,3	11,5	31,3	29,6	18,5	51,9	45,3	25,3	29,3	33,5	18,5	48,0
Zdravstveni dom ili ambulanta / Health clinic or surgery	45,8	9,4	44,8	19,0	14,4	66,7	48,0	18,7	33,3	26,5	14,4	59,1
Društveni dom / Social club	49,5	29,9	20,6	25,5	38,9	35,6	26,7	22,7	50,7	25,6	32,0	42,4
Otvaranje radnih mjesta / More jobs	12,5	9,4	78,1	6,9	11,1	81,9	6,9	6,9	86,1	5,2	8,9	85,9
Uredeno naselje / Ordered settlement	35,4	32,3	32,3	1,9	19,4	78,7	2,7	6,7	90,7	7,5	16,0	76,5
Vjerska institucija (crkva, džamija i sl.) / Religious institutions (church, mosque, etc.)	42,7	13,5	43,8	28,8	30,2	40,9	52,0	20,0	28,0	38,1	24,8	37,1
Groblje / Cemetery	42,3	10,3	47,4	67,1	17,1	15,7	74,7	13,3	12,0	59,0	18,3	22,7
Postaja javnoga prijevoza / Public transport stop	51,5	23,7	24,7	31,6	26,5	41,9	44,0	18,7	37,3	35,8	22,3	42,0
Organizirani odvoz smeća / Organised rubbish removal	52,6	22,7	24,7	24,7	11,6	63,7	37,3	17,3	45,3	37,9	15,5	46,5

Tablica 19. Kakvo bi naselje bilo najprikladnije za Rome (%)^{*}Table 19 What would make the settlement more suitable for the Roma (%)^{*}

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osičko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Uredeno i čisto naselje s lijepim pročeljima/fasadama... / An ordered and clean settlement with nice fronts/facades	37,1	52,2	45,3	22,2	38,4	21,3	2,7	55,5	60,3	41,9
Naselje opremljeno komunalnom infrastrukturom (plin, struja, voda, kanalizacija...) / A settlement with public utilities (gas, electricity, water, sewerage...)	7,0	26,6	36,3	33,0	12,8	21,0	2,7	24,3	14,9	20,3
Naselje s uredenom prometnom infrastrukturom / A settlement with ordered traffic infrastructure	3,6	31,4	22,7	30,8	10,2	18,0	0,0	24,6	28,2	19,0
Naselje s raznovrsnom socijalnom infrastrukturom (škole, vrtići, igrališta, kulturne ustanove...) / A settlement with different social infrastructure (school, kindergarten, playground, cultural centre...)	2,0	7,4	6,3	6,7	4,5	4,3	0,0	15,3	5,3	7,0
Urbanizirano naselje (gradevinske dozvole) / An urbanised settlement (building permit)	1,1	1,0	5,1	9,3	1,2	7,0	0,0	2,0	5,4	3,2
Seoski tip naselja / A rural type of settlement	1,1	0,0	1,3	0,0	0,0	2,5	0,0	4,9	0,0	1,7
Naselje kao i druga "ne-romska" naselja, ništa posebno / Settlements like other "non-Roma" settlements, nothing special	52,0	30,4	28,0	35,7	48,8	50,0	86,5	19,5	21,9	36,1
Velika, grupirana naselja / Big grouped settlements	5,3	0,0	1,3	0,0	1,2	0,0	8,1	3,4	0,0	2,1

* moguća su bila dva odgovora

* two responses were possible

Tablica 20. Karakteristična obilježja načina života u naselju (%)

Table 20 The characteristic features of lifestyle in the settlement (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska
	Upće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Irazito / Noticeably
	Upće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Irazito / Noticeably
Velika uloga tradicije / Great role of tradition	23,1	33,7	43,3
Ugroženost života onečišćenim okolišem / Threatened by the polluted environment	30,9	16,4	52,7
Mogućnost da osoba u kratkom vremenu stekne dobar standard / The possibility of acquiring a good standard in a short time	51,4	21,9	26,7
Siguran svakodnevni život / Safe everyday life	29,7	30,6	39,6
Mogućnost da se živi po vlastitu izboru / The possibility of living according to one's own choice	25,2	31,8	43,0

Tablica 20. (nastavak) Karakteristična obilježja načina života u naselju (%)
Table 20 (continued) The characteristic features of lifestyle in the settlement (%)

	Primorsko-goranska			Brodsko-posavska			Osječko-baranjska		
	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably
Velika uloga tradicije / Great role of tradition	3,8	28,2	67,9	26,6	40,4	33,0	29,3	34,8	35,9
Ugroženost života onečišćenim okolišem / Threatened by the polluted environment	13,7	27,4	58,9	5,3	14,7	80,0	23,2	31,6	45,3
Mogućnost da osoba u kratkom vremenu stekne dobar standard / The possibility of acquiring a good standard in a short time	81,8	7,8	10,4	59,1	20,4	20,4	57,6	21,7	20,7
Siguran svakodnevni život / Safe everyday life	39,2	22,8	38,0	10,3	41,2	48,5	13,0	37,0	50,0
Mogućnost da se živi po vlastitu izboru / The possibility of living according to one's own choice	33,3	24,0	42,7	22,6	25,8	51,6	18,0	31,5	50,6

Tablica 20. (nastavak) Karakteristična obilježja načina života u naselju (%)
Table 20 (continued) The characteristic features of lifestyle in the settlement (%)

	Istarska			Međimurska			Ostalo / Other			Ukupno uzorak / Total sample		
	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably
Velika uloga tradicije / Great role of tradition	5,7	31,0	63,2	27,2	42,8	30,0	32,3	38,5	29,2	23,6	37,2	39,2
Ugroženost života onečišćenim okolišem / Threatened by the polluted environment	32,3	39,8	28,0	12,2	18,3	69,5	9,6	28,8	61,6	15,0	21,7	63,3
Mogućnost da osoba u kratkom vremenu stekne dobar standard / The possibility of acquiring a good standard in a short time	42,2	16,7	41,1	48,9	22,8	28,3	50,8	33,3	15,9	55,2	22,4	22,4
Siguran svakodnevni život / Safe everyday life	7,7	38,5	53,8	17,8	28,7	53,5	8,2	26,0	65,8	17,9	33,6	48,5
Mogućnost da se živi po vlastitu izboru / The possibility of living according to one's own choice	17,0	33,0	50,0	20,6	26,9	52,6	15,6	35,9	48,4	21,0	31,7	47,2

Tablica 21. Utjecaj institucija i pojedinaca na razvitak i organizaciju života u naselju (%)

Table 21 The influence of institutions and individuals on the development and organisation of life in the settlement (%)

	Zagreb			Sisačko-moslavačka			Varaždinska		
	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably
Država, vlada / State, government	41,9	34,3	23,8	48,2	43,4	8,4	46,5	39,4	14,1
Gradsko/općinsko poglavarstvo / Town/municipal government	40,2	30,8	29,0	42,9	45,1	12,1	49,3	33,3	17,3
Stručnjaci / Experts	63,5	27,1	9,4	83,3	16,7	,0	78,6	17,1	4,3
Stanovnici naselja / Settlement inhabitants	30,0	39,1	30,9	18,9	58,9	22,2	19,5	45,5	35,1
Nevladine udruge koje promiču ljudska prava i slobode / NGOs that promote human rights and liberty	52,5	27,3	20,2	72,8	23,5	3,7	63,4	26,8	9,9
Romske udruge / Romani associations	44,5	23,6	31,8	45,3	45,3	9,5	48,7	28,9	22,4
Političke stranke / Political parties	74,0	13,0	13,0	85,2	12,5	2,3	87,1	7,1	5,7

Tablica 21. (nastavak) Utjecaj institucija i pojedinaca na razvitak i organizaciju života u naselju (%)

Table 21 (continued) The influence of institutions and individuals on the development and organisation of life in the settlement (%)

	Primorsko-goranska			Brodsko-posavska			Osječko-baranjska		
	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably	Uopće ne / Not at all	Donekle / To some degree	Izrazito / Noticeably
Država, vlada / State, government	52,1	28,2	19,7	25,3	45,3	29,5	50,5	31,2	18,3
Gradsko/općinsko poglavarstvo / Town/municipal government	45,8	34,7	19,4	18,4	48,0	33,7	26,8	43,3	29,9
Stručnjaci / Experts	63,5	27,1	9,4	83,3	16,7	,0	78,6	17,1	4,3
Stanovnici naselja / Settlement inhabitants	22,2	46,9	30,9	21,1	49,5	29,5	22,4	35,7	41,8
Nevladine udruge koje promiču ljudska prava i slobode / NGOs that promote human rights and liberty	53,3	25,0	21,7	38,2	40,4	21,3	49,4	31,5	19,1
Romske udruge / Romani associations	14,5	34,2	51,3	35,5	36,6	28,0	27,8	33,0	39,2
Političke stranke / Political parties	63,6	27,3	9,1	71,6	17,9	10,5	82,8	9,7	7,5

Tablica 21. (nastavak) Utjecaj institucija i pojedinaca na razvitak i organizaciju života u naselju (%)

Table 21 (continued) The influence of institutions and individuals on the development and organisation of life in the settlement (%)

	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
	Uopće ne/ Not at all Donekle / To some degree Izrazito / Noticeably	Uopće ne/ Not at all Donekle / To some degree Izrazito / Noticeably	Uopće ne/ Not at all Donekle / To some degree Izrazito / Noticeably	Uopće ne/ Not at all Donekle / To some degree Izrazito / Noticeably
Država, vlada / State, government	28,6	47,6	23,8	35,8
Gradsko/općinsko poglavarstvo / Town/municipal government	26,1	35,2	38,6	28,6
Stručnjaci / Experts	68,3	24,4	7,3	67,5
Stanovnici naselja / Settlement inhabitants	28,7	41,5	29,8	26,6
Nevladine udruge koje promiču ljudska prava i slobode / NGOs that promote human rights and liberty	48,2	32,5	19,3	59,4
Romske udruge / Romani associations	24,1	27,6	48,3	42,9
Političke stranke / Political parties	62,0	19,0	19,0	74,6
	40,6	23,5	29,6	49,3
	11,0	21,5	81,3	10,9
	35,5	37,9	26,8	45,1
	5,1	13,2	28,2	24,5
	86,8	13,2	5,9	42,9
		7,8	7,4	32,6
		71,7	76,2	20,9
		21,2	15,3	39,2
		7,0	8,5	39,9

Tablica 22. Rangiranje sadržaja potrebnih za ugodan život u naselju

Table 22 Ranking of facilities necessary for a comfortable life in the settlement

Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska
1. Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's	Škola i vrtić/School and kindergarten	Škola i vrtić/School and kindergarten	Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's	Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's
2. Škola i vrtić/School and kindergarten	Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's	Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's	Škola i vrtić/School and kindergarten	Škola i vrtić/School and kindergarten
3. Trgovina mješovitom robom/Grocery shop	Sportsko-rekreacijski sadržaji/Sport-recreational facilities			
4. Sajam, tržnica/Fair, market	Sportsko-rekreacijski sadržaji/Sport-recreational facilities	Sportsko-rekreacijski sadržaji/Sport-recreational facilities	Vjerski objekt/Religious place of worship	Trgovina mješovitom robom/Grocery shop
5. Vjerski objekt/Religious place of worship	Kulturno-zabavni sadržaji/Cultural-entertainment facilities	Vjerski objekt/Religious place of worship	Sportsko-rekreacijski sadržaji/Sport-recreational facilities	Sajam, tržnica/Fair, market
6. Sportsko-rekreacijski sadržaji/Sport-recreational facilities	Sajam, tržnica/Fair, market	Sajam, tržnica/Fair, market	Sajam, tržnica/Fair, market	Kulturno-zabavni sadržaji/Cultural-entertainment facilities

Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska
7. Kulturno-zabavni sadržaji/ Cultural-entertainment facilities	Vjerski objekt/ Religious place of worship	Kulturno-zabavni sadržaji/ Cultural-entertainment facilities	Kulturno-zabavni sadržaji/ Cultural-entertainment facilities	Vjerski objekt/ Religious place of worship
8. Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)	Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)	Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)	Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)	Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)
Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
1. Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's	Škola i vrtić/ School and kindergarten			
2. Škola i vrtić/ School and kindergarten	Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's	Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's	Trgovina mješovitom robom/ Grocery shop	Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's
3. Trgovina mješovitom robom/ Grocery shop	Vjerski objekt/ Religious place of worship	Trgovina mješovitom robom/ Grocery shop	Ambulanta, ljekarna/Health clinic, chemist's	Trgovina mješovitom robom/ Grocery shop
4. Sportsko-rekreacijski sadržaji/ Sport-recreational facilities	Trgovina mješovitom robom/ Grocery shop	Sportsko-rekreacijski sadržaji/ Sport-recreational facilities	Sportsko-rekreacijski sadržaji/ Sport-recreational facilities	Sportsko-rekreacijski sadržaji/ Sport-recreational facilities
5. Sajam, tržnica/ Fair, market	Sajam, tržnica/ Fair, market	Vjerski objekt/ Religious place of worship	Sajam, tržnica/ Fair, market	Sajam, tržnica/ Fair, market
6. Kulturno-zabavni sadržaji/ Cultural-entertainment facilities	Sportsko-rekreacijski sadržaji/ Sport-recreational facilities	Sajam, tržnica/ Fair, market	Kulturno-zabavni sadržaji/ Cultural-entertainment facilities	Vjerski objekt/ Religious place of worship
7. Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)	Kulturno-zabavni sadržaji/ Cultural-entertainment facilities	Kulturno-zabavni sadržaji/ Cultural-entertainment facilities	Vjerski objekt/ Religious place of worship	Kulturno-zabavni sadržaji/ Cultural-entertainment facilities
8. Vjerski objekt/ Religious place of worship	Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)	Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)	Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)	Ugostiteljski objekt/ Catering establishment (inn/café)

Tablica 23. Srednja ocjena pojedinih aspekata kvalitete života
Table 23 Average ratings of particular quality of life aspects

	Zagreb	Sisacko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Prehrana / Diet	3,8	3,4	3,7	3,6	3,8	3,7	3,7	3,4	3,4	3,6
Uvjjeti stanovanja / Housing conditions	2,8	2,6	2,8	2,5	3,3	3,1	2,9	2,7	2,6	2,8
Radno mjesto / Employment	1,6	1,6	1,8	2,3	1,7	1,8	2,5	1,6	1,3	1,7
Osobno zdravlje / Personal health	3,3	3,5	3,7	3,5	3,5	3,7	3,6	3,4	3,5	3,5
Zdravlje članova obitelji / Health of family members	3,7	3,9	4,0	3,7	3,9	4,1	3,6	3,7	3,6	3,8
Materijalno stanje kućanstva / Material state of the household	2,4	2,2	2,6	2,3	2,5	2,5	2,5	2,1	2,2	2,3
Ugled među osobama iz bliže okoline (susjedima, kolegama s posla) / Reputation among persons in the immediate environment (neighbours, work colleagues)	3,9	3,7	3,7	4,2	3,9	4,0	3,8	3,5	3,3	3,7
Osobna životna perspektiva / Personal life perspective	3,3	3,2	3,4	3,0	3,2	3,0	3,3	3,1	3,2	3,2
Životna perspektiva mladih članova obitelji / Personal life perspective of young family members	3,5	3,7	3,8	3,4	3,3	3,4	3,6	3,5	3,5	3,5
Mogućnost biranja načina života prema vlastitim željama i mjerilima / Possibility of choosing a lifestyle according to own desires and standards	3,1	2,9	3,6	3,1	3,3	3,4	3,1	3,1	3,1	3,2
Opće životne prilike u naselju / General life opportunities in the settlement	2,9	2,4	2,4	2,2	3,0	2,9	3,0	2,5	2,7	2,7

Ponudene su bile ocjene kao u školi od 1 (nedovoljno) do 5 (odlično)

The offered ratings were from 1 (inadequate) to 5 (excellent)

Tablica 24. Kako je riješeno stambeno pitanje ispitanika (%)
Table 24 How the respondents' housing problems have been solved (%)

	Zagreb	Sisacko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Vrlo loše, uopće nije riješeno / Very bad, have not been solved at all	39,6	21,9	21,8	35,6	16,2	20,6	15,3	32,3	26,7	26,5
Loše / Bad	18,0	46,9	41,0	34,5	26,3	30,9	21,4	29,5	33,3	30,6
Dobro / Good	32,4	25,0	28,2	29,9	46,5	40,2	51,0	30,9	34,7	35,1
Vrlo dobro / Very good	9,9	6,3	9,0	,0	11,1	8,2	12,2	7,4	5,3	7,8

Tablica 25. Na što se ispitanici mogu požaliti u vezi sa sadašnjim uvjetima stanovanja (%)
Table 25 What respondents complain about with regard to present housing conditions (%)

	Zagreb			Sisačko-moslavačka			Varaždinska		
	Nije problem / Not a problem	Donekle problem / Somewhat of a problem	Izrazit problem / A major problem	Nije problem / Not a problem	Donekle problem / Somewhat of a problem	Izrazit problem / A major problem	Nije problem / Not a problem	Donekle problem / Somewhat of a problem	Izrazit problem / A major problem
Premalen stambeni prostor / Too small living space	33,0	19,6	47,3	21,9	29,2	49,0	18,8	18,8	62,5
Neprikladan stambeni raspored / Unsuitable interior arrangement	32,1	23,2	44,6	26,3	28,4	45,3	16,3	26,3	57,5
Slaba opremljenost stana (nedostatak vode, plina, struje) / Poorly equipped dwelling (lack of water, gas and electricity)	31,3	17,0	51,8	6,3	25,3	68,4	5,0	16,3	78,8
Vlažnost ili oronulost stana / Dampness and dilapidated condition of dwelling	45,0	8,1	46,8	30,5	32,6	36,8	36,3	16,3	47,5
Teška pristupačnost stana (nezgodna lokacija) / Difficult accessibility to dwelling (awkward location)	64,3	10,7	25,0	42,1	38,9	18,9	38,8	36,3	25,0
Ružna ili zapuštena stambena zgrada / Ugly or abandoned residential building	54,5	15,2	30,4	47,4	32,6	20,0	42,5	28,8	28,8
Veliki izdaci za stan (visoka stanarina, režije) / High expenditures for dwelling (high rent, overheads)	34,8	22,3	42,9	29,5	24,2	46,3	43,8	33,8	22,5
Neugodni susjedi / Unpleasant neighbours	60,0	24,5	15,5	55,8	32,6	11,6	51,9	25,3	22,8
Slaba opremljenost naselja potrebnim objektima (trgovine, škole) / Poorly equipped settlement (lack of shops, school)	47,3	26,8	25,9	5,2	17,7	77,1	8,8	26,3	65,0
Ružan izgled i slabo održavanje naselja / Ugly appearance and poorly maintained settlement	42,0	17,9	40,2	1,0	21,9	77,1	,0	12,5	87,5
Onečišćenost zraka i okolice / Polluted air and environment	35,7	13,4	50,9	,0	11,5	88,5	2,5	11,3	86,3
Neodgovarajuća lokacija / Unsuitable location	53,6	21,4	25,0	16,7	41,7	41,7	13,9	39,2	46,8
Loši uvjeti za život djece u naselju / Poor conditions for children in the settlement	43,8	14,3	42,0	1,0	21,9	77,1	3,8	18,8	77,5
Loši uvjeti za život žena / Poor conditions for women	49,1	14,3	36,6	1,0	27,1	71,9	7,5	20,0	72,5
Loši uvjeti za život starijih osoba / Poor conditions for the elderly	42,9	13,4	43,8	2,1	21,9	76,0	6,3	16,5	77,2

Tablica 25. (nastavak) Na što se ispitanici mogu požaliti u vezi sa sadašnjim uvjetima stanovanja (%)
Table 25 (continued) What respondents complain about with regard to present housing conditions (%)

	Primorsko-goranska		Brodsko-posavska		Osječko-baranjska	
	Nije problem / Not a problem	Donekle problem / Somewhat of a problem	Izrazit problem / A major problem	Nije problem / Not a problem	Donekle problem / Somewhat of a problem	Izrazit problem / A major problem
Premalen stambeni prostor / Too small living space	17,8	27,8	54,4	25,0	34,0	41,0
Neprikladan stambeni raspored / Unsuitable interior arrangement	12,2	24,4	63,3	32,0	27,0	41,0
Slaba opremljenost stana (nedostatak vode, plina, struje) / Poorly equipped dwelling (lack of water, gas and electricity)	8,9	17,8	73,3	16,0	24,0	60,0
Vlažnost ili oronulost stana / Dampness and dilapidated condition of dwelling	17,8	14,4	67,8	44,0	13,0	43,0
Teška pristupačnost stana (nezgodna lokacija) / Difficult accessibility to dwelling (awkward location)	24,4	8,9	66,7	55,0	12,0	33,0
Ružna ili zapuštena stambena zgrada / Ugly or abandoned residential building	21,1	16,7	62,2	59,6	27,3	13,1
Veliki izdaci za stan (visoka stanarina, režije) / High expenditures for dwelling (high rent, overheads)	22,2	31,1	46,7	51,0	16,0	33,0
Neugodni susjedi / Unpleasant neighbours	85,6	7,8	6,7	55,0	28,0	17,0
Slaba opremljenost naselja potrebnim objektima (trgovine, škole) / Poorly equipped settlement (lack of shops, school)	18,9	25,6	55,6	9,0	22,0	69,0
Ružan izgled i slabo održavanje naselja / Ugly appearance and poorly maintained settlement	4,4	18,9	76,7	5,0	24,0	71,0
Onečišćenost zraka i okolice / Polluted air and environment	11,1	33,3	55,6	8,0	17,0	75,0
Neodgovarajuća lokacija / Unsuitable location	26,7	16,7	56,7	29,0	30,0	41,0
Loši uvjeti za život djece u naselju / Poor conditions for children in the settlement	6,7	22,2	71,1	8,0	18,0	74,0
Loši uvjeti za život žena / Poor conditions for women	13,3	16,7	70,0	12,1	23,2	64,6
Loši uvjeti za život starijih osoba / Poor conditions for the elderly	10,0	20,0	70,0	9,0	22,0	69,0
	11,1	11,1	11,1	11,1	17,2	71,7

Tablica 25. (nastavak) Na što se ispitanici mogu požaliti u vezi sa sadašnjim uvjetima stanovanja (%)
Table 25 (continued) What respondents complain about with regard to present housing conditions (%)

	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample								
Nije problem / Not a problem												
Donekle problem / Somewhat of a problem												
Izrazit problem / A major problem												
Nije problem / Not a problem												
Donekle problem / Somewhat of a problem												
Izrazit problem / A major problem												
Nije problem / Not a problem												
Donekle problem / Somewhat of a problem												
Izrazit problem / A major problem												
Nije problem / Not a problem												
Donekle problem / Somewhat of a problem												
Izrazit problem / A major problem												
Nije problem / Not a problem												
Donekle problem / Somewhat of a problem												
Izrazit problem / A major problem												
Premalen stambeni prostor / Too small living space	38,8	17,3	43,9	18,0	17,5	64,5	12,0	22,7	65,3	23,2	23,1	53,6
Neprikladan stambeni raspored / Unsuitable interior arrangement	29,6	27,6	42,9	20,3	26,7	53,0	16,0	22,7	61,3	24,6	26,4	49,0
Slaba opremljenost stana (nedostatak vode, plina, struje) / Poorly equipped dwelling (lack of water, gas and electricity)	48,0	22,4	29,6	6,5	16,6	77,0	12,2	24,3	63,5	16,1	20,9	62,9
Vlažnost ili oronulost stana / Dampness and dilapidated condition of dwelling	27,6	25,5	46,9	23,5	24,9	51,6	36,5	12,2	51,4	31,4	19,5	49,1
Teška pristupačnost stana (nezgodna lokacija) / Difficult accessibility to dwelling (awkward location)	72,9	10,4	16,7	45,2	25,8	29,0	36,0	29,3	34,7	48,8	20,9	30,4
Ružna ili zapuštena stambena zgrada / Ugly or abandoned residential building	30,6	40,8	28,6	45,2	30,0	24,9	42,7	22,7	34,7	44,6	26,5	28,9
Veliki izdaci za stan (visoka stanačina, režije) / High expenditures for dwelling (high rent, overheads)	13,3	28,6	58,2	35,8	25,6	38,6	21,3	32,0	46,7	32,7	25,7	41,6
Neugodni susjedi / Unpleasant neighbours	66,0	19,6	14,4	57,6	26,7	15,7	52,1	24,7	23,3	62,9	22,5	14,7
Slaba opremljenost naselja potrebnim objektima (trgovine, škole) / Poorly equipped settlement (lack of shops, school)	70,4	14,3	15,3	12,0	31,3	56,7	25,3	20,0	54,7	22,7	25,4	51,9
Ružan izgled i slabo održavanje naselja / Ugly appearance and poorly maintained settlement	41,8	36,7	21,4	10,1	37,8	52,1	10,7	25,3	64,0	15,4	27,4	57,2
Onečišćenost zraka i okolice / Polluted air and environment	53,1	27,6	19,4	16,2	27,3	56,5	16,0	21,3	62,7	18,8	23,1	58,1
Neodgovarajuća lokacija / Unsuitable location	60,8	24,7	14,4	29,8	34,0	36,3	26,7	22,7	50,7	33,2	30,2	36,6
Loši uvjeti za život djece u naselju / Poor conditions for children in the settlement	45,4	27,8	26,8	13,9	25,0	61,1	8,0	29,3	62,7	16,1	21,4	62,4
Loši uvjeti za život žena / Poor conditions for women	56,1	18,4	25,5	22,2	27,8	50,0	12,0	29,3	58,7	21,9	23,4	54,7
Loši uvjeti za život starijih osoba / Poor conditions for the elderly	51,5	20,6	27,8	19,1	25,6	55,3	6,7	30,7	62,7	18,7	21,2	60,1

Tablica 26. Gdje bi ispitanik radije stanovaao (%)
Table 26 Where the respondent would like to live (%)

	Zagreb	Sisacko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Uz rijeku / Along a river	34,5	29,2	24,4	83,1	48,0	42,4	29,9	35,0	31,3	38,4
Dalje od rijeke / Away from a river	65,5	70,8	75,6	16,9	52,0	57,6	70,1	65,0	68,7	61,6
Bliže gradskom središtu / Close to the town centre	75,5	63,5	53,2	67,1	71,0	68,0	74,0	66,8	52,2	66,5
Dalje od gradskoga središta / Away from town centre	24,5	36,5	46,8	32,9	29,0	32,0	26,0	33,2	47,8	33,5
U naselju s formiranim gradskim ulicama / In a settlement with town streets	68,2	71,9	75,9	63,8	67,0	82,0	86,8	75,5	73,1	73,9
U naselju bez tipičnih gradskih ulica / In a settlement without typical town streets	31,8	28,1	24,1	36,2	33,0	18,0	13,2	24,5	26,9	26,1
U starijem dijelu grada s klasičnom (tradicionalnom) arhitekturom / In an older part of the town with classical (traditional) architecture	40,7	40,6	27,8	33,3	21,0	42,0	23,5	43,9	53,7	37,2
U novijem naselju s modernom arhitekturom / In a newer settlement with modern architecture	59,3	59,4	72,2	66,7	79,0	58,0	76,5	56,1	46,3	62,8
U kući s okućnicom i dvorištem / In a house with a vegetable plot and yard	94,5	96,9	94,9	96,4	90,0	96,0	87,9	93,5	91,0	93,5
U stambenoj zgradbi ili obiteljskoj kući bez okućnice i dvorišta / In an apartment building or family house without a vegetable plot and yard	5,5	3,1	5,1	3,6	10,0	4,0	12,1	6,5	9,0	6,5
U pješačkoj zoni / In a pedestrian zone	70,0	82,1	83,3	78,8	90,0	80,0	84,2	86,3	73,1	81,6
U zoni s gradskim prometom / In a zone with town traffic	30,0	17,9	16,7	21,2	10,0	20,0	15,8	13,7	26,9	18,4
Na nižim katovima / In a low-rise building	92,7	94,8	94,9	97,1	89,9	94,0	86,8	93,0	95,5	93,1
Na višim katovima / In a high-rise building	7,3	5,2	5,1	2,9	10,1	6,0	13,2	7,0	4,5	6,9
U velikom gradu / In a big town	57,0	29,2	29,1	72,6	37,0	18,2	44,3	30,0	21,2	36,5
U manjem ili malom gradu / In a smaller or small town	43,0	70,8	70,9	27,4	63,0	81,8	55,7	70,0	78,8	63,5
U romskom naselju / In a Romani settlement	22,9	45,8	57,0	55,3	47,0	46,0	19,2	48,1	56,7	44,3
U nekom drugom (neromskom) naselju / In another (non-Romani) settlement	77,1	54,2	43,0	44,7	53,0	54,0	80,8	51,9	43,3	55,7
Na selu / In a village	24,5	62,5	82,3	5,7	52,0	60,0	17,0	79,2	85,1	54,8
U gradu / In a town	75,5	37,5	17,7	94,3	48,0	40,0	83,0	20,8	14,9	45,2

Tablica 27. Što bi sami, kao zajednica, mogli napraviti na poboljšanje stambenoga i naseljskoga standarda (%)^{*}
Table 27 What could they, as a community, do to improve the housing and settlement standard (%)^{*}

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Sudjelovati u poslovima uređivanja, čišćenja naselja, odvozu sмеća i sl. / Participate in putting settlement into order, cleaning, rubbish removal and similar	13,4	43,8	32,5	10,0	34,0	28,0	,0	30,0	42,7	25,9
Davati prijedloge/savjete/inicijative / Give suggestions/advice/initiatives	,9	,0	1,3	,0	,0	1,0	9,2	1,0	1,3	1,5
Biti radna snaga u akcijama / Be the work force in actions	2,7	3,1	1,3	18,9	,0	7,0	,0	5,0	,0	4,3
Ulagati u školovanje / Invest in schooling	3,6	1,0	1,3	,0	2,0	,0	,0	6,9	1,3	2,5
Sudjelovati u izgrađivanju i održavanju komunalne infrastrukture / Participate in building and maintaining the communal infrastructure	1,8	18,7	8,8	11,1	3,0	,0	,0	5,1	12,0	6,2
Ništa / Nothing	8,9	11,5	15,0	5,6	16,0	15,0	2,0	6,5	10,7	9,6
Poboljšati međuljudske odnose, financijski se pomagati / Improve mutual relations, help financially	18,8	1,0	7,6	13,3	6,0	10,0	7,1	5,0	1,3	7,7
Uložiti u otvaranje nekog objekta (trgovačkog, uslužnog, zabavnog) / Invest in the opening of some facility (shopping, service, entertainment)	,9	3,1	1,3	,0	2,0	2,0	,0	,5	,0	1,0

* moguća su bila dva odgovora

* two responses were possible

Tablica 28. Tko bi trebao biti glavni inicijator unapređivanja kvalitete stanovanja (%)
Table 28 Who should be the main initiator of improving the quality of housing (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Općina/grad / Municipality/town	80,2	90,4	80,0	92,0	78,7	79,8	90,1	80,3	90,1	83,8
Stanovnici četvrti/naselja / Inhabitants of the quarter/settlement	19,8	9,6	20,0	8,0	21,3	20,2	9,9	19,7	9,9	16,2

Tablica 29. Sjećate li se nekih akcija uređenja naselja? (%)^{*}Table 29 Do you remember some organised activities to tidy up the settlement? (%)^{*}

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Uređivanje, čišćenje naselja, odvoz smeća / Putting into order, cleaning the settlement, rubbish removal	26,8	47,9	48,8	38,9	76,0	57,0	22,4	34,6	49,3	43,1
Izgradivanje i održavanje prometne infrastrukture / Building and maintaining traffic infrastructure	5,4	2,1	1,3	32,2	1,0	2,0	1,0	4,1	,0	5,3
Deratizacija / Deratization	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	1,9	,0	,4
Gradnja kuća / House building	3,6	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,9	,0	,6
Kopanje kanala za struju, vodu / Digging canals for electricity, water	,0	11,4	,0	4,4	,0	1,0	1,0	1,4	,0	2,1

^{*} moguća su bila dva odgovora^{*} two responses were possible**Tablica 30.** Jesu li ispitanici sudjelovali u akcijama uređenja naselja? (%)

Table 30 Did the respondents participate in tidying up their settlement? (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavačka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Ne / No	48,0	31,1	31,7	35,9	32,6	48,9	87,2	35,3	43,4	43,3
Da / Yes	52,0	68,9	68,3	64,1	67,4	51,1	12,8	64,7	56,6	56,7

Tablica 31. Izvori informiranja ispitanika (%)

Table 31 Sources of information for the respondent (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska
Nikada / Never	Povremeno / Sometimes	Često / Often	Nikada / Never
Hrvatska televizija / Croatian TV	10,7	29,5	59,8
Lokalne televizije / Local TV	33,0	33,9	33,0
Strane TV postaje (satelitske) / Foreign TV stations (satellite)	72,1	10,8	17,1
Hrvatski radio / Croatian radio	35,7	30,4	33,9
Druge radijske postaje / Other radio stations	40,2	33,9	25,9
Dnevni tisak / Daily paper	44,6	29,5	25,9
Tjedni tisak / Weekly paper	66,1	24,1	9,8
Razgovori s članovima obitelji ili prijateljima / Talks with members of family or friends	,0	10,7	89,3
	4,2	15,6	80,2
	3,8	17,5	78,8

Tablica 31. (nastavak) Izvori informiranja ispitanika (%)
Table 31 (continued) Sources of information for the respondent (%)

		Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska
		Nikada / Never Povremeno / Sometimes Često / Often	Nikada / Never Povremeno / Sometimes Često / Often	Nikada / Never Povremeno / Sometimes Često / Often
Hrvatska televizija / Croatian TV	1,1	28,1 44,3	70,8 46,6	8,0 43,0
Lokalne televizije / Local TV	9,1	44,3	46,6	43,0
Strange TV postaje (satelitske) / Foreign TV stations (satellite)	25,0	46,6	28,4	65,0
Hrvatski radio / Croatian radio	31,5	36,0	32,6	18,0
Druge radijske postaje / Other radio stations	34,8	40,4	24,7	41,0
Dnevni tisk / Daily paper	41,1	43,3	15,6	54,0
Tjedni tisk / Weekly paper	68,9	24,4	6,7	65,0
Razgovori s članovima obitelji ili prijateljima / Talks with members of family or friends	,0	2,3	97,7	4,0
				12,0
				84,0
				,0
				14,1
				85,9

Tablica 31. (nastavak) Izvori informiranja ispitanika (%)
Table 31 (continued) Sources of information for the respondent (%)

	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
	Nikada / Never Povremeno / Sometimes Često / Often			
Hrvatska televizija / Croatian TV	9,2 34,7	22,4 37,8	68,4 27,6	8,3 43,5
Lokalne televizije / Local TV	43,9	33,7	22,4	85,6
Strange TV postaje (satelitske) / Foreign TV stations (satellite)	21,4	44,9	33,7	25,0
Hrvatski radio / Croatian radio	21,4	44,9	33,7	25,0
Druge radijske postaje / Other radio stations	33,7	40,8	25,5	44,4
Dnevni tisk / Daily paper	39,2	38,1	22,7	63,4
Tjedni tisk / Weekly paper	57,1	27,6	15,3	75,9
Razgovori s članovima obitelji ili prijateljima / Talks with members of family or friends	,0	17,5	82,5	3,7
				13,0
				83,3
				2,7
				21,3
				76,0
				2,2
				13,5
				84,3

Tablica 32. Smatraju li se ispitanici, u mjestu u kojem žive, domaćima ili došljacima (%)
Table 32 Do the respondents consider themselves to be local or newcomers in their place of residence (%)

	Zagreb	Sisacko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Domaćima / Local	91,8	96,9	95,0	92,2	88,0	94,0	74,5	98,1	94,7	92,3
Došljacima / Newcomer	8,2	3,1	5,0	7,8	12,0	6,0	25,5	1,9	5,3	7,7

Tablica 33. U kojoj su se mjeri ispitanici spremni odseliti ako bi time poboljšali uvjete rada i života (%)

Table 33 To what extent are respondents prepared to move away if this improves work and life conditions (%)

	Nespreman / Not ready			Neodlučan / Undecided			Spreman / Ready			Nespreman / Not ready			Neodlučan / Undecided			Spreman / Ready			Nespreman / Not ready			Neodlučan / Undecided			Spreman / Ready		
Zagreb	29,1	,9	70,0	51,4	3,6	45,0	67,9	2,7	29,5	78,4	3,6	18,0															
Sisačko-moslavačka	33,3	4,3	62,4	43,6	8,5	47,9	73,4	2,1	24,5	84,4	1,0	14,6															
Varaždinska	39,7	3,8	56,4	50,6	6,3	43,0	75,0	1,3	23,8	90,0	2,5	7,5															
Primorsko-goranska	24,7	10,1	65,2	51,7	12,4	36,0	83,9	8,0	8,0	89,7	2,3	8,0															
Brodsko-posavska	58,9	8,4	32,6	62,9	7,2	29,9	63,9	7,2	28,9	54,1	3,1	42,9															
Osječko-baranjska	46,5	8,1	45,5	51,0	9,0	40,0	67,7	8,1	24,2	65,0	2,0	33,0															
Istarska	38,1	5,2	56,7	49,5	11,3	39,2	70,8	9,4	19,8	75,5	9,2	15,3															
Međimurska	42,7	1,9	55,4	49,3	3,3	47,4	78,0	4,2	17,8	87,4	,0	12,6															
Ostalo / Other	52,0	4,0	44,0	65,3	2,7	32,0	82,7	1,3	16,0	94,7	,0	5,3															
Ukupno uzorak / Total sample	40,6	4,7	54,7	52,1	6,7	41,2	73,8	4,9	21,3	80,1	2,4	17,5															

Tablica 34. Jezik kojim se govori u kući ispitanika (%)

Table 34 The language that is spoken in the respondent's household (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Romski / Romani	77,5	17,7	1,3	22,2	59,5	46,9	12,2	2,3	37,3	27,9
Hrvatski / Croatian	8,1	62,5	76,3	46,0	27,8	28,1	56,1	84,7	46,7	52,6
I hrvatski i romski / Croatian and Romani	14,4	19,8	22,5	31,7	12,7	25,0	31,6	13,0	16,0	19,5

Tablica 35. Planiraju li ispitanici u bliskoj budućnosti promjeniti mjesto stanovanja? (%)
Table 35 Do the respondents plan to change address in the near future? (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
U drugi dio grada/sela / In another part of the city/village	,9	5,2	6,3	3,4	1,0	5,0	7,1	7,4	5,5	4,9
U drugo naselje na području Županije / In another settlement in the county area	6,3	1,0	11,3	,0	,0	3,0	1,0	5,6	4,1	3,7
U neki drugi dio Hrvatske / In another part of Croatia	1,8	,0	,0	,0	,0	,0	1,0	,5	,0	,4
U inozemstvo / Abroad	,9	,0	,0	1,1	7,0	4,0	3,1	,5	,0	1,8
Namjeravam se preseliti, ali još ne znam kamo / I intend to move but I still do not know where	9,8	10,4	6,3	23,6	13,0	8,0	18,4	12,0	2,7	11,8
Ne namjeravam se seliti / I do not intend to move	80,4	83,3	76,3	71,9	79,0	80,0	69,4	74,1	87,7	77,4

Tablica 36. Mislite li da će vaša djeca ostati živjeti u naselju ili će se odseliti? (%)
Table 36 Do you think that your children will stay on and live in the settlement or move away? (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Vjerujem da će ostati / I believe that they will stay	42,0	42,7	31,6	47,2	43,0	24,0	51,0	28,7	53,3	38,7
Mislim da će se odseliti / I think that they will move away	14,3	10,4	29,1	27,0	6,0	23,0	14,6	27,3	9,3	18,9
Već se jedno ili više djece odselilo / One or more children have already moved away	3,6	3,1	1,3	1,1	,0	8,0	4,2	6,5	2,7	3,8
Ne znam, ne mogu ocijeniti / I don't know, can't say	33,0	41,7	29,1	18,0	32,0	36,0	19,8	34,3	32,0	31,3
Nemam djece / I don't have children	7,1	2,1	8,9	6,7	19,0	9,0	10,4	3,2	2,7	7,3

Tablica 37. Socijalna distanca – Osobu koja nije romske nacionalnosti prihvatio bih kao: (%)
Table 37 Social distance – I would accept a person that is not of Romani nationality as a: (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Bračnog partnera / Marital partner	57,1	43,8	40,5	46,1	38,0	34,0	25,5	38,4	64,0	42,2
Bliskog prijatelja / Close friend	27,7	43,8	35,4	43,8	41,0	44,0	37,8	34,7	22,7	36,7
Susjeda / Neighbour	10,7	7,3	15,2	9,0	15,0	18,0	27,6	12,5	10,7	13,9
Ništa od navedenog / None of the above	4,5	5,2	8,9	1,1	6,0	4,0	9,2	14,4	2,7	7,3

Tablica 38. Veličina domaćinstva (%)
Table 38 Size of the household (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
1	2,7	1,0	1,3	2,2	5,0	4,0	,0	1,4	4,0	2,3
2	5,4	9,4	10,0	1,1	6,0	19,0	5,1	8,3	6,7	8,0
3	9,8	12,5	6,3	12,2	4,0	11,0	5,1	8,3	12,0	8,9
4	20,5	13,5	15,0	3,3	14,0	23,0	7,1	14,8	16,0	14,4
5	16,1	21,9	13,8	18,9	12,0	17,0	26,5	15,7	17,3	17,5
6	17,0	17,7	8,8	23,3	24,0	12,0	7,1	12,0	13,3	14,8
7	11,6	11,5	18,8	18,9	15,0	3,0	15,3	14,8	16,0	13,8
8	8,0	9,4	12,5	4,4	9,0	6,0	5,1	12,5	9,3	8,9
9	1,8	1,0	6,3	1,1	1,0	3,0	7,1	5,6	4,0	3,6
10 i više / 10 and over	7,1	2,1	7,5	14,4	10,0	2,0	21,4	6,5	1,3	8,0

Tablica 39. Kvalitativni sastav domaćinstva (%)
Table 39 Households according to composition (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osičko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Samačka domaćinstva / Single households	2,7	2,1	1,3	3,5	5,1	16,3	1,1	5,2	4,1	4,8
Bračni parovi bez djece / Married couples without children	4,5	5,3	7,6	2,4	4,0	10,2	2,2	6,6	5,5	5,5
Bračni parovi s neoženjenom/neudanom djecom / Married couples with unmarried children	42,3	46,3	67,1	71,8	62,6	37,8	38,7	55,9	56,2	52,9
Deficijentna jednoporodična domaćinstva / Single-parent households	9,9	5,3	10,1	8,2	3,0	11,2	16,1	6,1	2,7	7,9
“Potpuna” višeporodična domaćinstva / “Complete” extended households	10,8	10,5	1,3	10,6	10,1	19,4	9,7	4,7	8,2	9,1
Deficijentna višeporodična domaćinstva / Incomplete extended households	6,3	1,1	5,1	,0	5,1	3,1	32,3	3,8	1,4	6,2
Ostala višeporodična domaćinstva / Other extended households	23,4	29,5	7,6	3,5	10,1	2,0	,0	17,8	21,9	13,6

Tablica 40. Broj ženskih članova domaćinstva (%)
Table 40 The number of female household members (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osičko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	3,6	1,0	1,3	2,2	3,0	2,0	,0	1,8	,0	1,8
1	22,3	22,9	25,0	14,4	18,0	38,0	7,1	19,8	26,7	21,3
2	22,3	26,0	12,5	24,4	29,0	29,0	33,7	26,7	30,7	26,2
3	24,1	27,1	23,8	24,4	21,0	16,0	23,5	24,0	29,3	23,6
4	20,5	13,5	23,8	15,6	16,0	11,0	8,2	16,1	8,0	15,0
5	5,4	6,3	8,8	8,9	6,0	3,0	13,3	6,0	1,3	6,5
6	1,8	3,1	2,5	7,8	1,0	1,0	2,0	3,7	2,7	2,9
7	,0	,0	1,3	2,2	5,0	,0	4,1	,9	1,3	1,5
8	,0	,0	1,3	,0	,0	,0	8,2	,9	,0	1,1
9	,0	,0	,0	,0	1,0	,0	,0	,0	,0	,1

Tablica 41. Broj muških članova domaćinstva (%)
Table 41 The number of male household members (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	1,8	1,0	1,3	2,2	3,0	7,0	1,0	2,8	5,3	2,8
1	12,5	17,7	26,3	10,0	13,0	20,0	9,2	14,7	14,7	15,1
2	28,6	34,4	27,5	16,7	28,0	34,0	28,6	26,3	25,3	27,7
3	33,9	28,1	18,8	37,8	21,0	27,0	19,4	20,3	24,0	25,1
4	13,4	13,5	13,8	18,9	14,0	8,0	13,3	20,3	17,3	15,3
5	1,8	4,2	5,0	10,0	7,0	3,0	16,3	6,9	8,0	6,8
6	3,6	,0	5,0	2,2	11,0	1,0	5,1	5,1	4,0	4,2
7	2,7	1,0	1,3	1,1	2,0	,0	1,0	1,4	,0	1,2
8	1,8	,0	1,3	,0	,0	,0	1,0	1,8	,0	,8
9	,0	,0	,0	1,1	1,0	,0	5,1	,5	1,3	,9

Tablica 42. Broj članova domaćinstva starih 18 godina i manje (%)
Table 42 The number of household members under 18 (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	13,4	14,6	10,0	10,0	22,0	32,0	8,2	11,5	13,3	14,8
1	18,8	18,8	7,5	16,7	9,0	13,0	17,3	11,5	12,0	13,7
2	25,9	10,4	25,0	14,4	17,0	25,0	12,2	14,7	20,0	17,9
3	17,9	20,8	13,8	22,2	15,0	14,0	24,5	16,1	22,7	18,2
4	9,8	17,7	12,5	24,4	20,0	7,0	17,3	12,4	12,0	14,5
5	7,1	11,5	8,8	7,8	7,0	6,0	9,2	15,7	12,0	10,1
6	3,6	5,2	13,8	2,2	5,0	,0	2,0	8,8	2,7	5,2
7	1,8	,0	5,0	,0	,0	2,0	3,1	5,5	4,0	2,7
8	1,8	1,0	2,5	,0	5,0	1,0	2,0	1,4	,0	1,7
9	,0	,0	1,3	2,2	,0	,0	4,1	2,3	1,3	1,3

Tablica 43. Broj članova domaćinstva starih između 19 i 59 godina (%)
Table 43 The number of household members between 19–59 years (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	3,6	3,1	7,5	3,3	4,0	9,0	,0	5,1	5,3	4,5
1	4,5	4,2	7,5	8,9	3,0	4,0	1,0	8,8	5,3	5,6
2	54,5	69,8	67,5	44,4	50,0	63,0	48,0	68,7	73,3	60,5
3	14,3	14,6	11,3	11,1	11,0	13,0	12,2	9,7	5,3	11,4
4	12,5	4,2	2,5	11,1	12,0	8,0	14,3	2,3	4,0	7,4
5	7,1	3,1	2,5	6,7	12,0	3,0	5,1	2,3	4,0	4,9
6	,9	,0	1,3	11,1	3,0	,0	12,2	1,8	1,3	3,3
7	,0	1,0	,0	2,2	2,0	,0	1,0	,0	,0	,6
8	,9	,0	,0	,0	2,0	,0	5,1	,9	1,3	1,1
9	1,8	,0	,0	1,1	1,0	,0	1,0	,5	,0	,6

Tablica 44. Broj članova domaćinstva starijih od 60 godina (%)
Table 44 The number of household members over the age of 60 (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	82,1	90,6	90,0	93,3	85,0	83,0	86,7	92,2	96,0	88,8
1	7,1	5,2	6,3	4,4	13,0	8,0	8,2	6,0	4,0	6,9
2	10,7	4,2	3,8	2,2	1,0	9,0	5,1	1,8	,0	4,1
3	,0	,0	,0	,0	1,0	,0	,0	,0	,0	,1

Tablica 45. Broj zaposlenih u domaćinstvu (%)
Table 45 The number of employed in the household (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	79,5	80,2	76,3	37,8	76,0	90,0	33,7	89,9	93,3	74,9
1	14,3	19,8	18,8	50,0	18,0	6,0	44,9	8,8	5,3	19,2
2	1,8	,0	2,5	11,1	6,0	3,0	14,3	,9	1,3	4,1
3	,0	,0	2,5	1,1	,0	1,0	3,1	,5	,0	,8
4	2,7	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,3
5	1,8	,0	,0	,0	,0	,0	2,0	,0	,0	,4
6	,0	,0	,0	,0	,0	,0	2,0	,0	,0	,2

Tablica 46. Broj djece predškolske dobi u domaćinstvu (%)

Table 46 The number of preschool children in the household (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	40,2	33,3	26,3	31,1	43,0	59,0	33,7	27,2	28,0	35,2
1	24,1	27,1	17,5	41,1	21,0	18,0	28,6	20,7	24,0	24,2
2	23,2	22,9	23,8	11,1	17,0	17,0	16,3	29,5	21,3	21,4
3	9,8	11,5	22,5	10,0	11,0	5,0	12,2	16,6	14,7	12,8
4	2,7	3,1	8,8	5,6	8,0	,0	5,1	4,6	8,0	4,9
5	,0	2,1	,0	,0	,0	,0	4,1	,5	1,3	,8
6	,0	,0	,0	1,1	,0	1,0	,0	,5	1,3	,4
7	,0	,0	1,3	,0	,0	,0	,0	,5	1,3	,3

Tablica 47. Broj učenika osnovne škole u domaćinstvu (%)

Table 47 The number of primary school pupils in the household (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	60,7	44,8	43,8	46,7	53,0	52,0	33,7	41,0	46,7	46,5
1	20,5	27,1	12,5	14,4	17,0	17,0	14,3	16,6	17,3	17,5
2	10,7	13,5	20,0	24,4	23,0	24,0	33,7	13,8	20,0	19,4
3	5,4	9,4	16,3	11,1	6,0	5,0	10,2	15,2	13,3	10,5
4	1,8	3,1	5,0	3,3	,0	2,0	7,1	9,2	1,3	4,3
5	,9	1,0	1,3	,0	1,0	,0	1,0	2,3	1,3	1,1
6	,0	1,0	1,3	,0	,0	,0	,0	,9	,0	,4
7	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,9	,0	,2

Tablica 48. Broj učenika srednje škole u domaćinstvu (%)

Table 48 The number of secondary school students in the household (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Međimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	95,5	95,8	96,3	90,0	96,0	90,0	92,9	93,5	100,0	94,2
1	1,8	3,1	3,8	6,7	2,0	9,0	5,1	5,5	,0	4,3
2	2,7	1,0	,0	3,3	2,0	1,0	2,0	,5	,0	1,3
3	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0
4	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,5	,0	,1

Tablica 49. Broj članova domaćinstva bez školske spreme (%)
Table 49 The number of household members without schooling (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	32,1	24,0	20,0	27,8	31,0	38,0	34,7	38,7	30,7	32,0
1	33,9	30,2	25,0	20,0	34,0	25,0	34,7	21,7	33,3	27,9
2	20,5	21,9	21,3	14,4	15,0	27,0	17,3	20,7	22,7	20,1
3	8,0	9,4	11,3	6,7	11,0	5,0	3,1	6,9	1,3	7,0
4	2,7	5,2	8,8	4,4	2,0	2,0	7,1	4,6	1,3	4,2
5	1,8	5,2	3,8	12,2	,0	1,0	2,0	2,8	4,0	3,4
6	,9	1,0	5,0	4,4	2,0	,0	,0	1,4	2,7	1,8
7	,0	1,0	2,5	3,3	4,0	2,0	,0	1,4	,0	1,5
8	,0	2,1	1,3	,0	,0	,0	,0	,9	2,7	,7
9	,0	,0	1,3	6,7	1,0	,0	1,0	,9	1,3	1,2

Tablica 50. Broj članova domaćinstva s nepotpunom osnovnom školom (%)
Table 50 The number of household members with unfinished primary school (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	47,3	31,3	37,5	25,6	21,0	28,0	31,6	28,6	28,0	30,9
1	26,8	43,8	28,8	25,6	41,0	33,0	30,6	30,4	37,3	32,6
2	14,3	21,9	22,5	24,4	21,0	33,0	22,4	27,2	26,7	24,0
3	7,1	2,1	5,0	14,4	10,0	4,0	5,1	7,4	5,3	6,8
4	2,7	,0	1,3	3,3	4,0	2,0	5,1	1,8	2,7	2,5
5	,0	1,0	,0	3,3	1,0	,0	,0	2,8	,0	1,1
6	,9	,0	3,8	2,2	2,0	,0	1,0	,9	,0	1,1
7	,9	,0	1,3	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,2
8	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,5	,0	,1
9	,0	,0	,0	1,1	,0	,0	4,1	,5	,0	,6

Tablica 51. Broj članova domaćinstva s potpunom osnovnom školom (%)
Table 51 The number of household members with a primary school education (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	56,3	67,7	78,8	48,9	58,0	51,0	30,6	82,9	90,7	64,3
1	20,5	27,1	17,5	21,1	27,0	35,0	46,9	13,4	8,0	23,2
2	15,2	2,1	3,8	17,8	13,0	8,0	10,2	3,2	,0	7,9
3	6,3	2,1	,0	5,6	,0	4,0	9,2	,5	1,3	3,0
4	,9	,0	,0	3,3	1,0	2,0	2,0	,0	,0	,9
5	,0	,0	,0	1,1	1,0	,0	1,0	,0	,0	,3
6	,0	1,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,1
7	,9	,0	,0	1,1	,0	,0	,0	,0	,0	,2
8	,0	,0	,0	1,1	,0	,0	,0	,0	,0	,1

Tablica 52. Broj članova domaćinstva sa srednjom školom (%)
Table 52 The number of household members with a secondary school education (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	75,0	90,6	92,5	82,2	84,0	86,0	85,7	93,5	96,0	87,6
1	15,2	9,4	7,5	12,2	13,0	11,0	10,2	5,1	2,7	9,3
2	5,4	,0	,0	4,4	3,0	3,0	3,1	,9	1,3	2,3
3	1,8	,0	,0	1,1	,0	,0	1,0	,5	,0	,5
4	2,7	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,0	,3

Tablica 53. Broj članova domaćinstva sa završenom višom školom, visokom školom ili fakultetom (%)
Table 53 The number of household members with a tertiary school education (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
0	99,1	99,0	100,0	100,0	100,0	99,0	95,9	100,0	100,0	99,3
1	,9	1,0	,0	,0	,0	1,0	4,1	,0	,0	,7

Tablica 54. Nacionalni sastav domaćinstva (%)
Table 54 The nationality composition of the household (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Svi Romi / All Roma	88,4	91,4	96,3	91,1	85,0	86,0	95,9	96,3	94,5	92,0
Više Roma / More Roma	7,1	1,1	,0	1,1	3,0	3,0	2,0	1,9	1,4	2,4
Podjednako Romi i ostali / Equal numbers of Roma and others	,0	1,1	2,5	2,2	9,0	8,0	1,0	,0	,0	2,4
Više ostali / More of the others	4,5	6,5	1,3	5,6	3,0	3,0	1,0	1,9	4,1	3,2

Tablica 55. Vjeroispovijed članova domaćinstva (%)
Table 55 The religion of household members (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Većina rimokatoličke vjeroispovijedi / Majority Roman Catholic	14,4	51,0	97,5	,0	5,0	52,5	1,0	91,7	100	49,1
Većina islamske vjeroispovijedi / Majority Muslim	69,4	,0	,0	97,8	6,0	,0	96,9	,5	,0	27,7
Većina pravoslavne vjeroispovijedi / Majority Orthodox	5,4	39,6	,0	1,1	73,0	33,3	,0	,0	,0	15,6
Nitko ne pripada niti jednoj vjeroispovijedi / No one belongs to a religion	6,3	4,2	2,5	,0	6,0	3,0	1,0	7,9	,0	4,1
Članovi su pripadnici različitih vjeroispovijedi / Members belong to different religions	4,5	5,2	,0	1,1	10,0	11,1	1,0	,0	,0	3,4

Tablica 56. Govore li članovi domaćinstva hrvatski? (%)
Table 56 Do household members speak Croatian? (%)

	Zagreb	Sisačko-moslavačka	Varaždinska	Primorsko-goranska	Brodsko-posavska	Osječko-baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Svi govore / All speak	97,3	93,6	91,3	96,7	96,0	100	88,7	87,9	100	93,8
Samo neki govore / Only some speak	,9	6,4	8,8	3,3	4,0	,0	11,3	10,7	,0	5,7
Nitko ne govori / No one speaks	1,8	,0	,0	,0	,0	,0	,0	1,4	,0	,5

Tablica 57. Govore li članovi domaćinstva neki od romskih dijalekata? (%)
Table 57 Do household members speak a Romani dialect? (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Svi govore / All speak	48,2	85,4	93,8	34,4	54,0	65,0	89,8	98,1	68,0	73,6
Samo neki govore / Only some speak	22,3	8,3	6,3	22,2	16,0	20,0	9,2	1,9	,0	11,1
Nitko ne govori / No one speaks	29,5	6,3	,0	43,3	30,0	15,0	1,0	,0	32,0	15,3

Tablica 58. Jesu li se članovi domaćinstva doselili u naselje ili su tu od rođenja? (%)
Table 58 Did household members move to the settlement or have they been here since birth? (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Svi su tu od rođenja / All are here from birth	20,5	56,3	62,5	15,6	39,0	48,0	3,1	53,7	73,3	41,6
Većina je tu od rođenja / Most are here from birth	29,5	31,3	27,5	55,6	21,0	20,0	46,9	32,2	17,3	31,5
Većina se doselila / Most have moved here	25,9	5,2	6,3	23,3	14,0	12,0	31,6	10,3	5,3	14,8
Svi su se doselili / All have moved here	24,1	7,3	3,8	5,6	26,0	20,0	18,4	3,7	4,0	12,1

Tablica 57. Govore li članovi domaćinstva neki od romskih dijalekata? (%)
Table 57 Do household members speak a Romani dialect? (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Svi govore / All speak	48,2	85,4	93,8	34,4	54,0	65,0	89,8	98,1	68,0	73,6
Samo neki govore / Only some speak	22,3	8,3	6,3	22,2	16,0	20,0	9,2	1,9	,0	11,1
Nitko ne govori / No one speaks	29,5	6,3	,0	43,3	30,0	15,0	1,0	,0	32,0	15,3

Tablica 58. Jesu li se članovi domaćinstva doselili u naselje ili su tu od rođenja? (%)
Table 58 Did household members move to the settlement or have they been here since birth? (%)

	Zagreb	Sisačko- -moslavacka	Varaždinska	Primorsko- -goranska	Brodsko- -posavska	Osječko- -baranjska	Istarska	Medimurska	Ostalo / Other	Ukupno uzorak / Total sample
Svi su tu od rođenja / All are here from birth	20,5	56,3	62,5	15,6	39,0	48,0	3,1	53,7	73,3	41,6
Većina je tu od rođenja / Most are here from birth	29,5	31,3	27,5	55,6	21,0	20,0	46,9	32,2	17,3	31,5
Većina se doselila / Most have moved here	25,9	5,2	6,3	23,3	14,0	12,0	31,6	10,3	5,3	14,8
Svi su se doselili / All have moved here	24,1	7,3	3,8	5,6	26,0	20,0	18,4	3,7	4,0	12,1

BILJEŠKE O AUTORIMA

NOTES ON AUTHORS

Dr. sc. NEVEN HRVATIĆ, pedagog, docent na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, na Odsjeku za pedagogiju. Bavi se socijalnom, domskom i specijalnom pedagogijom, kao i područjem odgoja i obrazovanja Roma. Objavio je četrdesetak znanstvenih i stručnih rada u časopisima i knjigama. Voditelj je više projekata i programa s romskom tematikom, ili je sudjelovao kao suradnik. Bio je glavni i odgovorni urednik romskog lista *Romano akharipe - Glas Roma*, a sada interkulturnog lista *Nevo drom - Novi put*. Savjetnik je za odgoj i obrazovanje i član Odbora za pastoral Roma Hrvatske biskupske konferencije.

NEVEN HRVATIĆ, Ph.D., pedagogue and senior lecturer in the Department of Pedagogy at the Faculty of Philosophy in Zagreb. His research work is on social and special pedagogy as well as the education for the Roma. He has published about forty scientific and expert articles in journals and books. He is the coordinator or has participated as a collaborator in a number of projects and programmes that focus on Romani themes. He was the chief editor of the Romani paper *Romano akharipe - Glas Roma* and now is the chief editor of an intercultural paper *Nevo drom - Novi put*. He is also an advisor for education and a board member for the pastoral Roma of the Croatian Bishops' Conference.

Mr. sc. GERAN – MARKO MILETIĆ, sociolog, diplomirao na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, a magistrirao na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2001. godine radi kao asistent na Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar gdje je sudjelovao na više znanstvenih i istraživačkih projekata. Područje znanstvenog interesa su mu urbana sociologija te sociologija stanovanja.

GERAN – MARKO MILETIĆ, M.Sc., sociologist, graduated at *Studio Croatica*, University of Zagreb and received his Master's degree at the Faculty of Philosophy,

University of Zagreb. Since 2001, he has been working as a research assistant on a number of scientific and research projects at the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*. His research interests include urban sociology and the sociology of housing.

Dr. sc. ANKA MIŠETIĆ, sociologinja, znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Posebno područje interesa joj je urbana sociologija. Objavila je knjigu *Gradski rituali*, te tridesetak znanstvenih i stručnih radova. Kao član stručnog tima Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar sudjelovala je na više projekata i istraživanja vezanih za razvojne aspiracije, kvalitetu života, te prostorno planiranje. Od 2001. godine angažirana je kao vanjski suradnik u nastavi na Arhitektonskom fakultetu pri Katedri za urbanizam, te na Hrvatskim studijima.

ANKA MIŠETIĆ, Ph.D., sociologist and research associate at the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*. Urban sociology is the focus of her research work. She has published a book called *Gradski rituali (Town rituals)*, as well as about thirty scientific and expert publications. As a member of a research team at the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*, she has participated in a number of projects as well as research related to developmental aspirations, quality of life and town-planning. Since 2001 she has been employed as an external collaborator at the Faculty of Architecture in a department section for urbanism and at *Studia Croatica*, University of Zagreb.

Dr. sc. NENAD POKOS, demogeograf, znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Sudjelovao je ili samostalno radio u više istraživačkih projekata. Objavio oko 25 znanstvenih i stručnih radova iz područja demografije. Predaje demografiju na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

NENAD POKOS, Ph.D. demographer and research associate at the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*. He has participated and independently worked in a number of research projects as well as published around twenty five scientific and expert articles in the field of demography. He teaches demography at *Studia Croatica*, University of Zagreb.

Dr. sc. IVAN ROGIĆ, sociolog, redoviti profesor Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i znanstveni savjetnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Posebno se bavi urbanom sociologijom, sociologijom okoliša, sociologijom razvoja i kulture, te sociologijom tehni-

ke. Objavio pet knjiga samostalno i nekoliko u koautorstvu te više od sto i dvadeset znanstvenih i stručnih radova.

IVAN ROGIĆ, Ph.D., sociologist and professor at the Faculty of Architecture, University of Zagreb and research advisor at the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*. His work is in urban sociology, sociology of the environment, sociology of development and culture as well as the sociology of technology. He has published five books independently, co-authored a few and written over one hundred and twenty scientific and expert articles.

Dr. sc. LYNETTE ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, antropologinja, viši asistent u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Doktorirala antropologiju na *Institutum Studiorum Humanitatis* u Ljubljani, Slovenija, baveći se temom ruralne žene u Slavoniji. Istraživački interesi: antropologija rodnosti, kvalitativna istraživanja, ruralna žena, Romkinje, marginalnosti, prostori i rodnost, žene i njihovi pristupi kapitalu, kvaliteta života. Objavila desetak znanstvenih radova.

LYNETTE ŠIKIĆ-MIĆANOVIĆ, Ph.D., anthropologist and senior research assistant at the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*. She received her doctoral degree in anthropology at the *Institutum Studiorum Humanitatis* in Ljubljana, Slovenia. Her dissertation was on rural women in Slavonia. Her research interests include: anthropology of gender, qualitative research, rural women, Romani women, marginality, space and gender, women and their access to capital, and quality of life. She has published ten scientific articles.

Dr. sc. MAJA ŠTAMBUK, sociologinja, viši znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Bavi se sociologijom sela, razvojem ruralnog prostora, položajem marginalnih skupina, te je objavila pedesetak znanstvenih i stručnih članaka u časopisima, knjigama i zbornicima. Vodila je nekoliko domaćih znanstvenih projekata. Više godina je uredovala časopis *Sociologija sela*. Na Hrvatskim studijima predaje ruralnu sociologiju. Glavna je i odgovorna urednica časopisa *Društvena istraživanja*.

MAJA ŠTAMBUK, Ph.D., sociologist and senior research associate at the Institute of Social Sciences *Ivo Pilar*. Her research interests include: sociology of the village, development of rural space and the position of marginal groups. She has published about fifty scientific and expert articles in journals, books and anthologies as well as coordinated a number of scientific projects. For many years, she was the editor of *Sociologija sela* (*Rural sociology*). She teaches rural sociology at *Studio Croatica*, University of

Zagreb. She is now the chief editor of *Društvena istraživanja* (*Journal for General Social Issues*).

Dr. sc. ZORAN ŠUĆUR, sociolog, docent na Studiju socijalnog rada Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Područje njegova užeg interesa je socijalna politika i siromaštvo te sociologija marginaliteta i devijantnosti. Objavio je 30-ak znanstvenih i stručnih radova u časopisima i zbornicima. Surađivao je u nizu istraživačkih projekata. Aktivno je sudjelovao na domaćim i stranim skupovima. Član je uredništva *Revije za socijalnu politiku*.

ZORAN ŠUĆUR, Ph.D., sociologist and senior lecturer in Social work at the Law Faculty, University of Zagreb. His research interests include social policy and poverty as well as the sociology of marginality and deviancy. He has published about thirty scientific and expert publications in journals and anthologies. He has collaborated in a number of research projects and actively participates in domestic and international conferences. He is an editorial board member of *Revija za socijalnu politiku* (*The Journal of Social Policy*).

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 30.
Bibliotheca ZBORNICI, Book 30

**KAKO ŽIVE HRVATSKI ROMI
HOW DO CROATIAN ROMA LIVE**

Urednica / Editor:
Maja Štambuk

Recenzent / Reviewer:
Dr. sc. Snježana Čolić

Nakladnik / Publisher:
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
Institute of Social Sciences Ivo Pilar

Prijevod / Translation:
Lynette Šikić-Mićanović

Lektura / Language Editor:
Nives Opačić

Korektura / Proof Reader:
Vlatka Venos

Dizajn / Design:
Zlatko Rebernjak

Grafička priprema / Preparation for Print:
TERCIJA, Božidara Magovca 15, Zagreb

Tisk / Print:
M.A.K. Golden, Augusta Prosenika 11, Zagreb

Naklada / Edition:
500 primjeraka
500 copies